

26.

169 fűz

A
TÁRSADALMI GAZDASÁGTAN
ÉS A
KÖZHÁZTARTÁSTAN
VÁZLATA

IRTA

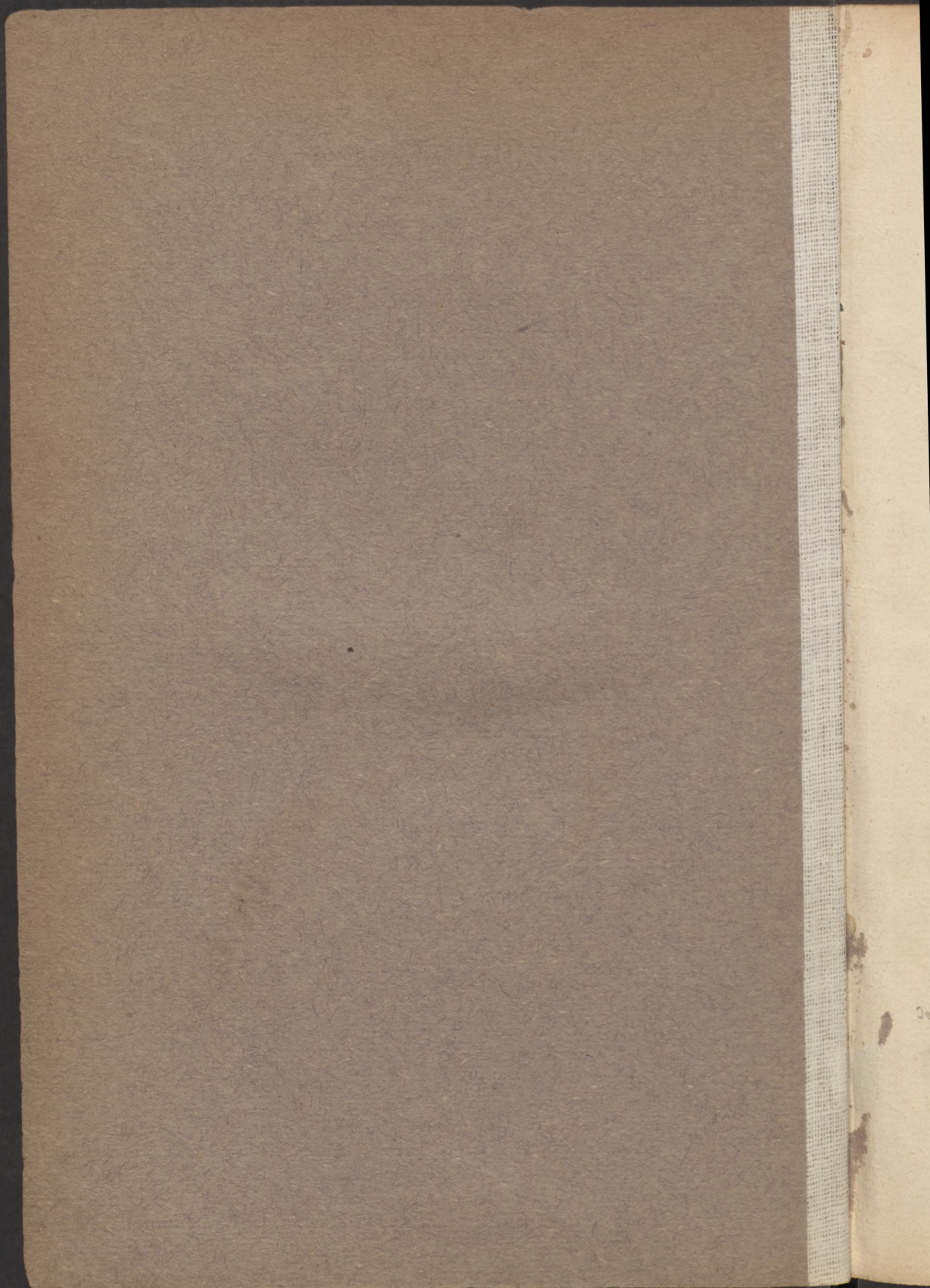
DR. NAVRATIL ÁKOS

A KOLOZSVÁRI EGYETEMEN A NEMZETGAZDASÁGTAN ÉS PÉNZÜGYTAN
NY. KK. TANÁRA

4. kötet

BUDAPEST 1908
GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA
IV.; VERES PÁL-NÉ-UTCA 10

Ára 6 korona

A
TÁRSADALMI GAZDASÁGTAN
ÉS A
KÖZHÁZTARTÁSTAN
VÁZLATA

IRTA

DR. NAVRATIL ÁKOS

A KOLOZSVÁRI EGYETEMEN A NEMZETGAZDASÁGTAN ÉS PÉNZÜGYTAN
NY. RK. TANÁRA

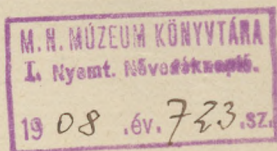
Előzárk. becs. lona.

BUDAPEST 1908
GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA
IV., VERES PÁLNÉ-UTCA 16

Pol. 8.
1140.2

282051

ELŐSZÓ.

Ez a vázlatos könyv, mely a társadalmi gazdaságtan és a közháztartástan alapismereteit röviden és könnyen érthető formában igyekszik előadni, a szerző *Közgazdaságtani és pénzügytani jegyzetek* című, 1906-ban kézirat gyanánt megjelent, terjedelmesebb munkája nyomán készült. Mintegy annak gyökeresen átdolgozott és több helyt erősen megrövidített, másutt ismét kiegészített újabb kiadása.

Az átdolgozást, és pedig ebben a formában, főleg az tette szükségessé, hogy a *Jegyzetek* inkább az előadások hallgatásához használható vezérfonálynak készültek, semmint olyan tankönyvnek, melyet az is haszonnal forgathatna, aki a tárgyra vonatkozó alapvető ismereteket megelőzőleg, pl. az előadások hallgatása útján vagy egyébként meg nem szerezte.

Jelen munka, legalább szerző igyekezete szerint, rövid, összefoglaló főiskolai tankönyv akar lenni. Ez a törekvés vonta maga után a Társadalmi Gazdaságtannak és a Közháztartástanak a rendszerbeli szigorú elválasztás dacára is egy kötetbe való egybefoglalását, eldöntetlen, vitás kérdések tárgyalásának lehető mellőzését, a fontosabb részleteknek már külsőleg is szembeötlőbb kiemelését, valamint azt, hogy a vonatkozó szakirodalmat a jegyzetekben e munka csak annyira öleli fel, hogy az olvasót a továbbkutatás terén az első önálló lépésekhez segíthesse. Ennél kissé bővebb tárgyalásban részesül a hazai irodalom.

A tárgymutatót Matheovits Ferenc ur volt szíves elkészíteni.
Budapest, 1908. augusztus havában.

sad
viz
dal
sze
any

das
sad
egy
tan

ekon
neve
elne
meg
Föld
a né
nom
neve

mód
lemi
egyr

gyűjt
Tübin
der 5
7 köt
Chall
Palgr
Közzg

Társadalmi gazdaságtan.

I. rész. Bevezetés.

1. §. A társadalmi gazdaságtan fogalma és felosztása. *A tár-* *A társadalmi*
sadalmi gazdaságtan a társadalom gazdálkodásának jelenségeit *gazdaságtan*
vizsgálva e jelenségek törvényeit igyekszik megállapítani. *Tár-* *fogalma,*
dalom alatt itt az egymás mellett élő emberek, ill. emberi csoportok
szervesen összefüggő egészét, *gazdálkodás* alatt pedig az élet
anyagi feltételeiről való gondoskodást értjük.

Tudományunk anyaga két főrészt oszlik. Az egyik a gaz- *felosztása,*
dasági jelenségek általános elméletével foglalkozik. Ez a *Tár-*
sadalmi Gazdaságtan Elmélete. A másik rész a gazdasági élet
egyes jelenségeire vonatkozó alkalmazott és néha gyakorlati
tanokat tartalmazza. Ez a rész a *Közgazdasági Politika*.

Tudományunkat az angolok, a franciák és részben a németek is *politikai* *elnevezése,*
ekonomiának (political economy, économie politique, politische Oekonomie)
nevezik. Újabban külföldön is alkalmazzák a leghelyesebb *szociális ekonomia*
elnevezést. (Socialökonómik, economia sociale, économie sociale.) Ez felel
meg az általunk is használt *társadalmi gazdaságtan* névnek, melyet először
Földes alkalmazott. Magyarul tudományunkat először *közgazdaságtannak*, majd
a németeknél akkor használatossá vált *Volkswirtschaftslehre* és *Nationalöeko-*
nomie, illetve *Nationalökonómik* kifejezések után *nemzetgazdaságtannak*
nevezték el.¹

2. §. A társadalmi gazdaságtan kutatásának módja (módszere). Két *módszere.*
módszerbeli eljárást ismerünk: a *kutató, induktív* és az *okoskodó, deduktív* szel-
lemi munkát. E módszerek a tudományos foglalkozásnál egymást kiegészítik,
egymást támogatniok kell. Mégis azok a tudományágak, amelyek munkájukat

¹ A társadalmi gazdaságtan és a közháztartástan egész anyagát felölelő rendszeres
gyűjteményes munkát *Schönberg*: Handbuch der Politischen Oekonomie. 4-te Aufl.
Tübingen, 1896. — Lexikonszerű munkák *Conrad, Elster, Lexis, Loening*: Handwörterbuch
der Staatswissenschaften. 2-te Aufl. Jena, 1898—1901. (A harmadik kiadás most készül.)
7 kötet. — *Elster*: Wörterbuch der Volkswirtschaft in zwei Bänden. Jena, 1898. — *Say et*
Challey: Nouveau dictionnaire d'économie politique. 2 kötet és egy pótkötet. Paris, 1891—7.
Palgrave: Dictionary of Political Economy. 3 vols. London, 1894—6. — *Halász és Mandelló*:
Közgazdasági Lexikon. 3 kötet. Budapest, 1898—901.

jelenségek megfigyelésével, tapasztalatok gyűjtésével kezdhetik, ilyenek különösen a természettudományok, de a társadalmiak is, először és inkább az induktív eljárást fogják alkalmazhatni; míg azok a tudományok, amelyeknek terén az adatgyűjtő megfigyelés ki van zárva, inkább levezetőleg fognak okoskodni. A társadalmi gazdaságtant anyagának fölöttébb *társadalmi természete* arra készíti, hogy eljárásában is főleg a társadalmi tudományok induktív módszerét kövesse. Ahol azonban nem használhatjuk csupán a kutató módszer adatgyűjtő összehasonlító eljárását, pl. az értéktanban, az árelméletben és az árral összefüggő jelenségek vizsgálatánál, minők különösen a jövedelemeloszlás tüneményei, ott a deduktív okoskodást is alkalmazni fogjuk. Ez utóbbi módszer jogosultságát tudományunkban az is igazolja, hogy a társadalmi gazdaságtan nem, vagy csak nagyon korlátolt mértékben használhatja az induktív kutatás legtermészetesebb eszközét, a kísérletet. A *matematikai módszer*, melynek inkább formai előnyei vannak, a gazdaságtant kutatásai közben érdemleges új eredményekre eddig nem vezette.¹

Tudományunk társadalmi jellegének felismerése arra is figyelmeztet, hogy a gazdasági élet minden jelenségét és jelenségesoportját mint a társadalom termékét tekintsük, létrejöttük okát ne csak az egyénben, hanem a társadalomban keressük. A gazdálkodás bármely jelenségénél, első pillanatra bármennyire elszigeteltnek, egyéninek tűnjék is az fel, mégis azon szálak után kell kutatnunk, amelyek e jelenséget a társadalomhoz fűzik. Ezek a szálak vezetnek bennünket oda, ahonnan a jelenség valódi képe tárul elénk.

II. rész. A társadalmi gazdaságtan elmélete.²

I. fejezet. Általános ismeretek és alapfogalmak.

A gazdasági
jelenségek
fogalma.

3. §. A gazdasági jelenségek fogalma és felosztásuk. Azon tüneményeket, amelyek a javak használata, előállítás, valamint azoknak a gazdálkodó társadalomban való szétoszlása körében

¹ Menger: Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der politischen Oekonomie insbesondere. Leipzig, 1883. — Schmoller: Die Volkswirtschaft, die Volkswirtschaftslehre und ihre Methode. 1893. (Über einige Grundfragen der Socialpolitik und der Volkswirtschaftslehre. Leipzig, 1898. című munkában is. Eredetileg a Hdwb. d. Staatsw. cikke.) — Keynes: Scope and Method of Political Economy. London, 1891. — Földes: Die mathematische Methode in der Nationaloekonomie. Jahrb. f. Nat. und Stat. 31. kötet.

² Az alábbiaknál is vezérfonalul használható, az egyes kérdéseknél is általános áttekintést nyújtó munkák, melyek egyúttal a további irodalom tekintetében is tájékoztatók: Földes: Társadalmi Gazdaságtan. I. A társadalmi gazdaságtan elemei. 4. kiad. Budapest, 1905. — Philippovich: Grundriss der politischen Oekonomie. I. Band. Allgemeine Volkswirtschaftslehre. 6-te Aufl. Tübingen und Leipzig, 1905. — Wagner: Grundlegung der polit. Oekonomie. I. Theil. Grundlagen der Volkswirtschaft. 3-te Aufl. Leipzig, 1892—93. — Ugyanaz: Theoretische Socialoekonomik. I. Leipzig, 1907. — Gide: Principes d'économie politique. 10-e éd. Paris, 1906. (Németül is. Ford.: Weiss von Wellenstein. Wien, 1905.) — Marshall: Principles of Economics. I. 5-th ed. London, 1907. (Németül is. Ford.: Ephraim und Salz. Stuttgart und Berlin, 1905.) — Seligman: Principles of Economics with Special Reference to American Conditions. London and Bombay, 1907.

lejátszódva a gazdasági életet kiteszik, *gazdasági jelenségeknek* nevezzük. Ezek nyilvánulásuk módját tekintve két csoportra *Felosztásuk:* oszlanak, úgymint a) a *belső, lelki alapok* és b) a *külső gazdasági jelenségek* csoportjaira.

A gazdasági élet első motivumait, indító okait (pl. hiány-*Belső, lelki* érzet, szükségletérzet, stb.), minthogy az ember lelkivilágában *alapok.* mutatkoznak, a *gazdasági élet* *belső, lelki alapjainak* mondjuk.

A társadalom gazdasági cselekvését, azaz a gazdasági élet látható folyamatát, amelyet a *belső lelki alapok* csak meg-*Külső jelenségek.* indítanak, nevezzük a *gazdasági élet külső jelenségeinek*.

A határvonal a *belső, lelki alapok* és a *külső jelenségek* között ott fekszik, ahol a társadalom az előbbieket (szükséglet-érzet, ösztönök) hatása alatt látható cselekvésekbe kezd, javaikat kezd használni, ill. előállítani.

4. §. A hiányérzet és a szükségletérzet. A természet időről-*A hiányérzet.* időre felhívja figyelmünket azokra a feltételekre, amelyek életünket előmozdítani vagy a létünk elé gördülő akadályokat elhárítani vannak hivatva. Ez a felhívás egy bensőnkben önkéntelenül életrekelő szózat, pszichofizikai inger által történik: *hiányt érzünk.*

A puszta hiányérzet azonban egymagában még nem biztosítja az élet fenmaradását.

Az élet fentartását biztosító hiányérzet második alkotó *A szükséglet-érzet.* eleme egy arra vonatkozó tudat, hogy miként lehet a hiányt pótolni. Mikor a hiányérzet mellé ez a tudat lép, az üres hiányérzet törekvéssé változik az-után, amire szükségünk van, hogy hiányérzetünket kielégíthessük. Már ekkor tudjuk, hogy szükségünk van valamire, s ez után vágyakozunk. Ilyenkor már a *szükségletérzet* uralma alatt állunk.

A szükségletérzet nyomása a gazdasági élet megindítója és leghatalmasabb mozgatója. A szükségletérzet határozza meg tárgyának különfélesége szerint azt a célt, mely felé törekszünk. A társadalom törekvéseit szükségletei határolják. Tehát gazdálkodásának határai is szükségleteitől függenek.¹

5. §. A gazdasági élet terén szereplő ösztönök. Ösztön alatt idegéletünk azon motivumait értjük, amelyek a célzott mozgások bekövetkezte útján *Az ösztönfogalma.*

¹ Kraus: Das Bedürfnis. Leipzig, 1894. — Trivero: La teoria degli bisogni. Torino, 1900. — Gurewitsch: Die Entwicklung der menschlichen Bedürfnisse und die Gliederung der Gesellschaft. Schmoller's Forschungen, Bd. XIX. 4. 1901. — Legányi: A szükségletekről. Közgazdasági Szemle, 1901, 205—211. 1. — Čuhel: Die Lehre von den Bedürfnissen. Innsbruck, 1907. Ugyanitt 1. a további irodalmat. — Wundt: Grundriss der Psychologie. 7-te Aufl. Leipzig, 1905. — Ziehen: Leitfaden der physiologischen Psychologie. 6-te Aufl. Jena, 1902. — Ehrenfels: System der Werttheorie. I. Leipzig, 1897. — A határhaszon elmélet egész irodalma; különösen Wieser: Der natürliche Werth. Wien, 1889. 2. s. köv. §§.

egy létező örömrzést növelnek, vagy egy létező fájdalomérzet megszüntetésére hatnak közre. Minden ösztön *idegmozgásra* (benső világunk) és valamely *motivumra* (külső képzet) vezetendő vissza. A behatásra következő cselekvés a folytonos gyakorlat, megszokás folytán állandóvá lesz, önkéntelenné válik, párosul az érzettel. A gazdasági élet terén ösztöneinknek számottevő szerep jut. Hiszen a szükségletérzet, ill. az ennek kielégítésére irányuló törekvés maga is ösztön. Ennél is megvan az idegmozgás (a hiányérzet) és a külső motivum (a tapasztalás, stb. adta tudat, amely a hiányérzetet konkrét törekvéssé emeli).

Az ösztönök szerepe a gazdasági életben.

*Az alap-
ösztön.*

Minden ösztönnek valamely szükségletérzet az alapja. A legfontosabb szükségletet szolgáló ösztön lesz a legerősebb. Legfontosabb szükséglet pedig a létezésnek, az egyén és a faj létének fentartása. Az ennek szolgáló ösztön lesz tehát a leghatalmasabb. *Az élet fentartására irányuló törekvés* uralkodó állást foglal el egész életünkben, a gazdaságban is.

Az egoisztikus ösztönök, meg különösen a szerzés ösztöne.

A gazdasági élet terén szereplő ösztönök között a *szerzés ösztöne* felel meg legjobban az élet fentartására irányzott törekvésnek. Azért a gazdasági élet terén működő ösztönök harmóniájában is ez az ösztön adja az alapvető tónust. A többi ösztön csak ezt színezi, módosítja, anélkül hogy lényegében megváltoztatni tudná. A szerzés ösztöne a kiválóan gazdasági ösztön. Ez serkent munkára, előre való gondoskodásra.

Ez az ösztön határozottan *egoisztikus* jellegű. Uralma alatt lehetőleg sokat iparkodunk gyűjteni; tekintet nélkül arra, hogy másoknak jut-e, vagy sokszor épen azzal a gondolattal, hogy másoknak minél kevesebb jusson. Minél vadabb a társadalom, annál erősebben nyeri a szerzés ösztöne e második mellékkörülménytől színezetét. Társadalmibb alakot öltvén az élet, a szerzés ösztöne is veszít vad, egoisztikus jellegéből, de nem erejéből. Ellenkezőleg. A gazdasági élet fejlődése azt mutatja, hogy a szerzés ösztöne mindig nagyobb erővel lepi meg az embert. A fokozódó szükségletek arra készítnek, hogy mindig többet s nagyobb erővel szerezzünk. A szerzés ösztöne a társadalmi küzdelemben hatásosabbá válik, de egoisztikus mellékszínezetéből veszít részint a mérlegelő belátás folytán, részint az altruisztikus ösztönök hatása alatt.

Az altruisztikus ösztönök.

Altruisztikus ösztönök alatt a cselekvés azon ethikai alapu rúgóit értjük, melyeknél az erkölcsi érzet ösztönöz bennünket saját lelkiismeretünket megnyugtató olyan cselekvésre, mely mások javát nem téveszti szem elől, sőt azt keresi. Az erkölcsi érzet felebarátaink érdekeinek illő tiszteletét, a „jó” cselekedeteket, azokat a tetteket parancsolja, melyek a lelkiismeretet nyugalommal töltik el. Az erkölcs s az ezen alapuló altruisztikus ösztönök teszik lehetővé, hogy a *caritas* *elvé* megvalósuljon a gazdasági életben.

Az ethika így az altruisztikus ösztönök útján egyenesen belevág a közgazdasági életbe. Hogy parancsai abban mekkora szerepet játszhatnak, az az emberek érző lelkiületétől függ. Vezérlő szerepet alig. Ez már a gazdasági élet ismert természetéből következik. Hiszen gazdálkodás alatt az élet anyagi feltételeiről való gondoskodást értjük s ez azt kívánja, hogy első sorban saját javunkat tartsuk szem előtt. Az altruisztikus ösztönök inkább csak módosítják hatásaikban az egoisztikus alapjellegű ösztönöket.

Az ösztönök nem uralkodnak szuverén módon fölöttünk. Ösztönéle- *Az ösztönök*
 tünket a gazdasági téren is a belátás korlátozza. Hajlamaink az értelem *és a belátás.*
 uralma alá kerülnek, mely az okozati összefüggés, az eredmények után
 kutat. Cselekvéseink láncolatát úgy állítjuk egybe, hogy főcélunkat, leg-
 nagyobb jólétünket, jól felfogott érdekünket lehetőleg biztosítsuk. Az ösztönök
 mindegyik csoportja más-más cselekvésre hív. Ha kizárólag csak az egyikre
 hallgatnánk, mihamar pórul járnánk. Az ösztönök nyomatékát értelmünk
 mérlegeli. Ez vezeti az ösztönök egymásközi harcát, s ebben a küzdelemben
 az értelem tapasztalás útján szerzett gyakorlatával annak javára dönti el a
 mérleget, amelyiknek a bekövetkezendő cselekmény irányításánál a gazdál-
 kodó, cselekvő alany távolabbi céljai érdekében is vezérlő szerepet kell
 játszania.¹

6. §. A **szükségletek**. Szükséglet *alanyi* értelemben a *szükség-* *Fogalmuk.*
letérzetet jelenti. *Tárgyi* értelemben pedig azt, amire ez az érzet
 irányul. Rendesen ezt az utóbbit értjük, mikor röviden *szük-*
*séglet*ről beszélünk.

Vannak oly szükségleteink, amelyek okvetlenül kielégi- *Fontosságuk*
 tést kívánnak, amelyeknek kielégítése nélkül nincs élet. Ezek *fokozatai.*
 a *létfenntartás szükségletei*, a *létszükségletek*. Első rendű szükség-
 leteknek is nevezhetők. Ilyenek a táplálkozás, az időjárás
 viszontagságai ellen való védekezés (ruházat, lakás, stb.).
 Viszont vannak olyan szükségleteink is, amelyeknek kielégí-
 tése az élet fentartásához nem szükséges okvetlenül, de
 amelyeket szintén nem hagyhatunk figyelmen kívül, ha a
 testin kívül magasabb, szellemi életet is akarunk élni. Ilye-
 nek a *társadalmi*, a *kulturális*, a *szellemi szükségletek*. Ezeknek
 kielégítésére csak akkor gondolunk, ha az előbbiekkal
 már leszámoltunk. Ezek *magasabb rendű* szükségleteknek is
 nevezhetők az *első rendű*eknek mondható előbbiekkal szemben.

Minél nagyobb a *szükséglet kielégítésével elérhető jó*, vagy el- *A szükséglet-*
kerülhető rossz, annál nagyobb *fontosságot tulajdonítunk azoknak* *telítés tör-*
a tárgyaknak, amelyek e szükségletek kielégítésére alkalmasak. Viszont *vénye.*
 minél kisebb a *szükséglet*, minél kisebb az a *kényszerítő nyo-*
más, amelyet érzünk, annál kisebb lesz a *tárgyaknak* a mi szem-
 pontunkból tekintett fontossága is. Az eredetileg nyomósabb
 szükségletek, amennyiben részenként kielégítést nyernek, veszi-
 tenek erejükből. Így aztán helyet adnak oly szükségleteknek,

¹ Ribot: Psychologie der Gefühle. Übersetzt von Ufer. Altenburg, 1903. — Az előbbi
 pontnál említett irodalom. — Schäffle: Das gesellschaftliche System der menschlichen
 Wirtschaft. 3-te Aufl. Tübingen, 1873. II. Band. Die wirtschaftlichen Triebfedern in der
 menschlichen Gesellschaft. 3—19. II. — Wagner: Grundlegung, I. 83—116. II. Ugyanitt I.
 a további irodalmat.

amelyek tárgyi mivoltuk szerint ugyan gyengébbek, nem lépnek az emberrel szemben mindig oly feltétlenül követelően fel, de amelyek annál fogva, hogy az előttük létezett, fontosság szempontjából előttük járt szükségletek immár részben ki vannak elégítve, szintén igényt tarthatnak arra, hogy most már az ő kielégítésükkel foglalkozzunk. Az éhség, tehát a táplálkozási szükségletérzet kielégítése után már pl. a dohányélvezet szükségletét érezzük, mely akkor az éhség csillapulta után nyomosabb, mint az evésé. A szükségletek nagyságának e folytonos mennyiségbeli változása, amely a más minőségű és azelőtt gyengébb nyomású szükségleteket juttatja időnkint érvényre, teremti a gazdasági életnek azt a folytonos hullámzását, mely az ember mindenféle szükségletének kielégítését lehetővé teszi. Ez a tény a szükségletek élettanának legfontosabb törvénye, a szükséglettelítési törvény. *Törvény*

A szükségletek változása.

Igen kevés szükséglet lép életünkben csak egyszer fel. A legtöbb szükséglet, ha ki van elégítve, bizonyos időre elnémul, hogy aztán újra hallassa szavát. Amíg az egyik szükséglet nyugszik, egy másiknak ad helyet. Ez teremti meg azt a változatosságot az életben, amelyre ismét csak a fejlődés céljából szükségünk van. Amikor a szükségleteket ebből a szempontból tekintjük, folytonos változásuk törvényéről szólnak. Persze a visszatérő szükséglet már maga is változik. Tökéletesbül, finomul, átszellemül, stb. Szóval alá van vetve a szükségletek összes többi törvényeinek.

A szükségletek különfélék.

Szükségleteink különbözők a változó hely, idő, szokás stb., szerint. A társadalom kulturális jellegét azoktól a szükségletektől nyeri, amelyeknek kielégítését az emberiség még megkívánja. Viszont azonban a mindenkori kulturális viszonyoktól függ, hogy a szükségletek sorrendje mint alakul, s hogy e sorrendben minő magasan álló szükségletek nyomását érezzük még meg. Tökéletesbülő szükségletek a társadalom tökéletesbülését is jelentik.

A szükségletek e folytonos tökéletesbülésének vannak bizonyos általános érvényű okai, de állandó jellemzői is.

A szükségletek és ismereteink.

Csak oly dolgoknak érezzük szükségét, csak oly tárgyak után törekszünk, amelyekről vagy már nyilvánvaló, hogy a szükséglet kielégítésére alkalmasak, vagy amelyeknek ezt a tulajdonságát legalább sejtjük. Azt, amit nem ismerünk, nem

is kívánhatjuk meg. De viszont, ha valamit alkalmas szükséglet-kielégítő mód gyanánt megismertünk, vagy valamiről felismertük, hogy javunkra válik, az után nyomban törekszünk is, annak szükségét azonnal érezzük. Ismereteink és szükségleteink egyenes arányban fejlődnek.

Az utánzás ösztönének a szükségletek folytonos fejlesztése közben szintén jut szerep. Másoknál oly szükségleteket látunk, amelyeknek ingerét addig még nem éreztük. A bennünk élő utánzó hajlammal fogva ezeket a szükségleteket mihamar érezzük és azok kielégítésére szintén törekedni fogunk.

A szükségletek folytonos változása és e változásokat előidéző okoknak eddig említett törvényei a szükségletek egy újabb, igen fontos jellemzőjét mutatják, a *szükségletek folytonos fejlődését*. Ez két jelenség összetételének bélyegét viseli magán, a *szaporodását és a finomodását*.

Az ismeretek említett tágulásával nő a szükségletek száma. De szükségleteink a fejlődés folyamán nemcsak szaporodnak, hanem finomodnak is. A szükségletek láncolatát főleg az jellemzi, hogy az a későbbi szükséglet, melyet egy megelőző szükséglet fellépése és kielégítése von maga után, az előzőnél magasabb rendű, finomabb. Miközben arra törekszünk, hogy szükségleteinket mindig jobban elégítsük ki, egyúttal mindig magasabb rendű szükségletek képzei kelnek bennünk.

A fejlődésnek, tehát a szaporodásnak és a finomodásnak törvénye a szükségletek mindkét nagy osztályánál mutatkozik, az anyagiaknál épen úgy, mint a szellemieknél. A finomodás, egyébként szembeszökőbb a szükségletek élettanában, mint a szaporodás. Különösen az anyagi szükségletek nem szaporodhatnak egy bizonyos mértéken túl, épen az ember véges testi természeténél fogva. Ezzel a szükségletek újabb törvényéhez jutottunk. *Anyagi szükségleteinknek határa van.* Míg szellemi szükségleteink szinte vég nélkül fokozódhatnak, különösen mivel némely testi szükségletet szellemiek képesek pótolni. Átlátjuk, hogy anyagi szükségleteink nem tökéletesek, hiányzik azokból az a finomság, melyet lelki, belső világunk szintén szükséglet gyanánt megkíván. Ennek az érzetnek is eleget akarunk tenni, mikor anyagi szükségleteinket a szelleminek bizonyos mázával vonjuk be, mikor anyagi vágyainkat bizonyos etikai, esztétikai élvezetekkel fűszerezzük. Így lassankint a szükségletek egyike teljesen, másika

A szükségletek és az utánzás.

A szükségletek fejlődnek,

még pedig szaporodnak és finomodnak.

Szükségleteink átszellemülnek.

nagyrészt elveszti anyagi jellemzőit. Az anyagi szükségletek jó része olyanoknak ad helyet, amelyek szellemi életünknek szolgálnak. Az emberi szórakozások fejlődése jól példázza ezt az átalakulást, melyet Földes a *szükségletek átszellemülésének* nevez.

A szükségletek párhuzamosan fejlődnek a társadalom haladásával. A kultura haladása nem más, mint folytonosan tökéletesebb szükségletek keletkezése és e mindig tökéletesebb szükségletek fokozatosan megfelelőbb kielégítése. A szükséglet kielégítésének módja még jobban mutatja a társadalom fejlettségét.

De a szükségletek nagy száma még nem mutatja azt, hogy a társadalom fejlődésre képes, tökéletes. Lehetnek a szükségletek oly beteges vágyakozás szülöttei, amelyek kielégítésük folytán csak siettetik a társadalom felbomlását. Lehetnek ismét a társadalomban oly viszonyok, amelyek csak nagyon kevés embernek engedik meg, hogy szükségleteit kellően kielégítse. Egyik állapot sem egészséges. A szükségletek szaporodása, finomodása túlságba esaphat. Ezért nagyon sokszor tanították, hogy az embereknek mérsékelniök kell szükségleteiket, ha a társadalmat nem akarják veszélyeztetni. Az erkölcstanítók mindig azt ajánlották, hogy az ember ismerjen szükségleteiben mértéket, azoknak a kielégítésében tartóztassa meg magát. Azt hirdették, hogy annál tökéletesebb az ember és a társadalom is, minél egyszerűbbek, s minél kevesebb a szükségletük. Ez a nézet túloz. A szükségletek szaporodása és fejlődése biztosítja, sőt elősegíti a társadalom haladását. De csak olyan szükségletek tartják fenn a társadalmat, amelyeknek helyes gazdasági alapjuk van, amelyek nem csupán céltalan erőpazarlást vonnak maguk után, amelyek a további törekvést meg nem bénítják, hanem kielégítésük következtében az ember tevékenységét, munkakedvét fokozzák. Az ilyen szükségleteknek van társadalmi erkölcsi alapjuk. Ily szerepre pedig inkább alkalmasak a szellemi, mint anyagi szükségleteink.¹

7. §. A gazdasági élet kifejlődése. Az emberi élet, különösen ennek társadalmi alakja a lassu fejlődés törvényének uralma alatt áll. Ez a törvény hatását a gazdasági élet terén is érezteti.

¹ *Cuhel*: id. m. — A másodolozó pontban említett egyéb irodalom. — A jobb művelődéstörténeti és néprajzi munkák, minők: *Schurtz*: Urgeschichte der Kultur. Leipzig, 1900. — *Vierkandt*: Naturvölker und Kulturvölker. Leipzig, 1896. — *Lippert*: Culturgeschichte der Menschheit. Stuttgart, 1886—7. — *Ratzel*: Völkerkunde. I—II. 2-te Aufl. Leipzig, 1894. — *Peschel*: Völkerkunde. 7-te Aufl. Leipzig, 1897.

Az életfentartáshoz bizonyos táplálék szükséges. Ama lénynek, melynek az emberi faj fejlődése folyamában először megadhatjuk már az ember nevet, összes gazdasági működését e táplálék felszedése teszi. Ez a legkezdetlegesebb ember nem kutat a táplálék után. Gazdálkodása minden előrelátás nélkül való. Csak akkor tud a szükségletéről, mikor a hiányérzet már megszólalt benne. A jószágfogalom ily pillanatnyi ösztön hajtotta eszmélésektől eltekintve idegen előtte. Az ilyen kezdetleges ember, aki kis csatangoló hordákban él, lassan szaporodik, mert élete igen rövid és mert társas érzéke kevés. Az egyéni élet fentartása lebeg mint főcél szőme előtt. A gyermekeket gyakran megölik, az öregeket, a betegeket elhagyják, kiteszik. A gazdasági élet e fejlődési fokán a gazdálkodás csak a fogyasztás képében jelentkezik. Javakat az ilyen ember nem állít elő. Ma a weddák, a cserjelakók állanak körülbelül a gazdasági fejlettség e fokán.

A fejlődésnek az a foka, amelynél *munkáról* és annak valamelyes *megosztásáról* beszélhetünk, már jóval magasabb kulturát jelent. Oly nagy a különbség a gazdasági kultúra e két foka között, hogy a közöttük levő irt képzeletünkkel szinte áthidalni se tudjuk. Pedig ez a munkálkodó gazdálkodás is a vázolt, legkezdetlegesebb gazdasági életben bírta alapjait. A fejlődés menetére azon mai kezdetleges népek gazdasági élete vet némi világot, amelyek körülbelül a kulturának azon a fejlettségi fokán állanak, amelyről épen beszélünk. E társadalmak élete bizonyítja, hogy az embereknek már igen korán vannak egyes, kezdetleges szellemi szükségleteik, amelyeket bizonyos *játékszerű* foglalkozással igyekeznek kielégíteni. Ez a kezdetleges ember az állatokat, amelyeket maga köré gyűjt, inkább a szórakozás kedvéért tartja. Az állatok alakja ragadja meg úgy a képzelőtehetségét, hogy disztítésül, például teste tátoválásánál az állati formákat alkalmazza. Ez a játék vezethet lassu átmenetek útján a komolyabb munkálkodás kezdeteihez, amihez emellett a közvetlen célszerűségi *belátás* is könnyen segítheti az embert. Aki körmeivel kaparja ki a gyökeret a földből, könnyen jöhet arra a gondolatra, hogy egy mellette fekvő gally vagy kő segítségével a gyökeret könnyebben szerezheti meg. Lassan átlátja, hogy ha a gallyat egy kő segítségével meghegyezi, még könnyebben juthat a gyökérhez. A kezdetleges segédeszközök készítése a tervszerű munkálkodás első tárgya.

Mikor a társadalom bármi úton, de eljutott már oda, hogy ily kezdetleges munkákat végezhet, tüstént előáll a nemek szerint elkülönülő *munkamegosztás*. Legyen a nemeknek egymáshoz való családügyi viszonya bármilyen, a férfiak készítik a vadászathoz s a halászathoz szükséges eszközöket s mind azt, ami e foglalkozásokhoz, mint a táplálékkereséshez szükséges. A férfiak építik a kunyhókat, a csónakokat, esetleg ők készítik elő a megművelés alá kerülő földet, mikor az őserdőt irtják, felégetik és mikor az így nyert termő területet a vadállatok becsapásai ellen sövénynyel bekerítik. A nők amellet, hogy szülőtteikkel úgy amennyire foglalkoznak, művelik a földet.

A családi élet különböző alakulatai, az állami életnek ezek a kezdetleges formái, lassankint mind több és több embert fűznek egy családügyi egységbe össze. A nagyobb terjedelmű, a patriarchális család, azután a

A legkezdetlegesebb gazdálkodás.

A munka és a munkamegosztás kezdetei.

A forgalom kezdetei.

még nagyobb törzs, végre a törzsközösség nemcsak családjogi szempontból fontos alakulatok. Mint társadalmi alakulatok a mind tágabb körű gazdasági érintkezésnek is utat nyitnak. Minthogy társas érintkezésben nevelik fel az embert, arra szolgálhatnak útmutatóul, hogy az ember a családon kívül álló egyénéről is tudomást vegyen. A különböző családok között bizonyos érintkezés fejlődik ki, melynek az első sorban számba veendő politikai érdeken kívül gazdasági alapja is van. Az egymáshoz közel élő embercsoportok védelmi és támadó célokból szövetkeznek. A személyes érintkezést mihamar követi a gazdasági, a javak bizonyos mérvű forgalma annak következtében, hogy a különböző törzsek, törzsközösségek különböző természeti körülmények között a javak előállítása terén is különbözőképpen működhetnek. A javak kezdetleges forgalmát ekkor az *ajándékozás* közvetíti, mely a vendégbarátsággal kapcsolatosan fejlődik ki. Az egyik törzsbeli, amikor a másik törzsbelihez megy, ajándékokat visz magával barátsága jeléül. Az ajándékozás útján fejlődik csak ki lassankint a néma csere, melynél a cserélők egy oly helyen, melyben kölcsönösen hallgatagon megállapodtak, leteszik ajándékaikat, aztán félrevonulnak, míg a másik fél azokat átveszi és a magáéit hagyja ott cserébe.

A *tiszta csereforgalom* ideje rövid. Az ember korán felismeri, hogy azoknak, akikkel a cserét folytatni akarja, főleg milyen javakra van szükségük. Ha tehát azoknak a termelvényeit meg akarja szerezni, olyan javakat gyűjt előbb, persze szintén csak csere útján, amelyről tudja, hogy az, kivel cserélni óhajt, becsüli őket. A tiszta csereforgalom helyét így igen hamar elfoglalja a tökéletlen pénzforgalom. A gazdasági élet kezdetleges voltát a pénzforgalom első fejlődési szakában csak ennek a pénzüjszágnak kezdetleges volta és az mutatja, hogy a cserejóság még a szükségletkielégítésre közvetlenül is alkalmas.

Fejlettebb társadalmak Nincs rá okunk, hogy csak a mai kulturnépek gazdasági életét nevezzük társadalmi gazdálkodásnak. A legkezdetlegesebb népek gazdálkodásánál is tapasztalható oly együttműködés, melyet az életnek immár fokozottabb társadalmi volta von maga után. Viszont a mai kultúra színvonalán álló közgazdaságok fejlettebb kora is mutat olyan alakulatokat, melyeknél a társadalmi élet a népcsoportoknak csak kicsiny töredékeire, egyes törzsekre vagy törzsközösségekre terjed ki. A gazdálkodó társadalmak történetét vizsgálva, mégis azt fogjuk tapasztalni, hogy van a gazdasági életnek egy ideje, amikor egy bizonyos gazdasági körzet a körülötte fekvő gazdaságokkal nem, vagy csak alig érintkezik. A kisebb vagy nagyobb körű magángazdaság maga állítja elő azt, amire szüksége van s maga használja fel munkálkodása összes termékeit. (Zárt gazdasági körzetek kora.) A gazdasági életnek további szakában az egymástól addig elzárt körzetek már érintkeznek, termékeiket kicserélik, ami mellett a jóság átadásának módja ismét közömbös. A lényeges csak az, hogy a jóságnak ezt az egyik gazdaságból a másikba való átvitelét egy harmadik magángazdaság nem közvetíti. (Városi gazdálkodás kora.) Ha a jóság, melyet a magángazdaság előállít, már nem közvetlenül jut a használó gazdaságba, hanem egy harmadik magángazdaságnak, ill. a magángazdaságok egy hosszabb láncolatának közvetítésével,

a gazdasági élet még fejlettebb szaka áll elő, amely már minden tekintetben utat nyit a modern *társadalmi gazdálkodás* megalakulásához.

A zárt gazdasági körzetek ideje nem nyújtja a tökéletesen elzárt, egyes A zárt gazdasági körzetek kora. magángazdaságok képét. Az a kör, melyet a gazdasági érintkezés ebben a korban összekapcsol, hol szűkebb, hol tágabb, de csak a fejlődés igen alacsony fokán terjeszkedik ki csupán egy magángazdaságra. A fejlődés épen abban nyilvánul, hogy a kezdetben szűkebb kör mind szélesebbé válik. De bármennyire nagyobbodjék is a kör, ezen a fejlődési fokon magángazdasági jellege mégis megmarad. Egy akarat vezérli a kört politikailag, egy akarat irányítja gazdasági tevékenységét is. A magángazdaságok, melyeket a kör egybekapcsol, érintkeznek egymással. De ez az érintkezés annyira a gazdasági együttműködés képében mutatkozik, hogy kifelé az egész körzet mint egy gazdasági alany tűnik fel. Mikor őseink e hazában megtelepedtek, akkor lehetett körülbelül gazdasági életük a fejlettségnek ezen a fokán. Az egymástól külön letelepülő törzsek s azoknak kisebb csoportjai gazdaságilag alig érintkezhetek egymással. Tekintettel az ország legnagyobb részének természeti viszonyaira, melyeknél fogva a törzsenként települő nép főfoglalkozása az őstermelés kezdetlegesebb formája volt, az egyes magángazdaságoknak ez az elszigeteltsége az ország túlnyomó részében sokáig fennállott.

A közösen gazdálkodó, nagyobb kört alkotó magángazdaságok egyéniségének kifejlődésével szétbomlik az a kötelék, mely eddigelé szorosan össze A városi magángazdálkodás kora. fűzte a többé-kevésbé zárt körzetbe tartozó magángazdaságokat. A gazdasági érintkezés azonban az egymás mellett álló magángazdaságok között fennmarad, sőt gazdaságilag is érzékelhetőbb alakot ölt, mert javak cseréjében, adásában-vevésében mutatkozik. Most, mikor a magángazdaságok önállóan gazdálkodnak, mindegyik mindinkább csak a javaknak azt a fajtát állíthatja elő, amelyre egyéni képességeinél fogva leginkább hivatva van s amelynek előállításához a megfelelő alapot a rendelkezésére álló természeti tényezők is legjobban nyújtják. Ekkor már a nem saját használatra való termelés folyik. A foglalkozások elkülönülése, ez az elsőfokú munkamegosztás különösen az ipari élet lassan meginduló fejlődését mutatja. A magángazdaságok már érintkeznek egymással. Az egyik magángazdaság már a másiknak szükségleteit szem előtt tartva termel. De a javak forgalma kezdetben csak közvetlen. A termelő közvetlenül juttatja termelvényét a fogyasztóhoz. Csak később lépnek közéjük közvetítő gazdaságok. A gazdasági élet fejlődésének ez a kora azzal az idővel esik egybe, amikor a városok, mint nagyobb, a kultámadások ellen védett községek alakulása megkezdődik. E városok a zárt gazdasági körök bomlásával különösen a gazdasági körzetek érintkező helyein keletkeznek. Ily vásári helyeken nagy számmal települnek azok a magángazdaságok, amelyeknek foglalkozása nincsen a föld termő erejére utalva (ipar), mert itt tudják termékeiket legbiztosabban értékesíteni.

A városnak a körülötte fekvő vidékkel és más városokkal való érintkezése mindinkább szükségessé teszi, hogy a javakat előállító s azokat A tulajdonképeni társadalmi gazdálkodás kora. közvetlenül használó magángazdaságok közé minél több közvetítő gazdaság csatlakozzon be. A forgalom azelőtt a városi élet szűkebb kereteire szorítkozott, nagyobb területek nem álltak még egymással szoros, állandó gazdasági összeköttetésben. Idővel azonban az egész ország területén megindul a

gazdasági érintkezés. Nyilvánvalóvá válik az országok közgazdasági élete. Ekkor már fejlett társadalmi gazdálkodás folyik, de mintegy mesterségesen az államok határai közé szorítva. A merkantil politika, majd a felvilágosított abszolutizmus közgazdasági felfogása Nyugat-Európában, az egyes államok közgazdaságát azzal véli fejleszthetni, ha azt a többi ország versenytől megkíméli, elzárja. A visszahatásként kifejlődött irányzatnak, mely a gazdasági élet terén is a szabadságot s a nemzetek szabad érintkezését hirdette ugyancsak legelőször Európa nyugoti államaiban, köszön a társadalmi gazdálkodás fejlődése a legtöbbet. Mihelyt a gazdasági erők szabad érvényesítésének elvét elismerték, kifejlődött társadalmunknak mai hatalmas, az egyes államok határai által ugyan részekre tagolt, de a gazdasági élet törvényszerűségével összefüggő társadalmi gazdálkozása.

Ezt a társadalmi gazdálkodást nevezik némelyek, különösen az egyes államok határait túllépő forgalomra való tekintettel *világ-gazdaság*-nak.¹

Fogalmuk.

8. §. A javak. Mindazt, ami hiányérzetünk közvetlen vagy közvetett kielégítésére alkalmas, javaknak mondjuk.

Ez a kifejezés a magyarban egyes számban nem használatos. A gazdasági életnek nincsen is reá szüksége, mert miként többféle szükségletünk van, úgy mindig különböző javak állanak e sokféle szükséglettel szemben. Amennyiben a tudománynak e fogalomra az egyes számban is szüksége van, a *jószág* kifejezést használja.

Javak tehát a *testi dolgok*, amennyiben a fenti kívánalmaknak megfelelnek. A természet nyújtotta, vagy az emberek által tovább alakított anyag tartozik a javak ezen osztályába. Ezek az *anyagi javak*.

Javak továbbá a *személyes szolgálatok* (tehát a *munka* is). Javak végül a gazdálkodó egyént bizonyos személyekhez vagy dolgokhoz fűző *viszonyok*, melyek vagy a szabad forgalom folytán állnak elő (pl. a vevőközönség) vagy a forgalom jogi korlátozásán alapulnak (kizárólagossági jogok, monopólok). Ide szokás sorozni azokat az *intézményeket és berendezéseket* is, amelyek közcéloknak szolgálnak és amelyeknek előnyeit az egyén folyton vagy sokszor érezi, pl. az állam, az általa fenntartott jogi rend, vagy egyes közintézményei. Ide sorozzák a *szerződészerű jogokat* is.

A személyes szolgálatokat és az említett viszonyokat együttevén az anyagi javakkal szemben *szellemi javaknak* mondjuk.

¹ Grosse: Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft. Freiburg, 1896. — Hildebrand: Recht und Sitte an den verschiedenen wirtschaftlichen Kulturstufen, Jena, 1896. — Letourneau: L'évolution du Commerce. Paris, 1897. — Thonnar: Essai sur le système économique des primitifs. Bruxelles, 1901. — Grierson: The Silent Trade. Edinburgh, 1903. — Speck: Handelsgeschichte des Altertums. 5 kötet. Leipzig, 1900–6. — Bücher: Die Entstehung der Volkswirtschaft. 3. Aufl. Tübingen, 1901.

Azokat a javakat, amelyek nem anyagiak ugyan, de amelyeknek hatása anyagi eredményben mutatkozik, jószágforrásnak, vagy jószággrésznek is szokás nevezni. E megkülönböztetés szerint a jószágforrások csak vezetnek a javak keletkezéséhez, de magukban véve még nem javak. Ilyeneknek mondják pl. a tehetőséget, a szorgalmat, a benső tulajdonságokat, bizonyos viszonyokat, a konjunkturákat és jogokat, első sorban pedig a munkát.

A jószágforrások.

Azon javakat, amelyek korlátolt számban állanak a társadalom rendelkezésére, amelyek lefoglalhatók és épen ezért csak áldozat árán szerezhetők meg, illetve állíthatók elő, gazdaságiaknak mondjuk. Azon javakat pedig, amelyek korlátlan mennyiségben állanak rendelkezésre, amelyek le nem foglalhatók, de amelyek önként kínálkoznak használatuk áldozatba, fáradságba nem kerül, szabad javaknak nevezzük.

A gazdasági és a szabad javak.

Némelyek általánosan és feltételesen szabad javakról is beszélnek. Az általánosan szabad jószág fogalma megfelel annak, amit mi röviden szabad józágnak mondunk. A feltételesen szabad javak alatt pedig ez a megkülönböztetés azokat a javakat érti, amelyek nem önként kínálkoznak és le is foglalhatók, de ez idő szerint oly tömegben állnak rendelkezésre, hogy mennyiségük az emberiség szempontjából ma még korlátlannak tekinthető. Amiért is, míg ez az állapot tart, megszerzésük áldozatba nem kerül. Ilyen feltételesen szabad javak volnának a kultura körébe még be nem vont területek s azok önkéntes termékei, pl. az őserdő fái. A feltételesen szabad javak tehát folytonosan pusztuló kategória.

Egyes javakat közvetlenül használhatunk szükségleteink kielégítésére. Ezeket használati javaknak szokás nevezni. Ilyenek pl. az étel, a ruházat. Vannak viszont olyan javak, amelyeket csak más javak előállítására használhatunk. Ezek a termelő javak. Ilyenek pl. a termelő tényezők.

A használati és a termelő javak.

Azon javak, amelyeket a személyes szükségletek kielégítésére már úgy amint rendelkezésünkre állanak, közvetlenül fel lehet használni, elsőrendűek. Azok, amelyeknek egy vagy több átalakító folyamaton kell áthaladniuk, hogy az említett célnak szolgálhassanak, másod-, harmad- stb. rendűek, aszerint, hogy hány átalakító folyamatra van szükség, hogy ezek is elsőrendűekké váljanak. (Az n rendű józágnak $n-1$ átalakító folyamatra

A javak rendűsége.

Ugyan
Karlóly
tétel

van szüksége.) Az elsőrendű javak példája a kenyér, az utóbbiaké a liszt, a búza.

Azt az alakját a jószágnak, amelyben azt nekünk a természet nyújtja, s amelyből mi azt átalakító folyamatokkal kiemeljük és lassankint elsőrendű jószággá tesszük, *jószágmagnak* nevezik. Minél több átalakító folyamaton haladt keresztül a jószágmag, annál tökéletesebb jószág áll elő. Minél hátrábbfekvő jószágmagra nyúl vissza a termelés, annál gazdaságosabb lesz az előállítás folyamata, mert ez által kevesebb kész jószágot fogyaszt. Ahhoz nyulunk, amit a természet ad. Ez jószágmagot nagy számmal nyújt. Elsőrendű javakat készen keveset.

A javak egymást kiegészítik

és kapcsolódnak.

Egy jószágot egymagában nem használhatunk. Az íráshoz toll, papiros és tinta kell. A javaknak ezen összetartozóságában egymást kiegészítő, *komplementáris* tulajdonságuk nyilvánul.

A javak azonban keletkezésükben is feltételezik egymást. A termelő folyamatok során gyakran nemcsak a célzott jószág létesül, hanem más javak is állanak elő. Vannak bizonyos javak, amelyek másként egyáltalán nem állíthatók elő, csak más javakkal kapcsolatban. Így áll elő pl. a szeszgyártásnál a moslék, a gázgyártásnál a koksz, stb. A javaknak ily értelmű összefüggését azok *konnektálásának* nevezzük.¹

A vagyon.

9. §. A vagyon. A gazdaságtan is figyelembe veszi azokat a hatásokat, amelyeket a gazdasági életben a magántulajdoni rend hoz létre. E hatások között egyike a legfontosabbaknak, hogy a javak felhalmozódhatnak, *készletet* alkothatnak, illetve *vagyonná* válhatnak.

A jószág készlet.

Készlet alatt egy bizonyos időpontban rendelkezésre álló, felhalmozott javakat értünk. Ez tisztán gazdasági fogalom. De gazdasági szempontból is azért nagy jelentőségű, mert a magántulajdoni jogi rend mellett különösen egy bizonyos gazdálkodó alany által felhasználható jószágmennyiséget jelent. Ezért a gazdaságtan is szívesebben szól vagyonról, amikor készletről beszélhetne, mert a „vagyon” kifejezést alkalmazva jelzi már azt is, hogy a felhalmozott készlet fölött gyakorolható magánjogi uralom nagy fontosságát figyelmére méltatja.

A vagyon fajtái;

A vagyon részben *használati* vagy *élvezeti*, részben *termelési* vagy *tőkevagyon*. Ez utóbbit röviden *tőkének* is szokták nevezni.

¹ Menger; Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien, 1871. — Neumann: Grundlagen der Volkswirtschaftslehre. I. Tübingen, 1889. — Lehr: Die Grundbegriffe der Nationalökonomie. Zweite Aufl. von Heckel. Leipzig, 1891. különösen 5. fejelet. — Böhm-Bawerk: Rechte und Verhältnisse vom Standpunkte der volkswirtschaftlichen Güterlehre. Innsbruck, 1881. — Megfelelő kritikával kezelendő Vársárhelyi: A javak theóriája. Budapest, 1904. — A következő pontnál említett értékirodalom.

Alanyát tekintve a vagyon vagy közvagyon (pl. állami, köz-
 ségi vagyon) vagy magánvagyon.

A vagyon nagyságához képest beszélünk gazdaságról, ami- nagysága.
 kor a vagyon a gazdálkodó alany szükségleteihez, de mások
 vagyonához képest is nagy és amikor a vagyon hozadékából a
 szükségletek bőven kielégíthetők. Ennek ellentéte a szegénység
 és a nyomor. A szegénynek nincs vagyona, sőt gyakran szerény
 szükségleteit keresetéből sem fedezheti. A vagyoni állapotnak
 e két szélsőség között több fokozata van.

Valamely államalkotó nép rendelkezésére álló javak össze- A nemzeti
vagyon.
 sége, melyben így a népnek bizonyos időben mutatkozó gazda-
 sági ereje nyilvánul, adja az úgynevezett *nemzeti vagyont*. A
 nemzeti vagyon fogalmához nagy vita fűződik. Vita tárgyát teszi az is, hogy
 miként lehet a nemzeti vagyon nagyságát legtökéletesebben megállapítani.
 Statisztikai becslés tárgyát mindenestre a gazdasági javaknak is csak egy
 része teheti. Rümelin és Schall az egyes vagyontárgyak értékét közvetlenül
 igyekeztek kipuhatolni. (Ez az úgynevezett objektív eljárás.) Giffen az egyes
 gazdasági alanyok vagyonát állapította meg külön-külön s ezen adatok össze-
 sitéséből számította ki az angol nemzeti vagyont. (Szubjektív eljárás.) Foville
 az évenként megadóztatott örökségek tőkeértékét szorozza azon számmal,
 mely a népesség átlagos élettartamának megfelel. Mind a három eljárásnak
 tekintélyes hívei vannak. Alkalmazhatóságukat leginkább az illető államok
 adórendszere dönti el.¹

10. §. Az érték. A javaknak a szükségletek kielégítésére való A hasznosság.
 alkalmasságát *hasznosságnak* mondjuk. A szükségleteink kielé-
 gítésére alkalmas dolgokat *hasznosaknak* mondjuk, azoknak je-
 lentőséget, becslet, értéket tulajdonítunk.

A hasznosság fokát mérlegelhetjük is. Ilyenkor a hasz- Az érték.
 nossági viszonylatból *értékviszonylat* lesz. A javaknak mérhető
 gazdasági jelentőségét ugyanis *értéknek* mondjuk. De nem min-
 den jószág hasznosságát mérlegeljük. A szabad javak gazdasági
 jelentőségét közelebből nem kutatjuk, mert ezek önként kínál-
 koznak. De már azoknak a javaknak gazdasági jelentőségét,
 amelyeknek megszerzése áldozatba kerül, mérlegelni fogjuk, mert
 egy ilyen jószágért, amelynek előállítása részünkről áldozatot
 kívánt, hasonlóképen áldozatot követelhetünk a többi magán-
 gazdaságtól, ha azt azoknak átengedjük.

¹ Lehr: id. m. 6-ik fejezet. — Fellner: A magyar nemzeti vagyon becslése tekin-
 tettel egyéb államokra. Budapest, 1901. (A szövegben foglalt meghatározás is Fellner
 fogalommagyarázatára támaszkodik.) — Ugyanaz: L'évaluation de la richesse nationale.
 Inst. Internat. de Statistique. VIII. Session. Budapest, 1901.

Érték = áldozattal és élvezettel mérve.

16

Mind a szabad, mind a gazdasági javak hasznosak. De míg a szabad javak csak hasznosak, addig az utóbbiak még értékesek is, mert megszerzésük áldozatba kerül.

Használati és
csereérték.

Használati érték a jószág azon jelentősége, amelylyel ez a gazdálkodó alanyval szemben akkor bir, amikor ez az illető jószágot a maga szükségleteinek közvetlen kielégítésére fordítja. Csereérték pedig a jószágnak az a jelentősége, amelylyel ez a gazdálkodó alanyra nézve annál fogva bir, hogy e jószágért cserébe más javakat kaphat. A használati érték tehát a jószág jelentősége azon gazdálkodó szempontból, ki a jószágot maga akarja használni. A csereérték pedig a jószág jelentősége annak a szempontjából, aki rajta más javakat akar szerezni.

Az érték
mérése.

A javak értéke kétféleképpen mérlegelhető: a) áldozattal és b) élvezettel. a) Az a jószág értékesebb, amelyiknek megszerzése, előállítása több áldozatba, fáradságba került. A jószág előállítására fordított áldozat tehát az értékmérés egyik eszköze. b) Minél nagyobb élvezetet okoz valamely jószág, minél nagyobb szükségletől szabadulunk meg az ill. jószág által, annál nagyobb jelentőséget fogunk annak tulajdonítani. A jószág használatához kapcsolódó élvezet tehát az értékmérés másik eszköze.

Az áldozattal és az élvezettel való értékelés ugyanarra az eredményre vezet, mert a jószág megszerzésére fordított áldozat és a megszerzett jószág felhasználásával járó élvezet karöltve járnak. A jószágot azért állítjuk elő, szerezzük meg, tehát áldozatot azért hozunk, hogy magunknak bizonyos élvezetet szerezzünk. Másfelől pedig, midőn valamely jószág előállításáért más jószágot feláldozunk, bizonyos, ezen jószággal közvetlenül járó élvezetmennyiségről mondunk le.

Ha az áldozatból kiindulva értékelünk, azt kell mondanunk, hogy a gyémánt azért értékesebb a kenyérnél, mert egy bizonyos mennyiségű gyémánt előállítása összehasonlíthatatlanul több fáradságba kerül, mint ugyanolyan mennyiségű kenyér előállítása. De az élvezetből kiindulva is arra az eredményre fogunk jutni, hogy a kenyér kevésbé értékes, mint a gyémánt, mert nyilvánvaló, hogy egy bizonyos mennyiségű kenyér az összes kenyér-szükségletnek jóval kisebb részét fedezi, mint amekkora részét a társadalom összes gyémántszükségletének elégíti ki az ugyanakkora gyémánt. A kenyérdarab jóval kevesebb kenyérszükségletet fedez, mint amekkora gyémántszükségletet fedez az ugyanakkora gyémánt.

A költség-
elmélet.

Az áldozattal értékelve valamely jószág értéke azzal a fáradsággal, áldozattal lesz egyenlő, amelybe megszerzése, előállítása került. Ha m jószág előállítása r költségbe került, m értéke r lesz. Ha $2r$ -be került, akkor értéke is $2r$ lesz. Ez a klasszikus angol iskola (Smith, Ricardo) értékelő módja.

A különböző költségeknek persze összemérhetőeknek kell lenniök, hogy velük a javak értékét kifejezhessük. Ezt úgy érjük el, hogy a jószág előállításához szükséges összes kiadásokat, felhasznált javakat, áldozatokat, mind azonos jellegű jószágra, az előállításához szükségelt munkamennyiségre vezetjük vissza.

Hogy azonban az áldozatból kiinduló értékelésnél a javak *Az újraelőállítás költsége.* tényleges, az értékelés időpontjának megfelelő értékét kapjuk meg, az értékelésnél azokat a költségeket kell figyelembe venni, amelyekbe a jószág előállítása az értékelés idejében kerülne. Ezeket az *újraelőállítás (a reprodukció) költségeinek* nevezzük.

Az *élvezetből* kiinduló értékelésnél azt vesszük figyelembe, hogy a szükségletérzet sohasem egy egységes jelenség, hanem érztelemekből van összetéve, amelyek közül az első mindig nyomósabbak, mint az utóbbiak. E szükségletérzetek hatása alatt különböző fontosságot fogunk tulajdonítani a velünk szemben álló jószágelemeknek. A szükséglettelítési törvény hatásánál fogva az értékelés tárgyát tevő jószághoz csatlakozó minden újabb jószágelemnek kisebb jelentőséget fogunk tulajdonítani. Ha pedig a szükséglet már telítve van, a jószágnak reánk nézve már nem lesz jelentősége. A szükséglet kielégített voltával az arra szolgáló jószág jelentősége az ember szempontjából csökken. Ez a *változó vagy csökkenő hasznosság törvénye*. Azt a jószágelemet, amely akkor csatlakozik a jószágtömeghez, mikor a szükséglet már fedezve van, amikor már bizonytalan, hogy az illető jószágelemnek van-e valami jelentősége a szükségletkielégítés szempontjából, amikor már bizonytalan, hogy az illető jószágelemmel járó haszon megéri-e a megszerzésével járó fáradságot, *határnövedéknek, határterméknek* mondjuk. Azt a gazdasági jelentőséget pedig, amelyet a szükségletét fedező gazdaság szükségletének fedezése közben a jószágtömeg e határnövedékének tulajdonít, *határhaszonnak, határértéknek* mondjuk. Az *élvezetből* kiinduló értékelésnél az *utolsó helyen alkalmazott, még alkalmazható jószágelem értéke* szerint mérjük az egész jószágmennyiségnek is az értékét. Ebben az esetben tehát a *határhaszon* lesz az *értékmérő*. *Dr. Jevons*

A határérték fogalmára vonatkozólag az angol Jevons (1871), a bécsi Menger Károly (1871), a svájci Walras (1874) körülbelül egy időben tették közzé kutatásaik eredményét. Fontos igazságokhoz jutottak el egy addig paragon hevert téren, amikor a hasznosság érzetének bölcséletével foglalkoztak. A gazdaságtan pszichológiai alapjait a határértékiskola rakta le. *A határhaszon.*

A határhaszon elmélete arra hívja fel a figyelmünket, hogy minél kisebb valamely jószágból a rendelkezésre álló mennyiség, annál nagyobb annak értéke és megfordítva. De a termelési költségelmélet sem mond mást. Azoknak a javaknak értékét jelzi magasnak, amelyeknek termelési költsége nagy. Ezek azonban éppen magas termelési költségeik arányában csekélyebb mennyiségben fognak rendelkezésre állani.

A ritkasági
érték.

Az újraelőállítás költségével a többé elő nem állítható javak értékét nem mérhetjük. Az ilyen javak értékének egyedüli mértéke határhasznuk.¹

II. fejezet. A fogyasztás.

A fogyasztás
fogalma.

11. §. A fogyasztás jelenségei. Amikor a javakat szükségleteink fedezésére fordítjuk, használjuk, elfogyasztjuk azokat. Használat és fogyasztás ugyanazt jelenti.

Technikai és
gazdasági
fogyasztás.

Ha a javakat abból a célból fogyasztjuk el, hogy belőlük a szükségletek kielégítésére közvetlenül alkalmas javakat állítsunk elő, *technikailag fogyasztunk*. A technikai értelemben vett fogyasztás összeesik a termelés folyamatával. Amikor pedig a társadalom javakat közvetlenül fordít szükségleteinek kielégítésére, közvetlen vagy *gazdasági fogyasztásról* beszélünk.

A társada-
lomgazdasági
anyagcsere.

Mi lesz a jószágból a használat következtében? A jószág alakja bizonyos célra való felhasználása folytán elvész. A fa, melyből asztalt készítenek, mihelyt asztallá vált, már nem fa többé. Csakhogy a fa nem tűnt el, előttünk van, ha más alakban

¹ Az általános bölcsélet szempontjából tárgyalja a kérdést Böhm: Az értékelmélet feladata és alapproblémája. Budapest, 1900. — Eisler: Studien zur Wertheorie. Leipzig, 1902. (Tartalmazza az idevonatkozó irodalmat is.) — Közgazdaságtani munkák: A klasszikusokhoz csatlakozó újabb angol felfogás Cairnes: Some Leading Principles of Political Economy Newly Expounded. London, 1874. Part I. — Láng: A közgazdaság elmélete. Budapest, 1882. — Pikler: Ricardo. Jelentősége a közgazdaságtan történetében. Érték- és megoszlástana. Budapest, 1885. — Dietzel: Theoretische Socialökonomik. I. Band, Leipzig, 1895. (Közvetítő felfogás a mai német irányok s az angol klasszikusok érték-elmélete között.) — Átmenetet alkot az angol klasszikusok felfogásától a határhaszon-elmélet felé, ennek egyik megalapítója Jevons: The Theory of Political Economy. London, 1888. 3-ik kiad. — A határhaszon-elmélet képviselői: Menger: id. m. — Walras: Eléments d'économie politique pure ou théorie de la richesse sociale. 4-ième éd. Lausanne-Paris, 1900. — Gossen: Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln. Első kiadás Braunschweig, 1854., újabb: Berlin, 1839. — Böhm-Bawerk: Grundzüge der Theorie des wirtschaftlichen Güterwerthes. Jahrb. f. Nat. Neue Folge, 13. kötet, 1886. — Wieser: Über den Ursprung und die Hauptgesetze des wirtschaftlichen Werthes. Wien, 1884. — Ugyanaz: Der natürliche Werth. Wien, 1889. — Zuckerkandl: Die klassische Werththeorie und die Theorie vom Grenznutzen. Jahrb. f. Nat. Neue Folge, Band 21. — Heller: A határhaszon elmélete. Budapest, 1904. — Tantörténeti áttekintést nyújt Natoli: Il principio del valore e la misura quantitativa del lavoro. Palermo, 1906. — Kautla: Die geschichtliche Entwicklung der modernen Werththeorien. Tübingen, 1906. — Az árnál említett irodalom.

és. Ebben mutatkozik a *társadalomgazdasági anyagcsere törvénye*. A jószág a használat folytán nem vész el, hanem új jószággá válik, annak az alakjában lép elénk. Sőt a fogyasztás, a használat tulajdonképpen hasznosítást jelent. Azt a jószágot, mely a szükséglet kielégítésére alkalmas, a használat útján hasznossá hasznosabbá tesszük a társadalmi gazdálkodásra.

A fogyasztás célja a termelő erő fentartása, vagy vala- *Produktív és*
mely szükséges jószág előállítása: Ha e célt a javak használa- *improduktív*
tával elérjük, akkor *produktív használatról, hasznos fogyasztásról* fogyasztás.
beszélünk; ha nem érjük el, akkor a használat *improduktív*.
Ha a jószágmennyiség megsemmisül úgy, hogy a jószág gazda- *Kár.*
ságilag elvesz, akkor *kár* áll elő. Ez a *destruktív* vagy *fizikai*
fogyasztás.

A jószág alakjának az az átváltozása, mely a használat *Egyszer és*
folytán bekövetkezik, beállhat már egyszeri használat alkalmá- *tartósan*
val (*egyszer használható jószág, Verbrauchsgut*); de a jószág alak- *használható*
jának egyszeri megváltoztatása nélkül huzamosabb, többszöri *javak.*
használatot is engedhet (*tartósan használható jószág, Gebrauchsgut*).
Az előbbi körülmény azoknál a javaknál szembeszökő, amelyek
a technikai használat folyamatába anyag gyanánt kerülnek. Azok
a javak azonban, amelyek a termelés közben csak mint a javakat
előállító folyamat segédeszközei, mint munkaeszközök szere-
pelnek, többször is használhatók. Örökös használatot azonban
ezek a javak sem biztosítanak. Kopnak, romlanak.

A tartósan használható javakról azt lehetne hinni, hogy a kopás, a
romlás következtében a használat lassan ugyan, de mégis a jószág tökéletes
eltűnésére, gazdasági értelemben vett megsemmisülésre vezet. Ez csak lát-
szat. A munkaeszköz gyanánt használt jószág gazdasági jelentősége részen-
kint, lassan-lassan azokba a javakba ment át, amelyeknek előállításánál
elpusztulásáig közreműködött.

Vannak javak, melyek rendes használat mellett oly soká
tartanak, hogy alakjuknak a használat következtében való vál-
tozásáról nem is szólhatunk. Ilyenek a képek, ékszerek.

A személyes szükségletek kielégítésére alkalmas, az úgy- *A fogyasztás*
nevezett *közvetlen* vagy *személyes élvezeti javak* felhasználása *tárgyai.*
teszi a *társadalom tulajdonképeni fogyasztását*, melynek elsőrendű
fontosságú tárgyai: az ételmezés, a ruházat és a lakás.

Ezek között is legelső helyen állanak az *élelmiszerek*. Éle- *A gazdasági*
tünk fentartására időnkint bizonyos mennyiségű légenyre, zsírra *fogyasztás*
és szénhidrátra szorulunk, amelyeket állati és növényi táp- *tárgyai: sze-*
mélves élve- *zeti javak.*

anyagokban veszünk magunkhoz. Az élelemszükséglet elsőrendű, okvetlenül kielégítendő szükséglet. Utána legfontosabb a *ruházkodás*, mely az éghajlati viszonyokkal szemben szükséges védekezés eszköze. A legszorosabb értelemben vett testi szükségletek kielégítésére szolgál végre a *lakás*. Rendeltetése nemcsak az, hogy védjen az éghajlat kedvezőtlen hatásától, hanem, hogy erkölcsi értelemben is otthont nyújtson az embernek.

A testieken kívül *szellemi szükségleteink* is vannak. A szellemi használat tárgyaihoz tartozik mindaz, ami legtágabban értelmezve a nevelést, tanulást, művelődést kiteszi, tehát könyvek, iskolák, utazások, stb. A társadalmi szükségleteket is ide számítjuk; így a szórakozást, a társas élvezeteket, a vallási, az erkölcsi élet szükségleteit.

A technikai fogyasztás tárgyai: termelő javak. A testi és szellemi szükségleteken kívül szorosan vett gazdasági szükségleteink is vannak; így a foglalkozáshoz szükséges nyersanyagok, félgyártmányok, segédanyagok, eszközök, gépek, munkaerők beszerzése a háztartásban szintén fogyasztást, jelent. (Termelő javak.) Ezeket a technikai fogyasztás során használjuk. A magángazdaságok pénzbeli szolgáltatásait, amelyeket adók, járulékok stb. fejében a felettük álló köztestületeknek nyújtanak, szintén ide szokás számítani.¹

A vagyon mint a gazdálkodás és a fogyasztás alapja. 12. §. Az életmód. A vagyonnal való rendelkezés teszi közvetlenül lehetővé a fogyasztást. A termelésben való részvétel ezt ugyan szintén biztosítja, de csak közvetve. Sőt a termelés ideje alatt is a vagyoni erő biztosítja a gazdálkodó alany fennmaradását.

A hiány. Ha ez akár mennyiség, akár minőség dolgában nem fedezi a szükségletek mérvét, *hiány* áll be. Ha a hiány már az elsőrendű szükségleteknél érezhető, *abszolút*; ha csak a magasabb rendűeknél jelentkezik, *relatív*. A hiány legközönségesebb okai a fizikai vagy egyéb tehetetlenség (munkaképtelenség, betegség, stb. miatt), a tulságosan nagy szükségletek (nagy számu család), társa-

¹ Lexis: Volkswirtschaftliche Konsumtion, a Schönberg-féle kézikönyv I. kötetében. — Ugyanaz: Die allgemeinen Verhältnisse der Konsumtion, a Hdwb. d. Staatsw. V. kötetében. — Lehr-Frankenstien: Produktion und Konsumtion in der Volkswirtschaft. Leipzig, 1895. — Nicholson: Consumption, a Palgrave-féle Dict. of Pol. Ec. I. kötetében. — Patten: The Consumption of Wealth. Philadelphia, 1889. — Smart: Studies in Consumption. (Studies in Economics. London, 1895.) — Cossa: Del consumo delle ricchezze. Bologna, 1898. — Hasbach: Güterverzehrung und Güterhervorbringung. Jena, 1896. — K. Kiss: A fogyasztás elmélete. Budapest-Debrecen, 1906. (Tulajdonképeni tárgyról keveset szól.) — A rendszertani kérdéssel foglalkozik Keynes: Scope and Method of Political Economy. London, 1891.

dalmi bajok (munkahiány) és az elemi csapások (rossz termés, éhség). Igen sokszor maga a magángazdaság az oka (munkakerülés). Jelentősebbek azok a hiányt előidéző okok, amelyek az egyes gazdaságok hatalmi körén kívül esnek.

A legnagyobb élvezetre való törekvés jellemzi a helyes *A fogyasztás* fogyasztást. Ezen elv hatása alatt mérlegeljük a fogyasztás *és a gazdaságosság törvénye.* érdekében hozott áldozatokat, miközben a jövő szükségleteket is szemügyre vesszük, nem tekintjük csak a pillanatnyi előnyöket. *A legkisebb költség* elve irányít. Az okszerű háztartás feladata a fogyasztást ezen irányban vezetni.

A társadalom fogyasztókéességének úgy felfelé, mint *A fogyasztó-képesség határai.* lefelé határa van. Különösen az alsó határ fontos. Van ugyanis bizonyos minimuma a fogyasztásnak, mely okvetlenül szükséges egy normálisan munkálkodó magángazdaság fenmaradásához. Rendes társadalmi viszonyok mellett a munkásosztály túlnyomó részének életmódja valamivel ezen felül áll; az alamizsnából élőké azonban ezen alul marad. Minél kisebb az ezen vonalon alul maradtak száma és minél magasabbra emeli a közfelfogás e vonalat, annál tökéletesebb a társadalom.

A fogyasztás mértékét egyfelől a magángazdaság vagyoni *A fogyasztás mértéke:* helyzete, másfelől a gazdasági élet etikája szabja meg.

A *pazarló fogyasztás* nem néz arra, hogy a jövedelem bizonyos részét vagyongyűjtés céljából félrerakja. Többet költ, mint *A pazarló, fukar és takarékos fogyasztás.* amennyit a magángazdaság vagyoni helyzetének megfelelően szabad volna fogyasztani és a használatnál egyáltalán nem veszi figyelembe a gazdaságosság elvét. Kis élvezetekért nagy áldozatokat hoz. A *fukar fogyasztás* a készlet gyűjtésének magát a fogyasztást is alárendeli. Ez a fogyasztásmód sem ismeri fel a gazdaságos használat mibenlétét. A javakat nem hasznosítja a lehető legjobban. A *takarékos fogyasztás* a középúton marad. Tudja, hogy a legtöbb jószág már a megszerzés pillanatában elveszti vonzó erejének nagy részét, lassan egész jelentőségét is ezért az önuralmat tanácsolja; a jövedelem egy bizonyos részét vagyontételezés céljából félreteszi. A *fényűző fogyasztás* nehezebben *A fényűzés.* írható körül. A pazarló fogyasztás magában véve még nem fényűzés, csak a jövedelem magasabb fokán lesz azzá. Viszont a fényűző fogyasztásnak sem kell pazarlónak lennie. De ha a pazarlás jellemzőjéül a gazdaságossági törvény figyelembe nem vételét tekintjük, úgy minden fényűzésben láthatunk pazarlást. A fény-

üzésnél a fogyasztás költséges és szokatlan. Az új szükségleteknek való gyors hódolásban a társadalom fényűzést lát, különösen akkor, ha a fogyasztás a társadalom ítélete szerint nincs gazdasági összhangban a vele elért eredménnyel.

Amint a fukarságnak is van jó oldala, mely még a takarékoságnál is fokozottabb készletgyűjtésben áll, úgy a fényűzést sem ítéltetjük el mindig feltétlenül. A nagy jólétre mutató fogyasztás a termelés emelésére szolgál. De az esztelen fényűzés nagy hátrányai különösen erkölcsi és társadalmi téren érezhetők. A nagy vagyoni különbségeken alapuló társadalomban hozhat különösen vesztes gyümölcsöket, ha a vagyontalan osztály a nagy vagyon dőzsölő kicsapongásait látja.

Életmód (standard of life) alatt az élet színvonalát értjük, mely az életmód. a fogyasztás mértékétől függ. Ez viszont az egész gazdálkodásra kihat. Ha az életmód okszerűtlen, a gazdálkodás sem lehet helyes.

Az életmód a jövedelem emelkedésével emelkedik; csökkenésével esik. De azért a jövedelem változásait nem követi szolgailag. A jövedelem múltó emelkedésével nem szabad az életmódnak emelkednie; ez az előrelátás kárára volna. Viszont a jövedelem csökkenésével nem sülyed azonnal az életmód is, mert az életmód a társadalmi küzdelem egyik legfontosabb eszköze. A magángazdaság, melynek gazdasági helyzete rosszabbodik, társadalmi helyzetét legalább látszólag igyekszik fentartani és ezt életmódja megtartásával iparkodik elérni. Társadalmi körülmények, szokások is behatással vannak az életmódra. Egy magasrangu állami hivatalnok sokkal többet költ háztartására, mint egy hasonló vagyoni viszonyok közt levő kereskedő. A társadalmi kapaszkodás is a javak használatának képében mutatkozik legláthatóbban. A kevésbé jómóduak legalább külsőleg akarnak vagyonosabbaknak, előkelőbbeknek látszani s ezt a vagyonosabbak életmódját utánozva akarják elérni.

A társadalmi osztálytagozódás. A különböző társadalmi osztályoknak más-más az életmódjuk. Az osztályok ma nem a foglalkozások (a termelés), hanem inkább az életmód minősége (a fogyasztás) szerint tagozódnak.

A munkásosztály életmódja. A munkásosztály életmódja a legrosszabb. Vagyona nincs, jövedelmét pusztán munkájából, jórészt testi munkájából nyeri. A jövedelem itt tehát azonkívül, hogy nem állandó, nem is lehet magas és így legnagyobb részt a táplálkozásra fordítandó. De mindig a táplálkozás sem tökéletes, amin

ez az osztály a szeszfogyasztással igyekszik segíteni. Ez vezet az alkoholizmusra.

A középosztály életmódjánál az elsőrendű szükségletek jobbminőségű *A középosztály életmódja* anyagokkal elégtételt ki. Ezenfelül ez az életmód az ember társadalmi, szellemi, művészi óhajításainak is hódol. A fogyasztásnak ezt a mértékét *normál és a normál életmódnak* nevezhetnők. A társadalom eszményi berendezésénél ez volna az életmód egyetlen alakja. Ma a jobb anyagi viszonyok közt levő és értelmileg is legképzettebb középosztály életmódja nyújthat erre példákat. (*Megengedett fényűzés.*) Ennél az életmódnál a vagyongyűjtés is mutatkozik. Itt már a jövedelem jóval nagyobb része fordítható a magasabbrendű, pl. szellemi szükségletek kielégítésére.

A *felső osztály életmódja* sokkal kevesebb állandó jellemzőt mutat, mint a két előbbi osztályé. Itt a jövedelem még kisebb hányadát fordítják az elsőrendű szükségletek kielégítésére és még nagyobb része marad szabadon rendelkezésre. Pontos határvonalat a felső osztály és a középosztály életmódja közt vonni nem is lehet. Még legjellemzőbb a felső osztály életmódjára az ezen osztálynak rendelkezésére álló nagy vagyon, amely az életmód terén is érezteti hatását. A fényűzés nem jellemzi feltétlenül ezen osztály életmódját, bár kétségtelen, hogy itt van rá leginkább alkalom.¹

13. §. A háztartás. A fogyasztás észszerű berendezése a magángazdaság, a háztartás feladata. Ennek körében folyik le a fogyasztás. Minden magángazdaságnak van *háztartási (budget)* oldala. Ez szabja meg a javak használatának mértékét és arányítja azt a jövedelemhez.

A társadalom fejlődésével a gazdasági élet mindinkább társadalmivá válik. Ez az átalakulás a termelésnél hamarabb következik be, mint a fogyasztásnál. A fogyasztás fejlett társadalmi gazdálkodás mellett is a *magánháztartás* körében játszódik le.

Az azonos gazdasági érdekek egyesülése erejüket nagyobbá teszi. E hatását a társulás a fogyasztás terén is érezteti. Többen összeállva, könnyebben tudják maguknak valamely költség-jószág használatát biztosítani, mint külön-külön. A javak

¹ Booth: Life and Labour of the People of London. 9 kötet. London, 1893-7. — Le Play: Ouvriers Européens. E munka folytatása: Ouvriers des deux mondes. Serie I. Paris, 1858-85. Serie II. Paris, 1886. — Cheysson: La monographie de famille a „La réforme sociale“ 1895-6. évi folyómaiban. — Gruber: Die Haushaltung der arbeitenden Klassen. Jena, 1887. — Történeti szempontból is tárgyalja a kérdést Steffen: Studien zur Geschichte der englischen Lohnarbeiter mit besonderer Berücksichtigung der Veränderungen ihrer Lebenshaltungen. I-II. Stuttgart, 1900-4. — Somogyi: Az óbudai hajógyár munkásainak helyzete. Különlenyomat a Statisztikai Havi Füzetekből. Budapest, 1887. — A fényűzésre vonatkozólag az előbbi pontban említett munkákon kívül Baudrillart: Histoire du luxe privé et public. Paris 1880. — Velleman: Der Luxus in seinen Beziehungen zur Socialökonomie. Zeitschr. f. d. ges. Staatsw. 1899. és 1900. — Gerlóczy: Fényűzés (luxus) a társadalmi életben és a nemzetgazdaságban. Budapest, 1874. — Farkas: Fényűzés. Budapest, 1897.

társas használatát teszik lehetővé a *fogyasztási szövetkezetek*, mikor a nagy vagyoni erő előnyeit szerzik meg tagjaik számára, napi szükségleteik kielégítésére alkalmas cikkekkel (élelmiszerek, ruházat stb.) látván el azokat, melyeket nagyban vásárolván, olcsóbban szerezhethetnek be.

Hogy a szövetkezeti eszme nagyban hódít, annak egyik főoka a fogyasztási szövetkezetek célravezetőségében rejlik. Hazánkban is mindinkább szaporodik a számuk. Legnagyobb részük kötelekbe tartozik. Központilag láttatnak el a szükséges cikkekkel. Nálunk a „Hangya“ kötelekébe 1906-ban több mint 700 fogyasztási szövetkezet tartozott kb. 24 millió K forgalommal. Persze a fogyasztási szövetkezetek elvéből következik, hogy másnak, mint tagjaiknak ne árusítsanak. A szövetkezetek versenye által fenyegetett kereskedelem érdekében a külföldi törvényhozások (pl. a német) a szövetkezetek üzletkörét csak a tagokra korlátozták. Nálunk a fogyasztási szövetkezetek kérdésének rendezése törvényhozási tárgyalás előtt áll.

A fogyasztási
kényszer-
hatalmi be-
rendezése.

A kommunista állam a fogyasztást is központosítva közö-
nek rendezné be. De már a mai állam és község is a kommu-
nizmus alapján állanak a használat bizonyos tárgyaira, a vilá-
gításra, a vízvezetékekre, a csatornázásokra nézve. Az államnak
és a községnek a fogyasztás körébe vágó mai intézményeiben
azonban a kényszerítő elem csak lassan érvényesül. De hatását
éreztetni. Már ma is vannak a fogyasztásnak bizonyos tárgyai,
különösen egyes társadalmi, szellemi, szórakozási szükségletek
(pl. könyvtárak, gyűjtemények, intézetek, színházak, stb.),
melyeket egyenesen az állam, a község alkot meg azért, hogy
használatukat lehetővé tegye az egész társadalomnak, a cseké-
lyebb anyagi erővel rendelkező egyesnek is.¹

III. fejezet. A termelés.

A termelés
fogalma.

14. §. A termelés jelenségei. *Termelés alatt javak (hasznos-
ságok) előállítására irányuló törekvés megvalósulását értjük.* Hogy
eközben a termelés célját (l. alább) eléri-e vagy sem, az mellékes.

A termelés
és a szerzés.

Az előállítás és a megszerzés az a két mód, melylyel a javakat a hasz-
nálhatás céljából uralmunk alá hajtjuk. Amikor sok még az uratlan jószág,
alig találunk különbséget a javak előállítása és megszerzése között. De később
már szembeeső a különbség köztük. Ekkor a javaknak másoktól való
megszerzésére a már hatalmunk alatt álló jószágkészletből kell egyet s más-
fordítanunk. Mikor tehát szerzésről beszélünk, a javak rendelkezésünkre állí-
tásának módját e folyamat magángazdasági oldaláról tekintjük.

Produktív és
improduktív
termelés.

A termelés a haszon maximumát az áldozat minimumával
igyekszik létrehozni. A gazdaságossági törvény tehát mint a

¹ Lásd az előző pontban felsorolt irodalmat.

gazdasági életben mindenütt, úgy itt is érvényesül. Minél jobban biztosítja a termelés ezt a célt, annál *termékenyebbnek*, *termelékenyebbnek* mondjuk.

Ha az új jószág előállítására felhasznált javak régi alakjukban kisebb hasznosságot képviseltek, a termelés *termékeny*, *termelékeny (produktív)*. Ha a hasznosságok e fokozása nem sikerült, a termelés céltévesztett, *nem termékeny (improduktív)*. A termelékenység tehát az a tulajdonsága a termelésnek, mely lehetővé teszi új javak előállítását.

Termelés közben nem tartjuk a társadalom célját szem előtt, hanem a magunkét. Ezt pedig biztosítva látjuk, ha a termelés nyereséggel jár, más szóval, ha *jövedelmező*. Magángazdasági szempontból a javak előállítását egyáltalán nem tekintjük termelésnek, hanem szerzőmódnak. A magángazdaság szempontjából a termelés akkor jövedelmező, ha termelő költségeinket a termelt javak értékesítéséből elért haszon felülmúlja. Az a foglalkozás, mely jövedelmező, nem okvetlenül termelékeny, és megfordítva.

Műszaki szempontból a termelés akkor tökéletes, ha eredményével a szükségletet lehetőleg jól ki tudjuk elégíteni; gazdasági szempontból pedig akkor ért célt, ha gazdaságos, vagyis ha a lehető legkisebb áldozattal a legnagyobb hasznot biztosítja. Az élet e két szempontot megegyeztetve igyekszik érvényre juttatni. Gazdaságosan akarunk lehetőleg tökéleteset termelni. Így érzük el azt a *relatív tökéletességet*, mely a termelésnek a gazdaságosság elvéből folyó törvénye.

Minden jószág előállítása már létező javak feláldozásával jár. A termelés így a létező anyag használhatóbb állapotba való helyezése, új, használhatóbb jószág előállítása a régi jószágból. Ezt nevezzük a termelés *újraelőállító, reprodukív* jellegének. Az újjaalakítás közben felhasznált javak teszik ki a *termelési áldozatokat*, másként a *termelés költségeit*. Ezek két fő alkotó elemből állanak: *munkaköltségekből* és *tőkeköltségekből*.

Minden termelésnél okvetlenül szerepel a *munka*, mely a javak átalakítását végzi, illetőleg intézi. Szerepel továbbá szintén okvetlenül a *természet*. Ez nyújtja azokat a javakat, melyekből az új jószágot előállítjuk. Sokszor mint termő erő (föld) is szerepel.

Munka és természet a termelés két *eredeti eleme*, egyúttal *tényezője*. Ezeknek összeműködéséből állt elő a termelés harmadik, *származékos tényezője*, a *tőke*, vagyis a munkaeszközök és a jószágkészlet.

Östermelésnél inkább a Természet, ipar és kereskedelemnél inkább a tőke alkalmazásával termelünk.

26

Kis és nagy
üzem.

Ha a termelő tényezők kis mértékben szerepelnek a termelésnél, ha kicsiben, kis kör számára folyik a termelés, *kis üzemmel* van dolgunk. A *nagy üzem* alapján berendezett termelést ellenkezőleg az jellemzi, hogy a legtermelőképesebb termelő tényezőket és azokat is nagy mértékben alkalmazza. A kis üzem az egyéni magángazdálkodás, a nagy üzem a vállalkozás, különösen a társas vállalkozás termelő módja. A kis üzem a kicsiben, a nagy üzem a nagyban üzött termelést jelenti. Magángazdasági szempontból a jövedelmezőség, társadalomgazdasági szempontból a termelékenység, különösen a nagy üzem sajátja.

Kül- és bel-
terjes ter-
melés.

A termelést, mely költségesebb termelő tényezőket használ, de amelynek eredménye is ennek megfelelően nagyobb, tehát irányzata produktívabb, *belterjesnek (intenzív)* mondjuk. Ezzel szemben azt a termelést, melynek termelő költségei kisebbek és ennek megfelelően eredménye is kisebb és így irányzata is kevésbé produktív, *külterjesnek (extenzív)* szokás nevezni. Ahol várható nagyobb jövedelmezőség mellett a nagyobb produktivitás kihasználása indokolt, a belterjes termelés van helyén. Ellenkező esetben a külterjes termelés alkalmazandó, mint ez esetben gazdaságosabb. Pl. kerti gazdaság és havasi gazdaság, vagy vasútépítés Belgiumban és ázsiai Oroszországban.

A termelő
foglal-
kozások.

Termelő foglalkozások, termelési ágak: az *östermelés*, az *ipar* és a *kereskedelem*. Az *östermelés*nél a természet erejére vagyunk utalva. Szinte úgy tűnik fel, mintha itt egyedül a természet ereje termelne s az ember ezt a termelést csak megindítaná, irányítaná és annak gyümölcseit beszédné. Az emberi munka itt éppen ebben a közreműködésben nyilvánul, mely a termelés eredményét gazdasági értékűvé teszi. Természetéhez képest az *östermelés* kisebb mértékben szorul tőkére. Az *ipar* és a *kereskedelem* a természet erőit szintén nem nélkülözheti, annak termő erejére azonban közvetlenül nem szorulnak. Itt különösen a tőke nagyarányu alkalmazásával termelünk.

Az a *szellemi munka*, mely nem nyilvánul közvetlenül ezekben a termelő ágakban, közvetve szintén termelő foglalkozás. Produktív hatásuk a gazdasági élet terén érezhető. Pl. a kísérletező és feltaláló tudós munkája.

A szűkebb és
tágabb érte-
lemben vett
termelés.

A termelés célja a fogyasztás lévén, a termelés annál tökéletesebb, minél megfelelőbb módon nyújtja át használatra az előállított jószágot. Az, aki a jószágot előállítja, arra törekszik, hogy oly jószágot állítson elő, aminőt a használat kíván.

olyan alakba öntse azt, minőt a használat épen keres, és hogy akkor és ott nyujtsa át azt a vele élő társadalomnak, amikor és hol ennek épen szüksége van az illető jószágra. Míg mindezt cselekszi, azalatt folyton termel. A termelés folyamata csak akkor végződik be, mikor az előállító magángazdaság a jószágot a használó magángazdaságnak átnyújtja.

A jószág előállításánál tehát a termelésnek több szakát különböztethetjük meg, melyeknek mindegyikében más-más irányu termelés alá kerül a jószág. Az őstermelő azokat a gyümölcsöket szedi be, amelyeket a föld őszereje útján szerzett munkájával. Ő anyagot állít elő. Az iparos ezt az anyagot átdolgozza, olyan alakuvá teszi, aminő alaku jószágra az embernek épen szüksége van. A kereskedő, aki a jószágot forgalomba hozza és így termel, akkor és ott nyújtja át az átalakított jószágot, amikor és hol épen szükségünk van rá.

Az előállítás folyamatának tehát két főszakát különböztethetjük meg. Az egyik a jószág anyagi előállítását és az azon véghezvitt alaki átváltoztatásokat öleli fel, vagyis akkor szűnik meg, mikor a jószág, a köznap kifejezéssel élve, kész. A másik a javaknak a fogyasztók között való szétoztása, az, amit közönségesen a javak forgalomba hozatalának mondunk. Az első szűkebb, a kettő együtt tágabb értelemben vett termelés.¹

15. §. A munka. *Munka alatt céltudatos emberi erőfeszítést értünk.* *A munka fogalma.*

Ez a legfontosabb termelő tényező, mely nélkül nem termelhetünk. De a munka sem hozza a javakat a semmiből létre. Támogatója a természet. Ez adja kezünkre azt az anyagot, amelyet feldolgozunk. Munkálkodva pedig arra törekszünk, hogy lehetőleg kihasználjuk a természet nyújtotta erőket és hogy e közben azoknak káros hatásait elhárítsuk. Függetleníteni igyekszünk magunkat a természet uralma alól. E törekvés közben

¹ Az általános áttekintést nyújtó munkák gyanánt elől felsorolt könyvek idevágó fejezetein kívül különösen Mill: Principles of Political Economy. I. könyv. I. fejezet. — Kleinwächter: A Schönberg-féle kézikönyv I. kötetében. — Lehr-Frankenstain: Produktion und Konsumption in der Volkswirtschaft. Leipzig, 1895. — Cohn: System der Nationalökonomie. I. Grundlegung. Stuttgart, 1885. Különösen 453—487. II. — Cannan: A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy. London, 1894., 2-d ed. 1903. — Hcid: Zwei Bücher zur socialen Geschichte Englands. Leipzig, 1881. — Schulze-Gävernitz: Der Grossbetrieb, ein wirtschaftlicher und socialer Fortschritt. Leipzig, 1892. — Toynbee: Industrial Revolution of the 18-th Century in England. 4-th ed. London, 1894. — Gibbins: Industrial History of England. 3-d ed. London, 1891. — Sombart: Der moderne Kapitalismus. I—II. Leipzig, 1902.

készletet gyűjtünk, hogy legyen miből élnünk akkor, ha a természet megvonja tőlünk áldásait. Eszközöket készítünk, melyeknek segítségével már könnyebben szerezhethjük meg szükségleteinket. A társadalom így a tőkére támaszkodva emeli munkájának hatékonyságát.

A munkaképesség.

A társadalmi termelés mennyisége jórészt attól függ, hogy a társadalom a legfontosabb termelő tényezővel, a munkával milyen mértékben rendelkezik. A társadalom termelőképessége tehát nagyrészt az emberek munkaképességétől függ. Erre pedig nagyon különböző körülmények vannak kihatással. A munkaképesség igen különböző a különböző természeti viszonyok között, a különböző éghajlat alatt élő népeknél, a különböző emberfajoknál. A mérsékelt égöv alatt élőkénél a legnagyobb. Edzett fajnál jóval nagyobb, mint olyanál, amely testileg fejletlenebb. Különösen akkor nagy, ha a jobb egészségi viszonyokon alapuló nagyobb testi erő nagyobb értelmiséggel párosul. Különböző a munkaképesség a nem és a kor szerint is. A férfiaké nagyobb, mint a nőké. Abban a társadalomban, hol a különböző korosztályok között a produktív (különösen 20—50 évig) nagy számmal van képviselve, egyéb zavaró körülményektől eltekintve, nagyobb.

Testi és szellemi munka.

A munka *testi* vagy *szellemi*. Az előbbi testi, az utóbbi szellemi erő kifejtéssel jár. Ez a kettő azonban szigorúan az életben el nem választható. A legkezdetelegesebb testi munka is kényszerít bizonyos fokú szellemi erő kifejtésre s viszont a szellemi munka is rendesen megkíván bizonyos testi munkát, legalább is részben maga után vonja a testi munka fiziológiai eredményeit. A társadalmi fejlődés során a testi munka nem mutat növekedést, sőt ellenkezőleg, kezdetleges fejlettségi fokon átlag nagyobb, mint a magasabban. A szellemi munka már egyenes arányban növekszik a kultúra haladásával, melynek különben is felépítője.

A munkás fogalma.

Munkás az, aki a termelés folyamatába csak munkáját adja. E névvel főleg a testi munka képviselőit jelöljük.

A vállalkozó munkája.

A gazdasági életben közvetlenül is hatásos, legfontosabb szellemi munka a *vállalkozó munkája*. Ez szervezi a termelést és vezeti annak folyamatát. A vállalkozó mérlegeli azokat a feltételeket, melyek a termelés előtt állnak, ő szabja meg a termelés irányát és mértékét. Ő vezérli a testi munka tömegét s annak az alsóbbrendű szellemi munkának is ő mutatja meg az utat, mely a javak előállításában a termelés szolgálatába kerül.

A szellemi és testi munka szükségképeni összefüggése kerül szemünk elé a *tanult és a nem tanult munka* (*skilled, unskilled labour*) szerint való megkülönböztetésnél. Az elsónél a szelleminek fontos szerep jut, míg a másodiknál ez sokkal alárendeltebb jelentőségű. Lehetséges azonban, hogy valamely, bizonyos foku ügyességet kívánó munkát egy adott gazdaság körében mindenki el tud végezni; akkor ezt a munkát ott tanultságot nem kívánó munkának fogják tekinteni.

A kétféle munka közti különbség főleg a munka jutalmazása szempontjából fontos. A tanult munka előállítási költsége nagyobb, épen ezért jutalma, bére is nagyobb, mint a nem tanult munkáé. De a tanult munka jóval produktívabb is. Jelentősége különösen a gépeknek a termelésnél mindinkább terjedő alkalmazásával emelkedik. Minél tökéletesebb a gép, annál nagyobb tanultságot kíván a vele dolgozó munkástól. A nem tanult munka legközönségesebb alakja a napszámosmunka.¹

16. §. A munkamegosztás. Ha csak két munkálkodó alany kerül is együvé, egy gazdasági körbe, ezek együtt és kölcsönösen szemügyre veszik a rájuk váró munkát. Munkaerejüket egyesítik, aztán összegezik a végzendő munkát. Ezzel megtörtént a munka-egyesítés, melyet nyomban követ a *munka felosztása* a munkájukat egyesítő magángazdaságok között egyéni képességeik szerint. Ez alatt pedig azt értjük, hogy a *végzendő munkát elemeire bontják fel és minden foglalkozónak feladatát a teljesítendő munkaelemeknek csak egyikére korlátozzák.*

A munkamegosztás mibenlétét és jelentőségét már Smith Ádám fejtegeti. Mikor két vadászkutya — így ír Smith — kerget egy vadat, úgy tűnik fel, mintha közös megegyezéssel cselekednének, amikor az egyik a másik felé kergeti azt és viszont. Ennek az önkéntelen munkamegosztásnak csupán tökéletesebb alakja az, mely az emberi gazdálkodásban észlelhető. Tudjuk, hogy embertársaink védelmére, segítségére sokszor rászorulunk, a gazdálkodás terén csak úgy, mint más téren. Tudjuk azt is, hogy legtöbbször csalódnánk, ha vakon bízánk embertársaink

¹ Block: Les progrès de la science économique depuis Adam Smith. 2-e éd. Paris. 1897. I. kötet, 377—423. II. (Az irodalom bő feldolgozása.) — Sax: Grundlegung der theoretischen Staatswirtschaft. Wien, 1887. 224—249. II. — Schönberg: Arbeit, a Hdwb. d. Staatsw. I. kötetében. — Bücher: Arbeit und Rythmus. 3-te Aufl. Leipzig, 1902. — Weinhold: Geschichte der Arbeit. Dresden, 1896. — Buch: Intensität der Arbeit. Leipzig, 1896. — Hahn: Die Entstehung der wirtschaftlichen Arbeit. Heidelberg, 1908. — Kunz: A munka. Budapest, 1902. — A munkabérnél és a munkásvédelemnél említett irodalom.

Tanult és
nem tanult
munka.

A munka-
megosztás
fogalma,

fejlődése.

felebaráti szeretetében, ha azok merő jóakarátára bíznók magunkat. Az ember sokkal inkább arra törekszik, hogy felebarátjának önzését, önértékét keltse fel, vagyis arra, hogy azt saját érdeke készítse embertársának bizonyos dologban a kezére járni.

A munkamegosztás következtében fejlődhetik a forgalom. De viszont a fejlődő gazdasági élet és forgalom a munkamegosztás további fejlődésére is kihat. Az a tudat, hogy munkánk eredményének főlegét be tudjuk cserélni más munkájának olyan termékéért, melyre épen szükségünk van, bátorítani fog, hogy egy bizonyos foglalkozási ágra adjuk magunkat, még pedig olyanra, melyhez a legnagyobb hivatottságot érezzük és amelynél aránylag a legkisebb fáradsággal a legnagyobb eredményt érhetjük el.

A munka-
egyesítés.

A munkamegosztást mindig megelőzi a *munkaegyesítés*. Ez alatt a végzendő munkának eszmei olyan egybefoglalását értjük, melyet maguk a munkát teljesítők, vagy a munka fölött rendelkező, vezető erő, például a vállalkozók abból a célból visznek végbe, hogy így szemök elé kerülve az összes elvégzendő munka, e munka egyes részeinek teljesítésére a legalkalmasabb erőket szemeljék ki, szóval, hogy a munkát részenként felosztassák a munkában résztvevők között.

A munka-
megosztás
fajai:

gazdasági,

technikai és

A munkamegosztás háromféle: 1. A munka megosztása mindenekelőtt a különböző foglalkozási ágak (termelő ágak) elválasztásához vezet. Így válnak külön a mezőgazda, az iparos, a kereskedő foglalkozásai. A foglalkozások e szétválását *elsőfoku* vagy *gazdasági munkamegosztásnak* nevezzük. 2. De az egyes foglalkozási ágakon belül az elvégzendő munkák szintén elemekre oszthatók, amikor is mindenki az előállító folyamatnak csak egy elemét fogja végezni. Ez a *tulajdonképeni*, másként *technikai* vagy *másodlagos munkamegosztás*, mely különösen a gépek mind kiterjedtebb alkalmazásával érvényesül. A géptermelés együtt jár a technikai munkamegosztással. 3. Végül a munkának területi széttagoltság szerint kisebb gazdasági körzetek (városok, egyes ipari gőcpontok, termő földterületek, stb.) között való megosztását is ismerjük. Annak folytán, hogy a különböző területeket természeti viszonyaik különböző javak előállítására teszik alkalmassá, az azonos munkát végzők helyileg csoportosulnak. A nagyobb gazdasági körzetek, különböző területi, éghajlati viszonyaiknál fogva a termelés különböző ágaiban jeleskedhetnek különösen. Anglia

fekvésénél fogva főleg kereskedelemre; a kis terjedelmű, de sűrű lakosságu Belgium ipari foglalkozásra van hivatva. Mig az Alföld termőföldje hazánkat elsősorban őstermelő országgá teszi. Ez a *természeti vagy területi munkamegosztás* hatása. Így létesül a nemzetek közt is a *nemzetközi munkamegosztás*.

területi munkamegosztás.

A piac kiterjedésének gátat vető okok a munkamegosztás nagyobb mérvű kifejlődésének is útját állják. Kisterjedelmű piac, csekély forgalom, gyér lakosság mindmegannyi akadályai a munkamegosztás érvényesülésének. Gátat vet bizonyos foglalkozáson belül a munkamegosztásnak e foglalkozás természete is. Így az ipar már magában, de az ipari foglalkozások mindegyike saját körén belül is sokkal inkább teszi lehetővé a munkamegosztást, mint a mezőgazdaság. A mezőgazdaságnál a különféle munkálatok csak az év egyes szakainak beálltával fogantatosíthatók s ezért főleg, hogy valaki e munkálatok közül állandóan és kizárólag csak egygyel foglalkozzék.

A munkamegosztás határai.

A termelés tekintetében a munkamegosztásnak különösen két szempontból van *üdvös hatása*. 1. A munkás a folytonos gyakorlat által *nagy ügyességre* tesz szert, melylyel a termelő tényezőket is jobban kihasználhatja. Ezt sohasem érhetné el, ha idejét többféle munka elvégzése között kellene megosztania. Az így szerzett ügyesség a gépek mind nagyobb mérvű alkalmazását és tökéletesítését segíti elő. 2. A munkamegosztás nagyfokú *időmegtakarítással* jár. Munkamegosztás nélkül ugyanis a valamely jószág előállítására szükséges munkák közül egy kivételével a többi okvetlenül szünetel addig, míg a termék készen nincs. Ezenkívül az egyik munkáról a másikra való átmenetnél a munka hosszabb-rövidebb ideig szünetel. Ezt a szünetelést munkamegosztással ki lehet kerülni. Az új munka esetleg más helyen, mindig más eszközökkel végzendő. Mig a munkás ezeket magához veszi, mig az új munka helyére megy, mig abba belefog, sok idő megy veszendőbe.

Hatásai a termelésre.

A munkamegosztás *káros hatásai* különösen társadalmi téren mutatkoznak. A változatosság nélküli, egyhangú foglalkozás sorvasztólag hat úgy a munkás testi, mint szellemi életére. A munkás a nagymérvű munkamegosztás folytán eltűnik a termelés szemhatáráról s helyét a vállalkozó foglalja el, ki a felosztott munkákat vezeti. Sem a munkás nem látja munkája termékét, nem örülhet annak; sem őt nem látják azok, akik

Társadalmi hatásai.

munkája termékét használják és így tekintélye leszáll. A munkamegosztás megszünteti a munkás érdeklődését a termelés eredménye iránt. A munkás csak a vele együtt, hasonló körülmények közt dolgozó társait látja. Ezekhez érzelmi kapocs fűzi. A társadalom többi rétegei idegenül állnak előtte. A munkamegosztás így hozzájárul ahhoz, hogy a munkásosztály külön osztályérdekei alapján társadalmat alkosson a társadalomban.¹

A munka-
rendszerek.

17. §. A munkarendszerek. Aszerint, hogy a munkálkodó alany és a munka terméke között milyen a viszony, háromféle munkarendszerről szokás beszélni.

A rabszol-
gaság.

1. A rabszolgaságnál a munkás nem rendelkezik munkája termékével, de sőt munkája, személyisége is másnak a tulajdona. Ilyenkor tehát nem is munkás, csak munkaerő.

A társadalmi élet kezdetleges szakáiban a foglyul ejtett ellenséget leölték. A kulturális fejlettség e fokával szemben már haladás, mikor tudatára ébredve annak, hogy a legyőzött ellenség munkaerejének hasznát lehet venni, a győztes ellenfél a legyőzött munkáját, illetve személyiségét tulajdonába veszi. A rabszolgaság nemcsak az ember és a társadalom lélektani és erkölcsi kíváncsainak, de a gazdasági élet egészséges feltételeinek sem felel meg. A rabszolgában nincs meg a kellő munkakedv, mert nincs érdekelve munkája eredménye iránt. Hanyagul dolgozik; mindezek folytán tanulatlan is marad.

Az ókori társadalmakban, így Rómában is, a rabszolga-munkarendszer uralkodott. A római jog a jogtárgyak közé sorozta az emberek egy nagy osztályát, a rabszolgákat. A rabszolga nem jogalany, hanem a dominica potestas alá tartozó jogtárgy. Amit jogügyleteivel szerzett, azt mind urának szerezte, de jogellenes cselekvényeiért önmaga felelt és lakolt. E gazdasági rendszer, melyben a munkálkodók a legsanyarubb életviszonyok között tengődve, sőt kinezva mindent uruk számára szereztek, visszahatásokat szült. Minél nagyobb lett a rabszolgák száma s minél inkább fejlődött értelmi erejük, annál nagyobb erővel igyekeztek ők maguk sorsukon javítani. Az óriási latifundiumok keletkezése és az azokon tartott rabszolgák sanyaru helyzete csak gyakoribbá tette a rabszolgák lázadásait. E lázadások nemcsak a társadalmi, de gyakran az állami életnek is rázkódásával jártak. Másfelől a rabszolgaság intézménye az egész gazdasági életet egészségtelen irányokba terelte, mert ébrentartotta azt a téves felfogást, hogy a munka megvetendő foglalkozás.

A rabszolgaság ellen a kereszténység lépett fel teljes erővel. A közép-

¹ Smith: Wealth of Nations. I. könyv, 1–3. fejelet. — Schmoller: Die Thaten der Arbeitsteilung, a Jahrb. f. Ges. und Verw. 13. évfolyamában. — Simmel: Sociale Differenzierung, Schmoller's Forschungen. Leipzig, 1890. — Az előző pont irodalma.

kor vége felé Európában ez végleg meg is szűnt. Ázsiában még ma is fontos szerepet játszik. Amerika történetében nevezetes helyet foglal el a néger rabszolgaság intézménye s később az északi államok küzdelme ennek megszüntetése érdekében.¹

2. A mezőgazdaság körében fejlődött ki a kötött munka rend-*A jobbágyság.* szerének másik válfaja, a *jobbágyság*, mely már elismeri a munkás személyiségét, sőt részben megadja neki munkája termékei fölött is a rendelkezést. A jobbágyság a földesúr irányában bizonyos szolgáltatásokra (tized, kilenced stb.) és szolgálattételekre (robot stb.) van kötelezve. Személyiségének némely jogai (pl. a költözködés joga) is korlátozást szenvednek. A jobbágyság teljes kifejlődését a középkor birtokviszonyainál érte el, ahol ez az intézmény volt hivatva a mezőgazdasági munkásokat a föld tulajdonosának biztosítani.

Gazdasági szempontból ennek a rendszernek is ugyanazok a hátrányai, mint a rabszolgaságnak; bár kisebb mértékben. A jobbágyság sincs teljesen érdekelve munkájának eredménye iránt. A gazdálkodás csak kissé váljék belterjesebbé, a jobbágyság tüstént nem adhatja át munkáját használatra földesurának saját érdekének lényeges csorbulása nélkül.

A fejlődés, mely a szabad parasztból szinte Európaszerte földhöz kötött jobbágyságot teremtett, különböző okokra vezethető vissza. Ilyen ok, hogy a földesúr anyagi helyzete rosszabbodik, hogy régi jövedelmeik a változott gazdasági és politikai viszonyok mellett (hadakozás helyett birtokaikra vonulnak gazdálkodni) már nem elégségesek fentartásukra, mind nagyobb földterületre van tehát szükségük, amelyet a parasztságtól vesznek el. Ehhez járul a mezőgazdasági termékek árának nagyobb mérvű esése a XV. században, ami által úrnak, parasztnak helyzete egyaránt rosszabbodik és a földesúr kárpótlásul minél több és több szolgáltatást igyekszik nyerni. Nyomasztólag hatott a parasztság sorsára végül a római jog elveinek terjedése is, amelynek szellemében ítélkező bíróságok a parasztnak gazdaságilag kialakult helyzetét az úrral szemben könnyen a paraszt hátrányára magyarázták.

Ez a fejlődés jórészt egyforma mindenütt; csak a különböző társadalmi, gazdasági és politikai alakulatok különböző fejlődöttségéhez képest köszöntött be különböző helyeken más időkben. Nálunk a jobbágyság intézménye már tényleg régebben ismeretes, de véglegesen csak az 1514-es törvényhozás kodifikálja, ugyanaz, mely a nemesség jogának egyik főszabályozója.

Különböző társadalmi és gazdasági állapotok mellett a jobbágyság

¹ Földes: Közgazdasági viszonyok az ókori római köztársaságban. Közgazdasági Értekezések. I. Budapest, 1902. — Letorneau: L'évolution de l'esclavage dans les diverses races humaines. Paris, 1897. — Langer: Sklaverei in Europa während der letzten Jahrhunderte des Mittelalters. Leipzig, 1891. — Du Bois: Suppression of African Slave Trade. London, 1896.

állapota is különböző jogi tartalommal bírt. Németországban, Ausztria jórésztében és Magyarországon a földmivelő parasztság állapota a 18-ik században, a jobbágyság eltörlése előtt a következő volt: Személyes szabadság, jórészt örökjoga van földje fölött (nálunk pl. a földesúr a jobbágyot a jobbágytelekről csak rendes per során űzhette el), amely utódaira száll át, de utódai épen úgy mint ő a földhöz s ezáltal a földesúrhoz vannak kötve. A jobbágy szolgáltatásokkal tartozott és pedig munkával, kézi és állati munkával (robot), továbbá természeti, illetve pénzbeli szolgáltatásokkal, amelyek termékének bizonyos részében (tized) állottak. A jobbágygyal szemben is érvényesültek bizonyos földesúri jogok, pl. kizárólagos italmérési jog, stb. A jobbágnak a földesúrral szemben csak olyan jogai voltak, amelyek a közös gazdálkodásból folytak, pl. a földesúr erdeinek, legelőinek használata, stb. Minél inkább iparkodott a földesúr a jobbágy gazdasági erejét a maga részére értékesíteni, annál rosszabb lett a jobbágy sorsa. Viszont ott, ahol pl. elnéptelenedési tünetek miatt, mint nálunk a XVIII. század elején a jobbágy értéke nagyon növekedett, gazdasági helyzete is javult.

A XVIII. század a felszabadítás kora. A felszabadítást elősegítő gazdasági mozzanatok mellett a század egyenlőséget hirdető politikai tanításai is nagyban hozzájárultak az intézmény megszüntetéséhez. Franciaországban a jobbágyságot az 1789-iki törvény a földbirtokosok minden kártalanítása nélkül törölte el. Poroszországban már Nagy Frigyes óta tartó előkészületek után 1807-ben kártalanítás nélkül törlik el a jobbágyságot. 1811-ben azonban már kimondják a kártalanítást, 1850-ben a célra járadékbankokat állítanak fel. A többi német államban jórészt hasonlóképen jártak el. Ausztriában és nálunk II. József 1781, illetve 1785-iki pátensei adják meg a jobbágnak a szabad költözködés jogát. Széchényi ösztökélésére, aki nyomatékosan kimutatta, hogy a jobbágygazdálkodás a földesurakra nézve is mily kevésbé gazdaságos, az 1832—36-iki országgyűlés viszi tovább a kérdést. De a végleges megoldást csak az 1848. IX. t.-c. hozza meg. Ez a jobbágyi szolgáltatásokat megszünteti, a földesurak kártalanítását pedig az államra bízta. A jobbágyság eltörlését az abszolút időkben kelt rendeletek egy földtehermentesítési alap segítségével viszik keresztül.¹

3. A *bérmunkarendszer* vagy *szabad munkarendszer* a modern kor munkarendszere. A munkás sajátjaként rendelkezik munkájával, melyet bérszerződés mellett bocsát a munkáltató rendelkezésére. A munkaerő tulajdonosát itt *munkásnak* nevezzük.

A *bérmunka-*
rendszer.

A *szabad munka rendszere* a legáltalánosabb munkarendszer. Ez felel meg legjobban a munka lényegének, erkölcsi és pszichikai kívánalmainak. A munkás, aki szabadon választja meg foglalkozását, saját érdekében fejti ki a termelés közben erőit. Ez biztosítja a termelésnek szinte a végtelenig való fokozhatá-

¹ Grünberg: Studien zur österreichischen Agrargeschichte. Leipzig, 1901. — Buchenberger: Agrarwesen und Agrarpolitik. Leipzig, 1892. I. 83—155 II. — Acsády: A magyar jobbágyság története. Budapest, 1906. — Illés: A jobbágyság társadalmi és jogi helyzetének megalakulása (1301—1526). Közgazdasági Szemle. 1908. 3. szám, 186—191. II.

sát. Gazdasági szempontból is ez a legtökéletesebb munkaalkulat. A legújabb kor roppant gazdasági fellendülésében a munkaszabadságának is része van. Ez az oka azoknak a következményeknek is (pl. a szakszerű, tanult munka fejlődése), melyek mint további okok szintén előmozdították a modern gazdasági élet nagy fellendülését.

Társadalompolitikai szempontból azonban a tökéletes munkaszabadság nem felel meg mindenben a társadalom javának. A gazdasági szabadság jól ismert előnyei mellett annak hátrányairól sem szabad megfeledkezni. Tökéletes gazdasági szabadság mellett a gazdaságilag is kedvezőbb helyzetben levő munkáltató könnyen kihasználhatja a vele szerződéses viszonyban álló gazdaságilag gyengébb munkásokat. Ez a körülmény vonta maga után a gazdasági szabadság szükséges korlátozásait a munka terén is. Ma a munka szabadságát elsősorban *munkásvédelmi szempontokból* korlátozzák. (Munkásvédelmi, társadalmi politika.) De másodszorban a munka szabad érvényesítése korlátok közé kerül *rendészeti* szempontokból is, hogy a munka lehetőleg tökéletes volta biztosíttassék. Az ilyen irányú rendelkezések a fogyasztók érdekeit védik a termelőkkel szemben. Aki egy modern állami törvényhozását és ipari rendszert tanulmányozza, észreveheti, hogy a mai társadalomban a munkaszabadság elve már nem uralkodik.¹

18. §. A természet. *Természet, mint termelő tényező alatt* A természet-értjük: 1. a természetet, mint a gazdasági élet alapfeltételét, 2. a földnek, mint termelő tényezőnek fogalma. a) termő erejénél, b) annál fogva, hogy mint kiaknázzható anyagok tárháza és c) hogy mint a termelés helye is szerepel.

ad 1. Az élet fenmaradásához is szükségünk van a természet erőinek megnyilatkozására. A nap melege, a levegő, a világosság stb. nélkül élet, így gazdasági élet sem képzelhető. A természetnek ilyen irányú megnyilatkozása hallgatag feltétele a gazdálkodásnak. E feltételeket a természet ingyen adja, azokat nem kell megszolgáltatnunk. De hatalmunkba sem vehetjük e feltételeket akként, hogy élvezetükből bárkit is kizárhatnánk. A természet szóban forgó adományai tehát a gazdálkodás

¹ Brentano: Das Arbeitsverhältniss gemäss dem heutigen Recht. Leipzig, 1877. — Ugyanaz: a Hdb. d. Polit. Oekonomie I. kiadásának I. kötetében. — Schönberg: Die gewerbliche Arbeiterfrage, a Hdb. d. Polit. Oekonomie II. kötetében. 4. kiad. Tübingen, 1898. — Loening: Arbeitsvertrag, a Hdb. d. Staatsw. I. kötetében. — A munkabér és a munkásvédelmi politika kérdésénél említett irodalom.

szempontjából figyelembe nem jönnek. Azt azonban a gazdaságtan sem hagyja figyelmen kívül, hogy a természet épen ezekkel az adományokkal nyújtja a gazdasági életnek is alapját.

A föld termő
ereje.

ad 2. a) A föld termő ereje az anyagszere fizikai törvényeinek következménye. A földbe jutó anyagokból új anyagok képződnek. Ez a képződés a természet saját munkája, abban az embernek semmi, vagy legfölbbebb elősegítő része van. (Földmívelés.) A termő anyagot vagy az ember juttatja a földbe, vagy maga a természet emberi közreműködés nélkül.

Emberi munka viszi a termő anyagot, a magot a földbe például a gabona-, a gyümölcstermelésnél. Itt a természet ereje a munkával együtt működik. E munka a föld megmunkálásából, a termő anyagnak gyarapodása közti gondozásából, valamint a termés beszedéséből áll. Emberi erő közreműködése nélkül termel, illetőleg állítja elő az anyagot a föld pl. a forgók szerinti erdőgazdaságnál, a havasi legelőknél, a turfát termelő talajnál, stb. Ahhoz azonban, hogy ezen utóbbi termékek az emberre nézve értékesek, értékesíthetők legyenek, emberi munkára szintén van szükség. E munka a termékek beszedésében áll.

A csökkenő
termékenységi
törvénye.

A talajnak különböző geológiai, éghajlati, földrajzi viszonyok okozta különböző termékenysége tény, mely közelebbi magyarázatra nem szorul. A munka ezt a termékenységet fokozhatja; de csak egy bizonyos mértékig. Ugyanis az őstermelésnél a föld terem és a munka ezt a termelő közreműködést tulajdonképpen csak irányítja. A föld ereje egy bizonyos határon túl nem feszíthető. Ebből következik, hogy a föld természetes termőképességén túl alkalmazott munkának a termelés eredményességére nincs hatása, vagyis hogy egy bizonyos ponton túl a föld termő erejének fokozására fordított minden további munkaelem eredményessége kisebb lesz, mint az előbb alkalmazott munkaelemé, míg végre a föld természetes termékenységének határán ez az eredményesség egyáltalán megszűnik. Minél több költséget fordítunk a föld termő erejének fokozására, a föld hozadékának növekedése (de még nem a hozadék) annál kisebb lesz, míg végre a termékenység határán maga a hozadék is csökkenni kezd. Az őstermelésnél tehát nem lesz indokolt a termelést egy bizonyos fokon túl kiterjeszteni, mert az egy bizonyos ponton túl alkalmazott költségek az általuk előálló eredményben már nem térülnek meg. Ezt a törvényt, mely a természetnek mint termelő tényezőnek legfontosabb sajátosságát jellemzi, a csökkenő termékenység törvényének nevezzük.

ad 2. b) A föld javakat rejt magában, melyek kiaknáz- *A föld mint kiaknázható anyagok tárháza.*
 hatók. Ezek csak úgy lesznek gazdasági javakká, ha rejték-
 helyökről napvilágra hozzuk őket, a bányából kiaknázzuk. Ezek
 az anyagok a természetnek csak egyszeri adományai.

ad 2. c) Minden termelő folyamat a földterület egy bizo- *A föld mint a termelés helye.*
 nyos részén történik. E termelő folyamatok szempontjából az
 volna a legelőnyösebb, ha a fogyasztás a termelés helyén történ-
 hetnék. A termelés és a használat helye azonban nem mindig
 esik egybe, mert egyfelől ott kell a javakat előállítani, hol a
 termelő folyamat feltételeit a természet épen megadja, másfelől
 pedig mivel a társadalom, mint fogyasztó közönség, közösségek-
 ben, városokban tömörül. E gócekhoz igyekszik a termelés lehe-
 tőleg közel kerülni és pedig abban a mértékben, amint azt az
 általa termelt jószág forgalomképessége megköveteli.

A szállítási költség a termelő költsége. Annál kisebb lesz, *A termelés helye magántulajdonba kerül.*
 minél közelebb fekszik a termelés helye a fogyasztóhoz. (Az a
 termelő lesz a legelőnyösebb helyzetben, aki egyenlő feltételek
 mellett a fogyasztókhoz legközelebb állította elő termékét, akinek
 szállítási költsége kevés s aki így termékét olcsóbban adhatja.)

A földterület bizonyos részeinek tehát még egyenlő ter-
 melő feltételek mellett is előnyük van egyéb földterületek fölött.
 Ez az előny a fogyasztókhoz való közelségben áll. A termelő
 gazdaság ezekért az előnyökért, bizonyos kedvezőbb fekvésű
 földterületek birtokáért, küzd. Küzdelmét siker koronázhatja,
 miután mai tulajdonjogi rendszerünk mellett a föld is tárgya
 lehet a magántulajdonnak. Ahol a társadalom egyes gócpont-
 tokban összetömörül, ott a társadalmi agglomeráció növekedésével
 az az előny is mind nyomatékosabbá lesz, amely az ilyen ked-
 vező helyzetben lévő földterület birtokához fűződik.¹

19. §. A tőke. Tőke alatt a munkaeszközöket és a javak készletét, *A tőke fogalma.*
 illetőleg a mindezekben rejlő termelő tényezői tulajdonságot értjük. Más
 szóval a termelés eszközeiül és anyagául szolgáló javakban rejlő
 termelő erőt nevezzük tőkének.)

¹ A fiziokrata irodalom, különösen Quesnay: Fermiers, Grains, Questions inté-
 ressantes sur la population, l'agriculture et le commerce. Oeuvres de F. Quesnay publiées
 par Oncken. Francfort-Paris, 1888. 159—304. ll., valamint Turgot: Réflexions sur la forma-
 tion et la distribution des richesses. — Jankovich: Az értékelmélet mechanikai alapelvei.
 Közgazdasági Szemle, 1906. és 1907. — Thünen: Der isolirte Staat in Beziehung auf
 Landwirtschaft und Nationalökonomie, 3-te Aufl. Berlin, 1875. — Marshall: id. m. IV. könyv
 II—III. fejezetek. — Philippovich: id. m. II. könyv III. A. — Láng: A közgazdaság
 elmélete. Budapest, 1382. 40—43. ll.

Minthogy a munkaeszközök és a munkaanyag tőkének mondott termelő tulajdonsága bizonyos javakban mutatkozik, röviden magukat ezeket a javakat nevezik tőkének. A közbeszédben ezenkívül a tőke fogalmát gyakran összezavarjuk a vagyonéval. Kapitalizmusról beszélünk, mikor a nagy vagyoni erőre alapított termelés rendszerét értjük. Ez a köznap felfogás felel meg a tőke (Kapital) szó etimológiai értelmének is, mely a vagyon egy részét, a kölcsönadott pénzt jelenti (*κεφάλαιον*, capitalis pars debiti). Ez a jelentősége a szónak a merkantilistáknál is. Későbbi írók átlátják, hogy nemcsak pénzben nyilvánul a vagyoni erő, hanem a javak felhalmozott készletében (stock) is.

*Álló és forgó
tőke.*

A használat módjára nézve lényeges különbség van a munka anyaga és eszköze között. A munkaeszköz nem adja oda a maga állagát termelés közben; megmarad, nem tűnik el már egyszeri használat után is. A termelésnél csak munkát pótol. Nem így a munka anyaga. Ez saját állagát átadja az új jószágnak. A régi jószág megszűnik létezni, hogy az újnak adjon helyet. A munkaeszközt a termelésnél csak használjuk; a munka anyagát elhasználjuk. Ezt a fontos különbséget azzal jelezzük, hogy egyfelől *álló*, másfelől *forgó tőkéről* beszélünk. Álló tőkének mondjuk a tág értelemben vett munkaeszközöket. Forgó tőkének a nyers anyagokat, a félgyártmányokat, az árukészleteket, a munka fizetésére szükséges anyagokat, stb.

A forgó tőkénél sincs jószágmenntiség megsemmisüléséről szó. Csak egy bizonyos jószágmenntiség alakja változik. Ez pedig bekövetkezik az álló tőkénél is, csak hogy ennél lassankint fokozatosan, a forgó tőkénél egyszeri használat alkalmával. Az álló tőke lassankint romlik, kopik. Jószágmenntisége lassankint és részletenkint megy át azokba az új javakba, amelyeknek előállításánál szerepelt. (V. ö.: 11. §.) A termelő gépei romlását, az ú. n. *tőketörlesztési, amortizacionális költséget*, beszámítja az ezen gépével előállított árukba. Annak a termelési költségnek pedig, amelyet a forgó tőke elhasználása okozott, egy előállítási folyamat eredményében kell megtérülnie.

Az álló- vagy forgótőkei tulajdonság nem elválaszthatatlan sajátosága a tőkejavaknak. A használat módja változtatható a javaknak rendes szerepükből folyó tőketulajdonságukon is. A gép pl. a szövőgyárban álló tőke, de a gépgyáros műhelyében forgótőke. A pénz mint a társadalmi gazdaságban a javak forgalmát közvetítő csere-eszköz, az egész társadalmi gazdálkodás szempontjából álló, de a magángazdaság szempontjából forgó tőke.

Holt tőke.

Holt- vagy heverő tőkének azt nevezik, mely a termelésből ki van vonva, vagy egyáltalán nem is használtatik közvetlen fogyasztás céljaira sem, pl. egy palota, amely lakatlanul áll. Helyesebb ilyenkor vagyonról és nem tőkéről beszélni.

*Termelő és
használati
tőke.*

A termelő tőkével szemben szokás *élvezeti, ill. használati tőkéről* is beszélni. Ilyenkor is jobb a „vagyon” kifejezést használni, mert a tőkének lényegéhez tartozik, hogy termeljen.

Kézi erőnk és ügyességünk véges voltát eszközök alkalmazásával ellensúlyozzuk. Eszközöket használunk, amelyek erőlködésünk hatékonyságát fokozzák. Nem törekszünk a szükségletek kielégítésére közvetlenül alkalmas javak előállítására, hanem közvetve igyekszünk célunkhoz jutni. Előbb elkészítjük azokat az eszközöket, amelyek a termelés tökéletesebb voltát célszerűen biztosíthatják. De a munkaeszközök előállításához is van eszközre szükség. Minél tökéletesebb a termelés folyamata, annál hosszabb a munkaeszközök előállításának sorozata, mely végül ama munkaeszköz előállításához vezet, melylyel már közvetlenül a szükséglet kielégítésére alkalmas jószágot hozzuk létre. Minél fejlettebb a gazdasági élet, annál több és tökéletesebb munkaeszközt alkalmaz.

*Az álló tőke
(a munka-
eszközök).*

A közgazdaságtan munkaeszközöknek tekinti mindazokat a *berendezéseket*, amelyeket a termelés tökéletesítése céljából alkotunk, tehát nemcsak azokat a javakat, amelyekkel mint műszerekkel kézi ügyességünk és erőnk hiányait pótoljuk, hanem mindazokat a munkatermékeket is, amelyeknek használatával a termelést egyáltalán tökéletesebbé akarjuk tenni. Az ipari foglalkozásnál a gyárépület, a munkatelep berendezése; a mezőgazdaságban a gazdasági épületek, cselédlakok, istállók, pajták, szárítók épen úgy munkaeszközöknek tekintendők, mint a gép maga. A forgalmat tökéletesítő, a szállítás céljaira szolgáló berendezések, tehát az utak, a közlekedési eszközök épen úgy munkaeszközök, mint a munkás szerszámai. A föld javítását, termő erejének öregbítését célzó készülékek és berendezések (a talajjavítások, alagesövezések) épen úgy munkaeszközök, mint az ásó meg a kapa. Végül idetartoznak mindazok a berendezések, amelyek abból a célból keletkeztek, hogy a javaknak a fogyasztóhoz juttatását lehetővé tegyék.

*A munka-
eszköz fajtái.*

A munkaeszközök legjellegzetesebb faja a *gép*. Azokat az eszközöket, amelyeket munkánknál segítségül használunk, a műszer nevével illetjük. A műszereket mindinkább tökéletesítjük. A különböző munkák elvégzésére alkalmas műszereket úgy állítjuk össze egy egészszé, hogy az egyfolytában, megszakítás nélkül egyszerre állítja elő a jószágot. Az ilyen összetett munkaeszközt a köznapi nyelvszokás is gépnek nevezi. Azt a gépet, amely a jószág előállítására közvetlenül szükséges munkát pótolja, *munkagépnek* mondjuk.

A gép.

A munkagép.

Az erőgép.

A munkagépet azonban mozgásba kell hozni és mozgásban kell tartani, hogy azt a munkát, amelyre szerkezete alkalmassá teszi, teljesítse. A legkezdetlegesebb géphajtó erő az emberi kéz. Később már olyan munkaerőt alkalmaznak, mely az emberénél nagyobb és gazdaságosabb. Ilyenek az állatok ereje és a természet egyes jelenségeiben nyilvánuló erők (víz, szél). Így az emberi munkaerő felszabadul és másutt kereshet foglalkozást addig, míg a gép működik. Itt a mozgató erőt szolgáltató *erőgép* (motor) kezd szerepelni. Ennek technikai fejlődése során a természet erőit mind gazdaságosabb alakban használjuk fel a munkagép mozgatására. A gőznek, a villamosságnak alkalmazása mutatja a fejlődés fokozatait.

*A gép-
termelés*

A természetnek gőzben, villamosságban nyilvánuló erejét szintén gép segítségével nyerjük. Ezért a gőzgép különösen az ipari termelésben új korszakot jelent. (A mai gőzgépet Watt Jakab, a glasgowi egyetem műszerésze találta fel 1764-ben.) A termelés, különösen az ipari termelés munkája a technika ilyen fejlettsége mellett úgyszólván kizárólag a gép részére jut. Gépadja a hajtóerőt. Ez az erőgép hajtja erőátvitel útján a munkagépeket. Az emberi munka a termelésnél szinte csak a gépre való felügyeletre szorítkozik, ami — a géptermelés következtében igen sok testi munka fölöslegessé válván — nem marad fontos társadalompolitikai következmények nélkül. A gép alkalmazása ugyanis a termelés tökéletesbülése folytán biztosítaná a szükségletek mind tökéletesebb kielégítését. A vagyoni viszonyokat azonban épen a gép alkalmazása úgy alakítja, hogy e lehetőség a társadalom egy nagy osztályánál nem válik valóra. Ezt a visszás eredményt némileg ellensúlyozza az a körülmény, hogy a géptermelés mellett a költségesebb tanult munka jelentősége emelkedik nagy mértékben.

társadalmi

*és gazdasági
hatása.*

A gép hatványozza a termelés eredményét, és pedig két irányban. Géppel, mikor a munkamegosztásnak is tág tere nyílik, jobban és többet, tehát olcsóbban termelhetünk. A géptermelés eredménye tökéletesebb is, és pedig minél tökéletesebb a gép, ill. a használt gépek sorozata.

Mindez áll nemcsak a gépekre, de azokra a berendezésekre nézve is, amelyek a munka nagyban és tökéletesebben való végzésének feltételei (tágabb értelemben vett munkaeszközök).

*A forgó tőke
(a jószág-
készlet).*

A javak előállításához anyagra is szükségünk van, melynek megfelelő átalakítása jelenti tulajdonképpen a termelést. Ezek az anyagok a természet szolgáltatotta gazdasági javak. Ezek adják azt a *jószágkészletet*, melyre a termelés támaszkodik és amely a termelésnek még fontosabb feltétele, mint a munkaeszközök.

Ezeknek a révén is érvényesül a tőketermelés hatása. Minél nagyobb mértékben halmoztuk fel a termelés érdekében a javak készletét, annál nagyobb keretekben folyhatik a termelés, úgy hogy ennek eredménye és a hozzá kapcsolódó előny annál nagyobb lesz.

A tőke hatványozott mértékben növeli a termelés eredményét. A növekvő Minél nagyobb az alkalmazott tőke, annál nagyobb és pedig több-hozadékképesség szörte nagyobb a termelés eredménye. Ez a növekvő hozadékképesség törvénye.

E törvény uralmának azonban határa van. Minden termelésnél megszűnik egy bizonyos ponton az alkalmazott tőkejavak fokozott hozadékképessége és a további befektetés mindig kisebbbedő eredménynövekedést mutat, míg végre a növekedés teljesen megszűnik és a befektetett termelési költséghez viszonyítva maga az eredmény egésze is csökken. (V. ö.: 18. §.)

A növekvő hozadékképesség törvényének e végső határa a különböző foglalkozásoknál különböző időpontban áll be. A mezőgazdaságnál hamarabb köszönt be, mint az iparnál. Ezt rendesen akként értelmezik, hogy a földnek mint termelő tényezőnek törvénye gyanánt a csökkenő, míg a tőkének törvényeként a növekvő hozadékképességet, termelékenységet említik. Tényleg a termelés minden ágánál érvényesül mindkét törvény. Csak a különböző foglalkozásoknál különböző e törvények hatásának időpontja. A földre alapított termelésnél, hol a hozadék fokozódó növekedése igen hamar megszűnik, főleg az első, a tőkére alapított termelésnél főleg az utóbbi érvényesül.

Feltéve, hogy t = tőke, m = munka, k = költség, $t + m = k$, h = hozadék, n = a hozadék növekedése, akkor feltételezhetjük, hogy $k = h$. De már

2 k -nak $h + (h + n) = 2 h + n$ fog például megfelelni;

3 k -nak $h + (h + n) + (h + 2 n) = 3 h + 3 n$;

4 k -nak $h + (h + n) + (h + 2 n) + (h + 3 n) = 4 h + 6 n$.

E sorokban a tőketermelés jellemzői nyilvánulnak. A következőkben a földre alapított termelés jellemzői mutatkoznak:

5 k -nak pl. $4 h + 6 n + (h - n) = 5 h + 5 n$ fog megfelelni;

6 k -nak $4 h + 6 n + (h - n) + (h - 2 n) = 6 h + 3 n$;

7 k -nak $4 h + 6 n + (h - n) + (h - 2 n) + (h - 3 n) = 7 h + 0 n = 7 h$;

8 k -nak $4 h + 6 n + (h - n) + (h - 2 n) + (h - 3 n) + (h - 4 n) =$

$8 h - 4 n$.

Amikor e példában elérkeztünk odáig, hogy az n -ek levonandó többszöröse nagyobb h -nál, már átléptük a gazdaságos termelés határát.

A munkaeszköz előállítás, valamint a készlet felhalmozása épen úgy időbe és fáradságba kerül, mint bármely más jószág *A tőke keletkezése.* termelése.

Aki a munkaeszközt vagy a továbbtermelés céljából munka-

anyag gyanánt szükséges jószágkészletet állítja elő, nem állít elő közvetlenül olyan jószágot, melylyel szükségletét kielégíthetné. A munkaerőt azonban fenn kell tartani az ilyen termelés alatt is. Ez pedig áldozatokkal jár, melyek a személyes szükségletek kielégítésére alkalmas javak fogyasztásában állanak. Annak tehát, ki tőkejavakat óhajt előállítani, ilyen használati javak birtokában kell lennie. E javak készlete akkora legyen, hogy őt a munkaeszköz előállítása és a készlet felhalmozása közben, úgyszintén addig, míg a termelés célját tevő jószág elkészül, fentartsa. Ily használati javakból álló készlet beszerzését és fentartását, mely a takarékoság által szaporodik, a vagyoni erő engedi meg. Minél nagyobb ez, annál több és tökéletesebb munkaeszköz és berendezés, valamint további termelésre szolgáló készlet állítható elő elő és alkalmazható. A tőke keletkezésének és alkalmazásának alapja tehát a vagyoni erő.¹

A termelés szervezése.

20. §. A termelés szervezése. A termelés elemei nem találhatók mindig együtt egy kézben. A termelést tehát a magántulajdonon alapuló gazdasági rendben csak az által lehet biztosítani, ha több, a különböző termelő tényezőkkel rendelkező magángazdaságot a cél érdekében egyesítünk, ami a termelés szervezése által történik.

A vállalkozó.

Ezt a vállalkozó végzi, kinek munkája a gazdasági élet terén közvetlenül is érvényesülő legfontosabb szellemi munka. A vállalkozó leli meg a termelő alkalmakat, az ő ügyessége egyesíti a nélküle egymást meg nem lelő termelő tényezőket. Ő vezeti a termelést, tehetségével ő teszi azt eredményesebbé.

A vállalat.

Mihelyt a gazdasági élet a zárt gazdasági körzetek köréből kilép és a piacra, az idegen fogyasztók számára való termelés, ez is nagyobb arányokban, megkezdődik, előtérbe lép a vállalkozó tevékenysége. Ekkor a termelés jellemző alakjává a vállalat lesz. Vállalat alatt tehát azt a termelő alakulatot értjük, mely-

¹ Smith: Wealth of Nations. II. könyv. — Mill: Principles of Political Economy with Some of their Applications to Social Philosophy. I. könyv, különösen IV—VII. és XI. fejezetek. — Rodbertus: Das Kapital (a Kirchmannhoz intézett 4-ik levél). Berlin, 1884. — Fisher: Precedents for defining Capital. Quarterly Journal of Economics, 1904. — Ugyanaz: The Nature of Capital and Income. New-York, 1906. 51—98. II. — Menger: Zur Theorie des Kapitals. Jahrb. f. Nationalök. und Stat. Neue Folge 17. kötet. — Böhm-Bawerk: Positive Theorie des Capitales. 2-te Aufl. Innsbruck, 1902. — Ugyanaz: Einige strittige Fragen der Capitalstheorie. Wien, 1900. — Ugyanaz: Zur neuesten Literatur über Kapital und Kapitalzins. Wien und Leipzig, 1907. (Jó ismertetése a vonatkozó újabb amerikai irodalomnak: Clark, Carver, Seager, stb.) — Sombart: Der moderne Kapitalismus. Leipzig, 1902. Főleg I. 218—324. II. — Schäffle: Kapitalismus und Sozialismus. 2. Aufl. Tübingen, 1878.

nél a termelő tényezők idegen szükségletek kielégítése céljából való termelés érdekében rendszeren a nagy üzem formájában egyesítettnek.

A vállalati termelésnél az előállító gazdaság szempontjából a termelés közvetlen célja a szerzés. Épen ezért a vállalati termelés különösen a magántulajdoni jogrenddel élő és gazdaságilag is fejlettebb társadalom termelését jellemzi. Minél nagyobb mennyiségben alkalmazzuk a termelő tényezőket, különösen a tőkét a termelésnél, annál jövedelmezőbb lehet a vállalat. A vállalati termelő alak így szinte egyértelmű a kapitalisztikus termeléssel.

Sokszor úgy határozzák meg a vállalati termelést, hogy ennél a kockázatot a vállalkozó viseli. Ez a felfogás a vállalkozó nyereségében is az általa viselt kockázat jutalmát látja. A kockázat viselése azonban nem jellemzi a vállalati termelést. A nem vállalati termelésnél is a termelő viseli a kockázatot, mely persze rendszeren kisebb, mint a kapitalisztikus természetű vállalati termelésnél. Viszont sokszor a vállalkozó is mentesül a kockázat viselése alól, amint erre Földes jól rámutat annak a vasúti vállalatnak példájával, amelynél az állam a befektetett tőkék kamatozását biztosítja.

Ha a termelő tényezőket vállalkozói képességgel rendelkező olyan magángazdaság egyesíti, mely maga elegendő vagyoni erővel bír (akár hitele útján is) a termelés folytatására, egyéni vállalatról beszélünk. Ennél egy magángazdaság a vállalkozó, az övé a nyereség, ő viseli a veszteséget is. De ő vezeti is saját belátása szerint a termelést. Nevezhetnők ezt magánvállalatnak is. De ezt az elnevezést annak a jelzésére szokták inkább használni, hogy a vállalat, melyről szó van, nem valamely közháztartás vállalkozása, szóval nem közvállalat. Ha nemcsak a munkacrők, de a termeléshez szükséges tőkének egybegyűjtése is több magángazdaság egybekapcsolását teszi szükségessé, társas vállalatról szokás beszélni. A vállalat nyeresége, vesztesége itt közös, az egyesült vagyoni erők a vezetésbe is közösen folynak be.

A társas vállalkozások két alakja nevezetes: 1. A részvény-társaság, mely jellemzőjét a tőkék nagyarányu egyesülésétől nyeri és amely a társulók nem egész gazdasági egyéniségét, hanem vagyoni erejüknek is csak egy meghatározott részét vonja be a társas termelésbe. Innen ered a részvényes korlátozott felelőssége, de korlátozott érdekeltsége is, amiből ismét, mivel a részvények könnyen átruházhatók, az következik, hogy a részvényes nem igen törődik a társaság ügyeivel. A részvény-társasági vállalat ügyvitele nehézkes, ennél fogva ez a vállalati

Egyéni
és társas
vállalat.

A társas
vállalkozás
formái:
A részvény-
társaság.

forma nem alkalmazható ott, ahol a pillanatnyi elhatározás főfontossága. Ezen a hátrányon azzal segítenek, hogy az igazgatóság, különösen az ügyvezetők jogkörét lehetőleg bővítik. Olyan vállalatok fognak részvénytársasági formát ölteni, amelyeknél sem a szükséges nagy tőkéket előteremteni, sem a fellépő igen nagy kockázatot viselni egy magángazdaság nem képes. (Közlekedési, pénz- és hitelügyi, biztosítási, közvilágítási, bányászati stb., vállalatok).

A részvénytársaságok az újabb, sőt a legújabb kor alkotásai. Mint a kapitalisztikus termelés vállalati formái nagy fejlődésüket a 19-ik század folyamán érik el. Azáltal, hogy a részvénytársaság mint vállalati forma szinte külön válik a benne résztvevő termelőktől, a részvényesektől, könnyen szédelgésekre nyílik alkalom a részvénytársaságok alapításánál. Ügyes vállalkozók a hiszékeny és az üzleti életben járatlan egyének nyereszkesedési vágyát olyan vállalatok alapítására használják fel, amelyekből csak az alapítóknak van hasznuk, a részvényesek pedig csak a bekövetkezett kárt látják. Ebben rejlik a részvénytársaságok egyik legnagyobb hátránya.

A szövetkezet.

2. A társas vállalkozás másik alakja a szövetkezés, melynél nem a tőkék egyesítése, de a munkaerők kapcsolódása, szövetkezése a fontos. Nem az élettelen eszközöket hordja össze ez a vállalati forma, de a munkaerők önmaguktól egyesülnek itt.

A szövetkezeti elv az egész embert, annak egész munkaképességét és gazdasági erejét belevonja a vállalatba. Innen a szövetkezeti eszmének nagy erkölcsi jelentősége, mely különösen az angol szövetkezeti mozgalomban érvényesült. Ez az elv azonban a szövetkezeti törvényhozásokban nem valósul meg tökéletesen. A szövetkezeti tagok korlátlan felelőssége akadályául szolgál a szövetkezeti vállalati forma elterjedésének. A tételes jogok ezért itt is többé-kevésbé korlátozzák az üzletrésszel bíró tagok, a szövetkezők vagyoni felelősségét. Ezzel a nagy elvi különbség, amely a részvénytársasági és a szövetkezeti vállalati alakok között fennáll, elmosódik, s a kettő között inkább csak az a különbség marad fenn, hogy az utóbbi a kis gazdasági erők egyesítése oly célból, hogy ezek maguknak a nagy vagyoni erő előnyeit biztosítsák, ami mellett a szövetkezet többé-kevésbé az egyes tagok munkaerejét is közvetlenül igénybe veszi a társas vállalat érdekében.¹

¹ Marshall: id. m. IV. könyv VIII—XII. fejezetek. (4. kiad. 310—392. ll.) — Schmoller: Die geschichtliche Entwicklung der Unternehmung. Jahrb. f. Ges. und Verw. 1890—92. — Ugyanaz: Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. Leipzig, 1900. I. kötet 411—457. ll. — A vállalkozói nyereség kérdésénél tárgyalt munkák a vállalkozó és a vállalat

A szövetkezeti eszme bölcse Anglia. A kontinensen főleg Németországban hódított tért *Raiffeisen* (1818—1888), de különösen *Schulze-Delitsch* (1808—1883) kezdeményezésére. Újabb időben nálunk is erősen terjed. Leginkább a hitel-, a fogyasztási és a lakásépítő szövetkezetek virulnak; de nem csekély jelentőségűek a nyersanyagbeszerző, az értékesítő (raktár-) és a termelő szövetkezetek sem. Ez utóbbiak különösen Franciaországban.

IV. fejezet. A forgalom.

21. §. A javak forgalombahozatala. Termelés és fogyasztás nem állanak mindig oly szorosan egymás mellett, hogy a javak termelője egyúttal azoknak fogyasztója is volna. Ez csak a gazdasági élet legkezdetlegesebb korában van így. Mihelyt az emberek érintkeznek egymással, a gazdálkodó egyén termelt javainak fölöslegét egy más gazdasági alanynak engedheti át. Mikor ez felmerül, előállt a *forgalom*.

Mikor az egyik magángazdaság saját termelése eredményét odaadja egy másik magángazdaságnak annak a terméke ellenében, *közvetlen csere*ről szölünk. A forgalomnak ez az állapota nem örök. A körülményeknek nem kell lényegesen változniok, hogy már a csereforgalom terén is fellépjen a közvetítés mozzanata. A termelő és fogyasztó közé a magángazdaságok rövidebb vagy hosszabb láncolata ékelődik be, mely a javakat csak tovább adja. A társadalom fejlődése, nagyobbfoku érintkezés során a gazdálkodó egyének az emberek szélesebb körét megismerve, újabb szükségletekről alkotnak maguknak fogalmat, más, eddig előttük ismeretlen javakról szereznek tudomást. A gazdálkodó alany ilyenkor már nemcsak saját szükségleteinek kielégítésére állítja elő a javakat, sőt már nem is csak azokat a szükségleteket veszi tekintetbe, amelyek vele szemben még termelése előtt megnyilatkoztak (megrendelők), de már a piacra, közvetítők számára is mer dolgozni. Itt a forgalom már könnyen észrevehető, mert külön gazdasági tevékenység (kereskedelem) képében is jelentkezik.

A forgalomnak kétféle jelentősége van. 1. *Pálya, út*, mely fogalmával is foglalkoznak. Jórészt tantörténeti áttekintést is nyújtanak. A részvénytársasági vállalati forma irodalmát lásd a Közgazdasági Lexikon III. kötetében valamint a jobb kereskedelmi jogi kézikönyvekben. Különösen Nagy: Kereskedelmi jog. Budapest, 1904. 6-ik kiadás 301—2. II. — A szövetkezeti mozgalomról jó tájékoztatást nyújt *Schulze-Gavernitz*: Zum sozialen Frieden. Darstellung der sozialpolitischen Erziehung des englischen Volkes im 19. Jahrhundert. Leipzig, 1890. — *Holyoake*: History of Cooperation. — *Gide*: La coopération. Paris, 1900. — *Crüger*: Die Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften in den einzelnen Ländern. Jena, 1892. — *Mailáth gr.*: A szövetkezeti ügy fejlődése Magyarországon. Budapest, 1904. — A közvállalatokról I. a Közháztartásban,

A gazdaságok érintkezése.

A közvetlen és a közvetett csere.

A forgalom mint különálló gazdasági jelenség.

A forgalom kettős jelentősége: 1. pálya, út; 2. gazdasági tevékenység.

a termeléstől a fogyasztásig terjed s amelyet a javaknak be kell futniok, hogy oda jussanak, hol reájuk szükség van. 2. Gazdasági tevékenység, melynek célja a javakat az említett úton végigvezetni. Ez a működés más módon nyilvánul, mint a termelés, de lényegében megegyezik azzal. A termelés ugyanis a javak használhatóságának növelését jelenti. A termelő folyamat tehát közvetlenül a fogyasztás előtt nyer befejezést, mert az egész forgalmi út a jószág tökéletesítését célozza. A jószágnak a használat helyén nagyobb a jelentősége, mint távol a fogyasztótól. Épen ezért termelő foglalkozás a kereskedelem, mely hivatásszerűen foglalkozik a javak forgalombahozatalával.

A forgalom és a társadalomgazdasági rend.

A forgalom fontosságát a modern gazdasági élet fejlődési menete is mutatja, mely mikor a megkötöttség korából a gazdasági szabadság óriási lendületű korába iparkodott áttérni, nemcsak a szűkebb értelemben vett termelés, de a forgalom szabadságát is követelte. Az individuális-liberális közgazdasági rendszer a termelés szabadságát óhajtván, a szabad verseny elvét kívánta érvényesíteni. A szabadságot hirdető gazdasági rendszer a gazdasági élet súlypontját épen a javaknak arra a szabad versenyére alapítja, mely a forgalom szabadságát jelenti. A forgalom terén érvényesül a gazdasági szabadság a leghathatósabbban. Ez az oka annak is, hogy a szabadjára engedett forgalom fejleszti legerősebben azokat a káros következményeket, amelyek az individuális-liberális gazdasági rendszer szükséges folyományai.

A forgalom jelenségei: az áru,

A forgalomba került jószág neve áru. Az áru olyan termelt jószág, mely már kinálat tárgya. A kínált áru pedig más gazdaságoknak reá való hatását várja, egy másik értékviszonylat nyilvánulását követeli. E viszonylat az, amelyben a termelőn kívüli gazdaságok a kínált áruhoz állanak, s amely viszonylat a kereslet mikénti alakulását jelenti. A keresletnek a kínálathoz való viszonya az árura vonatkozólag az árt fogja eredményezni, mely a piac alakul ki.

az ár, a piac,

a verseny,

A gazdasági élet fejlettebb korszakában több termelő gazdaság áll szemben, a kínálatot képviselve, több fogyasztó gazdasággal, amely utóbbiak a keresletet teszik ki. A termelő és most már a forgalom szempontjából kínáló, valamint a fogyasztó, most már keresletet alkotó gazdaságok közt verseny támad, melyben a magángazdaság a társadalom nyomása alá kerül. A gazdasági élet társadalmi szervezete tehát főleg a forgalomban nyilvánul. Ezért mondjuk, hogy a jószág, mihelyt a forgalomba kerül, felölti társadalmi alakját, azaz áruvá válik. Ezért nevezzük azon értékfelfogások alapján, amelyeket a kínálat

és a kereslet az árurol alkot, az érték társadalmi alakjának az árt.

Az áruvá vált jószágnak bizonyos tulajdonságokkal kell *a forgalom-
birnia*, melyek őt a gyakran hosszú és sok ideig tartó forgalmi *képesség.*
út megtételére képesítik. A jószágnak ezen idő alatt nem szabad használhatóságából veszítenie, nem szabad elromlania, röviden *tartós*nak kell lennie. Az áruknak a forgalomképesség *Ennek felé-
szempontjából előnytelen tulajdonságait mindinkább legyőzi a telei: a tar-
technika (gyors szállítás) és a chemia (konzerválás) haladása. tósság*

A forgalomképesség azonban a tartósság mellett még más tényezőktől is függ. Ha a forgalom a jószág használhatóságát növeli, nyilvánvaló, hogy feladata annál könnyebb lesz, minél több hasznosságot sűrített össze a termelés a szállítandó anyagnak minél kisebb térfogatában és súlyában. Az áruknak ebből a szempontból tekintett forgalomképessége tehát fordított arányban áll súlyukkal és térfogatukkal. Bizonyos aránylat adja *és a nagy
meg ebből a szempontból az áru forgalomképességét, melyet faji érték.*
Földes a vegytan példájára faji értéknek nevez.

A lehetőleg kis súly és térfogat mellett legnagyobb értékű *A csereesz-
javak forgalomképessége a legnagyobb. Ilyenek a nemes ércék. közök.*
Pénzzé való felhasználásukat ez a tulajdonságuk is okozza egyéb e célból előnyös tulajdonaik mellett.

A csereforgalom nehézkes, mert a cserélendő áruknak egyenlő értékűeknek kell lenni. Oly eszközre van tehát szükség, mely a cserét könnyebbé teszi, melylyel szemben a gazdálkodó alanyok egyéni értékebecslése lehetőleg állandó és általános s amely hasznossága arányában apróbb részekre arányosan osztható. A szükségkielégítés szempontjából legfontosabb javak lesznek ilyen kezdetleges *csereeszközökké*, pénzzé, mert ezek birnak már némileg a fenti tulajdonságokkal. A kezdetleges gazdaság legfontosabb javai, a házi állatok szolgálnak ilyenek gyanánt (pecus, pecunia). A forgalom növekedtével azonban mind nyilvánvalóbbá lesz, hogy a csereeszköznek nagymérvű forgalomképességgel is kell birnia. Egyes népeknél ma is találunk olyan csereeszközöket, amelyek a forgalomképesség nagyobb fokával rendelkeznek (állati bőrok, kagylók), anélkül, hogy nemes ére volnának.)

Amikor a forgalmat csereeszközök bonyolítják le, a forgalom szempontjából a *pénzgazdaság* koráról szólunk. Ebben élünk ma is. Akik a mai

viszonyokat a forgalom szempontjából a *hitelgazdaság* korának nevével jelölik s ezt a kort a pénzgazdaság korával állítják szembe, épen úgy, mint a pénzgazdaságot a cseregazdaság idejével, feledik, hogy a mai hitelgazdaság csak a pénzgazdaság alapján áll fenn. Legfeljebb tehát annak tökéletesbült alakja.¹

Az ár
fogalma.

22. §. Az ár. *Az ár a javaknak csere, ill. adásvétel céljából kétoldalt megállapított egyenértéke, egymásközi aránya.* Azon jószág-mennyiség, melyet valamely jószágért cserébe kapunk.

Az érték nem egyjelentőségű az árral. A kettő nem jelent egyet; de azért az egyik nem zárja ki a másikat, sőt az ár mindig az érték fogalmán épül fel. Csakhogy az érték mértékileg kifejezett viszonylatot jelent egy gazdasági alany és valamely jószág között. Az ár pedig több, de legalább is két gazdasági alany értékbecsléseinek eredője valamely jószágra nézve.

Névleges és
tényleges ár.

Névleges ár alatt az árunak pénzben kifejezett egyenértékét; *tényleges ár* alatt annak más jószágban, pl. munkában kifejezett azt az egyenértékét értjük, melyet az illető áruval meg lehet vásárolni. Lehet, hogy pl. a munka névleges ára (a munkabér) magas, de *tényleges ára* ugyanakkor alacsony, ha t. i. drágák az élelmi cikkek.

Természetes
(normál) és
piaci ár.

A *természetes (normál) ár* azon alaptényezők eredménye, melyek az előnyök és áldozatok mérlegelésével az árt úgy a kereslet, mint a kínálat oldaláról megalkotják. A *piaci ár* a kereslet és kínálat mindenkor összelműködéséből a való életben előálló ár. Az előbbi az elvont árjelenség, melyre a tudománynak van vizsgálódásai közben szüksége. A természetes ártényezők eredménye minden zavaró mellékkörülménytől eltekintve. Az utóbbi a gyakorlati élet jelensége.

Az ármeg-
állapítás
körülményei.

Az árt megállapíthatja: a) A kínálatnak és a keresletnek *szabad versenye*, amint ez főként a nagy tömegekben piacra kerülő javaknál tapasztalható, különösen ha a piac természetes kialakulását zavaró körülmények nem akadályozzák. b) Előzetes közös *megállapodás* vevők s eladók között, ami a jószágra nézve egy piacra vonatkozólag bizonyos ideig állandó áralakulást eredményez. Ilyen pl. a bérleti és a haszonbérleti szerződéseknek kikötött ár. c) *Hatósági beavatkozás (hatósági ár)* és pedig vagy közvetlenül, vagy közvetve. Az első esetben a hatósági intézkedés az ártétel megállapításában áll. Ilyen intéz-

¹ Az általános áttekintést nyújtó, rendszeres, valamint a gyűjteményes munkák gyanánt felsorolt művek idevágó fejezetein és cikkein kívül különösen Sax: Die Verkehrsmittel in Volks- und Staatswirtschaft. Wien, 1878. 1–86. II. — Van der Borcht: Das Verkehrswesen. Leipzig, 1894. 1–156. II. Ugyanitt 412–3. II. a bővebb irodalom. — Letourneau: L'évolution du Commerce. Paris, 1897. — Hildebrand: Natural-, Geld und Creditwirtschaft. Jahrb. f. Natöek. und Stat. 1864. II.

kedések voltak a középkori idők justum pretiumot megállapító szabályai, ilyen legalább részben ma az a hatósági intézkedés, mely közmunkáknál a munkásoknak fizetendő bér minimumát megszabja. A második esetben a hatósági rendelkezés az ártenyvezők érvényesülésére hat ki és így közvetve éri el célját. Ott ugyanis, hol az áralakuláshoz pl. pénzügyi, kulturális, egészségügyi érdekek fűződnek, hatósági beavatkozás a szabad kínálatot eltiltja, vagy korlátozza. Ezzel a verseny kizárásával közvetve maga szabja meg az illető cikkek árait. Így pl. az állami monopóliumoknál.

A tudomány különösen két irányban foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy mitől függ valamely jószág ára. 1. Az egyik irányban az angol klasszikus nemzetgazdaságtan kutatói, mikor a javak előállítási költségében kereste az áralakulás okát. 2. Az újabb elmélet pedig a kereslet és a kínálat kölcsönhatásából igyekszik az áralakulást magyarázni.

ad 1. A termelési költségek tana Ricardo árelméletében *Árelméletek.* tükröződik vissza, ki szerint szabad verseny mellett a tetszés szerinti mennyiségben előállítható javak ára hosszabb idő múltán termelési költségeik arányában alakul. Termelési költségek alatt a javak előállítására fordított munkát és tőkét érti.

Kérdés azonban, hogy minő termelési áldozatok arányában fog az ár kialakulni; mert hiszen a termelők közt vannak, akik *Ricardo árelmélete.* kisebb, és vannak akik nagyobb termelési költségekkel állítják elő ugyanazt a jószágot. A termelési költségelmélet további kifejtésében ezért különbséget tesz azon javak között, melyeknél a termelés kiterjesztésével a költségek csökkennek, vagy legalább is nem emelkednek és azok között, melyeknél ugyanezek a termelés kiterjesztésével növekednek. Azon javaknál, melyeknél a termelés kiterjesztésével csökken a termelési áldozatok nagysága, tehát, amelyeknél a növekvő hozadékképesség törvénye érvényesül, vagyis az ipari termékekénél, az illető piacon még szükséges árunak legkisebb termelési költségei arányában alakul ki az ár. Mert mindenki attól fog vásárolni, aki áruját a legolcsóbban adja, mert ilyen költségek mellett a javak más által is előállíthatók. Legolcsóbban pedig az adhatja az árut, akinek termelési költségei a legkisebbek. Ilyen esetekben a termelőnek, ha versenyezni akar, a maga előállítási költségeit ezekhez a köztudomás szerinti legalacsonyabb költségekhez kell szabnia. Az ár ezen alul nem

száll. De viszont ezen felül sem emelkedik, mert ebben az esetben a termelő javára bizonyos többlet jutna, melyet ő termelésének kiterjesztésére fordíthatna, ami a piac bővebb ellátása következtében csakhamar megint lenyomná az árt.

Az ugyanazon termelési költséggel tetszés szerinti mennyiségben nem szaporítható javaknál, tehát különösen azoknál, amelyeket a földnek a csökkenő hozadékképesség törvénye által jellemzett termő ereje hoz létre, vagyis az őstermékeknek az ár a legnagyobb költséggel előállított, még szükséges javak termelési költségeinek arányában alakul ki. 1. 26

A relatív és abszolút termelő költségek taná.

Ricardo szerint a javak ára termelési költségeik arányában alakul. Nem mondja tehát, hogy a termelési költségek teszik a javak árát. Csak azt, hogy ha a termelési költségek csökkennek, csökkenni fog az ár is, viszont ha ugyanezek emelkednek, az ár is ennek megfelelően emelkedni fog. Ezért nevezik Ricardo árelméletét a relatív termelési költségek tanának Smith árelméletével szemben, aki az abszolút termelési költségek tanát állította fel, mikor a javak árát egyenlőnek vette azok termelési költségével.

A kereslet és kínálat tanának ár-elmélete.

ad 2. Az újabb tudomány szerint az árt a kereslet és kínálat kölcsönhatása állapítja meg.

Kereslet és kínálat együtt alkotja a piacot; e kettő nagysága szabja meg a piac terjedelmét. A piac terjedelme és az árképződés között összefüggés van. Minél magasabbra szökik fel az ár, annál kevesebb áru fog gazdát cserélni, tehát az ár növekedésével a piac csökkenik; viszont minél jobban növekszik a piac, tehát minél több áru kerül piacra, annál lejjebb fog az ár szállani, tehát a piac növekedésével az ár csökkenik. Szóval a magas ár a keresletet csökkenti, de emeli a kínálatot, míg az alacsony ár a kereslet emelkedését és a kínálat csökkenését idézi elő. Minél kisebb a kereslet, a kínálat annál olcsóbban hajlandó eladni és viszont s minél kisebb a kínálat, a kereslet annál drágábban hajlandó vásárolni és megfordítva. A kereslet és kínálat aránya hat ki tehát az ár alakulására.

A kínálat szerepe az áralakulásnál és az áringadozás alsó határa.

De a kínálatnak nagyobb szerep jut az ár kialakításánál, mint a keresletnek. A kínálat, illetve a mögötte álló termelési költség adja meg az ár kialakulásának természetes alapját. A vevő kérde az eladótól, hogy mi a jószág ára? Rendes körülmények között a termelési költségen alul az ár nem szállhat le. Ez az áringadozás alsó határa. Gyorsan romló áruk, továbbá olyanok, amelyeknek termelési költsége időközben leszállott, az előállítási áron alul is kerülhetnek eladásra. (Kényszerár.)

Amikor egy eladó áll szemben egy vevővel, akik áruikat, ill. az árát és a pénzt szinte kicserélik egymással, tehát elszigetelt cserénél az ár kialakulásának alsó és felső határa a két ellentett legmagasabb érték-ítélet lesz. Az ár maga e kettő középértéke körül fog megállapodni. *Áralakulás elszigetelt cseréje.*

Ha egy eladó több vevővel áll szemben, vagyis, ha egyoldalú a verseny, az ár alakulásánál két eset lehetséges. a) Az eladó egymásután hozhatja jószágdarabjait a piacra. Ebben az esetben egymástól független csereesetekkel van dolgunk, melyeknek során azonban az árak folyton esni fognak. b) Ha a kínálat egyszerre hozza árúit a piacra, a vevők között verseny támad. Ekkor annyi vevő értékbecslése fog kihatni az ár alakulásra, amennyi áru a piacra került. Ha a kínálat hat jószágdarabot hoz piacra, a piacon megjelent tíz vevő közül csupán hat elégíthető ki. A négy legkevesebb csereképes vevőnek már nem jut áru. A másik hat közt pedig verseny nem támad, mert hat áru lévén a piacon, mind a hat okvetetlenül kap jószágot. Csúpan a még vásárolni tudó, legkevesebb csereképes és a vásárból már kizárt legcsereképesebb vevő között támad verseny, hogy ez utóbbi a vásárból kizárassék. Egyoldalú verseny esetén tehát az ár felső határát megszabja a legkevesebb csereképes, de még ki nem zárt vevőnek, és alsó határát a legcsereképesebb, de már kizárt vevőnek az értékbecslése. *egyoldalú verseny,*

Kétoldalú verseny esetén, úgy a vevők, mint az eladók oldalán van küzdelem. Mindkét oldalon különböző csereképesességgel bíró (az árut különbözően értékelő) gazdasági alanyok állanak egymással szemben. Legcsereképesebb vevő az, aki a legmagasabb árt hajlandó megadni. Legkevesebb csereképes vevő az, aki a legkevesebbet kínálja. Az eladók között viszont az a legcsereképesebb, aki a legkisebb árral elégszik meg. Legkevesebb csereképes eladó pedig az, aki jószágáért a legtöbbet kéri. A legcsereképesebb vevők és eladók kötnek először vásárt egymás közt. Tehát az a vevő vásárol először, aki legtöbbet hajlandó fizetni és az az eladó ad el először, aki a legkisebb árt kéri. Azok a vevők, akikkel szemben vannak olyan eladók, akiknek értékbecslése kisebb annál, mint amit ők a jószágért adni hajlandók, mind vásárolhatnak. Köztük verseny sem fejlődik, mert mindegyikükkel szemben van csereképes eladó. Viszont a csereképes eladók közt sem lesz verseny, mert annak az árujára, aki köztük legtöbbet kér is, a vevők ellátása céljából még szükség van. Ezt az árut az utolsó még vásárolni tudó vevőnek biztosítani kell a maga számára, hogy az utána jövő, kevésbbé csereképes vevőt a piacról kizárja. Az utolsó még csereképes vevő által fizetett ár tehát valamivel nagyobb lesz, mint amelyet az utána jövő vevő kínál. Ezt az árt minden vevőnek meg kell fizetnie, hogy az utána jövő kereslet már a vételből kizárassék. Többet azonban nem kell fizetniük, mert céljukat, hogy áruhoz jussanak, ezzel az árral is mind elérik. Kétoldalú verseny esetén tehát az ár felső határát megállapítja a legkevesebb csereképes, de még ki nem zárt vevőnek és a legcsereképesebb, de már kizárt eladónak a becslése, alsó határát pedig a legcsereképesebb, de már kizárt vevőnek és a legkevesebb csereképes, de még ki nem zárt eladónak értékbecslése. *kétoldalú verseny esetén.*

Az ár alakulás a kereslettől és kínálattól függ. De viszont az ár alakulás a keresletre és a kínálatra is hatnak bizonyos jelenségek, amelyek *ár alakulás mellékhatásai:*

lyek így az áralakulás *melléktényezőivé* lesznek. A kereslet oldalán ilyen a *szükséglettelítés* ténye. A kereslet a piacon a kínálatához csatlakozó minden újabb jószágélemnek annál kisebb fontosságot tulajdonít, minél inkább fedezve van már ama jószágra vonatkozó szüksége. A piacra hozott jószágmenyiség *határnövekedésénél* már kérdésessé válik, hogy az illető jószágélemnek van-e még a keresletre nézve jelentősége. Ez lesz az az utolsó jószágélem, amely a piacon még vevőre találhat, s amelynek gazdasági jelentősége szerint becsüli majd a kereslet a jószágot. Az áralakulásnak tehát a kereslet oldalán ható legfontosabb tényezője a *határhaszon*. Ez a piacon lévő áruk mennyiségével csökken. Csökkenésével esik az ár is.

Az áringadozás felső határa. A kereslet által érzett szükséglet nagysága, melyet a határhaszon állapít meg, az ár *felső határa*, melyen felül ez nem emelkedhetik.

A fogyasztó járadéka. A különbség az ár és az ennél esetleg magasabb határhaszon között a *fogyasztó járadéka*.

Fizetőképesség és hatályos kereslet. A fizetőképesség csak annyiban szerepel ártényező gyanánt, amennyiben a kereslet körét szűkebben vagy tágabban állapítja meg. Fizetőképesség alatt javak megszerzésének lehetőségét értjük; az anyagi erőre támaszkodó vásárlóképességet. Ez lehet *abszolút és relatív*. Általános vagy abszolút fizetőképességről van szó, midőn valaki általában rendelkezik annyi jószágélemmel, amennyivel valamit meg lehet vásárolni. Ha ellenben tekintetbe vesszük azt is, hogy milyen az arány a rendelkezésre álló jószágélemek és szükségleteinek nyomóssága között, akkor relatív fizetőképességről beszélünk. Az abszolút fizetőképesség tehát eltekint a szükségletek sorrendjétől, a relatív ezt is figyelembe veszi. Az áralakulásnál szerepet első sorban és főként a relatív fizetőképesség játszik. Mert csak az erre támaszkodó, az úgynevezett *hatályos kereslet* szerepelhet ártényező gyanánt.

b) a kínálat oldalán a termelő költségei. A kínálat oldalán az áralakulás *melléktényezői* a *termelő költségek*. Egyes javak ára azonban a termelési költségeknek egyáltalán nincs hatásuk, mert ezek újra elő nem állíthatók. Ezeknél az áralakító tényezők közül is csak a kereslet oldaláról hatók működnek közre.¹

¹ Az általános áttekintést nyújtó munkák idevágó részein kívül az értéknél említett irodalom. Továbbá *Ricardo*: Principles of Political Economy and Taxation. 1—6. fejezetek. — *Neumann*: Die Gestaltung des Preises. Schönbergs Handbuch d. Polit. Oekon. I. kötet. 4. kiad. Tübingen, 1896. — *Zuckerlandl*: Zur Theorie des Preises mit besonderer Berücksichtigung der geschichtlichen Entwicklung der Lehre. Leipzig, 1889. — *Auspitz und Lieben*: Untersuchungen über die Theorie des Preises. Leipzig, 1889. — *Wernicke*: Der objektive Wert und Preis. Jena, 1886. — *Rost*: Die Wert und Preistheorie mit Berücksichtigung ihrer dogmengeschichtlichen Entwicklung. Leipzig, 1908. — *Marshall*: id. m. III. könyv VI. fejezet: Value and utility.

Ar alatt eddig mindig a normál árt értettük, mely a természetes gazdasági ártényezők minden zavaró körülménytől ment, szabad verseny mellett való érvényesülésének eredménye. De a piacon szereplő legkülönbözőbb zavaró körülmények közrehatása mellett az említett tényezők és így a jelzett törvények sem érvényesülhetnek mindig tisztán. A piaci ár épen ezért többé-kevésbé ingadozni fog. Az ingadozásnak azonban határa lesz. E határ lefelé, azaz a kínálatra nézve a termelési (és pedig az ipari termékeknél a legkisebb, a föld termékeinél a legnagyobb) költségek, felfelé, azaz a keresletre nézve pedig a kereső gazdaságok szükségleteinek terjedelme és nyomóssága.

A piaci árt a normál ártól eltérően alakítják a) *a vevők és eladók felfogása* az ártényezőkről, tehát a létező kínálat és kereslet nagyságáról. A piac ilyenkor nem tökéletes. A kereslet, illetve a kínálat egy része nem bír egymásról tudomással; b) *természeti akadályok*. A piac egy része, például egy távol fekvő község, annyira el lehet zárva a forgalomtól, hogy a világpiac árszabályozó hatását nem érzi, vagy hogy a község kedvezőtlen fekvését a forgalomnak le kell győznie. Ez azonban a különböző évszakokban az utak különböző állapota miatt nem történhetik egyformán könnyen. Amikor a kínálat nehezebben közelítheti meg e községet, az ott kialakuló ár is el fog térni a rendes ártól; c) *gazdasági akadályok*. Ilyenek a változó szállítási költségek, melyek folytán anélkül, hogy maga a kereslet vagy a kínálat mennyisége változnék, mégis ingadozik az ár. A szállítási költségeket öregbítő, ezeket befolyásoló legfontosabb tényezők a vámok; d) *erkölcsi mozzanatok*. Így pl. áremelkedést idéz elő a hazai ipar termékeinél a hazai ipar jelszóvá vált pártolása; e) *jogi körülmények*. A forgalom szabadságának gazdasági célokból felállított korlátai (vámok) szintén jogi rendelkezésekre vezetendők vissza. A módosító jogi tényező hatását látjuk akkor is, mikor a piacról a kínálat egy részét jogi parancssal elzárják. Ez történik az állami monopóliumoknál.

Monopol alatt a szó szoros értelmében valakinek oly helyzetét értjük, A *monopol* aki egyedül árusít valamely dolgot. A fogalomnak ez az értelme azonban fogalma. gazdaságtani szempontból szűk. A *monopol-helyzet kedvezményes, az emberek és a javak valamely csoportja között egyébként fennálló viszonylat módosítására kiható hatalom*. Az összes hatalmi, jogosítványi, sőt az összes jogi helyzetek mind monopol-természetűek, épen annál fogva, hogy abból a bizonyos jogból vagy jogosítványból, illetőleg hatalmi körből más mindenkit kizárnak.

A monopol-helyzet okai.

A monopol-helyzet természeti, gazdasági és jogi körülmények folytán alakulhat ki.

Természeti

monopol.

1. Természeti monopoliumot teremt a természeti tényezők megfelelő közrehatása. Bizonyos vidék oly éghajlattal lehet megáldva, hogy valamely jószágot kizárólagosan termel. Ilyen értelemben mondjuk a forró égövi vidékek ú. n. gyarmatáru-termelését monopolszerűnek.

A földrajzi fekvés szintén lehet monopol-helyzet alapja. Ha valamely vidék földrajzi akadályok miatt nem szerezheti be szükségleteit oly helyről, honnan azokat olcsóbban kapná, akkor egy könnyebben megközelíthető vidék termelésére van kizárólagosan utalva. Az utóbbi vidék termelői az előbbi fogyasztásával szerben monopol-helyzetben vannak.

Tágabb értelemben a természet közrehatása okozza a monopol-helyzet keletkezését bizonyos sajátos munkaképesség esetén is, mely a kereslettel szemben egyedül áll.

Gazdasági monopol.

2. Gazdasági monopoliumoknál gazdasági törvény hozza létre a kedvezményezettséget. E törvény a nagy vagyoni erő előnyös helyzetét jelenti, mely szabad gazdasági küzdelem mellett a korlátlan verseny folytán hatalomra jut a kisebb erejű magángazdaságok fölött. Ilyen a nagyipar, a nagykereskedelem előnyösebb helyzete a kisiparral, a kiskereskedelemmel szemben. Ide sorozható a kombinációk, trustök, kartellek által egybekapcsolt gazdasági érdekek nagyobb ereje.

Jogi monopol.

3. Jogi monopoliumról akkor beszélünk, mikor az állam jogparancsa létesíti a kiváltságos állapotot. Ilyen hatalmi rendelkezés szülte monopol-helyzetek a szoros értelemben vett egyeduróságok, a privilégiumok és a szabadságok. Mindezek bizonyos gazdasági helyzet kizárólagos élvezetét biztosítják a jogosítottoknak.

A monopol-helyzet gazdasági hatása.

A legtokéletesebb, hatásaiban legélesebb, az abszolút monopol-helyzet akkor áll elő, ha a kedvezményezett csak egy személy, mert ekkor a jogosítvány előnyeit nem lévén köteles senkivel sem megosztani, azokat nagyobb mértékben élvezi, mintha többen vannak ugyanazon kiváltságos helyzetben, amikor is a monopol-helyzet csak relatív. De az egyik esetben a jogosított helyzete csakúgy monopolszerű, mint ahogy monopolszerű a jogosítottaké a másik esetben. Az tehát, hogy valami monopoljellegűnek tekintessék, csak fokozati kérdés.

Az erősebb monopol-helyzet a kínálatnak magasabb árképződést biztosít, mint a gyengébb. Mihelyt többen vannak, kik ugyanazon keresletnek egyaránt megfelelnek, a kínálat nagyobbodása következtében az árak csökkennek. Így az árak változó, fokozatos skálát mutatnak, miközben a monopol-helyzetek erejének tükre az áralakulás lesz. Az áralakulás tana nem egyéb, mint különböző fokú monopolhelyzetek vizsgálata, hol azonban e helyzeteknek csak eredményeit vesszük szemügyre.

A monopol-áralakulás.

Az előnyösebb helyzet, a monopol-jelleg megfelel annak, amit az árképződés tanában a versenyben egyedül vagy kevesebbed magával álló keresletnek vagy kínálatnak mondunk.

Ha a monopol-jelleg a kínálat oldalán van, vagyis ha az eladó áll többi eladótársával és a kereslettel szemben kedvez-

ményezett helyzetben, úgy ez az árak emelkedésére hat ki. Ha a vevő áll a kínálattal szemben versenytárs nélkül, vagyis az ő helyzete monopol-jellegű, akkor viszont az árak csökkennek.

Monopol-helyzet állhat fenn úgy a kínálat, mint a kereslet oldalán. Az előbbi eset gyakrabban fordul elő, mert egyfelől az ár alsó határa szilárdabb és kevésbé csavarható odább, mint ugyanannak felső határa, mivel az első az előállítás költségén alapszik; de másfelől, mivel azon körülmények, melyek folytán monopolok kialakulhatnak, ezeket főként a kínálat javára állapítják meg.

Az eladó monopol-helyzete esetén, vagyis midőn egy kizárólagos helyzetben lévő, egyedül álló eladóval kerül a kereslet szembe, az árt a fenti természetes határra való tekintettel a privilegizált kínáló állapítja meg. Ha minden vevővel külön köt alkut ez az eladó, mindegyiktől azt a legnagyobb árt fogja kérni és kapni, amelyet a vevőtől tekintettel a kereslet oldalán ható ártényezőre (szükséglet nagysága, határhaszon) elérhet. Ha azonban a monopoleikk ára a piacon előre meghatározott tételben állapítandó meg, szintén csak arra fog törekedni, hogy az elérhető legmagasabb árt kapja meg, de ezt úgy fogja megszabni, hogy a kereslet is lehető legmagasabb fokát őrje el s hogy így e két tényező szorzata, vagyis az ő bevétele a maximumot adja.¹

23. §. Az ármozgalom. *Ármozgalom* alatt valamely jószág Az ármozgalom. árának hosszabb időn keresztül megfigyelt alakulását, változását értjük. A megfigyelést az *árstatisztika* teljesíti.

Az ármozgalom *általános*, ha a piacon minden árunál, vagy *relatív*, ha csak egyeseknél tapasztalható. *Aktív*, ha oka magában az illető jószágban, ennek termelési és kínálati viszonyai-ban rejlik; *passzív*, ha a változás csak más javak áringadozásának visszatükröződése.

Különböző áruk különböző ármozgalmat mutatnak. Vannak áruk, melyeknek ármozgalma egyforma, vagy egymással legalább is párhuzamos. Pl. amelyeknek termelési költségei egyenlően változnak (connex termékek), vagy amelyekre együtt

¹ *Marlo*: Untersuchungen über die Organisation der Arbeit oder System der Welt-oekonomie. 2-te Aufl. Tübingen, 1886. — *Garelli*: Filosofia del monopolio. Milano, 1898. — *Ráth*: A monopol kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1901. — *Seager*: Introduction to Economics. New-York, 1908. 434–459. és 476–509. ll. — Az egyesülés kérdésénél említett irodalom.

irányul a szükséglet (complementáris javak), szóval azok, melyeknél a keresleti és kínálati viszonyok egyformán, ill. párhuzamosan módosulnak.

Kétféle ármozgalmat ismerünk. Az egyik egy folytonosan hullámzó mozgás, ingadozás majd le-, majd fölfelé, mely a rezgés (oscillatio), a hullámozás jellegével bír. Van olyan ármozgalom is, mely hosszú időn keresztül tartósabban, sőt állandóan fölfelé vagy ugyanígy lefelé irányul. Az előbbi mozgalmat *árhullámozásnak*, az utóbbit a javak *árirányzatának* (ártenencia) nevezzük.

Az árhullámozás.

1. Az árhullámozások kétirányu okcsoportra vezethetők vissza. A legújabb korig, a kapitalisztikus termelés idejéig, a közlekedési eszközök hiányossága és kezdetlegessége idézett elő könnyen nagyobb árkülönbségeket a különböző piacokon. Újabb időben pedig főként a tőkére alapított termelés okoz nagy árhullámozásokat. Régebben, ha rossz volt a termés valahol, rögtön felszökkent az ár ugyanott, mert máshonnan nem igen lehetett gabonát oda szállítani, ha ellenben jó volt a termés, rögtön bekövetkezett az árdepresszió, megint csak a piac elzárkózottságánál fogva. Ma pedig, midőn nagy vagyoni készletek, műszaki berendezések és nagyszámu munkaerő vonatnak be a termelésbe, a termékek árának az esetleg esőkenő kereslet folytán hirtelen bekövetkező esését szintén nehéz ellensúlyozni. Mert a technikai berendezést és az alkalmazott munkásokat máról holnapra a termelésből kivonni nem lehet. A termelő tovább termel és pedig a termelési költség lehető leszállításával, hogy versenyképes árúkat hozhasson piacra, mi által még nagyobb lesz a kínálat, tehát még nagyobb az árak esése is.

Az árváltozásokra azonban nemcsak a kínálati, hanem a keresleti viszonyok alakulása is hatással van. Ezért oly javak áringadozása nagyobb, amelyeknél a kínálat változásait nem kísérheti párhuzamosan a kereslet megváltozása. Az életszükségleteket kielégítő cikkeknel lesz tehát az árhullámozás a legnagyobb, mert az elsőrendű szükségletek bizonyos fokon alul egyáltalán le nem szállíthatók.

Az árirányzat.

2. Az árirányzatra nézve is állapíthatunk meg egyes jellemző tényeket. Így a föld termékeinek árirányzata emelkedő, mert az emberiség szaporodásával, mely pedig rá van utalva a föld termékeire, nem arányos a föld termőképességének növekedése, amely

különben egy bizonyos ponton túl nem is fokozható. A társadalom gazdasági kultúrájának haladásával tehát a gabona árának emelkedő irányzatot kell mutatni, ha hosszabb idők árjelenségeit hasonlítjuk össze. A föld termő erejének csökkenő hozadékképességéből legalább ez következik. A következtetést azonban statisztikai adatok is igazolják.

Az ipari termékek árirányzatánál ilyen pontosan kimutatható szabály kevésbé érvényesül. Tekintettel azonban arra, hogy előállításuknál különösen a tőke játszik termelő szerepet, melyet a növekvő hozadékképesség jellemez, arra a következtetésre juthatunk, hogy az ipari cikkek ára hosszabb időn keresztül csökkenő árirányzatot mutat. Ez különösen ott fordulhat elő, ahol a termelés költségeinek túlnyomó részét a tőkeköltségek teszik (géptermelés, nagyipar).¹

24. §. A pénz. Azt a jószágot, melyet a társadalom általános csereszköz, értékmérő, illetve kifejező és értékfelhalmozó gyanánt használ, s mely a társadalom felfogása szerint az értékállandságnak is kifejezője, pénznek nevezzük. Amely jószágot e funkciók teljesítésére használnak, az pénz, bármilyen is az anyaga.

A pénz fogalma és funkciói.

Az a jószág azonban, mely ezeket a funkciókat teljesíti, még csak közgazdasági értelemben vett pénz. Hogy jogi értelemben is pénzzé váljék, ahhoz az állam parancsszava kell, mely a rendelkezésére álló hatalommal törvényes fizetési eszközzé teszi, kijelentvén, hogy minden fizetési kötelezettség ebben a jószágban teljesítendő és viszont, hogy az ebben a jószágban teljesített kötelezettség jogilag is teljesítettnek tekintendő. Így teszi az állam a pénzjószágot valutává.

Már a cseregazdaság korában élő ember is olyan javak után törekszik, melyeket, mint általánosan használhatókat, mindenki szívesen fogad el. Lassan megfigyeljük arról, hogy a csereközvetítés céljából használt javak közvetlenül is használhatók. Kezdetben az ill. jószágot azért fogadták el, mert jól használhatták is, be is cserélhették. Később már csak a becserélés lehetőségét tartják szem előtt, mert állandóan szükség van csereeszközökre. E célra különösen a nagy forgalomképességgel bíró javak lesznek alkalmasak, melyek már a pénzjószág szerepét játsszák. Minden jószág, melyet a gazdálkodó egyén azon szempontból fogad el és gyűjt, hogy azt a többi magángazdasággal szemben mint csere-eszközt használja, pénz. A pénz legfontosabb szerepe, amelyhez csak társultak a pénz többi funkciói, az, hogy általános csereeszközüll szolgál.

A csereforgalmat lassankint felváltja a pénzforgalom.

¹ Az árnál említett irodalmon kívül az ártörténeti és árstatisztikai munkák. Földes: Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról. Budapest, 1905. Ugyanitt a kérdésre vonatkozó bő irodalom.)

A cseregazdaság korát szinte észrevétlen átmenetben váltja fel a pénzgazdaság kora. Az átmenet is elmosódik, mert lassankint térnek át a használati jószágról, mint csereeszközzel, a tisztán csereeszközzel, majd itt is a mindig tökéletesebbre, míg végre a határozott pénzforgalom ideje következik be. A pénzgazdaság azonban csak lehető szűk körre szorítja, de teljesen el nem törli a társadalom gazdasági életében a cserét.

Áru-e a pénz?

A pénz a jószág fogalmának majd minden lényeges jegyével bir. Értéke termelési költségeitől és a használatával járó élvezettől függ. De sajátos tulajdonságai is vannak. Így nem feladata, hogy áruvá legyen, hanem csak az, hogy a forgalmat közvetítse, gyorsabbá tegye. A pénz áruként csupán a pénzváltó üzletében szerepel. Lényeges sajátossága az is, hogy ki van vonva a szükséglettelítési törvény uralma alól. A pénz ugyanis nem a közvetlen szükségletkielégítés eszköze, hanem csak közvetítő eszköz bárminő szükségletek fedezésére.

A pénzgazdaság főbb előnyei a cseregazdasággal szemben: A csereeszközül szolgáló javak romlásnak vannak kitéve. A kívánt jószágért folytatott fokozatos csere sok időt emészt. Kárral is jár, mert ritka eset, hogy valaki a cserénél jószága teljes értékét megkapja ellenérték gyanánt. A cseregazdaság korában sokféle jószágot kell összegyűjteni, melyek nehezen és csak nagyobb helyen raktározhatók. A csere folytán fokozatosan csökken a jószág értéke, mert mikor valamely jószágot keresünk, azért mindig többet kell adni, mint amikor kínálat gyanánt lépünk fel vele. A pénz, mivel nem romlik és kis térfogat mellett is nagy értékű, a vagyonszerzés legjobb eszköze. Ezzel a vagyongyűjtésnek utat nyitván, a magántulajdon elveit is fejleszti.

A pénzjószág legyen: 1. *Értékes anyaga.* Tehát korlátolt mértékben álljon rendelkezésre és csak fáradsággal legyen megszerezhető. Ezt a követelményt különösen a pénzelmélet terén ma uralkodó ú. n. metallisztikus felfogás hangsúlyozza. Mindenesetre inkább áll a közgazdasági, mint a jogi pénzre nézve. 2. *Egyenlő értékű,* bárhol találtassék is. 3. *Értékében állandó.* 4. *Viszonylagosan is értékes.* Tehát nagy faji értékű. 5. *Osztható.* Anyagának bizonyos része az egész értékének is akkora részét képviselje, mint amekkora hányada térfogat és súly tekintetében a rész az egésznek. 6. *Tartós.* 7. *Általánosan ismert és elismert.* 8. *Könnyen felismerhető.* 9. *Könnyen alakítható.*

Mind e tulajdonságok a nemes ércekben találhatók fel leginkább.

A pénz értékének változása egyfelől a javak árának változásától függ; másfelől pedig közvetlenül a pénzüjóság oldalán ható ártényezőktől. A pénzüjóságra is épen úgy kihatnak a keresletet és kínálatot befolyásoló tényezők, mint bármely más árura. Befolyásolják a pénz értékét a kínálat oldalán a pénzüjóság termelésének költségei és a termelés mennyisége; a kereslet oldalán pedig az a körülmény, hogy az illető pénzüjóságból mennyit fordít a társadalom ipari célokra és mennyi a pénzüjóságlete. Minél inkább csökken azon mennyiség, mely pénzüjítésre fordítható, annál nagyobb lesz a pénz értéke és viszont.

A pénz
értékének
változása.

Mikor a pénz értékének hullámzását vizsgáljuk, azt nézzük, hogy a pénz vásárlóképessege miként alakul ama javak ármozgalmának tükröképében, amelyek a társadalom legfontosabb használati javai. Ilyenek az élelmi cikkek és a nyers anyagok. E javak ármozgalmának eredője fogja a megfigyelés idejére nézve legkifejezöbben visszatükröztetni a pénz értékváltozását. Ezt tökéletesen csak a világ minden árúja minden piacon jegyzett árváltozásának összefoglalt eredője jellemezné. De minthogy ez elérhetetlen, az ú. n. legjellemzőbb áruk kiválasztásával kell megelégednünk.

Néhány ilyen jellemző jóságra vonatkozólag bizonyos időszakra, szokás szerint egy évre, megállapítjuk havi vagy heti jelzések alapján az átlagárát. Ezen számítás megteszszük pl. egy tíz évi időköz minden esztendejére és aztán kiszámítjuk az egyes javak árának ilyen tíz éves átlagait. Ezeket, mint a vizsgált javaknak kiinduló pontul felyett átlagárát 100-al teszszük egyenlővé s a későbbi évek hasonlóképen kiszámítandó átlagait százalékokban ehhez az alapszámhoz viszonyítjuk. A százhöz viszonyított értékeket összeadjuk és a vizsgált cikkek számával elosztjuk. Így kapjuk meg az ill. javak árának eredőjeként a százra viszonyított átlagértéket, az ú. n. *jelző (index-) számot*, mely jellemző az ill. áruk azon évi áralakulására, de (mert lehetőleg jellemző árukat választottunk ki, melyeknek jelentősége a fogyasztásra a megfigyelés egész ideje alatt azonos maradt), megfordítva a pénz azon évi értékére is. Több évről egymásután kiszámított ilyen jelző szám-sorozat pedig mintegy tükröképben fogja bemutatni a pénz értékének változását.

Hogy az érenek, mint pénzüjóságnak értékingadozását elkerüljék, már régebben merültek fel tervek egy állandóbb értékű jóság pénzül való használatára. Ajánlották a *gabonát*, majd a *munkát*, míg újabban épen az *index-számsorok* segítségével a *többszörös értékmérőt* akarnák alkalmazni. Olyan javakat óhajtanának pénzüjósággá tenni, amelyeknek áringadozása különböző. E pénzüjóságok áringadozásairól, melyek egymást kiegészítenék, táblázatot készítvén, az egyes értékváltozásokat mérni és annak megfelelően a szerződésbeli kötelezettségeket változtatni lehetne.

A többszörös
értékmérő.

Egymás mellett szereplő pénzüjóságok közül a rosszabbik, tehát az, amelynek értéke kisebb, kiszorítja a forgalomból a jobbat,

Gresham
törvénye.

az értékesebbet, miközben ez utóbbi a rosszabb pénzjóság mellett áruvá lesz. A jobb pénz ily körülmények mellett sem vitetik ki okvetlenül az országból, hanem csak felhalmozódik.

A társadalom

pénz-
szükséglete.

Minél nagyobb a gazdálkodó társadalom, annál nagyobb pénzmennyiségre van szüksége. Ez a szabály áll a fejlettebb gazdasági élettel bíró társadalmak pénzszükségletére nézve fejletlenebb társadalmak szükségletével szemben. Ámde minél nagyobb és gyorsabb a forgalom, a társadalomnak aránylag annál kevesebb pénzre van szüksége, mert a gyorsabban forgó pénz forgalom-lebonyolító tevékenységét annál többször teljesítheti. Egyenlő körülmények mellett kevesebb pénzre van szükség ott is, hol a pénzforgalom nagy részét már leszámítolással bonyolítják le.

A pénz
hatása az
áralakulásra.

Sokat vitatott kérdés, hogy a pénz mennyiségének van-e befolyása az áralakulásra. A mennyiségi elmélet szerint a pénz értéke, mint minden árué elsősorban a belőle található mennyiségtől függ. Minél nagyobb a társadalom rendelkezésére álló pénzmennyiség, annál több pénzt kell adnunk az egyes javakért. A pénz mennyiségével tehát a javak ára emelkedni, ill. a pénz értéke csökkenni fog. Ez a felfogás túlzott. A pénz csereeszköz, melyből csak annyi van mindig forgalomban, amennyi ennek a lebonyolítására okvetlenül szükséges; a többit beolvasztják, vagy felhalmozva hever, szóval nem valósíthatja meg áremelő hatását. Csak a forgalomban levő pénzmennyiségnek van befolyása az árakra. (V. ö.: 67. §.)¹

A hitel
fogalma.

25. §. A hitel. Ha a rendelkezésünkre álló jószágmenynységet (vagyon), vagy annak egy részét időleges használatra egy másik gazdasági alanynak átengedjük, úgy, hogy az ezen idő alatt az átengedett jószágmenynység fölött rendelkezik, hitelezésről, hitelnyújtásról szólunk. A hitelnyújtásnál, ill. igénybe-

¹ Soetbeer: Litteraturnachweis über Geld und Münzwesen. Berlin, 1832. — Knies: Das Geld. 2-te Aufl. Berlin, 1885. — Hildebrand: Theorie des Geldes. Jena, 1883. — Ridgeway: The Origin of Metallic Currency and Weight Standards. Cambridge, 1892. — Simmel: Philosophie des Geldes. 2-te Aufl. Leipzig, 1907. (Első kiadás 1900. Nagyon érdekes, de az itt tárgyalt kérdést kevésbé érintő munka.) — Mcnger: Geld, a Hdwb. d. Staatsw. IV. kötetében. — Helfferich: Das Geld. Leipzig, 1903. — Knapp: Staatliche Theorie des Geldes. Leipzig, 1905. (A metallisztikus felfogást támadja. A munka tartalmát röviden ismerteti szerzőnek Die Währungsfrage vom Staate aus betrachtet című kis dolgozata a Jahrb. f. Gesg. und Verw. 1907. évi 4-ik füzetében.) — Foville: La monnaie. Paris, 1907. — Engel: A pénz keletkezése és fejlődése. Budapest, 1902. — A valuta kérdésénél említett irodalom. — Az index-számokra vonatkozólag Pólya: A gazdasági válság. Budapest. 1890. — Jankovich: Ágio és áralakulás a monarchiában 1867–97-ig Közgazdasági Szemle 1899. (Ugyanitt 678–684. II. is.)

vételnél a javak a szükséges használat biztosítása céljából kerülnek forgalomba. A hitelezésnél a hitelnyújtó (a hitelező) szolgáltatása és a hitelvevő (az adós) — viszontszolgáltatása nem történik egy időpontban. Mihelyt a kölcsönös szolgáltatásoknál ez az időbeli eltolódás mutatkozik, a *hitel* jelensége szerepel.

Sokszor lehetetlen, hogy a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás időpontja egybeessék. Így van ez a haszonbérleti és a különböző bérleti szerződéseknel, pl. a lakás- és a munkabérletnél. Ezek a *sükségképeni hitel-ügyletek*.

A hitel tehát *tárgyi értelemben* azt jelenti, hogy javak kerülnek forgalomba, úgy, hogy a hitelnyújtással és a hitelvéttel járó ellentétes szolgáltatások *nem esnek egyugyanazon időre*. *Alanyi értelemben* a hitelvevő szempontjából a hitel lehetősége arra, hogy egy jövőben teljesítendő szolgáltatás ígérete mellett a hitelező vagyonának bizonyos része felett rendelkezési jogot nyerjen. A hitelező szempontjából pedig azon *meggyőződés*, hogy a hitelvevő a nyert szolgáltatást bizonyos idő múlva viszonzni fogja. Az mellékes, hogy ez a meggyőződés tárgyi támasztékokkal megerősített-e vagy sem.

A hitelező részéről ezen meggyőződésnek okvetlenül fenn kell forognia. Ez arra a téves következtetésre vezetett, mintha a *bizalom* volna szerepe a hitel leglényegesebb kelléke, mely nélkül hitelművelet létre nem jöhet, sőt hogy a hitel a hitelező részéről az adósba helyezett bizalom volna. Ezt a felfogást ma is sokan vallják. Bizonyos mérvű bizalom minden forgalmi ügyletnél, pl. az adás-vételnél is megkívánatik. Az a körülmény, hogy a bizalom hiányát tárgyi eszközökkel, kézi záloggal, jelzáloggal szokták pótolni, azt tanúsítja, hogy a bizalom, amennyiben fenforog is valamely hitelügyletnél, mégis csak járulékos alkateleme a hitelnek.

Hitelről csupán a pénzgazdaság korában lehet szó. Ekkor történhetik csak meg, hogy a hitelt igénylő magángazdaságok éppen annyi jószágmennyiséget vegyenek át a hitelező gazdaságtól, amennyire szükségük van és amennyit hitelképességük alapján okszerűen elfogadhatnak, amennyit nekik szívesen hiteleznek. A hitelt pénzben nyújtják. Ezzel a hitelezett jószágmennyiség nagysága is megállapítható. Pénzzel mindig megszerezhető a közvetlenül szükséges jószág. A pénzben nyújtott hitel teszi lehetővé azt, hogy a hitelezett jószágmennyiség még abban az esetben is visszaszolgáltathassék, ha elvész, mert a pénz helyettesíthető jószág. Pénzben legkönnyebben fejezhető ki az élvezett, nyújtott hitelért járó díj nagysága is.

A pénz és a
hitel rokon-
szerepe.

Pénz és hitel a forgalmi életben szorosan összefüggnek. Ezt jól mutatja a hitel rendeltetése is. A hitel ugyanis épen úgy, mint a pénz, a javak forgalmát közvetíti.

A hitelhatása
a termelés

A hitel forgalomközvetítő szerepe nevezetes hatásokat hoz létre a termelés, de a fogyasztás terén is. Lehetővé teszi a tőkejavak átvitelét oda, hol ezekre a termelés céljából szükség van, ahol legjobban kihasználtatnak. A vállalkozói képességgel megáldott gazdaság nincs mindig tőke birtokában. Hiteléhez folyamodik tehát, hogy olyan gazdaságoktól kapja meg az ellenszolgáltatás ígérete mellett a termeléshez szükséges tőkét, amely gazdaságok ezen javak birtokában vannak, de amelyek e javak tőketulajdonosságát nem tudják, vagy legalább nem tudják annyira kihasználni, mint ő.

A hitel a vállalati üzemek vállalkozó vezet.; a szétszór-
tan jelentőség nélküli, kis vagyonrészleteket összehordja ter-
melés céljára alkalmas tőkékké; növeli a termelés eszközeit, a
nyersanyagok, stb. után való keresletet. Minthogy a piacra való
vállalati termelés lehetőségét fokozza, öregbíti a piac jövőndő,
várható, alakulataival számoló, spekulatív termelés kiterjesztését is.

Nemcsak a hitelre szoruló magángazdaság érzi az előnyeit annak, hogy a neki szükséges tőkét a termelés folyamatába bevonhatja, ill. hogy személyes szükségleteit a hitel igénybevételével nyomban kielégítheti, hanem hasznát látja a munkásosztály is, mely, kiterjesztetvén a termelés, ez által fokozott munkaalkalomhoz jut. Hasznát látja a tőkés is, aki akár termelésre, akár fogyasztásra kölcsön adott tőkéje után jutalmat, kamatot kap. Haszon hárul a termelési hitel megfelelő igénybevételéből az egész társadalomra, mert javaknak a termelésbe való nagyobb mérvű bevonásával, tehát a termelés kiterjesztésével lehetővé tétetik a szükségleteknek minél tökéletesebb kielégítése is.

és a fogyasztás
terén.

Másfelől a hitel segíti a gazdasági életben a fogyasztás céljából is a javakat oda, ahol azokra szükség van. A fogyasztó gazdaság felmerülő rendkívüli szükségleteit szintén hitel útján fedezheti. Tartósan használható, élvezeti javakat hasonlóképpen legkönnyebben hitel útján szerez magának. A fogyasztás céljára nyújtott hitel lehetővé teszi, hogy a megszorult magángazdaság életét fentartsa és így tovább termeljen, míg a termelés céljára

adott hitel a magángazdaság fentartására szükséges termelés folytatását közvetlenül teszi lehetővé.

Az a körülmény, hogy a hitel a javak forgalmát oly nagy mértékben megkönnyíti, azon téves felfogásra vezetett, hogy a hitel folytán új javak, új tőkék állanak elő. Új javakat a hitel egyáltalán nem terem. A hitel csak a legalkalmasabb termelő helyzetbe juttatja a tőkét. Az egyes magángazdaságok hitelük felhasználásával, a hitelezett tőkével új javakat termelhetnek. Itt az előállítás, termelés eredménye új jószág. Igaz tehát, hogy a hitelezés közvetítésével új javak állanak elő, de ez nem a hitelezés, hanem azon termelési folyamat eredménye, melyet a vállalkozó a hitelbe vett tőke segítségével fogatosít. Hogy a hitel új tőkéket nem terem, arra a túlüzérkedés, a bankszédelgések nyomán fellépő gazdasági zavarok, válságok eléggé figyelmeztetnek.

A hitel a gazdálkodás körét kiterjeszti, a magángazdaságok gazdasági erejét, vagyoni képességét a legmagasabb fokra feszeíti. De szerepe kényes. Könnyen veszedelmessé válhatik, különösen ha a hitelképességet meghaladó fokon túl vétetik igénybe. Ennek pedig tág tere van nemcsak a fogyasztás, de a termelés céljából használt hitelnél is, mely különösen az üzérkedő, spekulatív termelésnek nyit utat.

A hitel alapja a *hitelképesség*. Csak oly mértékben vehetünk igénybe hitelt, amily mérvben azt hitelképességünk megengedi. A hitelképesség ismét különböző és pedig *egyéni* és *tárgyi* okoktól függ. A hitelképesség egyik *egyéni* oka a hitelező gazdaság részéről a *felesleg*, a hitelvevő gazdaság részéről a *hiány*. A hitelképesség egyéni szempontból másrészt attól is függ, hogy a *hitel felhasználása mennyire gazdaságos*. Minél tökéletesebben használjuk ki a nyújtott hitelt, annál tökéletesebb, nagyobb és erősebb lesz hitelképességünk is. Ha az adós termelését fokozni akarja a hitel útján igénybe vett tőke segítségével, akkor a hitelező szívesebben fog hitelezni, mert számít arra, hogy a termelő új javak segítségével az adós abba a helyzetbe fog jutni, hogy viszontszolgáltatási kötelezettségének eleget tegyen.

A hitelképesség *tárgyi* okoktól is függ. Ilyen tárgyi alapja a hitelnyújtásnak az, hogy a javak egyáltalán *átruházhatók* legyenek. A hitelnyújtáshoz tehát forgalomképes javakra van szükség. Ilyen a pénz. Szükséges továbbá, hogy hitelezőknek és

A hitel nem terem új javakat.

A hitel kényes természete.

A hitel-képesség. Ennek egyéni és tárgyi okai.

hitelvevőknek egyaránt *szabad rendelkezési joguk* legyen javaik felett. A hitelező átengedett javainak visszanyerését alig láthatja biztosítva akkor, ha a hitelvevő javait, amelyekből szükség esetén kielégíthetné hitelezőjét, jogi megkötöttségüknel fogva nem értékesítheti tetszése szerint.

A hitelforgalom fejlődéséhez az is nagy mértékben hozzájárul, hogy lehetőleg jó *hiteltörvények és megbízható, gyors igazságszolgáltatás* álljon a hitelezők és adósok rendelkezésére.

A hitel fajtái: Az adós személye szerint különbséget teszünk köz- (állami, köz- és községi stb.) és *magánhitel* között.

magánhitel; Aszerint, hogy a hitelezés milyen időre terjed, szólunk *határidőhöz kötött és nem határidős* rövid- és hosszulejáratu, *határidőhöz kötött és nem határidős* hitel-

határidős; ről. Határidőhöz kötött hitelnél a hitelezett jószágmenynyiség *rövid- és* bizonyos határidő bekövetkeztével okvetlenül visszaszolgáltatandó a hitelezőnek. *hosszu-* A hosszú- vagy rövidlejáratu hitel mindig *lejáratu hitel;* határidőhöz van kötve. Az elsőnél a határidő hosszabb, a másodikonál rövidebb (pl. három hónap). Ilyen az ipari vagy kereskedelmi hitel szemben a mezőgazdasággal. Az iparnál és kereskedelemnél ugyanis a termelés időszaka sokkal rövidebb, mint a mezőgazdaságnál, ezért ezeknél a vizsontszolgáltatás is hamarabb történhetik. A határidőhöz nem kötött hitelnél az ellen-

felmondható és fel nem mondható hitel; szolgálatás határideje nincs megállapítva. Ugyancsak a hitelezés idejét tekintve, lehet a hitel *felmondható és fel nem mondható*. A felmondható hitelnél a hitelező az adóst bármely pillanatban felszólíthatja a fizetésre, viszont az adós bármikor fizethet. A felmondás joga a hitelezőt vagy az adóst, vagy mind a kettőt illeti meg.

dologi és személyi hitel; A hitelező biztosításának módját tekintve, a hitel: *dologi* (reális) és *személyi* (perszonális). A reálhitelnél a hitelezőt az adós kézizáloggal vagy jelzáloggal biztosítja arra vonatkozólag, hogy kötelezettségének eleget fog tenni; ha ilyennemű dologi biztosíték nem adatik, akkor a hitel személyi vagy tárcahitel.

termelési és fogyasztási hitel. A hitelezett javak felhasználását tekintve, a hitel lehet *termelési vagy fogyasztási*. Ha az adós a hitelezett jószágot termelésre szándékozik felhasználni, úgy termelési hitelről szólunk, ha ellenben a hitelt fogyasztási célokra, pl. lakásberendezésre, kényutazásra veszik igénybe, úgy fogyasztási hitellel állunk szemben.¹

¹ Macleod: Elements of Banking. London, 1876. — Knies: Der Kredit. Berlin, 1876. (A „Geld und Kredit“ c. munka II. része.) — Wagner: Der Kredit und das Bankwesen. Schönberg's Handb. d. Polit. Oek. I. kötet. 4. kiad. Tübingen, 1896. — Komorzynski: Die nationalökonomische Lehre vom Credit. Innsbruck, 1903.

IV. fejezet. A jövedelemeloszlás.

26. §. A gazdasági élet és a jogi rend. A gazdasági élet és a jogi rend, mint társadalmi termékek, nem maradhatnak egymásra hatás nélkül. Kölcsönös hatásuk egyfelől abban nyilvánul, hogy a mindenkori gazdasági viszonyok alakítják egyéb jogalkotó tényezők mellett a társadalom jogi rendjét. Másfelől abban, hogy az így kialakult jogi rend a gazdasági életben új jelenségeknek lesz forrásává, melyek nélküle nem mutatkoznának. A gazdaságilag erősebbek uralma a fejlődő társadalomban olyan jogi rendet teremti, mely a tényleges hatalmi viszonyokat védvén, legjobban megfelel előnyös gazdasági helyzetük fentartásának. Így áll elő a magántulajdoni rend. Ez pedig létrehozza a jövedelemeloszlás jelenségeit, melyek más, pl. köz-
tulajdoni rend mellett nem mutatkoznának.

A gazdasági élet azon jelenségeit, melyek mindenféle jogi rend mellett egyformán kialakulnak, melyeknél a jogi rend inkább csak háttér gyanánt szerepel, elemi jelenségeknek nevezzük. Ilyenek az egyén gazdálkodó természete, a javak fogalma, az érték jelensége, ilyenek nagyrészt a javak használata és előállítás körűl felmerülő összes jelenségek. Azokat a jelenségeket pedig, amelyeket a gazdasági életben a magántulajdoni jogi rend hív életre, a gazdasági élet összetett vagy másodlagos jelenségeinek mondjuk. Ilyenek a jövedelemeloszlás és részben a forgalom jelenségei. Az előbbieket egyenesen a termelő tényezők fölötti magántulajdon teremti meg; az utóbbiak a megoszlás közvetítő csatornái.¹

27. §. A magántulajdon. Az ókori népek felfogása a vallással hozta kapcsolatba a tulajdon eszméjét. A természetjogászok szerződésre vezették vissza a magántulajdont. A munkaelmélet azt tanítja, hogy mindenkinek az a tulajdona, amit munkájával meg tud szerezni. Így Smith, de különösen a szocializmus magyarázza a kérdést. A foglalási, ill. hatalmi elmélet szerint a zsákmány-

¹ A materialisztikus történeti felfogás irodalma, különösen Marx és Engels munkái. — (Lásd 94. §.) — Loria: Les bases économiques de la constitution sociale. 2-e éd. Paris 1893. (Francia fordítás.) — Wagner: Grundlegung, II. Theil: Volkswirtschaft und Recht, besonders Vermögensrecht. Leipzig, 1894. — Stammler: Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung. 2-te Aufl. Leipzig, 1906. (Stammler felfogása sokkal jobban látható abban az értekezésében, melyet Wesen des Rechtes und der Rechtswissenschaft címmel a Kultur der Gegenwart c. gyűjteményes munka Systematische Rechtswissenschaft, Berlin und Leipzig, 1906. kötetébe írt. I—LX. II.) — Jászi: A történelmi materializmus állambölcsélete. 2-ik kiad. Budapest, 1905. — Berolzheimer: System der Rechts- und Wirtschaftsphilosophie. I—IV. München, 1904—7. — Navratil: A gazdasági élet és a jogi rend. Budapest, 1905.

ból (praeda) lesz a birtok (praedium). A jogelmélet azt mondja, hogy mindenkinek az a tulajdona, amit az illetőnek a jogrend biztosít. Ez az elmélet tehát a mindenkori jogi berendezéstől (kiosztás) teszi függővé a tulajdont.

A magántulajdon kifejlődésének valószínű képe

E magyarázatok közül a foglalmi elmélet kapcsolatban némileg a törvényelmélettel közelíti meg leginkább a valóságot. Valamely kezdetleges társadalomban a legerősebbek, legmunkásabbak javakat kerítenek hatalmuk alá és ezeket meg is tartják kezdetleges szabályok oltalma alatt, melyeket kezdetben a vallás, később az erkölcs, majd az állami hatalom valamelyes kifejlődésével, az erkölcsőtől is különváló jogrend szentesít. E kikényszeríthető jogrend megalkotásában a gazdaságilag erősebbeké a vezérlő szerep, ők alkotják meg az érdekeiknek leginkább megfelelő tulajdoni jogrendet, amikor a már fennálló uralmi viszonyt jogilag is védetté tenni igyekeznek. Ez a védett állapot aztán épen a védelem folytán az uralmi viszonyok nagymértű növekedésének lesz alapjává. Így fejlődik ki a tulajdon lehetőségéből a magántulajdon eszméje, mely az ember gazdálkodó természetének, úgy látszik, legjobban megfelel. A gazdasági élet kezdetleges fejlődési szakában nemcsak hogy a közös tulajdon eszméje nem kísért, de a magántulajdon köre szinte korlátlan, csupán védelme gyenge. A gazdasági élet intenzitásának fejlődésével azonban már nő a vagyon jogi védeltsége.

és továbbfejlődésének iránya.

Ekkor azonban a magántulajdon elismerése és védelme mellett annak bizonyos mértű korlátozása is szükségessé válik. Az egyén érdekét ekkor már a közérdeknek annyira alárendelik, amennyire ezt mindkettő megengedi, ill. követeli. Kezdetben a lehetőleg korlátlan, pusztán a hatalmon alapuló tulajdon elve áll fenn és minél fejlettebbé válik a gazdasági élet, annál inkább veszít feltétlenségéből ez az elv. A magántulajdon kezdetben valószínűleg teljesen korlátlan volt. Ez az állapot az, amikor uratlan javak állanak a társadalommal szemben. De viszont ekkor a magántulajdon védelme felette gyenge volt. Ma fordítva a tulajdon mind kisebb körre szoríttatik, de védelme erősödik.¹

Hozadék és jövedelem.

28. §. A jövedelem fogalma és fajtái. A termelés eredménye a hozadék. Annak, amiből és amivel termelünk, röviden, a termelésnek hozadéka; a személynek pedig, aki ebből a hozadékból részesedik, jövedelme van. Tárgyi szempontból hozadéknak nevezzük azt, amit alanyi szempontból jövedelemnek mondunk. A termelés költségeinek leszámításával fenmaradó tiszta hozadék mennyiségileg is egyenlő a jövedelemmel, kivéve, ha a hozadék fölött többen osztoznak, vagy ha valaki több hozadékforrás eredményében részesedik.

Mindig időszakonkénti tiszta hozadékról, ennél fogva idő-

¹ Dargun: Ursprung und Entwicklungsgeschichte des Eigenthums. Zeitschrift f. vergl. Rechtswissenschaft, 1884. — Felix: Entwicklungsgeschichte des Eigenthums unter culturgeschichtlichem und wirtschaftlichem Gesichtspunkte. I–IV. Leipzig, 1883–1903. — Letourneau: L'évolution de la propriété. Paris, 1899. — Petrucci: Les origines naturelles de la propriété. Bruxelles, 1905. — A gazdasági élet kifejlődésénél, valamint a földközösség kérdésénél említett irodalom.

szakonkénti jövedelemről van szó. Alárendelt jelentőségű, hogy ez az időszak egy év, egy hónap vagy ezeknél hosszabb vagy rövidebb időköz-e.

A társadalmi termelés eredménye adja e termelés hozadékát. Ha ebből a termelés költségeit levonjuk, megkapjuk a tiszta hozadékot. E tiszta hozadék a *társadalom jövedelme*, melyben az egyes magángazdaságok osztozkodnak. A társadalmi jövedelem fogalma.

Az összes termelő tényezők képviselőinek termelő költségeit le kell vonni a termelés eredményéből, hogy a társadalmi termelés tiszta hozadékát megkapjuk; de viszont nem szabad levonni azt, amit az egyik termelő tényező képviselője (pl. vállalkozó) a másik termelő tényező képviselőjének (pl. a munkásnak) fizet. Mert ez az összeg is részét teszi az egész társadalom jövedelmének.

A jövedelem fogalmát tárgyaló meghatározások három csoportba foglalhatók. Értik alatta a) a társadalmi termelés hozadékát. (Smith, J. B. Say, Roscher); b) a gazdálkodó egyén szabad rendelkezésére álló vagyonszámát, tehát amit szükségleteink fedezésére felhasználhatunk anélkül, hogy vagyonunk állaga ezáltal csorbulna. (Részben Smith, de főleg Malthus. A németeknél Hermann, Schmoller. Nálunk Földes); c) a gazdasági alany rendelkezésére álló jószágkészletnek bizonyos meghatározott időben rendszeresen visszatérő szaporulatát. (Rau, Wagner, Kautz, Philippovich, Neumann és némileg Marshall.) A jövedelem meghatározása.

Eredeti vagy gazdasági jövedelem az, mely a termelésben való közvetlen vagy közvetett részvétel eredménye. Származékos jövedelme ezzel szemben annak van, aki a termelésben nem vesz részt, hanem akinél a jövedelemhúzás alapja pl. karitatív. A jövedelem fajtái: eredeti és származékos;

A fundált, gyökösített jövedelem vagyonból ered, tehát nem a termelésben való közvetlen részvételtől származik. Ezért járadékszerű jövedelemnek is nevezik, (de nem a „különbözeti járadék” értelmében). A nem fundált, nem gyökösített jövedelem nem támaszkodik vagyoni erőre, hanem közvetlenül az ember testi vagy szellemi egyéni munkájából származik. A fundált jövedelem fogalma összeesik a vagyonból (tőke, föld), a nem fundált jövedelemé pedig a (testi és szellemi) munkából eredő jövedelem fogalmával. A lekötött jövedelem hováfordítása felől már szükségképen rendelkezett a gazdálkodó alany, mielőtt még e jövedelem gazdaságának körébe belépett volna. Minél előbbrendű szükségletünkre kell ezt a jövedelmet fordítani, annál közelebb jutunk a lekötött jövedelem tulajdonképeni alakjához. Azt a jövedelmet, mely a már lekötött jövedelmen felül marad, szabad jövedelemnek nevezzük. Nagyságától függ az élet- lekötött és szabad jövedelem.

mód tökéletesebb berendezése. A szabad jövedelem az adóztatásnak is fontos fogalma.¹

A nemzeti jövedelem. *Nemzeti jövedelem alatt valamely nép termelésének egy évi tiszta hozadékát értjük.*

A meghatározások a nemzeti jövedelem fogalmát részint valamely nép által évenként újonnan előállított gazdasági javak összességében látják, természetesen az előállítási költségek levonásával (Smith, Ricardo, Rümelin, Schall, Komorzynski, Földes, Meyer Róbert, Fellner), részint az egyes úgytermészeti, mint jogi személyek jövedelmeinek összegében keresik (Say, Hermann, Roscher, Schmoller, Schäffle, Wagner, Foville, stb.). A kétféle fogalommeghatározásnak megfelelően eltérők a módszerek is, amelyekkel a nemzeti jövedelem nagyságát becsülni megkísérelték. (Objektív és szubjektív eljárás.) V. ö.: 9. §.²

A forgalom során mutatkozó áralakulás vonja maga után

29. §. Az áralakulás és a megoszlott jövedelmi ágak. A termelés eredménye piacra kerül. A piacon pénzzé tett áru árából előálló társadalmi jövedelem pedig ugyancsak árak alakjában oszlik meg az illető áru előállításában résztvevő egyes magángazdaságok között. Az a gazdaság, amely az árut piacra hozza, kifizeti a jószágnak a piacon elért árából azoknak a szolgáltatását, kik szolgáltatásaikkal az ár létrehozásához hozzájárultak. Hogy ezek a jutalmak sokszor előlegeztetnek, az a dolog lényegén mit sem változtat. Ez a gazdasági élet társadalmi szervezettségéből folyik és abból, hogy a termelés és a forgalombahozatal szakadatlan menetű.

magántulajdoni rend mellett

A társadalmi jövedelem ezen megoszlását a magántulajdon jogi rendje teszi lehetővé, mely megengedi, hogy egyesek tulajdonba vehessék a termelés tényezőit és ezek fölött rendelkezvén, rendelkezési jogot szerezzenek az ezek segítségével végzett termelés eredményei fölött is.

A köztulajdon rendje mellett nem volna jövedelemeloszlás. Mihelyt valamely termelő tényező fölött nincs elismerve a magántulajdon, pl. rab-

¹ Itt, valamint a fejezet következő pontjainál is elsősorban az áttekintést nyújtó, rendszeres munkák gyanánt elől felsorolt művek vonatkozó részeire utalok. Azután Schmoller: Die Lehre vom Einkommen. A Zeitschrift für die gesamte Staatsw. 19. kötetében. — Földes: Die Lehre vom Einkommen, ugyanott a 33–34. kötetekben. — Leroy-Beaulieu: Essai sur la répartition des richesses. 3-e éd. Paris, 1888. — Kleinwächter: Das Einkommen und seine Verteilung. Leipzig, 1896. — Cannan: A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848. 2-d ed. London, 1903. — Fisher: The Nature of Capital and Income. New-York, 1906. — Carver: The Distribution of Wealth. New-York, 1894. — Clark: The Distribution of Wealth. New-York, 1902. — Ugyanaz: Essentials of Economic Theory as Applied to Modern Problems of Industry and Public Policy. New-York, 1907. — Commons: The Distribution of Wealth. New-York, 1905. (Az utolsó négy munka a jövedelemeloszlás egyes kérdéseit is taglalja.)

² Fellner: A nemzeti jövedelem becslése. Budapest, 1903.

szolgátság esetén a munka fölött, ez kiesik a jövedelemre számító tényezők sorából, amint rabszolgátság idején tényleg ismeretlen fogalom a munkabér.

A magántulajdonba került föld, tőke és munka lépnek föl a társadalmi jövedelem megoszlásánál, mint jövedelemeloszlási tényezők. A föld tulajdonosa kapja osztályrészül a földjáradékot, a tőkés a tőkekamatot, a munkás a munkabért, a vállalkozó pedig a maga gazdasági téren közvetlenül érvényesülő szellemi munkájáért a vállalkozói nyereséget.

A földjáradék és a tőkekamat *fundált*, a munkabér és vállalkozói nyereség a termelésnél való közvetlen, személyes közreműködésen alapuló, *nem fundált* jövedelmi ágak.

A földjáradék, a tőkekamat és a vállalkozói nyereség a vagyoni érdekelttség jövedelmei, mely érdekeknek a kapitalisztikus termelő forma felel meg. A munkabér a vagyonnal nem rendelkező osztály jövedelme, mely a kapitalisztikus termelésnek társadalmi szempontból inkább hátrányait érzí.

30. §. A földjáradék. A kedvezőbb feltételek mellett űzött termelés hozadéka és az átlagos hozadék között mutatkozó különbség a *járadék (különbözeti járadék)*.

A tőke, a munka is hozhat létre ily különböző termelő körülmények eredményeként járadékot, de a különbözőti járadék legfontosabb esete a földre alapított termelésnél áll elő. A föld termő ereje a természetnek a termelésnél való ingyenes közreműködése. Ezen alapszik a mezőgazdaság azon nyeresége, mely a termelési költségek levonása után fenmarad. A földtulajdonosok így már a többi termelővel szemben előnyben vannak, minthogy egy ilyen ingyenes termelő tényezőt használhatnak. De ez az előnyük nem egyenlő. A különböző földterületek termékenysége különböző, A termékenyebb föld eredményesebbé teszi a rajta űzött termelést. Itt kisebbek a termelő költségei, mint rosszabb földön. A föld termékei már most piacra kerülnek. Ugyanazon a piacon a piacra vetett földtermékek ára a legnagyobb termelési költségek arányában fog kialakulni. Az árt tehát a legrosszabb minőségű, de a kereslet kielégítése céljából még szükséges földterület költségei fogják megszabni. A piacon mindenki ezen ár mellett fog eladni; az is, aki ezeknél a költségeknél jóval kisebbekkel termelt. Legnagyobb hasznót az értékesítésből az a gazdaság húz, melynél a különbözet értékesítési ár és termelési költség közt a legnagyobb. Ez a különbözet a *földjáradék*.

Azon a földterületen, mely a legnagyobb költségekkel termel, de amelynek termékeire még szükség van, nem alakulhatna ki földjáradék. Az itt üzött mezőgazdaságnak is lesz azért hozadéka, de ez csak munka- és tőkehozadék lesz, hiányozni fog belőle a földjáradék. Tényleg azonban az utolsó minőségű földterületen is mutatkozhatnak járadék. Ez ma szinte általános jelenség. A járadék ilyenkor a földtulajdonosok azon monopolhelyzetéből következik, amelylyel ezek a földdel nem rendelkező és a mezőgazdasági termékek iránt mindinkább növekvő kereslettel szemben bírnak.

Az olyan jövedelmeket, amelyek a tulajdonjog folyamányaként járnak a tulajdonosnak anélkül, hogy annak e jövedelem megszerzésére a társadalmi termelésben közvetlenül és személyesen kellene résztvennie, *járadék-szerű jövedelmeknek* nevezzük. Ez a *járadék* legáltalánosabb fogalma.

*Földjáradék
elméletek.*

A földjáradék fogalmával tudományosan először a fiziokraták foglalkoztak. Alapját abban keresték, hogy csak a föld segítségével lehet többet termelni, mint amennyi áldozatot a termelés kíván. Smith a földjáradék keletkezését összefüggésbe hozza az árjelenséggel. Arra azonban nem felel, hogy miért nem alakul úgy a mezőgazdasági termékek ára, hogy járadék a földtulajdonos részére ne keletkezzék. Ezt a kérdést csak azon írók fejtették meg, akik e jelenség vizsgálatára a föld csökkenő termőképességéből indultak ki. Ezek Anderson, Torrens, West, Malthus és Ricardo. Különösen a két utóbbi fejt ki a földjáradéknak azt a magyarázatát, melyet előadtunk. Az angol írók földjáradék-elméletét tökéletesíti Thünen, mikor a járadék keletkezésének okát nemcsak a földterületek különböző termékenységében, hanem azok különböző fekvésében, a fogyasztótól való különböző távolságukban is keresi. Ő alapítja meg a *helyzetjáradék* elméletét. Az amerikai Carey nem fogadja el a Ricardo által a földjáradék keletkezésére magyarázatul előadott történeti kifejlődés egymásutánját. Az amerikai településeket tartván szem előtt, rámutatott arra, hogy a termékenyebb földterületek előbb kerülnek művelés alá. Ez a tény nem dönti meg a járadéktan helyességét, melynek lényege annak hangsúlyozásában rejlik, hogy a mezőgazdasági termelés különböző termékenységű területeken folyik. A határérték-iskola és a szocializmus nem ismeri el helyesnek az angol földjáradéktant.

*A földjáradék
fajai.*

Termő erején kívül a föld mint bányászható anyagok tárháza és mint a termelés helye is számot tesz. Ennek megfelelően a földjáradék háromféle alakban jelentkezik; és pedig mint

a) *mezőgazdasági járadék*. Ennek az az alapja, hogy a föld termő erejével, mely különböző fokú és egy bizonyos ponton túl nem fokozható, nem rendelkezünk korlátlan mértékben. A vele való rendelkezés tehát értékesíthető előnyt jelent.

b) *bányajáradék*. A bányászat már kész anyagokat hoz

napvilágra. A kiaknázott mennyiség készletfogyasztás. A bányászati termelés természetéből folyik a bányajáradék bizonytalannabb és ingadozóbb volta és különösen az, hogy a bányatermelésnél az idők folyamán a termelő-költségek rendszeresen emelkednek (mélyebb, költségesebb aknák, stb.).

c) helyzetjáradék, melynek legfontosabb alakja a városi telekjáradék. A termelésre fontos, hogy közel találja a fogyasztót. Városokban a kereskedőkre nézve nem közömbös, hogy a nép-telen vagy a forgalmas utcákon van-e az üzletük. Az előnyösebb fekvésű telek tulajdonosa telkének ezt a fekvését értékesíteni tudja. A telekért, a telken épült házban lévő helyiségekért nagyobb bért kap. A különböző fekvésű városi telkek bérkülönbségéből áll elő az előnyösebb fekvésű telken a nagyobb járadék.

A mezőgazdasági járadék a mezőgazdasági termékek árával párhuzamosan emelkedik. A népesség szaporodásával nő az élelmiszerek után a kereslet, tehát a mezőgazdasági termékek ára is. A mezőgazdasági termékek, különösen a gabona ára a mai forgalmi viszonyok mellett a világpiaci árak szerint alakul. Ez az ár lesz tehát döntő a mezőgazdasági járadék kialakulására is. A bányajáradék irányzata ingadozóbb. Ennek oka egyfelől a bányatermékek utáni kereslet sokkal ingadozóbb volta (a bányászat főleg termelő, nem használati javakat termel), másfelől, hogy maga a termelés eredménye is időnkint előre nem látható nagy változásoknak van alávetve. A telekjáradék irányzata gyorsan emelkedő.¹ *2 jrm.*

A földjáradék irányzata.

31. §. A tőkekamat. A tőkekamat a megosztott társadalmi jövedelem azon része, mely a tőkének mint termelési tényezőnek jutalma. Annak jut, aki a magántulajdon jogrendjén álló társadalomban a tőkejóságot tulajdonában bírja és azt termelésre fordítja, vagy másnak átadja, aki azt szintén termelésre fordítja, vagy legalább fordíthatja.

A tőkekamat fogalma.

A tőkekamat fogalmát magyarázó elméleteket két csoportba lehet osztani. Az egyik csoportba tartozó elméletek a) a tőke közgazdasági szerepé-

elméletek.

¹ Ricardo: Principles of Political Economy and Taxation, főleg a II., III., XXIV. és XXXII. fejezetek. — Malthus: Inquiry into the Nature and Progress of Rent. 1815. Thünen: Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und Nationalökonomie. 3-te Aufl. Berlin, 1875. — Mithoff-Lexis: Grundrente a Hdwb. d. Staatsw. IV. kötetében. — Ráth: A földjáradék helye a nemzetgazdaságtan rendszerében. Budapest, 1887. — Mattyasovszky: A földjáradék. Budapest, 1908. (A földjáradék fogalmának fiziokrata-ízű, inkább téves magyarázata. Az angol elmélet jó ismertetése és részben bírálata.)

ből, b) a másikba tartozók a tőke miként való keletkezéséből magyarázzák a tőkekamatot. Ezen elméletek a Smith utáni idők termékei. De azért már Smith előtt is foglalkoztak a tőkekamat kérdésével. Így Turgot azt mondja, hogy a tőkejószág azért hoz kamatot a tőkésnek, mert ez a tőkejószággon egyenértékű földet vásárolhatna és így tenne szert jövedelemre. Smith és Ricardo a tőkekamatot és vállalkozói nyereséget együtt vették szemügyre a „nyereség”-ben (profit) és ennek természetét taglalták.

a) Az első csoportba tartoznak α) a *termelőkenységi elmélet*, mely szerint a tőketulajdonsággal bíró javak azzal a képességgel vannak felruházva, hogy új jószágot állítanak elő. Ezen elmélet szem elől téveszti, hogy a tőke csak másodrendű termelő tényező; β) a *használati elmélet* szerint a tőketulajdonos kamatot azért kap, mert a tőkejószág használatát engedi át másoknak. Ez a tőkehasználat pedig már maga is jószág volna, a tőke mellett fennálló második külön jószág.

b) Az elméletek másik osztályába sorozandó α) a *takarékossági, megtartóztatási elmélet*, mely szerint a tőke azért hoz kamatot, mert a tőkés a tőkejószág használatának előnyéről lemond, attól magát megfosztja. Ezen megtartóztatás jutalmat kíván; β) a *munkaelmélet* a tőkekamatot a tőkés munkája eredményének mondja és a tőkés részvételét a termelésben sajátos munkának minősíti; γ) a szocializmus *kisajátítási elmélete* szerint a tőkének azért van jutalma, mert ezen összegtől a tőkés megfosztja a munkást.

Keletkezését tekintve a régebbiek közé számítható, teljes kiépítettségben azonban a legújabb tőkekamatelmélet, Böhm-Bawerk *időelmélete*, mely szerint a tőkekamat a jövődöbeli javak azon értéknövedéke, mely akkor keletkezik, ha ezek a javak jelenlegiekké válnak. A tőkés tőkéjét más gazdaságnak adja át, mely ilyennel nem rendelkezik. Ez utóbbi gazdaságra nézve ez a tőkejószág most jelenlegivé vált. Az a körülmény, hogy tüstént bevonhatja ezt a tőkét a termelésébe, tehát ez az időbeli előny valóságos értéket képvisel. Az átadó azonban nem használhatja a jószágot, csak akkor, ha majd visszakapja. Vele szemben tehát a jószág jövőbelivé vált. Az illető, akinek használatra átadta a jószágot, bizonyos összeggel (kamattal) tartozik pótolni jószágának ezen értékevesztését. Az időelmélet a termelőkenységi elmélet továbbfejlesztése. Ezt hozza bizonyos mérvig összefüggésbe a használati elmélettel.

A tőkekamat
fajai.

Ha a kamat úgy keletkezik, hogy a tulajdonos maga termel a jószággal, *eredeti*; ha a tőkés úgy kap kamatot, hogy a tőkejószágot másnak átengedi, *kikötött* tőkekamatról szölünk. Az eredeti tőkekamat *brutto* (nyers) vagy *netto* (tiszt). A termelésre használt tőkejószág fentartása ugyanis költségbe kerül. Ennek a kamatból kell megtérülnie. A kamatnak az a része, amely a költségek levonása után fenmarad, *netto-kamat*, míg a tőkehozadék egész összege *brutto-kamat* nevet visel. A kikötött kamat is kétféle. Ha elhasználható jószág, tehát olyan, amely forgó tőke gyanánt szerepelhet, átadatik használatra, a hitelező kölcsönkamatot kap. A *bérkamat* ezzel szemben a tartós haszná-

latot engedő javaknak bizonyos időre való átengedéséért fizetett jutalom.

Az esetek túlnyomó számában a tőkét nem maga a tőkés használja fel termelésre, hanem azt e célból másnak átengedi. Így mind gyakoribb alakja a tőkekamatnak a kikötött kamat. Minthogy a tőkét használatra rendszeren pénzben adják át, a pénz pedig elhasználható dolog, nyilvánvaló, hogy az úgynevezett kölcsönkamat lesz a kikötött tőkekamatnak is a legszokottabb formája. Ennek a nagysága lesz ama jutalom tükre, mely adott időben a tőkéseknek osztályrészlül jut.

Ugyanabban a jóságbán, pénzben, fejeztetvén ki a tőke és a kamat *A kamatláb.* is, egymással ezek viszonylatba hozhatók. Ezt a viszonyt fejezi ki a *kamatláb*, mely azt jelenti, hogy a tőkejóság száz (vagy néha ezer) értékegysége egy gazdálkodási időszak (rendszen egy év) alatt hány értékegységnyi hozadékot, kamatot hoz létre. Ha pl. egy 100 koronányi tőke egy év alatt 4 korona kamatot hoz, akkor itt a tőke 4%-kal, 4%-nyi kamatlábbal kamatozott.

A tőkekamatnak kamatláb szerint való kifejezése lehetővé teszi a jövedelemnek *tőkésítését* és így egyes hozadékot nyújtó vagyontárgyak vagy egyéb jövedelemforrások tőkeértékének a megállapítását.

A kamat a tőkejóság használatáért fizetendő ár. Tehát a *kamatláb* nagysága is a tőkére irányuló kereslet és kínálat, vagyis az ártörvény hatása alatt alakul ki. A tőkések alkotják a tőkék piacán a kínálatot, a vállalkozók a keresletet. A tőkekamat nagyságának alsó határa az a kamat, mely mellett a tőkés inkább maga fordítja tőkéjét termelésre, ill. közvetlen fogyasztásra. Felső határa pedig a piacon még szükséges legutolsó tőkejóság jutalmától függ, tehát attól a jelentőségtől, melyet a kölcsönvevőkre nézve a piacon még szükséges utolsó tőkeelem képvisel. Ezt a jelentőséget pedig a tőkejóság hozadékképességével mérik, ami megint attól függ, hogy az illető tőkeelem minő eredménynyel alkalmazható még a termelésben.

A tőkés a kockázat díját is megfizetteti, melynek tőkéjét aláveti, mikor azt a vállalkozónak átengedi. Ez a körülmény különbözőképpen befolyásolhatja a tőkekamat nagyságát. Attól is sok függ, hogy a tőke hosszabb vagy rövidebb ideig vétetik-e át használatra. Ha a tőkés szívesebben helyezi el tőkéit hosszabb időre szóló kölcsönökben, alacsonyabb kamattal fog megelégedni. A hosszú időre kötött kölcsönök viszont újabb akadályai a kamatláb természetes-árszerű kialakulásának. Figyelembeveendő az is, hogy a tőkejavak szállítási költségei és egyáltalán szállít-

A tőkekamat nagyságát meghatározó tényezők.

hatóságuk igen különböző. Különösen az álló tőkék vonhatók ki nehezen abból a termelésből, amelybe belehelyeztettek.

A gazdasági élet fejlett szakában a tőke piacra kerülő alakja a pénz. Ez a körülmény a pénz értékének ingadozását, nemkülönben mennyiségének változását is a kamatláb alakulására kiható tényezővé teszi.

A tőkekamat magassága.

A kamatláb magassága, esése vagy emelkedése nem bizonyít feltétlenül a kedvező vagy kedvezőtlen gazdasági helyzet mellett. Ha az alacsony kamat magasabb gazdasági kultúra következménye, melynél a termelő alkalomnak legalább már nagy mértékben megtörtént kihasználása bizonyos állandóságot teremt a gazdasági életben, az alacsony kamatláb kedvező körülmény. Viszont a magas kamatláb is lehet kedvező jelenség, ha nem a tőkeszegénység, hanem pl. találmányok előidézte nagy tőkekereslet emelte a kamatlábot. Ezzel ellentétben a magas kamatlábból, ha az tőkeszegénységnek vagy a tőkések bizalmatlankodásának a következménye, csak a gazdasági élet fejletlenségére következtethetünk. Másrészt az alacsony kamatláb is lehet kedvezőtlen gazdasági viszonyoknak a jele, mert pl. ha politikai zavarok, bizonytalan közállapotok, a vállalkozási szellem hiánya miatt pang a gazdasági élet, a kamatláb esni fog.

A tőkekamat irányzata.

A tőke növekvő hozadékképessége a népesség folytonos szaporodása dacára is azon termékek árának folytonos csökkenését vonja maga után, amelyek főleg a tőke segítségével termeltetnek. Ebből a tőke hozadékának, tehát a tőkekamatnak is a társadalmi termelés folyamán beköszöntő folytonos csökkenése következik. A gazdasági élet fejlődésével mind több tőke kerül kínálatra. Ez használatuk árát lenyomja. Minél jobban szaporodnak a tőkék, a tőketulajdonosok jutalma a verseny folytán annál jobban esik. A gazdasági élet tökéletesbülésével a tőkék elhelyezésének biztonsága is növekszik, miáltal a nagyobb nyers kamat mértéke közeledik az alacsonyabb netto-kamat mértékéhez. A gazdasági élet fejlődésével a termelő alkalmak mind jobban kihasználtatván, a vállalkozás lehetősége kevesbedik, ami szintén a tőkék után való kereslet csökkenését vonja maga után.¹

Mindezt a kamatláb-statisztika az induktív bizonyítékok erejével igazolja. Angliában a kamatláb a 12–14. századokban többnyire 20% volt. Már a 16. század közepén 10%. A 17. század elején 8%, közepén 6%. A 18. század elején még 5% volt, de e század közepén már az egész államadósság konverziója 3%-osra megtörténhetett. Az 1884. évi konverzió ezt a kamatozást is részben 2½%-ossá változtatta. (Philippovich adatai.)

¹ A »Tőke« c. pontnál felsorolt irodalmon kívül főleg a jövedelem fogalmánál említett amerikai írók: Clark, Carver, Commons, továbbá Seager, Seligman id munkái. — Böhm-Bawerknek ezekre vonatkozó bírálata: Zur neuesten Literatur über Kapital und Kapitalzins. Wien-Leipzig, 1907. — (Lásd folytatólag a köv. lapon.)

32. §. A munkabér. A társadalmi jövedelemből a testi munkának jutó osztályrészét *munkabérnek* nevezzük. A munkabér fogalma.

Két alakja van. A tulajdonképeni munkabér az a jutalom, mely a munka által létrehozott terméknek megfelel. Erre a munkás feltétlenül csak akkor számíthat, ha ő maga rendelkezik a termelés anyagával és eszközeivel. A munkásbér pedig az, amit a munkás tényleg kap munkájáért, ha azt bérbe adja. Munkabér és munkásbér.

Munkabér = Társadalmi jövedelem — (Földjáraadék + Tőkekamat + Vállalkozói nyereség.) A *residuum*-elméletnek ez a magyarázata kifejezésre juttatja, hogy a munkás a mai tulajdoni és termelő rend mellett nem lép fel mindig mint egyenlő erejű osztozkodó fél a másik három jövedelmi ág képviselőivel szemben.

A munkabér fogalmát és helyes mértékét vizsgáló elméleteket két csoportba osztjuk. 1. A *haszonelméletek* a termelvény értékéből magyarázzák a munkabér nagyságát. Így már Locke. Smith is azt mondja, hogy a munka terméke teszi a munka természetes jutalmát, azaz a munkabért. Ma a határhason-elmélet képviseli a munkabér magyarázatánál ezt az irányt. Szerinte a munka bére egyenlő lesz az utolsó helyen alkalmazott, de a piac ellátására még szükséges munka által előállított termelvény értékével. 2. A *költségelméletek* a munka fentartási költségei alatt azt a költséget értik, mely egy normális munkáscsalád életének fentartásához szükséges. Ezen munkabér-elméletet Ricardo alkotja meg, ki ártörvényét a munkabérre is alkalmazza. Szerinte a munka természetes ára az az ár, mely a munkásoknak lehetővé teszi, hogy magukat és fajukat fentartsák minden szaporodás és csökkenés nélkül. E tételhez csatlakozik Lassalle ehernes Lohngesetz-e, hogy a munkáosztály bármennyire töri is magát, sorsán nem javíthat. A későbbi elmélet mindjobban eltávolodik Ricardo bértörvényétől és jövedelem-eloszláspolitikai szempontból inkább a haszonelmélet magyarázata felé hajlik. Bérelméletek.
Haszon-
elméletek.

Közvetítő álláspontot foglal el az említett két elméletcsoport között Thüinen, ki szerint a munkabér helyes mértéke, vagyis $a + y = \sqrt{a p}$, hol a = a munkás létfentartási szükségletével, y = azzal a többlettel, amely a -val együtt a munkabér mérvét adja, p pedig = a termékkel (a tőke és munka közös termékével). Thüinen szerint tehát a két utóbbi érték mértani közép-arányosa adja a munkabér helyes mértékét. Költség-
elméletek.

A *béralapelmélet* szerint a munkások fizetésére a társadalom jószág-
készletének egy bizonyos része fordítatik. Ez a rész meghatározott pillanat- Thüinen
elmélete.

Ugyanaz: Capital und Capitalzins, I—II. 2-te Aufl. Innsbruck, 1902. (I.: Geschichte und Kritik der Capitalzins-Theorien, II.: Positive Theorie des Capitaless.) — Ugyanaz: Einige strittige Fragen der Capitalstheorie. Wlen, 1900. — Fisher: The Nature of Capital and Income. New-York, 1906. — Rae (az időelmélet megalapítója). — Mixter: The Sociological Theory of Capital, being a Complete Reprint of the New Principles of Political Economy, 1834. New-York, 1905. — Dugarçon: Le problème économique de l'intérêt. Bordeaux, 1905. — Landry: L'intérêt du capital. Paris, 1904. A beralap-
elmélet.

ban mint adott nagyság tesz számot. Minél nagyobb a munkások száma ezen időpontban, annál kisebbek a munkabérek. Ha a munkások száma kevesbedik, kevesbedvén az osztozkodók száma, a munkabérek emelkedni fognak, amint pl. 1350-ben a pestis után Angliában, a munkabérek emelkedtek. A béralapelmélet két forrásból fakadt, Malthus népességi tanából és Ricardo „természetes“ bértörvényéből. Gyakorlati célja is volt. A szervezkedő munkásságot akarta bérküzdelseinek jogosulatlan voltáról meggyőzni. Az angol gazdaságtani irodalomban 1820-tól 1870-ig a munkabér kérdésében különböző árnyalatokkal ez az elmélet volt uralkodó. Legtökéletesebben Mill Stuart János fejtette ki. Az elméletet azok járatták le, kik a mindenkori társadalmi tőke egy bizonyos részét tüntették fel minden társadalom változatlan munkabéralapja gyanánt. Thornton támadása (1869.) következtében Mill a béralapelméletet vissza is vonta.

A szocializmus bér-elmélete.

A szocializmus munkabérelméletének életrekeltője a többletértéktan. Felfogása szerint a társadalmi termelésben egyedül a munka volna jutalmazható. Azt tanítja, hogy a többi jövedelmi ág kifosztja, kisajátítja a munkást, megfosztja ezt a túldolgoztatás által munkája egy jó részének eredményétől, tehát az őt megillető teljes munkabértől. A szocializmus bérelmélete leginkább a modern gyári munkás jövedelmének kérdésével foglalkozik.

A munkabér fajtái:
Pénzbér, azaz névleges bér.
Tényleges munkabér.

A munkabért rendszeren pénzben fizetik. Az a jóságmennyiség, melyet a munkás e bérrel meg tud szerezni, lesz a pénzben kifejezett *névleges* munkabérrel szemben a *tényleges* munkabér. Ha a pénzben kifejezett munkabér összege változatlan marad, de a pénz vásárlóképessége csökkenik, a tényleges munkabér is csökkent és megfordítva.

A munkabér alakulására kiható tényezők.

A munkabér nagysága a munkára irányuló kereslettől és kínálattól függ. Kereslet alatt itt a vállalkozókat értjük; kínálat alatt pedig a munkásokat. Rendszeren a munkakínálat nagyobb, mint a munkakereslet. Ezért tényleg a munkájukat kínálók, a munkások keresik a munkaalkalmat, míg a vállalkozók munkaalkalmat adván, röviden munkaadóknak, munkáltatóknak nevezetnek.

A munka ára, a munkabér, azonban nem alakul ki pusztán az ártörvény szabályai szerint. A munka ugyanis sajátos áru. Termelési körülményei eltérők más javak termelésének körülményeitől. Nehezen hozható forgalomba. A kereslet és kínálat alapján álló ártörvény hatását azonban csak módosítják, de meg nem szüntetik e különös körülmények.

A kereslet oldalán ható okok.

A munkakereslet oldalán ható tényezői a munkabérnek: a termelési alkalmak száma, a termelés kiterjesztésének lehetősége, a vállalkozók száma, ezek fizetőképessége, a társadalomnak a munka jelentőségére vonatkozó értékbecslése, a munka által előállított

termékek értékesítési viszonyai stb. Mindezek a tényezők növekedésén, **nagyobbodik a munkabér is.**

A *munkakinálat*, tehát a munkások *oldalán* ható legfontosabb bérmegállapító tényező *a munkások száma*. Minél nagyobb a kínálkozó munkások száma, annál kisebb a nagyobb verseny következtében a munkabér. A kereslet egy bizonyos *munkamennyiségre* irányul. Ha ezt kevesebb munkás szolgáltatja, szóval ha a munkások ügyesebbek, erősebbek, hosszabb ideig hajlandók dolgozni, nagyobb munkabérre tehetnek szert. A munkakinálat mindig egy bizonyos munkaerőmennyiségben nyilvánul. Ez az erő kapja a bér jutalmát. A maga munkaerejét mindenesetre a munkás is mértékeli. *A kínált munkaerőt* azonban túlnyomólag *a kereslet becsüli meg* s ennek a becslése alapján fog kialakulni a jutalom. Ha a munkás nehezebb munkát tud teljesíteni, bére is nagyobb lehet. Jórészt ezen a különbségen alapszik a *férfi és a női munka* bére közötti eltérés.

*A kínálat
oldalán ható
okok.*

A kínálat oldalán ható bérmegállapító tényezők között szinte legfontosabb a *munka termelési költsége*. Ezt a munkáosztály *okvetlenül szükséges igényei* teszik ki. Ezek ismét testiek és szellemiek. A munkáosztálynál különösen az előbbiek jönnek számba. Persze ezek is nagyon különbözők. Egy kínai munkás egy napig élél abból, ami egy amerikainak a reggelire kevés. (Yellow peril.)

A munka előállításának költségeit különbözőképpen befolyásolják még: a munkás testi és szellemi *nevelése* (a nevelés költségeinek meg kell a munkabérben térülniök); részben a társadalom *erkölcsi érzülete*, melylyel a munkáosztály iránt viseltetik; *a munkáosztály szaporodása*, tehát a munkáscsaládok nagysága; *a lakásviszonyok, az élelmiszerek drágasága* stb.

A munkások életmódjának emelkedése a munkabér emelkedő irányzatára mutat. Ezt vonja maga után a termelés kiterjesztése is, ami különösen tanult munka iránti fokozódó munkakereslettel jár karöltve. De ez a fejlődés nem egyenletes.

*A munkabér
irányzata
emelkedő.*

Tudunk különösen a középkorban időkről, amikor nagy munkásszükség következtében hosszú ideig igen magas volt a munkabér, hogy aztán ismét alacsonyabb fokra szálljon le. Minket mindenesetre a XIX. század eleje óta tapasztalható béralakulások érdekelnek legjobban. Ez az idő már a munkáosztály szempontjából is oly fontos géptermelés kora. Ezen idő alatt a bérek nagymértékű emelkedése tapasztalható. Az Office du Travail kimutatásai szerint Franciaországban 1850 óta napjainkig a nők munkabére 1,02 fr.-ról 2,20 fr.-ra,

a férfiaké 2,07 fr.-ról 4,00 fr.-ra emelkedett, mialatt az élelmiszerek ára csak egy negyeddal növekedett. Angliában 1837-től 1897-ig a pénzbeli bérek megkétszereződtek, ami mellett az élelmiszerek ára, a hús és a tej kivételével, ma alacsonyabb és a lakásbérek sem emelkedtek túlságosan. (Idézve *Sombart* : *Socialismus und sociale Bewegung*. Jena, 1908. 95. l.)

Az egyesjövedelmi ágak Fontos kérdés az is, hogy milyen az összefüggés a munkabér és a többi jövedelmi ág alakulása között. Föltétlenül mi sem bizonyít a különböző irányzatának jövedelmi ágak irányzatainak törvényszerű összefüggése mellett. Így például összefüggése nem lehet a földjáradék emelkedő irányzatából arra következtetni, hogy a munkabér irányzata csökkenő, bár a tényleges munkabér nagysága elsősorban az élelmiszerek, a nyerstermékek árától függ. Emelkedő földjáradék mellett is emelkedhetik a munkabér, ha az utóbbira kiható egyéb tényezők kedvezően alakulnak annak emelésére, pl. ha a munka utáni kereslet a termelés kiterjesztésével növekszik.

Mekkora rész jut osztályuladelmi ágak tulajdonosainak mindenkori jövedelmével szemben. Ez azon dől, hogy mekkora a munkásosztály száma a többi jövedelmi ágat képviselőkhöz képest, ill. hogy az utóbbiak különösen mennyi termelő tényező, jövedelméből? föld, de főleg tőke fölött rendelkeznek. Emelkedő munkabér és csökkenő tőkekamat mellett is lehetséges, hogy a társadalmi jövedelemből a fundált jövedelmi ágak képviselői aránytalanul nagy részt kapnak a munkásosztállyal szemben. E kérdésnél tehát a vagyonmegoszláson fekszik a súlypont.¹

Fogalma és alkotórészei:

33. §. A vállalkozói nyereség. A vállalati termelésnél a vállalkozói is a társadalmi jövedelemből. E jutalmat munkajövedelemnek mondhatjuk, mely a munkásától csak annyiban különbözik, hogy mennyiségileg nagyobb, mert a vállalkozó munkája minőségileg is elsőbbrangu. Ez a jövedelem az úgynevezett *vállalkozói jutalom* vagy *bér*. Nagysága megfelel annak a jutalomnak, melyet a vállalkozóhoz hasonló munkáért más, nem vállalati, hanem egyéb szellemi foglalkozásban, vagy kikötött munkajutalom, fizetés alakjában el lehet érni.

A vállalkozó azonban többet is kap. A vállalkozó jövedelme, amint ezt nagysága és különösen irányzata, emelkedése és esése

¹ *Smith*: *Wealth of Nations*. I. könyv 8. feje. — *Ricardo*: *Principles of Political Economy and Taxation*, 5. és 6. feje. — *Mill*: *Principles*, II. könyv 11–14. feje. — *Thünen*: *Der isolirte Staat*. 3-te Aufl. Berlin, 1895. — *Salz*: *Beiträge zur Geschichte und Kritik der Lohnfondstheorie*. Stuttgart und Berlin, 1905. — *Cairnes*: *Some Leading Principles of Political Economy Newly Expounded*. London, 1874. 173–221. ll. — *Walker*: *The Wage-question*. London, 1891. — *Zwiedineck*: *Lohnpolitik und Lohntheorie mit besonderer Berücksichtigung des Minimallohnes*. Leipzig, 1900. — *Rodbertus*: *Zur Beleuchtung der sozialen Frage*. 1875. — *Menger*: *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag*. 2-te Aufl. Stuttgart, 1891. (Ugyanitt l. a szocialista irodalmat.) — A munkabérstatisztika módszerével foglalkozik *Gruber*: *Zur Methodik der Lohnstatistik*. Wien, 1889. (Stat. Monatschrift) — *Mandelló*: *Adalék a középkori munkabérek történetéhez*. Budapest, 1903.

mutatja, e munkabér természetű jutalmon kívül még tőkekamatból és földjáraadékból is áll. A vállalkozó mindegyikből kaphat valamit, mert a tőkével, a földdel is többet tud termelni azok átlagos hozadékképességénél, ill. annál, amit azok tulajdonosaiknak hoznának, ha ezek maguk termelnének e tényezőkkel. A többlet, a *tulajdonképeni vállalkozói nyereség*, az övé marad.

A vállalkozói nyereség az árjelenség következménye. A vállalkozónak oly áron kell eladni a terméket, hogy annak árából részesedhessék a tőkés az átengedett tőke után tőkekamat, a földbirtokos az átengedett föld után haszonbér, a munkás pedig munkabér alakjában és a vállalkozónak még mindig maradjon rendelkezésére valami nyereség gyanánt. A vállalkozói nyereség tehát különösen spekulatív jövedelem. Nagysága az esetleges áralakulásoktól, a vállalkozónak ezt felhasználni tudó ügyességétől függ.

A régibb felfogások szerint a vállalkozói nyereség tőkekamat-természetű *jutalom* (angolok), illetve *munkabér* (franciák), vagy ismét *vegyüléke* bizonyos *nyereség az munkabér- és tőkekamat-természetű jutalomnak* (németek). Mondták a vállalkozó irodalomban, által viselt kockázatért fizetett ellenszolgáltatásnak is. Ujabbán az a felfogás válik uralkodóvá, hogy járadékszerű jelenség, az *áralakulás következménye*.

A vállalkozói nyereség nagysága egyrészt a kész termék *árától*, másrészt a *termelésnél felhasznált javak árától* függ. Minél előnyösebb áralakulást tudnak a vállalkozók a piacon akár szükségleteik beszerzésénél, akár termékeik eladásánál maguknak biztosítani, annál nagyobb a nyereségük. A *vállalkozók versenye* lenyomja az általuk keresett, de az általuk előállított javak árát is.

A vállalkozói nyereség nagyságára ezenkívül közrehat a *nyersanyagok szaporodása és fogyása, a szükségletek minőségének és mennyiségének változása, a vállalattal járó kockázat, veszély nagysága, a vállalkozói képesség minémisége, az üzem nagysága, stb.*

A *kamatláb emelkedése és esése* szintén közrehat a vállalkozói nyereség alakulására. Az alacsony tőkekamat, bár ily esetben a vállalkozó költségei csökkennek, nem kedvező feltétlenül a vállalkozóra, mert a vállalkozók versenyét fokozza. Ez az oka, hogy magas vállalkozói nyereség rendszeren párhuzamos jelenség a magas tőkekamattal és viszont.

Minél fejlettebb a társadalom gazdasági élete, minél keve-

és a tulajdonképeni vállalkozói nyereség.

A vállalkozói nyereség az áralakulás következménye.

A vállalkozói nyereség nagysága áralakulásoktól függ.

A vállalkozói nyereség irányzata csökkenő.

sebb új vállalkozási alkalom aknázható már ki, annál valószínűbb, hogy a vállalkozói nyereség csökkenni fog.¹

VI. fejezet. A gazdasági küzdelem.

A verseny fogalma.

34. §. A verseny. Ahol az emberek gazdasági érintkezése, tehát a forgalom szabad, s ahol emellett magántulajdon áll fenn, előáll a gazdasági küzdelem, a verseny, melyben minden erő lehetőleg érvényesülni igyekszik. Ez a törekvés a nagyobb vagyoni erők részéről uralomra törésben, a kisebbek részéről már csak az elnyomás ellen való védekezésben nyilvánul. E versenytől, illetve annak eredményétől nyeri a társadalom vagyoni alakulásának s ennek megfelelően tagozásának, osztályai alakulásának is a képét.

A szabad verseny előnyös hatásai különösen a termelésben mutatkoznak;

A termelők versenye abban nyilvánul, hogy egyfelől minél kizárólagosabban igyekeznek biztosítani maguknak a termelés előnyös feltételeit, másfelől, hogy a fogyasztókat, a piacot lehetőleg kizárólagosan iparkodnak megszerezni maguknak. E küzdelem közben a verseny a termelés tökéletesbüléséhez vezet. A termelés kiterjed minden térre, hol nyereségre van kilátás, tehát hol szükséglet mutatkozik. A technika fejlődni fog, ami a termelés hatékonyságát, produktivitását is emelni fogja. A nagyobb arányú termelés, nemkülönben a többi termelő versenye közvetlenül is az árak csökkenésére fog vezetni.

de vannak káros gazdasági hatásai is.

Az egyéntől független mozzanatok, a konjunkturák sehol sem játszanak oly nagy szerepet, mint a magántulajdon rendszerét elfogadott társadalom szabad gazdasági versenyében. A spekuláció, az üzérkedés, a kedvező körülmények találkozására való számítás ott érezteti leginkább hatásait, ahol a verseny arra készteti a termelőket, hogy lehetőleg minden kedvező vagy legalább kedvezőnek vélt termelő alkalmat megragadjanak.

A termelők versengése okozza azt is, hogy a nyereség után való törekvés nem egyet közülök tisztességtelen eljárásra ragad.

Szabad verseny mellett olyan termelő alkalmakat aknáz ki, amelyek nyereséget biztosítanak. Azzal nem törődik a

¹ Mataja: Der Unternehmensgewinn. Wien, 1884. — Gross: Die Lehre vom Unternehmensgewinn. Leipzig, 1884. — Wirminghaus: Unternehmer, Unternehmensgewinn und Beteiligung der Arbeiter am Unternehmensgewinn. Jena, 1886. — Walker: The Source of Business Profits. Quaterly Journal of Econ., 1887. — Macvane: The Theory of B. P. U. ott.

termelő, hogy termelése közgazdasági szempontból üdvös, a társadalomra nézve hasznos-e. A nyereség reménye oly javak előállítására ingerli a termelőket, melyek után nagy a kereslet. De nem néznek arra, hogy a fogyasztóképeségnek hol van a határa. Ez könnyen *túltermelésre* vezet.

A társadalom által termelt s az általa elfogyasztható *A túltermelés fogalma.* javaknak arányban kell állniok, mert a szükségletek kielégítéséért termelünk. *Ha többet termelt a társadalom, mint amit elfogyasztani tud, túltermelés állt elő.* Ezt szabad verseny mellett az teszi lehetővé, hogy a forgalomnak a termelés és fogyasztás közé való beékelődése folytán a termelő folyamatok elvesztik szemök elől a szükségleteket.

A túltermelés *minőségi vagy mennyiségi.* Az előbbinél a termelés *A túltermelés fajtái.* oly javakat állít elő, a melyekre a fogyasztásnak szüksége már nincs. Ez rendszeren a szükségletek rohamos változása (pl. divat) folytán következik be. Az utóbbinál az előállított javak azért maradnak használatlanul, mert a magángazdaságok nem képesek azokat megszerezni és pedig fizikai vagy gazdasági okoknál fogva. E szerint lehet a mennyiségi túltermelés is *objektív* vagy *relatív*. Az előbbi akkor fordul elő, ha a termelők a piacon szükségesnél nagyobb mennyiségben állítanak elő olyan javakat, amelyek könnyen romlanak s amelyek részben ezért is a termelés helyétől messze nem szállíthatók. Az utóbbinál, melyet *tulajdonképeni túltermelésnek* is nevezhetünk, a kínálattal szemben nem áll fenn elegendő hatályos kereslet. A társadalom nagy részénél mutatkozó fizetőképtelenség okozza, hogy a termelt javak fogyasztók nélkül maradnak (*Fogyasztáshiány*). Ez az eset a túltermelés mindkét előbb említett alakjánál jóval fontosabb. Ez a nagy és kiterjedt gazdasági válságok egyik legközvetlenebb oka.

A termelést, mely a kedvező konjunkturákat kihasználni törekszik, *A túltermelés tünetei.* elvakítja a javaknak az a kiterjedtebb használata, mely a gazdasági élet fellendülésének egyik kísérő jelensége. A kedvező értékesítés reményében a termelés mindig többet s többet állít elő. Többet termel még annál is, mint amit a társadalomnak úgyszólván már a végsőig kifizetett relatív fogyasztóképesége elhasználni tud. A túlságos mértékben termelt áruk egy részének már nem kerül piac. Mikor a vállalkozó nyeresége csökkenéséből ezt észreveszi, belátja, hogy a termelést vissza kell szorítani. De jövedelméről nem akar lemondani. Inkább arra törekszik, hogy olcsóbban termelhesse, hogy így termelő társait háttérbe szorítsa s aztán a piacon egyedül uralkodván, annál nagyobb nyereségre tegyen szert. A monopol-helyzet reményében termelését még jobban kiterjeszti. A gyárakkal dolgozó termelőnek a munkaeszközök, a gépek rendelkezésére állanak, azokat ki akarja használni annál is inkább, mert a géppel való termelésnél az üzem csökkentése reá nézve számbavehető megtakarítással nem jár. Kiadásait akarja csak csökkenteni hogy ezáltal megcsappant jövedelmét úgy ahogy mégis biztosítsa. Ennek pedig egyedüli módja, hogy elbocsájtja munkásainak egy részét s csak

nehezebbé fogja tenni a versengést. Termelési költségeit anélkül, hogy a termelés mennyiségét csökkentené, jobban apaszkodhatja, mint a kis termelő, a válságos időket könnyebben kiállja, mert van rendelkezésére álló alapja, amelyből a veszteségeket az előbb-utóbb beköszöntő jobb idők beálltaig fedezheti. De nagy vagyoni erejénél fogva az árukat úgy vesztegetheti, hogy a piacról a kedvezőtlenebb körülmények között termelőt végkép kiszoríthatja. Ha ezt elérte, ha a piacon egyedül áll, akkor érkezett el rá nézve az aratás ideje. A versenyt épen az jellemzi, hogy saját magának a megszüntetésére törekszik, monopolhelyzetet teremt.

A fogyasztók küzdelme gyengébb, hatásait is kevésbé érezteti, mint a termelők. Küzdenek a termelők ellen. Azoktól akarnak lehetőleg kedvező árfeltételeket kicsikarni, kikkel mint kereslet állanak szemben. E kereslet azonban egy bizonyos határon alul épen a szükségleteknél fogva nem csökkenthető. Így a fogyasztóknak kellő fegyverök sincs a termelőkkel szemben. Az által, hogy a fogyasztás alapja a vagyoni erő, ezt pedig a jövedelem nagysága szabályozza, amely megint a termelésnél elért eredménytől függ, a magántulajdonon alapuló gazdasági rend a fogyasztók versenyét áttette már a termelés terére.¹

A fogyasztók versenyének jelentősége kisebb.

35. §. Az egyesülés. Két módja van annak, hogy a társadalom a szabad versengést jól felfogott érdekéhez képest kellő korlátok közé szorítsa. Az egyik az állami beavatkozás, mely erőteljes társadalmi színezetű közgazdasági politikát jelent. (Tökéletesen kifejllesztett alakjában ez a szocializmus volna). A másik a magángazdaságok egyesülése.

A szabad verseny korlátozása.

Mihelyt a szabad verseny káros hatásait érezteti, vagy mihelyt a gazdasági helyzet olyan, hogy e hatások bekövetkezésére számíthatni, a társadalom egyes köreiben tüstént megindul az egyesülés felé vivő szervezkedés. Valamely gazdasági körzeten belül lévő termelők látják és ismerik egymást. Saját érdeküket inkább kölcsönösen támogatják, mintsem hogy maguk közé idegent bocsássanak. Ez az eljárás jellemzi a termelők egyesülését.

Az egyesülés fogalma.

A gazdasági küzdelem a nagy vállalkozók versenyében A nagy vállalatok egyesülése.

¹ Sismondi: A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. Ford. Enyedi. Budapest, 1893. — Schäffle: Kapitalismus und Sozialismus mit besonderer Rücksicht auf Geschäfts- und Vermögensformen. 2-te Aufl. Tübingen, 1878. — Sombart: Der moderne Kapitalismus. Leipzig, 1902. — Rodbertus: Zur Erkenntnis unserer staatswirtschaftlichen Zustände, 1842. — Hasonlóképpen az újabb szocialista irodalom. — A liberális álláspontot képviseli ma is: Wolf: Socialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung. Stuttgart, 1892. — Ugyanaz: Der Student und die sociale Frage. Zeitschr. f. Socialw. Berlin. 1899.

mutatkozik leghatásosabban. Ma tehát csak a nagy vállalkozók egyesülése zárhatja ki eredményesen a versenyt. A nagy vállalkozók egyesülései lesznek irányadók a termelésre. Ilyen egyesülések a kartellek, a trustök, az alliance-ok, stb.

A kartellek

Kartell a vállalkozók olyan egyesülése, mely a termelés és a piac felkeresése tekintetében egyébként fennálló szabad verseny kizárásával igyekszik az egyesülőknek lehető jövedelmezőséget biztosítani. A közlekedési vállalatok és a bányaipar kartelljein kívül a nagyipari termelés kartellszerű egyesülései csak a XIX. század utolsó évtizedeiben indulnak meg. De ettől kezdve rohamosan hódítanak tért. A vállalkozókon kívül álló érdekeltség, tehát a nyersanyagtermelők, a munkások, vagy a fogyasztók ellen irányulnak. A maguk közt lévő verseny kizárásával mindhárom csoporttal szemben az illető piacokon előnyös áralakulást igyekeznek a vállalatoknak biztosítani.

fajai.

A kartelleknek igen sok faja van. A nyersanyag beszerzésénél közösen követendő eljárást megállapító, az úgynevezett *bevásárló kartellek* és a *munkakeresletet szabályozó* kartelleken kívül, mely utóbbiak tulajdonképen a munkaadóknak a munkások szakszervezetei ellen alakult egyesülései, különösen az eladás feltételeit szabályozó kartellek közelíthetik meg céljaikat különböző eszközökkel. A vállalatok megegyezhetnek a túltermelés megelőzésére irányuló eljárásaik iránt; megegyezhetnek az eladási árak tekintetében (*árkartellek*); feloszthatják maguk közt a piacot területileg (*rayon-kartellek*), vagy a termelést mennyiségileg (*kontingentáló kartellek*), stb.

A trustök.

A kartellekhez fogalmilag közel állanak az amerikai vagy tulajdonképeni *trustök*. *Olyan nagy vállalatok, amelyek valamely vagy több rokon iparág termelését lehetőleg teljesen egyesítvén, monopolizálják a piacot.* A vállalatok egyesítése itt sokkal tökéletesebb, mint a kartelleknél. Az egyes vállalatok nem is látszanak; maga a trust mint egységes vállalat jelenik meg; sőt nem is kell, hogy több vállalat egyesítéséből állt legyen elő. Lényeges rá nézve a termelés lehető monopolizálása, aminek a piacon való monopol-helyzet csak következménye. A trust így mindig a fogyasztókkal áll szemben. Főleg az északamerikai üzletvilág ipari vállalatainak egyesülési alakja.

Az egyesülés
eredményei.

A termelők, mikor előre megegyeznek, a termelést rendszeressé is teszik. Az egyesülés így a szabad verseny egyik

legkárosabb hatásának, az esetleges túltermelésnek veszi elejét. Minél szélesebb körű a termelők egyesülése, annál jobban tekinthető át az egész piac s annál jobban biztosítható a termelés és a fogyasztás között szükségképen fennálló összhang zavartalansága. Egyesült termelés mellett a munkások foglalkoztatása állandóbbá és egyenletesebbé lesz.

A verseny kizárására azonban első sorban nem ilyen társadalomgazdasági célok, hanem magángazdasági okok vezetnek a termelőket. Csakis egyesüléssel zárhatják ki teljesen a küzdelmet és csak így juthatnak oda, hová, szabad verseny mellett nagy küzdelem után csak a legerősebbnek lehetett reménye eljutni: a fogyasztókkal szemben álló monopol-helyzethez. Az egyesülés azoknak termelése fölött, kiknek termékeire szüksége van, irányítólag uralkodik. Az ő fogyasztása szabja meg mások termelésének határát. Ő szabja meg azt a nyereséget, melyet azon javak előállítására nyújthat, melyeket másként, mint általa, értékesíteni nem lehet. Másfelől ismét ő szabja meg saját termékeinek árát is, még pedig az egész gazdasági körre kihatólag, mert ezeket a javakat máshonnan, mint tőle, beszerezni nem lehet.¹

A gazdasági küzdelemben az egyesülés nemcsak mint a *A kis emberek verseny megakadályozója szerepel, hanem mint olyan tényező egyestülése.* is, mely az egymással szemben álló küzdő feleket is erősíti. A kis vagyoni erővel bíró termelők is egyesülnek, hogy küzdelmük a nagy vagyoni erővel szemben eredményesebb legyen. Egyesülnek a nyersanyag beszerzésére, drágább munkaeszközök használatára, termékeik értékesítésére, hogy mindezen alkalmakkor a nagyobb vagyoni erő előnyeit biztosítsák maguknak. (Termelő, nyersanyagbeszerző, értékesítő szövetkezetek.) A fogyasztók is ugyane célból egyesülnek. (Fogyasztási szövetkezetek.) A társadalmi osztályok küzdelménél pedig a munkások is az egyesüléstől várják a kedvező eredményt, mikor érdekeik védelmére egyesületeket alkotnak, (szakszervezkedés), vagy mikor bérküzdelmeikben közös céljuk elérésére pillanatnyilag szorosabban is tömörülnek (sztrájk.)

¹ Liefmann: Die Unternehmerverbände. Freiburg, 1897. — Jenks: The Trust-Problem. New-York, 1900. — Baumgarten-Meszlény: Kartellek és trustök, keletkezésük, fejlődésük, helyzetük a gazdasági és jogrendben. Budapest, 1906. — Nádas: A kartellek és trust-ök kérdése. Budapest, 1906. — A kisemberek egyesülő törekvéseire nézve I. a munkáskérdés és a munkásügyi politika irodalmát. (79. §.)

III. rész. A társadalmi gazdaságtan alkalmazott és gyakorlati tanai.

A gazdaságtan gyakorlati tanai.

36. §. E rész tárgya és rendszere. Az elméleti részben elvontan vizsgált gazdasági jelenségek a mindennapi életben kelnek valóra, válnak gyakorlati tényekké. A társadalmi gazdaságtan e tényleges jelenségeket is vizsgálja. Pl. a „termelés“ konkrét alakulataival, a mezőgazdasággal, az iparral, a kereskedelemmel is foglalkozik.

A közgazdasági politika.

A társadalmi gazdaságtan itt tárgyalandó *alkalmazott és gyakorlati része* kutatja e konkrét gazdasági életet, annak törvényeit. De nemcsak a létezőt adja elő, hanem azt is vizsgálja, hogy a társadalom céljának megfelelően alakul-e a gazdasági élet. Rámutat arra is, hogy minő céloknak milyen gazdasági alakulatok felelnének meg legjobban; hogy minő jelenségeket kellene életre hívni bizonyos célok érdekében, más szóval, hogy a gazdasági életet mint lehetne és kellene alakítani, irányítani. Egyúttal azokról az eszközökről is megemlékezik, amelyekkel ez az irányítás keresztülvihető volna. Ennyiben nevezzük a társadalmi gazdaságtannak ezt a való élettel és annak követelményeivel foglalkozó részét *közgazdasági politikának* is.

Nemzetiszem-pontok.

Mikor konkrét jelenségeket vizsgálunk, a gazdasági élet állami, nemzeti alakulatait sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Szemügyre veendők azok az érdekek, érdekellentétek, amelyek egyes gazdasági körzetek sajátosságai.

A közgazdasági politika és az állam.

Ma az állam a társadalom közgazdasági politikájának hivatott irányítója és megvalósítója. Hogy mennyit tegyen e téren és mit hagyjon az egyeseknek, az az *állami beavatkozás* mérvének a kérdése. Lassan az államszocializmus felé haladván, már eldöntöttnek tekinthetjük azt a kérdést, hogy mennyire nyuljon bele az állam a gazdasági élet irányzásába. Az állam kezében van a legfőbb hatalom és ez a hatalom igen nagy. Helyesen jár el ha ezt a nagy hatalmat helyes közgazdasági politika megvalósítására erőteljesen felhasználja.

A gyakorlati tanok rendszere.

A közgazdaságtan *gyakorlati tanainak rendszere* az elméleti tanok alapján így tagozódik:

1. *A fogyasztás politikájában* azokról a társadalmi jelentőségű tünetekről szólunk, amelyek a fogyasztás gyakorlati jelenségeihez kapcsolódnak és azon módokról emlékezünk meg, amelyekkel a fogyasztás a társadalom jóvoltát szem előtt tartva, legalkalmasabban irányítható.

2. A termelés politikájában az őstermelésről, különösen a mezőgazdaságról, az iparról és a kereskedelemről, ill. ezek gyakorlati jelenségeiről és politikájáról beszélünk.

3. A forgalom politikája a valutaügy, a hitelügy és a közlekedésügy fejtegetését foglalja magában.

4. A jövedelemeloszlás politikájában azokat a törekvéseket méltatjuk, amelyek az egyes jövedelmi ágak előnyösebb, ill. más ágak kevésbé előnyös kialakulását óhajtják előmozdítani. Itt foglalkozunk az ú. n. társadalmi politikával s ennek legfontosabb részével, a munkásügygyel is.¹

I. fejezet. A fogyasztás gyakorlati jelenségei és politikája.

37. §. Az élelmezésügy. A társadalom fontos érdeke, hogy ^{Az élelmezés-} elsőrendű szükségleteit mindenki lehetőleg jól kielégíthesse. Ha ^{ügy.} ez biztosítva van, a jó közegészségi állapotok egyik legfontosabb tényezőjével rendelkezik a társadalom. Állam és társadalom tehát egészségügyi politikájukban a közvetlenül egészség- ^{Közegészség} ügyi intézkedéseken kívül mindenképp ^{ügyi politika} előtt élelmezési és lakásügyi politikával foglalkozzanak, minthogy a táplálkozás és a lakás az általános szükségletek elsőrendű fontosságu tárgyai.

A táplálkozás meg nem felelő kielégítésének oka 1. az élelmiszerek hiánya, 2. az élelmiszerek meghamisítása.

ad 1. Az előbbinek következményei a) az éhségek, melyek ^{Az éhségek.} hajdan inkább fenyegették a társadalmat. Ma már jobban van ^{Az élelmisze-} szervezve a kereskedelem, a közlekedés gyorsabb, a gabona- ^{rek hiánya.} termelés nagyobb, semhogy nagy társadalmi körzetre kiterjedő hatással éhségek következzenek be. Alacsony gazdasági kultúrával rendelkező, különösen csak őstermelésre támaszkodó nagyobb vidékek azonban még ma is sokat szenvedhetnek éhségtől (Ázsia, Oroszország). b) Ma inkább drágaságok köszönhetnek be a maga- ^{A drágaságok.}

¹ A társadalmi gazdaságtan alkalmazott és gyakorlati tanait felölelő rendszeres munkák, melyek az alábbi kérdések tekintetében is tájékoztatnak: *Schönberg*: Handbuch der politischen Oekonomie. 4-te Aufl., Tübingen, 1896, II. és III. kötet. — *Philippovich*: Grundriss der politischen Oekonomie. II. 1—2. Freiburg-Tübingen, 1899—1907. — *Földes*: Társadalmi Gazdaságtan. II. kötet. A társadalmi gazdaságtan alkalmazott és gyakorlati tanal. 4-ik kiad. Budapest, 1907. — *Gaal*: A nemzetgazdaságtan rendszere két részben. II. kötet. A nemzetgazdaság alkalmazott tanal. Budapest, 1899. — Részben *Gide* és *Seligman* id. mm. is.

sabb gazdasági kulturájú vidékeken is, ha hirtelen nagyobb mennyiségben csökken a fogyasztásra szükséges jószág a piacon. Különösen városokban fordulhatnak könnyen drágaságok elő és innen terjedhetnek tovább. A nagyobb keresletnél és a magasabb szállítási költségeknél fogva különben is ilyen helyeken rendesen nagyobb az élelmiszerek ára.

Éhség és drágaság ugyanazon jelenség két különböző intenzitású foka. Hatásaik is egyformák, csak erejük szerint különbözök. Nyomukban jár, mint Földes szépen kiemeli, a gazdasági és kulturális élet hanyatlása, a kereskedelem és ipar pangása, válságok, nagyobb halandóság, kevesebb házasság és születés, a munkabér csökkenik, a vagyon elleni deliktumok szaporodnak, stb.

Ellenszerek.

Régebben a drágaságot az illető jószágot forgalombahozók nyereségvágyának tudták be s ezeket akarták arra kényszeríteni, hogy kisebb árakkal elégedjenek meg. Ezzel az ellenkező célt érték el, mert más piacokról nem jött a kereskedő oda, hol zaklatásoknak, hatósági ármegállapításoknak volt kitéve; tehát a kínálat mennyisége nem emelkedvén, az árak sem csökkenhettek. Ma átlátják, hogy drágaságok idején a piac szűk ellátásában rejlik a baj oka. Tehát inkább arra kell törekednünk, hogy nagyobb kedvvel keresse fel a kínálat messzebből is a piacot. Ily esetben a beviteli vámok felfüggesztése is célszerű. Ahol nincs eléggé fejlett gabonakereskedelem, ott közvetlen állami beavatkozásra lesz szükség.

A vásárcsarnokok.

Az elégtelen táplálkozás a betegségekkel szemben való ellenálló képességet apasztja. A fertőző betegségek a rosszul táplálkozó lakosságból szedik leginkább áldozataikat. A romlott, hamisított élelmiszerek fogyasztása maga is betegségek forrásává válik. Mindezt a községek különösen ott, ahol nagyszámu ember él együtt egy csoportban (nagy városok) s ahol épen emiatt az élelmiszerek drágák, arra törekszenek, hogy a közönség mindig elegendő és jó minőségű élelmiszert vásárolhasson. A vásárcsarnokok intézménye a piacot rendesen ellátó szervezetével az időnként felléphető drágaságoknak legjobb orvosszere.

Az élelmiszerek meghamisítása.

ad 2. Az élelmi cikkek meghamisítása rendesen ott fordul elő, hol nagy tömegekben történik a fogyasztás és az élelmi cikkek ára magas, tehát különösen nagy városokban. A drágaságok leküzdésével kapcsolatban e bajon a közlekedés fejlesztése.

tésével, a vágóhidak, vásárcsarnokok, piacok berendezésével és ami közelebből épen a hamisítás megakadályozását illeti, ez utóbbiak szigorú egészségrendőri ellenőrzésével segíthet a közigazgatás.¹

38. §. A lakásügy. A lakás testi és erkölcsi tekintetben *A lakásügy.* otthonunk, tűzhelyünk, ezért minőségéhez fontos egészségi és erkölcsi érdekek fűződnek. A lakás, melyben életünk leg- *A lakás kel-* nagyobb részét töltjük, egészséges legyen. Ne legyen túlszűfolt. *lékei.* A minimális kívánság szerint egy emberre legalább 10 m³ légtér jusson. Nálunk igen sok a túlszűfolt lakás. Az 1890-es évek összehasonlított felvételei szerint Európa összes nagyvárosai közt Budapesten volt legtöbb olyan lakás, melynél egy lakásra 2-nél több lakó esett. A lakás az erkölcsi követelményeknek is eleget tegyen. Tehát benne a lakók nem és kor szerint szét legyenek választhatók. Ne legyen messze a munka helyétől, vagy legalább oda jó és olcsó legyen a közlekedés. Ára arányban álljon a keresettel. E követelménynek a nagyvárosok *A városi la-* lakbérviszonyai különösen a szegényebb néposztály igényeire *késkérdés.* való tekintettel nem tesznek eleget. Tudjuk, hogy a kisebb jövedelemből aránylag nagyobb rész fordítandó lakbérre. Tény az is, hogy a kicsiny lakás aránylag mindig drágább, mint a nagyobb.

Minden nagy városban a lakás-, különösen az olcsó lakás-, a munkáslakás-kérdés többé-kevésbé még megoldandó probléma. A statisztikának egyik legérdekesebb feladata ezeket a lakásviszonyokat közelebbről vizsgálni.

A könnyebb és kellemesebb megélhetés reménye vonja az *A city-képző-* embereket a nagyobb városok felé. Ezen alapszik a városok fel- *dés.* szívó képessége. A nagy kereslet folytán emelkedik a lakások ára. A város forgalmas középpontján üzleti negyed keletkezik, hol a házbérek oly drágák, hogy ott már csak üzletek, irodák vannak, de lakások nincsenek. Felferik ezenkívül a lakások *A telekspek-* árát nagy városokban a tervszerű telekspekulációk is. *lációk.*

¹ Farkas: Élelmezés c. cikke a Közgazdasági Lexikon I. kötetében. (Ugyanitt további irodalmi adatok.) — Ugyanaz: A magyar munkás táplálkozása. Budapesti Szemle, 1897. VII. — Ugyanaz: A mezőgazdasági munkások táplálkozása Magyarországon 1896-ban. A Matkovics-Szterényi szerkesztésében megjelent »Magyarország közgazdasági és köz-művelődési állapota ezeréves fennállásakor. Budapest, 1897.« c. munkában. (Feldolgozva és grafikailag feltüntetve a budapesti Társadalmi Muzeumban.) — Keleti: Magyarország népességének élelmezési statisztikája physiologiai alapon. Budapest, 1887. — Fränkel: Nahrungsmittelpolizei a. Hdwb. d. Staatsw. V. kötetében, 943—955. II.

A lakásügyi politika.

A lakásügy rendezéséhez nem nyúlhat a közhatalom eléggé jókor. De ez nehéz kérdés, mert megrögzött szokások ellen kell e téren harcolni és e küzdelem a vele kapcsolatos városrendezések miatt igen nagy költségeket is emészt.

A lakásügyi politikának két ága van: 1. Az egyik a lakásüggyel egyáltalán, 2. a másik az alsóbb néposztály hiányos lakásszükségleteivel foglalkozik. Az elsőnél a magántevékenységet a közhatalom nem szoríthatja el a nyereséges vállalkozástól; az utóbbinál a közhatalom közvetlenül is beavatkozhatik a lakásügy intézésébe azért, hogy az alsóbb néposztályok számára alkalmas lakásokat épít.

Az általános lakásügyi politika eszközei.

ad 1. Az általános lakásügyi politika eszközei: a) a hiányos lakások kisajátítása és lerontása. Ennek is eszközei a lakásvizsgálatok és az állandó közhatalósági lakásügyi felügyelet; b) jó építőrendészeti szabályok és jó városi építkező tervezetek.

Az olcsó lakásügyi politika eszközei.

ad 2. Az olcsó lakásügyi politika eszközei: a) A munkáslakásépítő szövetkezetek, amelyek szövetkezeti alapon igyekeznek tagjaikat olcsó lakások építéséhez szükséges tőkéhez juttatni. Minthogy az építkezéshez szükséges tőkék megszerzése szövetkezeti úton nem könnyű, az építő szövetkezetek ügye különösen nálunk csak lassan fejlődik. b) A ground rent-rendszer, mely Amerikában otthonos. A telket a házépítőnek nem kell megvenni, csak járadékot fizet érte. c) Nyereszkeségi alapon álló vállalkozások is foglalkozhatnak olcsó lakástelepek létesítésével, melyek a kész házakat részletfizetés mellett rendszeresen eladják. d) A magánjótékonyosság is szerepet játszhatik e téren. e) Nem kevésbé fontos az állami és a községi tevékenység is az olcsó lakástelepek létesítése körül. Itt jön tekintetbe az az adómentesség kérdése is, legalább egy ideig, ily lakások, illetve házak számára. f) A nagyobb munkaadók is feladatkörükbe vonhatják, hogy munkásaiknak olcsó bérfizetés mellett lakásokat építsenek. g) A közhasznú építkező egyletek az építésbe fektetett tőkék hozadékát lehetőleg ismét olcsó lakások építésére fordítják. h) Társadalompolitikai egyletek, társadalmi muzeumok, kongresszusok a lakásügyi probléma megoldásával is foglalkoznak.

A lakástelepek.

A lakásügyi kérdések megoldásának egyik hathatós eszköze nagy városokban, azoknak külső részein, hol a telkek olcsóbbak, az egészségi viszonyok is jobbak, munkás-, illetve

tisztviselő-telepek létesítése. Ezeket persze a városok középpontjában fekvő ipari üzletekkel, irodákkal, hivatalokkal, olcsó, gyors közúti vasutak útján összeköttetésbe kell hozni. A *közúti vasúti politika* tehát lényeges kiegészítő része a nagy városok lakásügyi politikájának. A közúti vasutak.

A lakástelepek építésének két módja van: a *cottage-szerű* és a *block-rendszerben* való építkezés. Az elsőnél tulajdonképpen minden családnak meg volna a maga kis háza és mellette kertje. Legfeljebb azonban 2—4 család vonható össze e rendszer mellett a telepnek egy külön kis kert közepén álló házába. Ez a rendszer mindenesetre jobban megfelel a célnak, mint a másik, a tulajdonképeni bérkaszánya-rendszer; de csak ott valósítható meg, hol olcsó áron sok hely áll rendelkezésre, tehát mindenesetre csak a városokon kívül. Ahol kevés a hely és a munkásoknak a már nagyon beépített helyen lévő gyárhoz közel kell lakniuk, ott inkább a gazdaságosabb, de a társadalompolitikai követelményeknek kevésbé megfelelő block-rendszert alkalmaznak.¹ X

39. §. A válságok. A társadalmi termelésnek és fogyasztásnak összhangban kell lennie, hiszen a termelés célja épen a fogyasztás kielégítése. A magántulajdon rendjén alapuló társadalom gazdálkodásában azonban a termelésnek más és pedig közvetlenebb célja is van, t. i. a szerzés. Ilyen magángazdasági célok mellett a szükséges összhang termelés és fogyasztás közt nem egyszer felbomolhatik, különösen miután a fejlett forgalommal bíró társadalomban, hol a piacra termelnek, a termelés máris elvesztette közvetlenül szeme elől a fogyasztást. Minthogy a magántulajdon rendjén alapuló társadalomban a termelés nincs tökéletesen szervezve, a fogyasztók fogyasztóképessége pedig vagyoni erejükhöz mért, túltermelés állhat elő. A termelés és fogyasztás közti viszony megbontásából előállható zavarok leggyakoribb okai a *válságoknak*. A válság fogalma.

A válság bizonytalan terjedelmű, múltó, fejlődő, rendszeren a gazdálkodó társadalom nagyobb részére kiható, tehát általános ráz-

¹ *Lehr és Fuchs*: Wohnungsfrage című tanulmánya a Hdw. d. Staatsw. VII. kötetben, 828—871. ll. (Ugyanitt bő irodalmi adatok). — *Cheysson*: La question des habitations ouvrières en France et à l'étranger. Paris, 1886. — *Booth*: Labour and Life of the People in London, 2-ik kötet: London Street by Street. London, 1891. — *De Forest és Veiller* kiadmánya (többen írták): The Tenement House Problem. Including the Report of the New-York-State Tenement House Commission of 1900. I—II. New-York, 1903. — Magyar irodalmi adatokat tartalmaz a Közgazdasági Lexikon III. k. 701—2. ll.

kódtatása a piacnak, mely a társadalom gazdasági életében szükségképpen előforduló ellentétes gazdasági tevékenységek (termelés, fogyasztás) összhangjának megzavarásából áll elő.

Okai és
tünetei.

Mindaz, ami a termelés és fogyasztás szükséges összhangját megbomlasztja, válságokhoz vezethet. Így túlspekuláció (overtrading); a termelésnek némely téren való nagymérvű kiterjesztése (a mai kapitalisztikus termelési rendszer mellett legtöbbször nem is szorítható rövidesen vissza a termelés a piac pillanatnyi alakulatai szerint); a termelési technika hirtelen emelkedése; a termelés kiterjesztése céljából a hitelnek túlságos mértékben való igénybevétele (túlzott bankjegy-, papírpénzki-bocsájtás); a nemzetközi gazdasági, kereskedelmi, közlekedési viszonyok megváltozása (pl. a védvamos rendszer hirtelen megszűnése); nem szilárd valutaviszonyok; a keresletnek bármi oknál fogva való hirtelen megesőkenése, akár a társadalom szélesebb rétegeiben a fizetőképességnek hirtelen bekövetkezett változása folytán, akár ugyancsak ily terjedelemben a szokás, az ízlés változása következtében; a hitelnyújtásnak rossz gazdasági (pl. valamely nagy cég bukása, melynek sokfelé van gazdasági összeköttetése) vagy politikai (háborúk kitörésétől való félelem) hírek folytán bekövetkező gyors megszorítása, melylyel rendszeren az úgynevezett panikok (félelmek) járnak karöltve. Mindezek válságokhoz vezethetnek, illetve azoknak kitörését elősegíthetik.

Nevezetesebb
válságok.

A válságok, mint a gazdasági élet múltó zavarai mindig rendszertelenül jelentkeznek. Gyorsabb egymásutánban mutatkoznak ott, ahol a gazdasági élet menete is gyorsabb.

Az első jelentékenyebb válság Európában a lübecki kereskedelmi válság volt 1603—1620-ig. Ezt követte a hollandi tulipán-szédelgés 1634—37. Nagyjelentőségű volt a Law-féle bankszédelgéssel kapcsolatos válság Franciaországban 1716—20. (A système Law.) Az 1719-iki válság a déltengeri szédelgés (south-sea-bubbles) következménye. Angliában a XIX. században jelentősebbek az 1836/39-iki, az 1847-iki (a bankakta első felfüggesztése), az 1857-iki (2-ik felf.), az 1866-iki (az Overend, Gurney and Cie cég bukása, 3-ik felf.) válságok. Amerikában az 1869-iki newyorki válság (fekete péntek). Minket közlelő érdekel a bécsi tőzsdéről kiindult 1873-iki válság (a nagy krach). Nevezetes az 1882-iki (Bontoux) válság. Angliában az 1890-iki (Baring) válság stb. Kisebb jelentőségű válságokkal is találkozunk, amelyek különösen egyes iparágakat sújtanak. Ilyen volt nálunk legutóbb a millenniumi idők után beköszöntött építőipari válság.

A válság-
politika.

A válságok okai társadalmunk mai gazdasági és jogi rend-

szerében rejlenek. Epen ezért orvosszerei is ezen a rendszeren volnának alkalmazandók. Csupán olyan gazdasági szervezet háríthatná el gyökeresen a válságokat, mely központosítva szervezné a termelést és fogyasztást. Amint kérdéses, hogy a gazdasági élet berendezhető-e így, úgy kérdéses, hogy lehet-e egyáltalán a válságok gyökeres megelőző szereiről beszélni.

Vannak azonban olyan segítő eszközök, melyekkel a válságok káros hatásait részben elhárítani és legalább azok lefolyását enyhíteni lehet. Ilyenek az okos hitelnyújtás. Az egész gazdasági élet (termelés és fogyasztás) nem szervezhető, de szervezhető okszerűen a hitel. A válságok fellépését közvetlenül úgyis mindig a pánik okozta nagymérvű rohamos hitelmegszorítás kíséri. A bankok feladata, hogy ezen, a bajt csak növelő hátrányon segítsenek. Különösen a nagy bankokra, amelyek esetleg jegykibocsajtást is üznek, hárul ilyenkor fontos szerep.¹

40. §. A biztosításügy. A károkat, a destruktív fogyasztás tüneteit, okszerű megelőző eljárással sikerült csökkenteni, számukat redukálni, pl. tűzrendészeti szabályokkal a tűzvészek számát, viharágyukkal a jégverések okozta károkat kisebbiteni; de kiküszöbölni a károkat nem sikerült. A már bekövetkezett károkkal szemben is igyekszik azonban a társadalom védekezni és pedig az egyeseket érhető károk felosztása által. A károk felosztása az érdekeltek között s ez úton az egyes kárának esetenként való könnyebb elviselhetése teszi a biztosítás célját és feladatát.

A biztosítás bizalmat kelt a jövő iránt, amennyiben a gazdasági élet rendesebb menetét bizonyosabbá teszi, a kis ember gazdasági létalapját is megerősíti. A biztosítás segítségével a termelés állandóbb lehet. A hitelt is emeli. A takarékossgot fejleszti, stb.

A biztosítás első szokásos alakja a tengeri biztosítás volt, mely a Földközi-tenger körül lakó népeknél fejlett ki legelőször. Legrégibb idevonatkozó feljegyzés a barcelonai szabályzat 1435-ből. A tűzbiztosítás iránt az első terv Németországban került napvilágra 1609-ben. De az első tűzbiz-

¹ Cohn: System der Nationalökonomie. III. kötet. Stuttgart, 1898. 295–317. II.: Krisen. — Hyndman: Commercial Crises of the nineteenth Century. London, 1892. — Wirth: Geschichte der Handelskrisen. 4. kiadás. Frankfurt a/M., 1890. — Tugan-Baranowsky: Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England. Jena, 1901. — Bouniatian: Wirtschaftskrisen und Überkapitalisation. München, 1908. — Ugyanaz: Geschichte der Handelskrisen in England in Zusammenhang mit der Entwicklung des englischen Wirtschaftslebens. München, 1908. — Pólya: A gazdasági válság. Budapest, 1890.

tosító-intézet 1681-ben Londonban keletkezett. Franciaországban 1816-ban, Németországban az 1718-ban Brandenburgban alakult szocietas kebelében mutatkozik az első tűzbiztosító-intézet. Ausztriában a tűzbiztosítás 1811-ben kezdődik állami kezelés alatt. A járadékbiztosítás Tonti Lőrinc kezdeményezésére 1689-ben veszi kezdetét Franciaországban. Nálunk 1807-ben alakult a szállítmányi biztosítással foglalkozó révkomáromi biztosító-társaság.

alapelvei.

A biztosítás ma leginkább mint üzleti vállalkozás áll fenn. Alapja a valószínűségi számítás, mely legalább hozzávetőleg megállapítja, hogy mily gyakorisággal köszönt be a biztosítottak társulatában az illető káreset vagy az a körülmény, melytől a biztosított és pénzben megállapított összeg kifizetése, a kár-biztosítás analógiájára, függővé van téve. Feltétel, hogy a fenyegetettek és így biztosítást keresők száma oly nagy legyen az előforduló káresetek számához képest, hogy a felosztott kárösszeget az egyesek könnyen elviselhessék, továbbá, hogy az illető káreset előidézése az egyesek hatalmi körén lehetőleg kívül essék, hogy a veszély a biztosítottakat mind fenyegeesse, a káresetek rendszertelenül következzenek be.

formái.

Az érdekeltek társulása történhetik: 1. állami parancs (törvény, rendelet) útján. Ez a kényszerbiztosítás; 2. önkéntesen. Ez ismét lehet: a) kölcsönösségen alapuló, szövetkezeti biztosítás és b) a biztosításüggyel üzletszerűen foglalkozó, vállalati biztosítás.

A kényszerbiztosítás.

ad 1. Az állami beavatkozás a biztosításügy terén különösen a munkásbiztosításnál látszik. Ez a kényszerbiztosítás legjellegzetesebb alakja. A biztosításügy fejlődésének első idején különösen a tűzkárbiztosítást rendezték be államilag.

Az önkéntes, különösen a vállalati biztosítás.

ad 2. A biztosítás szabad elhatározás alapján írott szerződés, a polizza útján történik. A szerződést a jogrend szigorúan szabályozza (l. Kereskedelmi jog). Bennefoglaltatnak a biztosító és a biztosított kötelezettségei és jogai, különösen a biztosított összeg és a biztosítási díj. Ez utóbbinak nagysága azon veszély nagyságától függ, mely ellen a biztosítás történik.

A biztosító üzlet főbb szabályai.

A biztosítás költségei, tehát a kifizetendő biztosított összegek és az igazgatási költségek (nyerészkesedésre alapított vállalatoknál a nyereség is) a biztosítottak által fizetett járadékokból, illetve díjakból fedezendők. (Az előbbi kifejezés különösen a kölcsönösségen alapuló biztosító szövetkezeteknél, az utóbbi a nyerészkesedésre alapított biztosító vállalatoknál használatos.) A járadékok nagyságát úgy állapítják meg, hogy a megelőző évi költségeket összegezik, aztán felosztják a tagok között. (Felosztó, kiróvó eljárás.) A díjakat a hosszabb idő alatt előfordult káresetek statisztikailag megfigyelt száma szerint a valószínűségi számítás segítségével állapítják meg és

előre fizetik. E rendszer mellett az intézet a díjakból akkora tőkét igyekszik gyűjteni, hogy annak kamataiból fedezhesse a költségeket. (*Tőkefedező eljárás.*) Aszerint, hogy valamely biztosított életet vagy tárgyat kevésbé gyakran vagy gyakrabban ér veszély, lesz a fizetendő díj is alacsonyabb vagy magasabb. A díjakat tehát a veszélyességi arány szerint osztályozzák. Ez a díjosztályzat a *tarifa*. A díj brutto vagy netto; az elsónél az igazgatási, stb. költségek fedezése is, a másikonál csak a valószínű veszélynek megfelelő fedezet foglaltatik benn a díj összegében.

A biztosító vállalatoknak úgy kell berendezkedniök, hogy esetleges nagyobb kárfizetési kötelezettségek létalapjukban meg ne támadják őket. E célra szolgál a *veszély megosztása* több vállalat között. A biztosító vállalat a biztosítást keresőt arra utasítja, hogy a keresett biztosítás egy részének megszerzése végett más vállalatához forduljon. A *viszontbiztosítás*nak is ugyanez a célja. Itt a vállalat az elvállalt kockázat egy részét a netto-díj bizonyos megfelelő részének átengedése fejében egy másik biztosító vállalatra hárítja át. A viszontbiztosítások rendszere a nagy biztosító vállalatokat egész hálózatba vonhatja össze az úgynevezett *retrocessziók* által. Hasonlólag ezt a célt szolgálja a *tartaléktőkék* gyűjtése. Ilyenek az általában úgynevezett *díjtartalékok* (melyek az által képezhetők, hogy a díjbefizetések legtöbbször az illető számadási év végén túl is szólnak), a *kártartalékok*, stb.

Ha a kár beáll, illetve az az esemény bekövetkezik, melynek bekövetkeztéhez volt kötve a biztosítási szerződésben a biztosított összeg kifizetése, a biztosított erről a vállalatnál jelentést tesz. Ezt a jelentést követi a vállalat részéről a kárnak és annak megállapítása, hogy ennek előidézésében a biztosított nem részes. Ez után a biztosított összeget kifizetik.

A magánbiztosító vállalatok nagy üzleti forgalma és az ügyvitelükhöz fűződő széleskörű érdekek fontossága több államot már arra indított, hogy *állami biztosításügyi hivatalt* állítsanak fel, mely a biztosító magánvállalatok működését ellenőrzi. Nálunk ezt még csak tervezik.

A biztosító vállalatok állami ellenőrzése.

A biztosítás két főága 1. az *élet-* és 2. a *kárbiztosítás*.

A biztosítás ágai: Az életbiztosítás.

ad 1. *Életbiztosítás* alatt tulajdonképen értjük: a *tőkebiztosítást* *halálesetre* és ennek különböző alakjait (pl. kombinált tőke és korbiztosítás, halálesetre szóló biztosítás valamely személy javára), az *elélésre szóló tőkebiztosítást* és ennek eseteit (a hozomány, a katonai szolgálat esetére való biztosítást), a *járadék-biztosítást* és ennek különböző alakjait: az azonnal kezdődő, vagy elhalasztott járadék-, bizonyos időtartamra szóló (ideiglenes) járadék-, túlélési csoportokra alapított járadék- (ú. n. *tontina-*) biztosítást.

Az életbiztosítás különösen a középosztályra nézve nagy jelentőségű. Itt a tőkegyűjtésnek, a takarékoságnak egyik legalkalmasabb eszközévé lett.

Az életbiztosítás kezdetei a temetkezési pénztárakban (Mommensen szerint már a rómaiknál), aztán az életjáradékokban, a tontinákban keresendőek. A matematika (Napier, Briggs, Descartes, Pascal) és a statisztika (Petty, Graunt, Halley, Kerseboom, de Parcieux, Milne, Babbage, Finlaison, Moser, Farr, stb.) fejlődésével tökéletesedik az életbiztosítás is. Ekkor készítik a

A halandó-halandósági táblázatokat, melyekkel az elhalálozások rendjét tüntetik fel korosztályok szerint. Azóta ezek tökéletesedtek. Így

lettek alapjaivá mai életbiztosításnak. E táblák segítségével állapítják meg azokat a díjakat, melyeket a biztosítottnak fizetnie kell, hogy élete biztosításával a társaságra háramló veszélyt a lehető valószínűség szerint fedezze. Ha a biztosított nem fizet fokozatosan emelkedő díjakat, holott korának növekedésével a veszély emelkedik, hanem az úgynevezett átlagos díj-rendszer szerint teljesíti a fizetéseket, akkor a fiatalabb években fizetett díjak többlete félreteendő a későbbi évek hiányának fedezésére. Az így félreteendő összeg a *mathematikai díjtartalék*.

Az életbiztosításnál az egyes vállalatok különbözőképpen vállalnak kötelezettséget, pl. öngyilkosságok, párbaj, halálos ítélet, stb. esetére is. Ujabbban terjed az a módja az életbiztosításnak, hogy a biztosított a vállalat nyereségében részesedik.

ad 2. A *kárbiztosítás* nevezetesebb fajtái:

A tűzbiztosítás.

a) a *tűzkárbiztosítás*, mely közgazdasági szempontból a legfontosabb biztosítási ágazatok egyike. Eleinte inkább mint épületbiztosítás kezdődött, de aztán kiterjedt az ingóságokra is. Fő tárgyai ma is még az épületek és azoknak egyes részei (tető). Gazdasági szempontból való nagy fontosságára tekintettel a tűzbiztosítást nem egy helyütt az állam vonta feladatkörébe; pl. Németországban jórészt nyilvános tűzbiztosító-intézetek útján van szervezve;

b) a *szállítási biztosítás* a tengeri biztosításból fejlődött ki. Most már a szárazföldi szállítások biztosítására is kiterjed, különösen a vasúti szállítmányokat biztosítják elemi csapásokból eredő veszedelmek esetére.

A mezőgazdasági biztosítás.

c) a *jégkár- és az állatbiztosítást* mezőgazdasági biztosításnak is mondják. Minthogy a veszélystatisztika mind a kettőnél igen fejletlen még és igen nehezen tökéletesíthető, ez a két fajta a biztosításnak a biztosító vállalatokra nézve igen nagy kockázattal, vagy a biztosítóra túlságos teherrel jár. Mind a kettő

épen ezért csak lassan hódít tért. Az elsőnél a le nem aratott vetést biztosítják jégverés ellen. A másikonál annak a kárnak megtérítését biztosítja a gazda, mely őt állatainak betegség, vagy balesetek által bekövetkező eldöglése, vagy elértéktelenedése által éri.¹

II. fejezet. A termelés gyakorlati jelenségei és politikája.

I. Őstermelés.

41. §. Az őstermelés fogalma és ágai. *Őstermelés alatt azon gazdasági foglalkozások összeségét értjük, amelyek főleg a természet erejére támaszkodva igyekeznek javakat létrehozni.* Aszerint amint a természetnek a növényi, az állati, ill. az ásványi világban nyilvánuló erejét használja fel különösen a termelés. növényi, állati és ásványi őstermelésről, ill. mező- és erdőgazdaságról, állattenyésztésről és bányászatról szólunk. Az elsőnél a föld termő ereje, a harmadiknál a föld mint kiaknázható anyagok tárháza szerepel. A második inkább mint segítő társra támaszkodik a föld termékeire.

Az őstermelés fogalma és ágai.

Mező- és erdőgazdaság, állattenyésztés és bányászat az őstermelés főágai. Legszorosabb az összefüggés a mezőgazdaság és az állattenyésztés közt. Egyik a másikat szinte föltételezi. Ezt a kettőt együtt mezőgazdaságnak, ill. földművelésnek is nevezik.

42. §. A mezőgazdaság. *A mezőgazdaság az az ága az őstermelésnek, mely a föld termő erejének felhasználásával, a föld megmunkálásával termel.*

A mezőgazdaság (földművelés) fogalma, jelentősége gazdasági és

A mezőgazdaság szerepe a társadalmi gazdálkodásban egyáltalán, de különösen a természeti viszonyainál fogva első sorban őstermelésre utalt népeknél igen fontos. Különösen figyelembe veendő ez nálunk, hol a helyes közgazdasági politikának okvetlenül számolnia kell hazánknak és főleg magyar vidékeinknek a mezőgazdaságra alkalmas természeti tulajdonságaival és azzal a körülménnyel, hogy nálunk a kereső lakosság 75%-a

¹ Az általános áttekintést nyújtó, rendszeres munkák idevágó fejezetein és a szótárak cikkein (Hdwb. d. Staatsw.: Versicherungswesen. VII. kötet 446–468. ll.) kívül különösen Bräuer H. és K.: Das Versicherungswesen. Leipzig, 1894. (Ugyanebben a munkában bő irodalom: 377–413. ll.) — Walford: The Insurance Cyclopaedia. 5 kötet. London, 1871–89. (befejezetlen). — A biztosítástudomány gyakorlati kérdéseivel foglalkozik Manes: Einführung in die Versicherungs-Praxis. I. Band: Privatversicherung. Tübingen, 1907. — A munkásbiztosításról l. a munkásügyi politikánál.

őstermelő. A keleti országokat nem számítva, mi vagyunk a legagrikolabb állam Európában.

társadalmi
szempontból.

A mezőgazdaság társadalmi hatásai szintén fontosak. A mezőgazdasági foglalkozás a népet konzervatívva teszi, ragaszkodóvá ősi szokásaihoz, földjéhez, családjához, intézményeihez, hazájához, urához. Az egyenlőség eszméje itt nehezebben hódít (földesúr és paraszt). A mezőgazda foglalkozásának eredménye fölöttébb függ kivüle álló körülményektől. Ez növeli a földművelő vallásosságát, türelmét a sors iránt. A természetel való állandó érintkezés az őstermelő népnek más kedélyvilágot teremt, mint aminő pl. az iparúzó népe. A munkamegosztás a mezőgazdaságban kevésbbé talál alkalmazásra. Ez több több oldalu munkaképesség, bizonyos józan értelmiség kifejlődését okozza.¹

Mezőgazda-
sági és agrár-
politika.

Agrárpolitika alatt a mezőgazdasági politikának azt a részét értik (Földes), mely a mezőgazda-osztály érdekeinek szolgáló intézményekkel foglalkozik, illetve azt az irányzatot, amely a mezőgazdasági politikát ebből a szempontból tárgyalja. Ezzel szemben azt a tant, mely általában a mezőgazdaságra vonatkozó gazdaságpolitikai elvekkel foglalkozik, *mezőgazdasági politikának* nevezzük.²

Anyagpótló
és rabló-
gazdálkodás.

43. §. A mezőgazdaság művelési (üzemi) rendszerei. A mezőgazdaságot úgy kell űzni, hogy a föld ki ne merüljön, hanem hogy a művelés által a földtől elvont anyagokat a föld visszakapja. Csak így marad a föld mindig termőképes. Liebig vegyészeti megokolt *talajkimerülési elmélete* tette ezt az igazságot nyilvánvalóvá. A kivont erőt természetes vagy mesterséges trágyázással pótolják, így tartván fenn a talaj statikáját. Ahol ezt nem méltatják figyelemre, ott *rablógazdálkodás* folyik az *anyagpótló gazdálkodásokkal* szemben. Aszerint, hogy miként rendezkedett be a gazdaság abból a célból, hogy jórészt ezen elvek szem előtt tartásával a termelést biztosítsa, szólunk a különböző *művelési*, ill. *üzemi rendszerekről*.

Az üzemi
rendszerek:
égető, vagy
irtó
gazdaság,

1. Legkezdetlegesebb művelési rendszer az *égető* vagy *irtó gazdaság*. Kezdetleges viszonyok közt alkalmazták, mikor a földet csak addig művelték, míg gyümölcsöt hozott s aztán újabb, jó termő talajt keresve tovább ment a gazdálkodó. Őstalajok első megművelésének ma is ez a módja. De fejlettebb

¹ von der Goltz: Handbuch der gesamten Landwirtschaft. Tübingen, 1890. — Különösen (az alább tárgyalandó kérdések mindegyikére nézve igen jó tájékoztatást nyújt) Buchenberger: Agrarwesen und Agrarpolitik. I—II. Leipzig, 1892—3. (Ugyanitt a különböző kérdésekre vonatkozó bő irodalom.)

² Brentano: Agrarpolitik. München, 1897. — Bernát: Zálogba tett Magyarország. Budapest, 1895. — Ugyanaz: Agrárpolitika c. cikk a Közgazdasági Lexikon I. kötetében. 96—105. II. (Ugyanitt a kérdés bő magyar irodalma.) A tudományosan védett agrár álláspontot jól jellemzik e szerző, valamint Rubinek munkái és a »Magyar Gazdák Szemléje« c. folyóirat. Az ellenkező álláspontra jellemző Tisza: Magyar agrárpolitika. Budapest, 1897 (Erre a Magyar Gazdaszövetség válasza ugyancsak Magyar agrárpolitika címmel. Budapest, 1897.)

gazdálkodás mellett is alkalmazzák az égetőrendszert (*pörkölő gazdaság*), különösen erdőgazdasággal felváltva (*erdőváltó gazdaság*).

2. A *mezőfüves* vagy *legelőváltó gazdaság*-nál a talajt váltakozva néhány évig szántóföldnek, aztán megint legelőnek használják. A kezdetleges mezőfüves gazdálkodásnál még nincs meg a váltakozás. Itt a föld egy része állandóan legelő, más része állandóan szántó. Mikor a mezőfüves gazdálkodásnál a szántót főleg takarmánytermelésre használják, előáll az *intenzív legelőgazdaság* (pl. Svájc hegyei közt, Hollandiában, északnyugati és északi Poroszországban, Irországban, stb.).

3. A *hármasszorgás* vagy *nyomású rendszer*nél a földet három részre osztják. Ezek közül felváltva az egyik évente ugarban marad, a másikat őszi, a harmadikat tavaszi növények termelésére használják. Ezt a rendszert alkalmazták a legutóbbi időkig Közép-Európában szinte mindenütt. Nálunk és a tőlünk keletre fekvő országokban a kisbirtokos-osztály ma is ragaszkodik hozzá. Ha a területet két részre osztják, *kettősszorgás*, ha négyre, *négyesszorgás* rendszerről szólnak. Az állattenyésztés e rendszer mellett igen fontos már csak a trágya nyérése szempontjából is. E célból állandó legelőket tartanak. De ez még mindig igen tökéletlen művelési mód. A trágyázás nem lehet elegendő, mert a marha az állandó legelőn tartózkodik. A gabnatermelés eredménye e rendszer mellett még csekély. A hármasszorgás épen ezért csak gyér lakosság és alacsony telekárak mellett űzhető gazdaságosan.

4. E rendszer hibái vezettek a *jávitott hármasszorgás* rendszeréhez. Az ugarinak hagyott rész által okozott veszteséget úgy igyekeztek pótolni, hogy ez által a föld termőképességét még se támadják meg. Takarmánynövényeket (pl. lóhere), gyökernövényeket (burgonya, répa), hüvelyeseket, kereskedelmi növényeket (repce, dohány) termelnek benne. A takarmánytermeléssel nagyobb állattartás járhat és ennek a jobb trágyázás lesz a következménye.

5. A *váltógazdaság*nál egymásután sohasem termelnek ugyanazon földön olyan növényeket, amelyek ugyanazon irányban aknázzák ki a föld erejét. Olyan növények után, amelyeknek gyökere a föld színéhez közel van (szálas, kalászos növények) olyanokat termelnek, amelyeknek gyökere mélyebbre ereszkedik (gyökernövények, leveles termékek). Legelőt nem tartanak, hanem a marhát a termelt takarmány mellett istállózzák. Itt tehát az a terület is művelés alá vonható, mely azelőtt legelőnek szolgált. Az intenzív álló marhatenyésztés mellett több trágya termelhető. A munkaerők a különböző termésidejű növények termelése mellett jobban kihasználhatók. Az egyik növény termelése mintegy előkészíti, alkalmasabbá teszi a másiknak termelésére a talajt. De ez a rendszer nagyobb tökefelhasználást kíván. A váltógazdaság is többféleképp űzhető, a szerint, hogy minő a *vetésszorgó* (a termelt növények egymásutánja). A váltógazdaságot már a rómaiak ismerték. A 19-ik században Angliából és Belgiumból indult ki és a kontinensen, ahol fejlett mezőgazdasági kultúra van, mindenütt elterjedésre talált.

6. Minél belterjesebben űzik a váltógazdaság mellett a mezőgazdaságot, annál kevésbé lehet annak irányát általános szabályokkal megkötni. Hogy a gazda lehető nagy hozadékot elérjendő, milyen sorrendben és mily növényeket termeljen, annak megállapítása a talaj mindenkori speciális

viszonyaitól és egyéb természeti feltételektől függ. Jövedelmező gabona-termelés mellett pl. ajánlatos lesz idegen, sőt műtrágyának is az alkalmazása, vásárolt takarmány etetése, stb. Ennek megítélése a gazda részéről nagy éleslátást és szakavatottságot kíván. Itt a művelés módját a természeti különös feltételeknek és saját céljainak megfelelően a gazda maga állapítja meg. Ez a *szabadgazdálkodás (spekulatív rendszer)*. Egyik kiegészítő ága a nagyobb mérvben üzött *mezőgazdasági ipar*, a mezőgazdasági termékek bizonyos foku vagy teljes feldolgozása. Ez nemcsak közvetlenül emeli a gazdálkodás eredményét, hanem mellékterményeivel a mezőgazdaságra is jótékonyan hat vissza (pl. mezőgazdasági szeszgyártás az állattenyésztésre). A szabad műveléshez még az előbbi rendszer megkívánta tőkénél is több szükséges.

7. A szabad művelési rendszer még tökéletesebb alakja a *kerti gazdálkodás*, melynél különösen kereskedelmi növényeket (tea, dohány, stb.) valamint szőlőt termelnek igen intenzív módon.

A gazdasági élet fejlődésével, különösen a népesség szaporodásával, a föld értékének emelkedésével a belterjes üzemi rendszerek eltérbe lépnek. Talajjavítások és egyéb nagy tőkebefektetések, ipari melléküzemek és az jellemzi a modern tökéletesebb mezőgazdaságot, hogy a gazdálkodó itt is, amennyire lehet, függetleníteni igyekszik magát a természet erőinek tőle nem függő hatásaitól.

Különböző gazdaságkultúrai állapotoknak különböző üzemi rendszerek felelnek meg. A mezőgazdaságnál a kultúra fejlettebb vagy fejletlen volta különösen a föld és a gabona árában mutatkozik. Nagyobb telek- és gabonaárak mellett okszerű a művelés alá vett földet lehetőleg kihasználni, míg alacsony árak mellett a nagy termelési költség nem fog a haszonnal arányban állni.¹

44. §. A földtulajdon, különösen a földközösség. *Földközösség alatt a föld birtoklásának, ill. megmunkálásának oly módját értjük, melynél a határ földrészeit a község tagjai közt művelés céljából szétosztják, anélkül azonban, hogy ezzel az illető földművelő magának azon a részen tulajdont vagy csak tartós birtoklást is szerezne.* (Meitzen.) A kiosztott földrészek évenként vagy hosszabb időszakonként sors, vagy meghatározott rend szerint a község más tagjainak jutnak osztályrészül hasonló használat végett. Az egyéni tulajdonnal szemben, mely ma a földre vonatkozólag a határozottan túlnyomó birtokállapot, régebben igen sok helyütt a földközösség rendszere divott. Néhol még ma is található.

Régebbi felfogás szerint kezdetben a földbirtok minden népnél közös volt s csak később vált egyéni tulajdonná. A földközösségben látták sokan az emberiség ősi birtokrendjét, így Sumner-Maine, Seeböhm, Gomme, stb.

¹ *Settegast*: Die Landwirtschaft und ihr Betrieb. Breslau, 1895. — *Hensch*: Jöszágberendezés- és kezeléstan. Magyar-Óvár, 1895. 167—300 ll. — *Vargha*: Mezőgazdasági termelés (statisztikával). Kőzg. Lexikon. II. 687—711. ll.

Az utolsó író, aki ezt a nézetet nagy készséggel védelmezte, Laveleye volt. Meitzen és Tagányi bizonyították be a múlt század 90-es éveiben, hogy a földközösség időszakonkénti felosztásokon alapuló rendszere oly alakulat, mely mindenütt a föld feletti magántulajdon után következett be.

Az orosz földközösség, a *mir* története erre jó példaként szolgál. Kezdetei csak a XVII. századba nyúlnak vissza, mikor a szabad parasztok osztálya megszűnt. A földesúri hatóság kifejlődésével a föld kiosztásának joga is a földesúrra szállott, ki minél több jobbágyot iparkodott a hatósága alatti területen megtelepíteni. Egyfelől ez, másfelől az adók és szolgáltatások egyetemlegessége vezetett a mir intézményére, mely aztán később is megmaradt jórészt úgy, hogy a földesúr hatóságának helyébe a község lépett. Magyarországon a felosztásos földközösség szintén oly intézmény, melyet későbbi kor hozott létre. A vezérek korában a földművelés még szolgai foglalkozás volt, amiért is akkor rendes birtokváltakozás sem létezhetett. Nyugatról sem nyerhettük ezt az intézményt. De egyes vidékeink többször, a tatárjárás, a török hódítások, stb. korában teljesen elpusztultak. Az így beálló ritka népesség és a kezdetleges, trágázás nélküli földművelés mellett szinte szükséges volt, hogy ugyanaz a föld csak bizonyos ideig műveltesék, hogy a váltakozó földrészeket a határ különböző részeiben jelöltessenek ki.

A germán törzseknél ama földtulajdon-rendszer megalkotását, mely a et elepülés idejét követte, jórészt a náluk fennálló hadiszervezet irányította, mely egyúttal igazgatási szervezet is volt. A germán törzseknél, a Hundertschaftok településénél, mely zárt falvakban történt, a törzs minden tagja kapott egy Hufe-t. Ez eszmei egység volt, fogalom a művelés alá vett terület birtoklásában való részesedésre. A falun kívül eső művelhető földet (Feldmark) több részre (Gewanne) osztották. Minden részben minden Hufenak osztályul egy részlet jutott, melyet azonban szintén felosztanak a hármastorgás üzemi rendszere szerint. Minden gazdálkodónak tehát elszórtan a különböző Gewannekban fekszenek a földrészek, melyek rendszeren akkorák, hogy egy nap alatt megszánhatók. E különböző területek sorshúzás útján vagy egyszer s mindenkorra, vagy évenként újra kiosztattak a gazdálkodóknak. A különböző helyeken, de szorosan egymás mellett fekvő területek megkövetelték az egész földnek közös elvek szerint vezetett művelését. Egyik földterületre ugyanis csak a másiktól lehetett jutni. Ez a *kényszerművelés* (Flurzwang). A földközösség itt tehát inkább mint művelési közösség mutatkozik. Határozott és a község többi tagjai által nem zavart tulajdonjoga már a letelepülésnél is volt a gazdának házára, udvarára, kertjére (Hausmark); közös használati joga pedig a szántókat környező legelőre és erdőkre. Ez a fel nem osztott terület viselte az allmende nevet.

A germánok e falurendszerével szemben áll az inkább római-kelta jellegű egyes birtokok rendszere, melynél a gazdálkodó földje közvetlenül háza körül terül el. E rendszernek, melyet mai alakjában *tanyainak* szokás a *falui*val szemben nevezni, gazdasági előnyei kézzelfoghatók a másik fölött. A tanyai rendszer sik, míg a falui hegyes-völgyes területeken fejlődik ki inkább.

A birtokállapotok rendezése (tagosítás, stb.).

A közös birtoklás nem maradt fenn állandóan. A szabad parasztság részint hódítás, részint védelembe szegődés (hűbér) útján hatalmas földesurak alá került. A parasztság, mely lassankint jobbágygyá lesz, kezdetben megosztja a birtoklást a földesurakkal, kiknek mindinkább erősödő egyéni tulajdonával szemben az alattvalók is igyekeznek a maguk tulajdonát biztosítani. Ez persze nagyobb nyomatékkal csak a jobbágyfelszabadításkor történhetik. Ekkor az egyéni tulajdont biztosítják egymással szemben is a különböző földrészeket összetétele, összesítése (Flubereinigung) által. Használati jogukat a földesúr tulajdonába került erdőkön, legelőkön, stb. szintén rendezik. Ahol ilyen hűbéri viszonyok nem jelentkeztek is, pl. nálunk, de ahol a közös birtoklás és gazdálkodás nem egy helyütt fennállott, ott is az idők folyamán az egyeseknek különböző helyeken lévő birtokrészeket egyesítették, kommasszáltattak (tagosítás). A községi közös tulajdon azonban még ma is nem egy helyütt fennáll, pl. nálunk a községi legelőkön.¹

A házi kezelés.

45. §. A gazdálkodás (jóságkezelés) rendszerei. A földbirtokos maga művelheti földjét, ez esetben *saját üzemből* üzemeltet mezőgazdaságról, más-ként *házi kezelésről* szólunk. A tulajdonos a földből eredő jövedelmét e rendszer mellett nem osztja meg mással. A földhöz fűződő nagyobb érdeke annak legjobb kihasználását biztosítja. Közvetlen érintkezése földjével és annak népével politikai és társadalmi szempontból is csak üdvös eredményeket hozhat létre. A tulajdonosnak azonban kedve, tehetsége, tőkéje is legyen a mezőgazdasági munkához.

A haszonbérlet.

Ellenkező esetben a *haszonbérleti rendszer* ajánlatosabb. Haszonbérlet alatt termő földnek bizonyos kikötött bér ellenében megmunkálás és használat céljából való átengedését, ill. átvételét értjük. Ma rendesen mint *időbérlet* szerepel, melynél az átengedés ideje rövidebb vagy hosszabb. A rövidebb bérlet inkább maga után vonhatja a föld kimerítését, mint a hosszabb ideig tartó, mely okszerű feltételek mellett inkább a föld javítására vezethet. Fontos kérdés az is, hogy a bérlet kis- vagy nagyobb területű birtoktestekre terjedjen-e ki. Itt ugyanazok a szempontok mérvadók, mint amelyek szerint a nagy- és kisbirtokok gazdasági előnyeit és hátrányait mérlegeljük. A latifundiumos és a parcellabérletek egyformán nem kívánatosak.

¹ Meitzen: Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen. I–IV. kötet. Berlin, 1895, Különösen III. 574–589. II. — Pulszky előszava Laveleye: A tulajdon kezdetleges alakjai c. munkájának magyar kiadásához. I–II. k. Budapest, 1897. — Navrátil és Tagányi: Falu- és földközösség a Közgazd. Lexikon I. kötetében 611–620. II. — Tagányi: A földközösség története Magyarországon. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1894. — Sebess: Adatok a Magyar Agrárpolitikához a jobbágyfelszabadítása után. Budapest, 1908. — Kovács: Az orosz mir-szervezet szociálgazdaságtani értéke. Közgazdasági Szemle, 1904. I. 445–463. II. — Simkhowitsch: Mír; a Hdwb. d. Staatsw. V. kötetében 786–803. II. (Bő irodalom).

Az örökbérlet közel áll ahhoz a rendszerhez, melynél a tulajdonos maga gazdálkodik. Már a későbbi római császárok idejében (emphyteusis) és a középkoron át igen el volt terjedve. Az örökbérlet a tulajdonos jogát elismerő egyszeri fizetés és az évi örökhaszonbér fejében műveli a földet.

Az örökbérlet.

A részes, feles gazdálkodási rendszer tulajdonképpen a munkabérszerződés egyik alakja. De hogy inkább ennek, vagy bérletnek, illetve közös gazdálkodásnak tűnik-e fel, az a földtulajdonos és a részes művelő közt fennálló gazdasági nyomaték-különbségtől függ. Például szolgálhat egyfelől a nálunk létezett jobbágyság, másfelől az az állapot, ahol csak a tökeszegénység vezet e gazdálkodási rendszerhez. A középkorban, különösen Németországban a szőlőművelésnél alkalmazták. Most is látjuk a dohánykertészetnél. Nálunk is. Olaszországban igen sok alakulata van.¹

A részes gazdálkodás.

46. §. A mezőgazdasági munkáskérdés. A legújabb korig a mezőgazdasági munkás túlnyomólag kényszersermunkát végzett (rabszolgaság, jobbágyság, földhözköttöttség stb.). Szórványos esetektől eltekintve, csak a legújabb korban köszönt be a mezőgazdasági munkás felszabadítása. Most a mezőgazdasági munkás már szabad bérszerződés mellett áll munkába. A földesúrnak, most már földbirtokosnak, ezen újabb alakulattal számolni kell, mert a mezőgazdasági munkásnak biztosított szabad költözködési jog sok munkáskezet elvon a mezőgazdaságtól az iparra való átmenet megkönnyítése és ezzel a városokba való özőnlés útján.

A mezőgazdasági munkás hajdan és most.

A mezőgazdára nézve fontos, hogy megfelelő képzettségű és megbízható mezőgazdasági munkásokat biztosítson gazdasága számára. Minél belterjesebbé válik a mezőgazdaság, annál inkább növekszik a mezőgazdaságnál közreműködő termelő tényezők között a munka fontossága. A földtulajdonosoknak, kiknek munkásokra szükségök van, érdekek, hogy e munkásokat emberséges bánásmóddal és az alább ismerttetendő intézményekkel üzemük számára megtartani tudják. A haladottabb iparral karöltve jár a fejlettebb szocializmus, mely a mezőgazdasági munkásosztályt is könnyen befolyásolhatja. (Agrárszocializmus.) A mezőgazdasági munkások elégedetlenkedő, bér-emelő mozgalma, ha csak némileg szerveztetik is, a földművelő munka időhözköttöttségénél fogva a mezőgazdának igen nagy károkat okozhat. (Aratósztrájkok.) Állami beavatkozással is igyekeztek a mezőgazda és munkás közti viszonyt úgy szabályozni, hogy mindkettőt kölcsönösen biztosítsák az egyoldalú önkénykedés, de különösen a mezőgazdát a váratlan munkás-

A mezőgazdasági munkáság megtartásának eszközei.

¹ Hensch: Jóságberendezés- és kezeléstan. Magyar-Óvár. 1895. 369—414. 11.

hiány ellen. A mezőgazda maga is igyekszik magát a váratlan támadások ellen védeni. Munkásokat pótló eszközöket (aratógépek) alkalmaz, minek hatása megint csak a mezőgazdasági munkásosztály számának csökkentésében nyilvánul. Nálunk a nagy kivándorlás is apasztja a mezőgazdasági munkások számát.

A mezőgazdasági munkás földszerezése.

A parasztságnak, tehát a mezőgazdasági munkáselemnek az illető terület részére való megtartását elősegíti, ha a paraszt ott földet szerezhet magának. A jobb jövő hiánya elidegeníti eredeti helyétől. Inkább ott marad, ha földéhségét kielégítheti. Ezen parcellázásokkal, telepítésekkel segítenek. Fontos a mezőgazdasági munkás megtartására és arra, hogy helyzetében elégedetlen ne legyen, a munkásbiztosítás intézményének kiterjesztése a mezőgazdasági munkásokra is. A patriarchalizmusnak és a magánjótékonyiságnak itt sokkal nagyobb tere és jogosultsága van, mint az iparban. A mezőgazdasági munkásnál is fontos a nevelés, a vallásosság és az iskola. Fontos az is, hogy a gazda és a munkás közti viszony itt is szabályoztassék, a szabályozás ne csak a munkaadó érdekeit tartsa szem előtt és hogy a jogrend védelmére jó igazságszolgáltatás és közigazgatás álljon rendelkezésre.

A mezőgazdasági munkabérek.

A munkás jutalmazása is figyelmet érdemlő kérdés. A mezőgazdasági munkások bérvizonyai javultak. Buchenberger szerint az utolsó félszáz év alatt a munkabérek 50—100 %-kal is emelkedtek. A mezőgazdasági munkabéreknél a természetben való javadalmazás jobban érvényesül, mint az iparban.

A mezőgazdasági munkások fajtái.

A mezőgazdasági munkások *cselédek vagy napszámosok*. Az utóbbiak esetleg szerződéses szegődésben állnak. *Vándormunkások* (Sachsengänger, Hollandgänger) nálunk is vannak. A felvidéki tótok az alföldre járnak aratni.¹

Birtokkategóriák.

47. §. A birtokmegoszlás. Van kis-, közép- és nagybirtok. Az elsőnél a gazda és háznépe végzik a mezei munkát, esetleg idegen erő segítségével. A középbirtoknál a gazda maga is munkálkodik, nem intézheti csak a vezetést, mint a nagybirtoknál, melynél a földbirtokost maga az üzem vezetése is elfoglalja. A kisbirtok törpebirtokká válik, ha oly kicsiny, hogy tulajdono-

¹ Buchenberger: id. m. I. 547—610. II. (Ugyanitt I. a további irodalmat.) — von der Goltz: Die ländliche Arbeiterklasse und der preussische Staat. Jena, 1893. — Herkner: Arbeiterfrage. Berlin, (2-ik kiad.) 1897. 200. s köv. lapok. — Ecseri, Szántó és Jeszenszky: Mezőgazdasági munkások. Közg. Lexikon. II. 668—676. II. (Ugyanitt I. a magyar irodalmat.) — Ecseri: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. Budapest, 1898.

sának egybeült is kell munkát vállalnia, hogy megélhessen. A nagybirtok *latifundiummá* lesz, ha oly nagy, hogy a kis- és középbirtokokat kiszorítva e birtokkategoria politikai és társadalmi hatásait is érezteti.

A birtokokat kis-, nagy- és középbirtok szerint a rajtuk űzött *művelési ágak*, de főleg *nagyságuk alapján* is osztályozzák. Ez utóbbi megkülönböztetés csak a latifundiumnál helyes. A kis- és középbirtok jellege nem függ annyira a birtoktestek nagyságától, mint inkább azok hozadékképességétől, ami első sorban az illető földterületek különböző termőképességének kifolyása.

A nagybirtok előnyösebben termel, mint a kicsiny. De azért a mezőgazdaságnál nincs olyan előnyben a nagy üzem a kicsiny fölött, mint pl. az iparnál. A nagybirtok rendesen nagyobb tőkekészlettel rendelkező, a belterjesebb művelést könnyebben honosíthatja meg, de azért ennek előnyeit nem tudja annyira kihasználni, mint a kicsiny. Állattenyésztés, mezőgazdasági ipar, stb., amelyek mind a belterjesebb művelést teszik lehetővé, a nagybirtok kísérői. A kisbirtok előnye a nagyobb közvetlenség gazda és föld közt. Bár tehát a gazdasági előnyök inkább a nagybirtok oldalán vannak, a társadalmi előnyöket a kisbirtok nyújtja. A nagybirtok (főleg a latifundium) legerősebb hátrányai éppen társadalmiak: abszентizmust teremt, megakadályozza a népesség szaporodását, mert nem ad helyet a terjeszkedni, szaporodni akaró kisbirtokoknak, előmozdítja a kivándorlást, az agrárszocializmust, stb. A törpebirtokok elaprózódása, a földbirtok úgynevezett *elporlódása* sem kívánatos. Ez ma legnagyobb Belgiumban. A törpebirtokok gazdasági hatásairól eltérők a vélemények. E hatások az ill. birtokokon űzött művelési ágak szerint különbözőképen ítélendők meg. Nagyon apró birtokok káros következmények nélkül csak belterjesen űzött kerti gazdálkodás mellett keletkeznek.

A kis- és nagybirtok kölcsönös előnyei és hátrányai.

Nálunk a birtokmegoszlás kedvezőtlen. A legutolsó mezőgazdasági statisztikai összeírás szerint (1895. VII. t.-c.) a

A birtokmegoszlás statisztikája.

	Magyarországon	Horvát-Szlavonországokban	a birodalomban
0—5 holdnyi (törpe-) birtokok száma	53·57%	44·23%	52·23%
5—100 „ (kis-) „ „	45·44%	55·49%	46·89%
100—1000 „ (közép-) „ „	0·83%	0·23%	0·74%
1000 holdnál nagyobb (nagy-) „ „	0·16%	0·05%	0·14%

A társországokban tehát az arány az egészséges kisbirtokok javára jobb. A birtokok összes területéből pedig esett a

	Magyar- országon	Horvát-Szlavon- országokban	a magyar birodalomban	a német birodalomban
törpebirtokokra	5·84%	8·47%	6·15%	8·82%
kis- „	46·50%	63·83%	48·44%	57·17%
közép- „	15·37%	5·23%	14·22%	23·72%
nagy- „	32·29%	22·47%	31·19%	10·31%

ami a német birodalom jóval egészségesebb birtokmegoszlását mutatja. Egészséges a birtokmegoszlás az északamerikai Egyesült-Államokban, hol a kb. 5,700.000 farm közül 4 milliónál több van 20–175 acre-s (acre = egy magyar hold) farmtulajdonos kezén. 1000 acre-n felül pedig mindössze kb. 47.000 farm van. Franciaországban a területnek 10%-a van 2 hektárnál kisebb, 54%-a 2–50 hektáros tulajdonos kezén. A 200 hektáron felüli birtokok az ország területének csak 16%-át foglalja el. Belgiumban a birtokok 78%-a 2 hektárnál, 52%-a 50 árnál is kisebb.

Nálunk a nagybirtok a gazdaságilag művelt területnek majdnem egy-harmadát teszi (32·29%). Főleg a Duna jobbpartján uralkodik (43·56%), míg Erdélyben a területnek csak 18·30%-át foglalja el. Túltengése a Dunántúl is Fejérmegyében a legnagyobb, hol a gazdaságilag művelt területnek 63·51%-át foglalja el.¹

A kötött
birtok
fogalma.

A hit-
bizomány.

48. §. **Kötött birtok.** Azon birtokokat, melyekre a tulajdonos joga, felosztás, elidegenítés, kölcsönök útján való megterhelés, tetszés szerinti örökítés tekintetében korlátozva van, kötött birtokoknak nevezzük.

Kötött birtokformák: 1. A hitbizomány célja a nagyobb földbirtokot egy család kezében megtartani, ill. a birtok fentartása által a család fenmaradását is biztosítani. Társadalompolitikai hivatása: földbirtokarisztokráciát biztosítani, amire inkább van szüksége a dinasztának, mint az ország közgazdaságának.

Ez a körülmény adja az intézmény kritikáját is. Előnye, hogy fentart egy családot, melyre szükség lehet. De azt, hogy a hitbizományos, kinek sokszor tehetsége, kedve sincs a mezőgazdasághoz, az ország gazdasági életében úgy fog-e részt venni, amint azt a közérdek követeli, egyáltalán nem biztosítja. A hitbizomány hosszú időkre állandósítja a latifundium társadalompolitikai hátrányait és e mellett a nagybirtok előnyeit sem nyújtja mindig. A hitbizományos, mikor átveszi a birtokot, sokszor nem kap elegendő tőkét, mert a többi örököst is el kellett látni. A birtok kötött voltánál fogva a hitbizományos hitelt is nehezebben kap. A családi hitbizomány, mert rendszeren latifundium, megakadályozza az egészséges birtokmegoszlást, a kis- és középbirtokok keletkezését. Gazdasági szempontból vett előnye, hogy hosszú időre kiterjedő tervszerű gazdálkodást tesz lehetővé, leginkább az

¹ Buchenberger: id. m. I. 373–546. II. — Hajdu: Agrárstatistika. Közg. Lexikon I. 105–108. II. (Ugyanitt I. a magyar irodalmat.) — Wirminghaus és Kollmann: Statistik des Grundbesitzes. Hdwb. d. Staatsw. IV. 849–862. II. (Bő irodalmi adatok.) — Beksics: A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal, Budapest, 1899. — Bernát: A magyar földbirtok megoszlása. Budapest, 1908. — Wygodzinski: Bodenzer splitterung. Wb. d. Volksw. I. 398–402. és 1083–4. II. Conrad: Bodenzer splitterung. Hdwb. d. Staatsw. II. 965–975. II. Foville: Le morcellement. Paris, 1885.

erdőgazdaság terén volna jótékony hatással. Nálunk a hitbizományok áttelepítése a hegyes vidékekre (Beksics), nemcsak gazdasági, de nemzetiségpolitikai szempontokból is kívánatos volna.

Amint nálunk a Dunántúl a nagybirtokok hazája, úgy a hitbizományok kiterjedése is ott a legnagyobb. A hitbizományi szántóföldek (675.000 hold) felét (355.470 hold) a Dunántúlra helyeztük. 1867-től 1895-ig új hitbizományul 742.488 holdat kötöttünk le.

A hitbizományi intézmény, amint ma nálunk, Ausztriában és Németországban fennáll, a földbirtok megkötését jelenti a hitbizományt alapító által megszabott örökösödési renddel. Engedélyezése Ausztriában a törvényhozástól, nálunk királyi rendeletről függ. Az angol hitbizomány (entail) a megkötést a rendelkező és a már életben levő örökösök s azonkívül csak még egy születendő örökös számára engedi meg. Ez nagykorúságát elérve felbonthatja a birtok kötöttségét, ami rendszerint csak formailag történik s a fölbonthatást új hitbizományalapítás követi. Az angol intézmény különösen az angol törvényes örökösödési jog hatása alatt így épen oda vezetett, mint a kontinentális.¹

Alakjai.

2. *Holt-kézi birtokok az egyház, felekezetek, vagy kegyes alapítványok tulajdonában lévő és a rendes forgalomból kivont, meghatározott célra lekötött birtokok. Megkötöttségük különböző az egyházi birtokjogviszonyok és az alapítók rendelkezése szerint. Az állami, törvényhatósági, községi, közbirtokossági és hitbizományi birtokokkal együtt a korlátolt forgalmu birtokokat teszik ki.* Gazdasági hatásaikra nézve a kötöttség mérvéhez képest ugyanaz áll, mint amit a hitbizományokra nézve mondtunk.

A holt-kézi és a korlátolt forgalmu birtokok.

Magyarország területéből 33·54%, Horvát-Szlavonországek területéből 40·72% kötött forgalmu birtok. E területnek több mint fele erdő. Kb. 17% a kincstári, 34% a községi, városi és törvényhatósági, kb. 9% a róm.-kath. jellegű egyházi, 12% a hitbizományi és 20% a közbirtokossági birtok.

3. *A birtokminimum intézménye megállapítja azt a legkisebb területet, melynél kisebbre a birtokot, ill. parcellaminimum esetén az egyes parcellákat felosztani nem szabad.* Művelési ágak szerint (erdő, szántó, stb.) különbözőképen szabandó meg. Célja megakadályozni az olyan túlságos felosztást, mely már az egészséges gazdálkodást lehetetlenné teszi.²

A birtokminimum és parcellaminimum.

4. *A törzsöröklés a parasztbirtok megosztását zárja ki örökösödés esetén.* Néhol régi szokáson alapul, hogy egy örökös, az ú. n. törzsörökös, kapja osztatlanul a földet és ő a többi örökös

A törzsöröklés.

¹ Az általános áttekintést nyújtó munkák idevágó fejezetein, továbbá az alább említett agrárörökjogi munkákon kívül főleg *Földes: Hitbizomány. Közg. Lexikon* I. 847–857. II. (Ugyanitt I. a további irodalmat).

² *Buchenberger: id. m. I. 513–519. II. — Philippovich: id. m. II. 1. 47–48. II. (Ugyanitt I. a további irodalmat) — Láng: Minimum és homestead. Budapest, 1888. — Ugyanaz: Minimum és majorátus. Budapest, 1883.*

pénzben elégíti ki. Ezt az intézményt akarják újabban a parasztszótály fentartása érdekében általánossá tenni.

A törzsörök-
lés alakjai.

Három alakja van. Kötelezőleg állt fenn régente egyes német vidékeken szokásjog vagy fejedelmi rendelkezés alapján a parasztbirtokokra nézve. Ma végrendelet híján törv. öröklési szabály gyanánt alkalmazzák, pl. Braunschweigban és Westfália porosz tartományban. (Közvetlen törzsöröklés). De fennáll úgy is, hogy az örökhagyótól függ, vajjon bejegyezteti-e birtokát a törzslajstromba és megalapítja-e ezzel birtokán a törzsöröklést. Az ilyen közvetett, másként fakultatív törzsöröklésre példa Hannover porosz tartomány joga.

A törzsöröklés hazája Észak-Németország, hol különösen a nagyobb parasztbirtokokon, gabonatermő, sík- és dombvidékeken, valamint némely állattenyésztő és fatermelő vidéken otthonos. Dél-Németországban kevésbé. Franciaországban néhol a szokás alapján áll fenn. Nálunk a mezőgazdasági öröklési szokásokban nincsen erős talaja. Legelterjedtebb a Dunántúl. A Tisza balpartján szórványosan előfordul, nagyobb mértékben még a Tisza-Maros szögén található.

Bírálata.

A törzsöröklés nem feltétlenül előnyös, mert olyan hatásai is vannak, melyek épen a parasztszótályra károsok. Eltekintve attól az igazságtalanságtól, mely az örökösársak nem egyforma részesítésében rejlik és magát a törzsörököszt kedvezőbb helyzetbe látszik juttatni, a gazdálkodást is megbénítja. Az örökös földet kap, pénzt nem; a többi örököszt ki kell elégítenie. Ha kap is tehát kölcsönpénzt, ezt nem fordíthatja az üzemre, hanem testvéreinek kell azt átadnia. Újabb kölcsönt nem kap; nem lesz tőkéje. A törzsörökös, tekintettel arra, hogy az üzem továbbvitele és a kielégítések fizetése reá nagyobb terhet ró, rendesen nagyobb részt tarthat meg magának a birtok képében az örökségből, mint ami egyenlő rész szerint reá esnék. A helyes arányt megállapítani itt nagyon bajos. Az is kérdéses vajjon gazdaságosan tudja-e a többi örökös a nekik jutott pénzt felhasználni. Ez nem valószínű. Odahaza, az apai birtokon nem volt alkalmuk iparos életre szokni. A törzsöröklés csak ott válik be, ahol az ipari élet fejlettsége megfelelő megélhetést tud biztosítani a birtokról kiszorultaknak.¹

¹ E kérdés igen gazdag irodalmából, amelyet a Hdwb. d. Staatsw. I. 341—2. lapján, a Közgazdasági Lexikon III. 171. lapján, Buchenberger (I. 476—506.) és Philippovich (II. 12. 57. l.) id. munkáiban talál meg az olvasó, a következőket emeljük ki: Miaskowski: Das Erbrecht und die Grundeigentumsverteilung im Deutschen Reich. I—II. Leipzig, 1882—1884. — Brentano: Über Anerbenrecht und Grundeigentum. Berlin, 1895. — Sering: Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich Preussen. (Több kötet. Berlin, 1898. s. köv. évek) c. gyűjteményes kiadmánya kiváló forrámunka. — Cramer: Einfluss des Anerbenrechts auf Verschuldung und Besitzerhaltung. Berlin, 1908. — Baross: Agráröröklési jog. I: Általános tanok és a német törzsöröklés. Budapest, 1902. — Mattyasovszky: Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás. Budapest, 1904.

49. §. A mezőgazdasági hitel. Két alakja ismeretes: a föld-, A mezőgaz- ill. telekhitel (*crédit foncier*) és az üzemi hitel (*crédit agricole*). Az dasági hitel előbbinek célja a birtokszerzést, ill. javítást lehetővé tenni fogalma és (innen: birtok- vagy földjavító-hitel), az utóbbi a birtok kellő fajai. üzemtartását van hivatva elősegíteni. A mezőgazdasági hitel személyi vagy reálhitel; az utóbbinál a biztosíték zálogban áll, melynek kapcsán a birtokhitel mint jelzáloghitel mutatkozik. Az üzemi hitel inkább a személyi (váltó-) hitel alakjában jelentkezik.

A mezőgazdasági hitel mindkét alakja igen fontos a mező- Jelentősége. gazdára. A birtok szerzéséhez, felszereléséhez ezek segítik; de segítik üzeme közben is, mikor a csak egy termelő időszak multán előálló nyereséget mintegy előlegezik.

A mezőgazdasági hitel jó szervezése egyike a mezőgazda- E hitelnél a sági, ill. az agrárpolitika legnehezebben megoldható kérdéseinek. hitelező és az A hitelező és az adós érdeke a mezőgazdasági hitelnél nehezen adós érde- egyeztethető össze. A hitelező könnyen felmondható, rövid keinek lejáratu kölcsönt hajlandó inkább adni, a mezőgazda hosszú lejá- összeegyezte- ratu kölcsönt akar kapni, mert befektetése csak hosszabb idő tése bajos. mulva hozza meg a gyümölcseit.

Kézen fekvő, hogy a birtok céljaira (pl. a birtok szerzé- Az állam sára, javítására, vagy az örökös-társak kielégítésére) felvett köl- feladatai a csönért biztosítéskul maga a birtok köttessék le. A jelzálogilag mezőgazda- biztosított birtokhitelnél az adós mezőgazdának a birtok hozadé- sági hitelügy- kából kell a kölcsön kamatait és a törlesztendő részleteket fizetnie, terén. jóllehet a hitelt nem vette földje hozadékképességének emel- lésére igénybe. Ez a körülmény különösen, ha a mezőgazda- sági termények ára hanyatlóban van (ami a gazda fizetőké- pességét csökkentti), az adós mezőgazdára nézve mihamar vészes következményeket teremthet, mert a szigorú végrehajtási jog értelmében könnyen elveszti birtokát, ha fizetési kötelezett- ségének nem tesz eleget. Ily körülmények gyakori találkozása magyarázza a földbirtokadósság sokszor igen nyomasztó voltát. Az állam ezen jelenségekkel behatóan foglalkozzék és a mezőgazda- sági hitel kielégítésének lehetőleg tökéletes módjait teremtsen meg. A földbirtok eladósodásának ismerete, amihez a statisztikai adatgyűjtés segít el és a jogosulatlan hitel-igénybevétel lehető- ségének megszorítása egészítik ki az államnak ezt a politikáját.

Feladata továbbá, hogy a földhitel jogi rendjét szilárd ala- Telekkönyvek. pokra fektesse, ami a telekkönyvi intézmény által történik. Ebbe

a közhitelü könyvbe vezetettnek be a földbirtokokra vonatkozó jogok. Ezt egészíti ki az ingatlanokra vonatkozó végrehajtási jognak megfelelő szabályozása.

A földbirtok
adósság-
terhe.

Az európai államokban a földbirtok eladósodottsága jórészt a múlt század utolsó évtizedére vonatkozó adatok szerint a következő: (A számok a jelzálogadósságoknak a föld értékéhez viszonyított %-ait mutatják.)

Poroszország 45·63 (Meitzen: ill. a porosz statisztikai hivatal adata).

Baden 25·4 (Buchenberger)

Olaszország 30·84 (Bodio)

Franciaország 17·18 (Foville)

Ausztria 35·8 (összes ingatlan, Schiff)

Magyarország ugyanekkor 21·47, 1905-ben 26·17% (Fellner).

Ez a teher nem oszlik meg arányosan a különböző nagyságu földbirtokok között. Poroszországban a nagybirtok 60·98%, a parasztbirtok 33·71%, a kis parasztbirtok 28·93%-e erejéig van jelzáloggal megterhelve. Nálunk a törpebirtokokra 8·25%, a kisbirtokokra 33·61%, a középbirtokokra 35·93%, a nagybirtokokra 22·21% jelzálogadósság esik; tehát a legegészségesebb kiterjedésű birtokkategóriák adósságterhe a legnagyobb. Ez azonban még távolról sem jelenti a törpebirtok tehermentes voltát, sem azt, hogy a kis- és középbirtokokat más adóssági teher nem sújtja. A személyi hitel alakjában vállalt adósságok különösen ezeknél a birtokkategóriáknál lépnek erősen előtérbe, de nagyságuk megközelíthetőleg sem igen állapítható meg. Az adók és egyéb közterhekkel együtt a magyar földön nyugvó átlagos összteher a föld értékének 50·23%-áig terjed. (Fellner.)

A földbirtok eladósodása emelkedő irányzatot mutat.¹ Összefügg ez a föld értékének sokszor irracionális emelkedésével, mert a magasabbra becsült ingatlanra könnyebb kölcsönt kapni.¹

A mezőgaz-
dasági hitel
szervezése.

I. A birtokhitelt nyújthatják: 1. Magánosok. Az ilyen jelzálogkölcsön csak felmondható és rövid időre szóló lehet, épen ezért a célnak nem felel meg.

2. Nagyobb tőkeerővel rendelkező egyesületi szervezet, pl. egy takarékpénztár vagy egy jelzálogbank. Az ezek által nyújtott kölcsönök sem egyformán megfelelők. A mezőgazdasági hitel tökéletesen akkor van szervezve, ha a hitelező részéről fel nem mondható. (Ilyen a jelzálogbankok kölcsöne a záloglevelek segítségével.) Tökéletlenül akkor, ha felmondható, ilyen pl. a rövidlejáratu betéti üzlettel foglalkozó takarékpénztárak hitelnyújtása. Az egyesületi hitel vagy nyereszkesedési alapon (jelzálogbankok), vagy mint közhatósági intézmény a közérdek szem

¹ *Buchenberger*: id. m. II. 1—291. II. (Bő irodalmi adatok is.) — *Schmidt*: A magyar gazda hitele. Budapest, 1896. — *Fellner*: Adalék mezőgazdasági hitelpolitikánkhoz. Budapest, 1897. — *Ráth*: A földbirtokososztály hitelszükséglete és annak kielégítése. Budapest, 1891.

előtt tartásával államilag, községgileg szervezhető (a földhitel államosítása, állami vagy községi mezőgazdasági hitelintézetek).

3. Az érdekeltek szövetezése. Mezőgazdasági hitelszövetkezetekkel először a porosz Landschaftokban találkozunk, melyeknek elsejét 1769-ben II. Frigyes alapította Sziléziában. Ezek közhatósági jellegű, önkormányzattal bíró kényszeregyesületek, melyek mind az egyetemleges szavatosság alapján állva részesülnek nagyobb hitelben. Inkább a nagybirtok szolgálatában állnak. Hasonló célt szolgál nálunk az Országos Földhitelintézet és a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete.

4. Rodbertus azt javasolta, hogy a földbirtokos, ki kölcsönt vett fel birtokára, a tőkevisszafizetés helyett csak járadékfizetési kötelezettséggel terheltesse meg, mely kötelezettséget járadéklevél kiállításával vállalja magára. A régi német jog „*Rentenkauf*” (járadékvétel) intézményét éleszti fel ezzel. Szerinte csak így tekintik a földbirtokot járadékforrásnak és nem tőkének. E rendszer célja, hogy a földbirtokos hosszú időre szóló, felmondhatatlan és csak apránként visszafizetendő kölcsönt kapjon. A javaslat életképes része az újabb járadékirtok-intézményben valósult meg, mely a pusztuló parasztgazdaságok felélesztésére szolgáló kísérlet. Célja, hogy kisebb vagyonu egyének is juthassanak földbirtokhoz anélkül, hogy tőkét kelljen fizetniök. A birtok ára az eladónak bizonyos ideig szolgáltatandó és pénzben vagy gabonában kikötött járadékból áll. Telepítési törekvései közben Poroszország alkalmazta ezt a rendszert. Angliában is áll fenn ilyen intézmény (Small-Agricultural-Holdings). Ausztriában a jelzálog-teherkönnyebbités szolgálatába igyekeztek (1893) a járadékirtokok rendszerét bevonni. De siker nélkül. Galiciában a tartományi törvényhozás (1904) valósította meg ezt a rendszert. A járadékirtokok rendszere a mezőgazda-osztály érdekében nálunk is nagy gazdasági és társadalompolitikai feladatokra volna hivatva.¹

A járadék
birtokok
rendszere.

Fontos olyan vidékeknek kisbirtokosokkal való betelepítése, hol kisbirtokok maguktól, pl. a túltengő latifundiumok miatt nem képződhetnek. Erre törekszik az állam, mikor nagy birtoktesteket megvásárol, azokat parcellázza és részenként adja el parasztoknak. A telepítés a parcellázásnál tovább megy. Itt az állam azt is feladatának ismeri, hogy alkalmas kisbirtokosokat vezessen az illető parcellázott részekre és azoknak a letelepülését ott elősegítse. Poroszország folytatja ezt az akciót nagy erővel, de főleg politikai célból a lengyelek ellen.²

A telepítés és
parcellázás.

¹ Fellner: A járadékirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon. Budapest, 1900. (Ugyanez bővebben németül: Das System der Rentengüter und seine Anwendung in Ungarn. Berlin, 1905. c. alatt.)

² Németh: Telepítés. Közg. Lexikon. III. 493–501. l. (Ugyanitt bő magyar irodalom.) — Széchényi gr.: Telepítési törekvések Németországban. Budapest, 1893. — (A járadékirtokok kérdésével foglalkozó munkák.)

A Schulze-Delitzsch- és a Raiffeisen-féle hitelszövetkezetek.

II. Az üzemi hitel közelebb áll a kereskedelmi, ipari hitelhez; de attól visszafizethetősége tekintetében mégis különbözik. A kereskedelmi hitel rendes ideje néhány hónap, a mezőgazdaságié legalább egy vagy két esztendő, mert itt a termelési időszak is egy év. E hitel szervezése terén 1. különösen a kisbirtokos osztály hitelszükségletének kielégítésénél nagy szerep jut az *érdekeltek szövetkezésének*. A mezőgazdasági üzemi hitel céljait szolgálják a Schulze-Delitzsch-féle *előlegezési pénztárak* (első 1851-ben Eilenburgban) és még tökéletesebb alakban a Raiffeisen-féle *kölcsönpénztárak* (az első Flammersfeldben). Az utóbbiak községeként alakulnak, tehát a kisbirtokoshoz közel vannak, működésüket kisebb körre korlátozva a hitelképességet jobban ismerik, így alaptalan hitelnyújtás kevésbé fordul elő, osztalékot nem adnak, mi által tartaléktökéjüket és üzemi tőkéjüket is, melyből a kölcsönzés történik, gyorsabban növelik. E szövetkezetek hatása erkölcsi és kulturális szempontból is igen üdvös a kebelükbe tartozó mezőgazdákra.¹

A személyi hitel terén fellépő uzsora.

2. Az állam feladata, hogy megakadályozza a mezőgazdasági személyi hitel kielégítése terén különböző alakban fellépő uzsorát (pénz-, marha-, telek-, vetőmag-, gabona-uzsora, mely utóbbi az előre való gabona-vásárlásnál fordulhat elő, stb.).

A házhelymentesítés.

3. A személyi hitel túlzott igénybevételét és ezzel a túl-eladósodást akarják meggátolni azok a reformtörökvések is, melyek a birtok egy minimális részét kiveszik a végrehajthatóság alól, amint ez az észak-amerikai Egyesült-Államok több államában és Canadában is történik a *házhelymentesítés* (*homestead exemption*) által. E védelem nem korlátlan. A megszerzés előtti időkből eredő, vagy a vétel, ill. javítás céljaira felvett adóssággal és a birtok megszerzése után felvett olyan adósságokkal szemben nem véd, melyek mindkét házastárs beleegyezésével jelzálogilag biztosítottak. A kedvezmény csak addig tart, míg az illető birtokos a birtokon lakik. Néhol ez az intézmény közkötelezőleg áll fenn, másutt csak fakultative. A személyi hitel nyomán keletkező kötelezettségek ellen véd és itt is jórészt a nő érdekét igyekszik óvni. Előnyei, hogy oltalmat nyújt a családnak, előmozdítja a kis földtulajdonos fenmaradását, hozzájárul ama kívánatos

¹ Raiffeisen: Die Darlehenskassen. Neuwig. 4-ik kiad. 1883. — Schulze-Delitzsch: Vorschuss- und Kreditvereine als Volksbanken. Neu bearb. von Crüger. 6-ik kiad. Berlin, 1897. — Jäger: Der ländliche Personalkredit. Berlin, 1893. — Heiligenstadt: Die preussische Centralgenossenschaftskasse. Jena, 1897.

állapot előidézéséhez, melyben a föld azé, aki műveli, meggátolja a népességnek városokba özönlését, stb.¹

4. A jelzálogilag biztosított kölcsönök határok közé szorítása, de viszont e határok között a mezőgazdának lehető célszerű módon személyi hitelhez juttatása teszi célját a Schäffle által javasolt *inkorporációknak*. Ezek kényszerterületek, melyek a kötelékükbe tartozó közép- és kisbirtokosságot kölcsönrel látják el. A birtokok végrehajtása csak ezen inkorporációk által történhetik. Csupán földjavításokra, károk helyrehozására irányuló szükségletekre, biztosítási összegek fizetésének könnyítésére és bizonyos családi célokra adnak kölcsönt, mely a birtok becsértékének 40—50%-án túl nem terjedhet. Vételárhátralékok kiegyenlítése és örökösársak kielégítése céljából csak a legkritikább esetben kölcsönöznének. A birtok értékét az inkorporáció annak hozadéka alapján becsüli meg. A inkorporáció a birtokot az árverések alkalmával a legarravalóbb gazda kezeibe juttatja.²

Az inkorporációk.

Felmerült az a terv is, hogy a földbirtokokat terhelő súlyos jelzálogkölcsönöket állami támogatással alacsonyabb kamatozásukra alakítsák át. E *jelzálogtehermentesítés* (új földtehermentesítés) jogosultsága, de indokoltága is, vita tárgya. Mindenesetre csak ott volna alkalmazható, hol a túlságosan eladósodott földbirtokososztály helyzetén másként segíteni már egyáltalán nem lehet. De még itt is kérdéses, hogy ez az eljárás az állam nagymérvű megterhelése mellett vajjon nyújt-e pillanatnyinál maradandóbb előnyöket a földművelő osztálynak. Az új adósságvállalásnak pusztán ez az intézmény még nem állja útját.³

Az új földtehermentesítés.

50. §. A mezőgazdasági termékek forgalombahozatala. A mezőgazdasági hitelpolitika számos intézménye a termékek jobb forgalombahozatalát is igyekszik biztosítani. Így a *szövetkezeti tárházak* előlegezési kölcsönei. Különösen e cél szolgáltatásban állnak az *értékesítő szövetkezetek*, melyeknek hivatása a mezőgazdaság termékeit legmegfelelőbben piacra juttatni.

Az értékesítő és raktár-szövetkezetek.

A mezőgazdasági termékek forgalomképessége különböző. Ezt a mezőgazdának figyelembe kell vennie. A fogyasztóponthoz legközelebb fekvő gazdaságok termelhetik a legkevésbébb forgalomképes jószágot a legcélszerűbben. A távolabb eső gazdaságok már csak a forgalomképesebb javakat fogják jól értékesíthetni a piacon. Ez a jelenség vezette Thüinent a *mezőgazdasági termelő körök* törvényének felállításához. Az „elszigetelt államban” a városhoz legközelebb kerti termelvényeket termelnek szabad gazdálkodás

Thüinen körei.

¹ Waples: The Law of Homestead and Exemption. 1893. — Jenks: Homestead and Exemption Laws of the United-States. Dict. of Pol. Ec. II. 325—329. II. — Andrassy gr.: Az otthon mentesítő törvények. Budapest, 1883. — Láng: Minimum és homestead. Budapest, 1883.

² Schäffle: Der korporative Hilfskassenzwang. Tübingen, 1882. — Ugyanaz: Die Inkorporation des Hypothekarkredits. Tübingen, 1883. — Stein: Bauerngut und Hufrecht. Stuttgart 1882. — Ruhland: Die Lösung der landwirthschaftlichen Kreditfrage. Tübingen, 1886.

³ Fellner: A jelzálogtehermentesítés (új földtehermentesítés) kérdéséhez. Budapest, 1905.

szerint. A második körben erdőgazdaságot üznek tüzelő-, épület- és más haszonfa nyérése céljából. A harmadik körben a váltógazdaságot üzik. A negyedik kör a legelőgazdaságé, az ötödik a hármasszorgás szerint üzött mezőgazdaságé, míg a hatodikban az állattenyésztés folyik.

A gabonakereskedelem.

A mezőgazdaság legfontosabb terméke a gabona. (Legalább azon kultúrfajokon, melyen ma hazánk mezőgazdasága is áll.) A jó gabonaértékesítés ezért életkérdés a gazdára nézve. A jól szervezett és előrelátó gabonakereskedelem tehát a mezőgazdasági politikának is eszköze. De ez a kereskedelem nagy tőkét, nem csekély kereskedelmi ismereteket, ügyességet, mozgékony-ságot kíván, melyekkel a gazda általában nem bírhat. Ez az oka, hogy ez a foglalkozás egy másik gazdasági osztály feladatává válik. A mezőgazdák és gabonakereskedők érdeke azért nem azonos. Ellenkezőleg. A kereskedő haszna akkor nagyobb, ha lehetőleg jutányosan tud vásárolni, tehát ha kevés nyeresége van a mezőgazdának. Ez utóbbinak intelligenciájától függ, hogy mennyire szolgáltatja ki magát a kereskedőnek. A mezőgazdasági osztály arra igyekezzék, hogy az eladások alkalmával ne legyen kényszerhelyzetben. Ebben az irányban a *raktárszövetkezetek* vannak hivatva pótolhatatlan előnyöket biztosítani.¹

A mezőgazdasági válság

51. §. **A mezőgazdasági válság.** Azon okok között, melyek a mezőgazdaságot válságos helyzetbe sodorhatják, nagyjelentőségű a mezőgazdasági termékek, különösen a gabona huzamosabb árcsökkenése. A rossz termés mindig múltbéli baj, rendszeren kisebb területen is érezteti hatását.

A mai közlekedési viszonyok mellett a világ gabonatermése egy piacot alkot. Új, jutányosan termő vidékek csatlakozása a régi gabonatermő vidékekhez nagyon megnövelheti a piacra kerülő gabonamennyiséget. A nagyobb kínálat annál is inkább lenyomhatja az árt, mert az újabb vidékek (pl. az utóbbi időkben az északamerikai gabonatermő vidékek) jutányosabban termelnek. Ha ugyanez a mezőgazdaság más termékei is árcsökkenést mutatnak, a mezőgazdaság válságos helyzetbe kerülhet, melynek *orvosszereivel* foglalkozni a közgazdasági politikának elsőrangú feladata. A mezőgazda mindenekelőtt saját maga igyekszik baján segíteni, termelési költségeit iparkodik csökkenteni és termelésének eredményét fokozni a technika vívmányainak tökéletesebb kihasználásával. A jobb értékesítési alkalmat igyekszik megragadni szövetkezés útján. Az államtól is vár támogatást a reá nehezülő adóteher csökkentése, de különösen a mezőgazdasági termékekre vetett *védővám* alkalmazása útján. Az utóbbi módszer jogosultsága és haszna vitás. Angliában az Anti-Corn-Law-League a munkásosztály, de különösen az ipari vállalkozók érdekében a gabonavámok ellen küzdött. A német agráriusok

orvosszerei, különösen a gabonavámok.

¹ *Hirsch*: Terménykereskedés és határidőüzlet. Közg. Lexikon I. 514–529. II. (Bő irodalmi adatok.) — *Böhm*: Die Kornhäuser. Stuttgart, 1898. — *Wygodzinski*: Der gemeinsame Absatz landwirtschaftlicher Erzeugnisse. Offenbach, 1895. — A Magyar Gazdák Szemléjének sok cikke a szövetkezeti gabonaraktaikról.

megvalósították a gabonavámost anélkül, hogy az a szegény néposztály elsőrendű élelmiszerükségletét tevő cikkek árát tetemesen emelte volna, de viszont ugyancsak anélkül, hogy azzal a gabonaárak számottevő emelkedését érték volna el. Inkább a még nagyobb süllyedést kerülték el.¹

52. §. A mezőgazdasági ipar. *Mezőgazdasági ipar alatt azt a mezőgazdasági termelő foglalkozást értjük, mely a mezőgazdaság termékeit a mezőgazdasági üzem helyén fél- vagy készgyártmányokká dolgozza fel jórészt a mezőgazdasági üzem rendes munkaerőivel.* Egyes ipari termékek előállítása nem akasztja meg a mezőgazdasági munkáját, hanem azt produktivabbá is teszi a termékek jobb értékesítése folytán előálló nagyobb magángazdasági haszon, valamint azáltal, hogy az ipari feldolgozás folytán előálló melléktermékek a mezőgazdaság céljaira jól értékesíthetők.

Mezőgazdasági iparág pl. a szesztermelés gyökérnövényekből és tengeriből, melynek melléktermékeként moslék keletkezik. Ez igen jó állati tápanyag. A szeszfőzés nagyobb állattartást, ez nagyobb trágyaképződést, ez viszont a legelő és takarmánytermelők, kaszálók immár kisebb területre szorításával intenzívebb földkihasználást tesz lehetővé. Mezőgazdasági iparágak még a cukor-, a keményítő-, a maláta-, az olajgyártás, stb. A mezőgazdasági ipar a mezőgazdaságban rendelkezésre álló munka jobb kihasználását is lehetővé teszi. Több mezőgazdasági iparág az ipari termelés tökéletesbülésével és nagyipari tőkék keletkezésével inkább a tulajdonképeni ipar, még pedig a nagyipar munkakörébe ment át. (Malomipar, sörfőzés.)²

53. §. Az őstermelés egyéb ágai. 1. Az erdőgazdaság az erdő termékeit szerzi meg és hasznosítja. Főtermék a fa és pedig vagy használati (épület-, bútortermék), vagy tüzifa; melléktermékek a kéreg (cser), alom, gyanta, hamuszír, stb.; mellékhaszonvételek a legeltetés, makkoltatás, a vadászat, stb. Az erdő védi a talajt a termő réteg elpusztulása ellen, kiegyenlítőleg hat az időjárás szélsőségeire, éppen ezért jótékonyan hat az egészségi viszonyokra is.

Azon erdők, melyeknek talaja csak erdőművelésre használható, *feltétlenül erdőtalajon álló erdők.* Az erdőgazdasági politika egyik főfeladata ezeket az erdőket védeni, az okszerű erdőgazdálkodást rajtuk biztosítani.

Az erdőgazdaság *szálerdőt, középerdőt és sarjerdőt* különböztet meg. A szálerdő magról keletkezik és pedig vagy természetes úton, vagy ültetés útján. Ez az üzemi mód az értékesebb használati fa előállítására alkalmas. A sarjerdő a levágott fák gyökér- vagy tuskósarjaiból keletkezik. Inkább tüzfát ad. A középerdő a két kezelésmód keveréséből áll elő. — Fontos a *vágások (vágásforduló, forgás, turnus)* idejének megállapítása. Szálerdőkben ez mindig hosszabb (40—160 év), sarjerdőknél rövidebb (5—60 év). Ha az erdőt állandóan akarjuk használni, akkor annyi egyenlő korosztályu részletre

¹ Buchenberger: id. m. II. 528—635. II. (Ugyanitt a további irodalmat.) — A mezőgazdasági hitel kérdésénél említett irodalom.

² Heusch: Jóságberendezés- és kezeléstan. Magyar-Ovár, 1895. 286—300. II. — Kosutány Mezőgazdasági ipar. Közg. Lexikon. II. 662—668. II.

kell felosztani, amennyi a forgás ideje. Ha az erdőt így kezelik, *normál* állapotban van. Az erdőüzem az erdőt vágások által használja ki. A vágás vagy *fokozatosan felújító*, vagy *tarvágás*. Az előbbinél csak a teljesen kifejldött fákat vágják, az utóbbinál a vágásokra felosztott erdőt egészen levágják. A fa értékesítési módjától, de az erdőt alkotó fafajok természetétől is függ, hogy a kihasználás e módjai közül melyiket választászik.

Vadászat és halászat. 2. A vadállomány és a vizek halállományának fentartásáról és okszerű kihasználásának biztosításáról is gondoskodnia kell az államnak a *vadászati és halászati jog* szabályozásával. A vadászati jog rendesen a földtulajdonost illeti, ki azonban ezen jogát csak a vad óvására vonatkozó rendelkezések betartásával gyakorolhatja. A halászat nagyobb belvizekkel, főleg tengerparttal bíró országokban fontos tényezője a közgazdaságnak. ¹

Bányászat. 3. A *bányászat* a föld méhében rejlő értékes anyagokat, az érceket, a különféle sókat és a kőszén hozza felszínre. Közgazdasági jelentősége igen nagy, amit azon anyagok nélkülözhetetlen volta mutat, melyeket termel. A vas és a kőszén, mai ipari technikánk e fontos anyagai, a bányászat útján állnak rendelkezésünkre. A bányászat anyaga emberi előrelátással nem szaporítható. Innen azon számítások nagy jelentősége, melyeket pl. Anglia szénbőségére, hazánk és Európa vasgazdagságára vonatkozólag tettek. Régebben a bányászatot felségjognak tekintették, majd elismerték a bányászat szabadságát. Ma a különböző bányatermékekre vonatkozólag különbözőképen van szabályozva a túrzás joga. A kőszénbányászat joga pl. a föld tulajdonosáé az északamerikai Egyesült-Államokban és a szűkebb értelemben vett Magyarországon. A bányavállalkozó járadékot köteles a föld tulajdonosának fizetni Franciaországban és Svédországban. A bányászati jog egyáltalán el van választva a földtulajdontól Ausztriában, Poroszországban, stb. ²

Az állattenyésztés. 4. Tulajdonképeni *állattenyésztésről* akkor szólnunk, mikor ez a földművelés mellett öncéllá lesz. Fontosabb fajtái a szarvasmarha-, ló-, juh-, sertés-, baromfi-tenyésztés. Az állam feladata mindegyiknél a legalkalmasabban tenyészíthető fajták okszerű megválasztása, apaállatokról való gondoskodás útján a faj fentartása, az állategészségügyi szabályok megalkotása és az idevonatkozó szigorú rendszert.

Szőlő- és gyümölcsstermelés. 5. A szőlő- és a gyümölcsstermelés mint a mezőgazdaságnak kerti gazdaság alakjában üzött, tehát megfelelő körülmények mellett különösen jövedelmező ágai jönnek számba.

II. Ipar.

Az ipar fogalma, 54. §. Az ipar fogalma és jelentősége. Az ipar munka, munkaeszközök és részben a természet erőinek (de nem a föld termőerejének) segítségével tovább dolgozza fel, leginkább átalakítja az őstermelés nyújtotta anyagot.

jelentősége, Az ipar különösen munkára és munkaeszközökre alapított termelés. A munka ügyesebbé válása és a munkaeszközök töké-

¹ Schwappach: Forstpolitik, Jagd- und Fischereipolitik. Leipzig, 1894. (Igen bő további irodalmi adatok e munka 365–396. lapjain.)

² Arndt: Bergbau und Bergbaupolitik. Leipzig, 1894.

letesedése adja az ipar fejlődésének képét. Az ipar emancipálja az embert a természet befolyása alól. A szellemi munkának, a találékonyságnak, a vállalkozói ügyességnek itt tágabb tér jut. A társadalmi fejlődésnek is inkább eszköze az ipar; nagyobb népsűrűséget enged, sőt fejlődése ilyen feltételez. A fogyasztóközönség szaporodása és az ipari termelés fejlődése párhuzamos jelenségek. Az egyik a másikra visszahat.

Az iparnak is vannak természetes feltételei: azon eszközökben és anyagokban, hajtóerőkben való gazdagság, melyeket az ipar felhasznál. Első helyen áll ezek között a szén, amint ezt Anglia, Franciaország, Belgium, Németország ipari vidékeinek szénbősége jól mutatja.

feltételei,

Az ipar a haladás, a fejlődés, a gyors mozgás tere lévén, a benne élők, a vele foglalkozók gondolatvilága is mentesül a konzervativizmustól. Az ipari foglalkozás hamar viszi az embert egyik helyről a másikra, sokszor a haza határain kívül is, ami mind ellenkező társadalmi jelenségeket teremt ennél a foglalkozási ágánál, mint a mezőgazdaságnál. Az ipar a liberalizmus, az egyenlőség, az egyéniség erős kifejlődésének bölcseje. De amint ezeket az eszméket először növeli nagygyá, úgy hamar meg is ássa sírját a liberalizmusnak. Haladó, egyenlőséget követelő természete kapcsolatban az ipari munkásviszonyokkal, hamar megérleli a szocializmus törekvéseit.¹

társadalmi hatásai.

55. §. Az ipari szervezet. A városok alakulásától a XVIII. század végéig az ipar szervezete a *céhrendszer* volt. *A céhek közjellegű testületek, melyekben az iparosok érdekeik védelmére és iparuk ügyeinek önkormányzati úton való intézésére egyesültek.*

A céhek.

A céh egyfelől az ipart védte a fogyasztókkal szemben a kereslet arányos megozása által, másfelől azonban a fogyasztók érdekeit is szolgálta a munka jószágának ellenőrzése által. Mesterek, legények, inasok egyaránt beléjük tartoztak. Teljesjogu tagjai azonban csak a mesterek voltak. Hogy valaki mester lehessen, ahhoz el kellett töltenie a meghatározott inas, legény- és vándorlási időt és remekelnie kellett. A céhrendszer biztosította az iparosnak a városi piac egy részét, de terjeszkedésének határát is szigorúan meg-

¹ Elsősorban figyelmet érdemelnek az általános áttekintést nyújtó munkák gyanánt felsorolt művek idevágó fejezetei. Továbbá (még mindig) Roscher: System der Volkswirtschaft. III. Nationalökonomik des Handels und Gewerbelebens. 7-te Aufl. bearb. von Stieda. Stuttgart, 1899. — Bücher: Gewerbe. Hdwb. d. Staatsw. IV. 360—393. II. — Grunzel: System der Industriepolitik. Leipzig, 1905. (Történeti részében felületes.) — Gaal: Ipar és iparpolitika. Közg. Lexikon II. 27—40. II. — Az ipartörvény módosítása. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. minister. 10 kötet. Budapest 1904—6. Különösen IV—X. kötetek.

szabta. *A céh tehát egyben ipari érdekképviselet, iparoktatási és iparrendészeti intézmény volt.* Csekély forgalom, kevés termelés mellett a céhrendszer megfelelt rendeltetésének. A XVI. századtól kezdve azonban a céhek a mesterek érdekepolitikájának váltak eszközeivé.

A céheken kívül álló iparágak.

A céhek elfajulásával párhuzamosan fejlődik az állami hatalom. Az állam magához vonja a céhek szabályozását is, autonóm jogaikat megnyirbálja. Az ipari élet fejlődésével a *céheken kívül álló iparágak* keletkeznek. Most már nemcsak a céhek valamelyikéhez való tartozás, hanem állami engedély alapján is lehetett valaki mesterré.

A nagyipar állami támogatása.

Az ipari termékekre irányuló kereslet emelkedése és az állam pénzügyi szükségleteinek növekedése folytán az államok a nagyobb tőkeerővel dolgozó és így adóképesebb vállalatokat támogatták, ami a *nagyiparnak való állami kedvezésben* nyilvánul. Ilyenek az ipar állapotai a XVIII. században.

Az ipari szabadság rendszere.

A gazdasági szabadság rendszere a céhrendszer fenmaradt kereteit szűkeknek találta. Franciaországban a forradalom 1791-ben szabaddá tette az iparüzést. Csak egyes egészségügyi és rendészeti szabályokat tartottak fenn. Anglia 1562-ből való törvényét, mely az ipart a régi szervezetek segítségével szabályozta, 1814-ben törli el. A céheket azonban teljesen csak 1835-ben szünteti meg. Ausztriában 1859-ben, Németországban 1869-ben rendezték az iparszabadság elvei alapján az iparügyet.

Az iparszabadság főbb elvei: mindenki szabadon gyakorolhat bármely ipart nemre, korra, állampolgárságra, vallásra való tekintet nélkül; telephelyét szabadon választhatja; szabadon árusíthat akár saját maga készítette, akár vásárolt árukat, melyeknek árát szabadon állapíthatja meg; alkalmazottaival szabadon szerződhetik. Ma a legtöbb állam, bár az iparszabadság elvét valósítja meg, gazdasági, rendészeti (pl. egészségügyi), főleg azonban társadalompolitikai okokból az iparüzés szabadságának számos korlátját állítja fel. Szervezetet is alkot az ipar számára: az *ipartestületek* a körükbe tartozó iparosok autonóm képviseletei.

Az ipari munkáshelyzete hajdan és most.

A céhrendszer idejében a viszony a munkaadó iparos és az alkalmazott munkás közt patriarchális színezetű volt. E mellett a munkaadó és a munkás viszonyát a hatóság is szabályozta, megállapította kölcsönösen jogaikat és kötelességeiket, különösen a munkaidőt és a munkabért. Csak az előírás szerint képzett munkást volt szabad alkalmazni. Az alkalmazott munkásnak azonban joga volt munkára és bizonyos ideig munkahiány esetén is tartásra. De fennállt az alkalmazottak munkabeszüntetésének

tilalma; tilos volt a munkások béremelő törekvése is. Az állam, pl. Angliában, a munkanélküliek ellátására szegényügyi adót szedett. Az ebből javadalmazottakat pedig kényszerítette, hogy a hatóság részéről kiosztott munkákat elvégezzék.

A teljes ipari szabadság rendszere legrosszabb hátrányait az alkalmazottak társadalmi viszonyai terén érezte. A mai állam épen ezért szabályok közé szorította az iparüzést és az alkalmazottak viszonyait is kötelezőleg rendezi. A mai államok munkásvédelmi rendelkezései megannyi korlátai az ipari szabadságnak.¹

Az ipari szabadság rendszere átalakul.

56. §. Az ipari üzem alakjai. 1. Az ipari üzem legtökéletlenebb alakja a családi ipar, melynél az előállított, esetleg beszerzett nyersanyagot a család magánháztartása körében dolgozza fel. Itt túlnyomólag kézzel termelnek, vagy kezdetleges, emberi erővel hajtott gépekkel (rokka, szövőszék). 2. Ha a családi ipar a piac számára is termel, közel jut már a háziiparhoz. Ilyenkor a neve népipar. Terméketlen vidékeken a mezőgazdasággal foglalkozó népességnek ez az ipar az egyedüli megélhetési módja, mely azonban a gyáriparral alig bírván versenyezni, válságos helyzetbe jutott. 3. A kézműipar hivatásszerű ipari termelés a piac, ill. a megrendelők, de inkább a közvetlen fogyasztók részére. Tökéletlen, egyszerű gépekkel termel. Két alakját különböztetik meg: a) Ha a megrendelő szolgáltatja a nyersanyagot, neve béripar. Ez ismét kétféleképpen üzhető. a) Ha a kézműves otthon végzi munkáját és itt fogadja el a fogyasztó megbízásait, neve megbízási ipar. b) Ha házról házra járva kínálja munkáját, vándoripar. b) A kézműnek azt a fejlettebb alakját, mikor már a kézműves a nyersanyag is, áriparnak nevezik. Itt kezdődik a tulajdonképeni piacra való termelés. Ez is üzhető időszakos vándorlásokkal összekötve, mikor a kézműves maga árusítja termékeit. Járhat házról házra. Később rendszeren a vásárokat keresi fel. A kézműipart másként kisiparnak is mondják; bár e kifejezés gyűjtőfogalom gyanánt is alkalmazható az eddig említett ipari üzemi alakulatokra. A kézműipar kisüzem.

A családi ipar.

A népipar.

A kézműipar (kisipar).

¹ Aczady: Céhek és céhrendszer. Közg. Lexikon I. 420–430. II. (Ugyanitt I. a további magyar irodalmat.) — Stieda: Zunftwesen. Hdwb. d. Staatsw. VII. 1012–1033. II. (Ugyanitt I. a további német irodalmat.) — Schmoller: Die Strassburger Tucher- und Weberzunft und das deutsche Zunftwesen vom XIII–XVII. Jahrhundert. Strassburg, 1881. — Ashley: An Introduction to English Economic History and Theory. I. The Middle Ages. 6-th impr. London, 1906. II. The End of The Middle Ages. 4-th ed. London, 1906. — Brentano: Arbeiterfrage. Schönberg's Hdb. 1-ső kiadás I kötet. — Matlekovits: Az ipar szervezete Magyarországon. Közg. Lexikon II. 40–45. II.

Az áriparral kezdődik a tulajdonképeni piacra való termelés.

A tökeszegénység jellemzi. Ezért nem tud már a gazdasági fejlettség magasabb fokán az ipar feladatának teljesen megfelelni. De még itt is van jogosultsága és tere, különösen a javító és az egyéni ízlést megkövetelő munkánál. A műiparra való átmenetet tartják egyik legjobb mentőeszközünek.¹

A háziipar.

4. A XVI. század óta a kereskedelem fejlődése következtében a tőke társul a kézműiparral. Előáll a *háziipar* (*manufaktúra, házilag üzött nagyipar vagy gyárszerűleg üzött kézmű.*) Tőkével rendelkező kereskedők magukhoz vonják a családi és a kézműiparosok egyes csoportjait, hogy azokat megbízásukból az illetők lakhelyein dolgoztassák, termékeiket pedig a maguk szélesebb kereskedelmi látókörével értékesítsék. A munkaadó vállalkozó gyakran nem érintkezik közvetlenül a háziiparossal, hanem ügynökei útján, akik vagy tisztán kereskedők vagy egyúttal iparosok, mikor a háziiparostól átvett árut még tovább dolgozzák fel, mielőtt megbízójukhoz juttatnák.

Állhat a háziipar abban, hogy az alkalmazott munkás otthonra vállal munkát, vagy a munkaszüneti időközöket használja fel ily munkák elvégzésére. Űzhetik a háziipart mellékfoglalkozás gyanánt olyanok, kiknek rendes főfoglalkozásuk is van, de olyanok is, pl. nők, kiknek családfenntartói keresettel bírnak. A vállalkozó adja a munka anyagát pl. a szabóiparnál. De lehet, hogy a vállalkozó a háziiparostól ennek a nyers anyagával előállított kész terméket veszi át. Ez inkább a népipar háziipari szervezésénél fordul elő. A háziipar a modern kapitalisztikus termelésnek nagyon elterjedt alakja. Különösen ott gyakori, hol női munkát lehet alkalmazni.

A háziipar
előnyei a
vállalkozóra
nézve.

A háziipar jelentősége a vállalkozóra nézve ezen üzemi alak nagy jövedelmezőségében rejlik. A termelés költségei csekélyek. Nagyobb befektetést nem kíván. Helyiségről, sokszor munkaeszközről sem kell gondoskodni a vállalkozónak. A vállalkozó nem áll úgy szemben a háziiparossal, mint a gyáros munkásával. Ha annak jólétéről nem gondoskodik is, ennek hatásai közvetlenül nem látszanak. A vállalkozó csak forgó tőkére költ; a piac terjedelmét és ennek változásait, mint kereskedő jól átlátja és mindig csak annyit termel, amennyit előreláthatólag el tud a piacon helyezni. A termelés menynyiségét könnyen változtathatja. Az üzletbe fektetett tőke kivonásának nehézségeivel nem küzd, mint a gyáros. A háziiparosok nem állván egymással összeköttetésben, bérköveteléseiuknél nem léphetnek fel olyan erővel, mint a gyáros munkásai.

A háziipar
káros hatása
a munkásra.

A háziipar fontos társadalompolitikai hátránya a túldolgoztatás, a

¹ Gelléri: Kisipar. Közg. Lexikon II. 413—415. II. (Ugyanitt I. a magyar irodalmat.) — Gerster: A kézmivesség jövő alakulása; a kisipar jövője. Szeged, 1901. — Stieda: Handwerk. Hdwb. d. Staatsw. IV. 1097—1114. II. (Ugyanitt a további német irodalom.) — Adler: Über die Lage des Handwerks in Oesterreich. Freiburg—Tübingen, 1898. — Scherrer: Das Handwerk sonst und jetzt. Berlin, 1907. — Schriften des Vereins für Sozialpolitik: Untersuchungen über die Lage des Handwerks in Deutschland und Oesterreich. (Bd. 62—71.)

gyermek- és női munkának, az éjjeli munkának túlzott igénybevétele. Mint-hogy a magánháztartás körében üzik, munkásvédelmi és egészségügyi szempontból nem ellenőrizhető. A rendszer e hátrányai annál jobban mutatkoznak, minél több közvetítő helyeződik a vállalkozó és a háziiparos közé. Ezek mind a háziiparos munkáján igyekeznek nyereségre szert tenni. Ha az ily közvetítő ügynök, vagy az ügynökök egész sora különösen városi iparágakban a munkaerőket háziiparilag fölöttébb alacsony bér mellett túldolgoztatja, *sweating-* (izzasztó, kiszípolozó) *rendszer*ről beszélünk.¹

5. A nagyipari üzem legjellemzőbb alakja a gyáripár. A *gyáripár* gyár olyan ipari üzem, melynél nagyjobb számú munkást meghatározott telephelyen, nagyfokú munkamegosztás, nagyobb tőkealkalmazás és fejlett technikai eszközök használata mellett egyesít az ipari munka elvégzésére a gyáros, ki csak a vállalkozói munkát végzi.

A gyár fogalmát az egyes törvényhozások különféleképpen határozzák meg. Kiinduló pontul vagy bizonyos munkásszámot, vagy az alkalmazott gépek által képviselt hajtóerőmennyiséget vesznek fel. Az ilyen szoros megállapításokra közigazgatási, gyárellenőrzési szempontokból van szükség.

A gyár jellemzői különösen a géptermelés és a nagyfokú munkamegosztás, ami a termelő folyamat nagymérvű specializálására vezet az egyes gyárakon belül, de azok között is. A gyáripár különösen azon árukat állíthatja sikerrel elő, melyek után nagy a kereslet, melyek tehát egyenlő minőségben, nagy mennyiségben és lehetőleg jutányosan állítandók elő. Épen ezért a gyáripárnak társadalmi feltételei is vannak. Ilyenek: a nagyobb népesség, az ezzel kapcsolatos nagyobb fogyasztóképesség. A közlekedés, a hitelszervezet fejlődése a nagyobb mérvű szükségletek keletkezésével együtt mind hozzájárult a gyáripár megteremtéséhez.

A nagy tőkék a termelésnek a gyári termelés rendszere szerint való egyesítésére törnek, ami a nagy gyárak keletkezéséhez vezet. Ezek ugyanazt a nyersanyagot különböző fokokon átdolgozó vállalatok egyesítései. Az ilyen nagy vállalat maga termeli a nyersanyagot (vas- és szénbánya), maga dolgozza fel (vasgyár) és a melléktermékeket is maga értékesíti. Vagy oly vállalat, mely a termék előállításához szükséges mellékiparágakat, azokat is gyárilag üzve, mind a maga körében egyesíti. (Vállalat, mely gépeit maga állítja elő.) Jövedelmezőségüket fokozandók, az azonos iparágakat folytató nagy gyárak is egyesülhetnek a piac jobb kihasználására, ami kartellek, trustök keletkezésére vezet.

A nagyipar a gyáripár útján roppant fejlődést ért el. Üdvös

A gyáripár hatásai.

¹ *Sombart*: *Haasindustrie*. Hdwb. d. Staatsw. IV. 1138—1169. II. (Igen bő irodalmi adatok.) — *Booth*: *Life and Labour of the People in London*. First Series: *Poverty. The Trades of East London Connected with Poverty*. London, 1904. Főleg 256—347. II. (*Women's work, Home work, Sweating*.) — *Szterényi*: *Háziipar*. Közg. Lexikon I. 827—833. II. A népiparról is szól. Ugyanitt I. a magyar irodalmat.)

hatásai különösen a termelés terén bámulatosak. A gyár többet, rendesen jobban és sokkal olcsóbban termel, mint a kézműipar. De ezzel tönkretette a kisipart, melyen a szövetkezés (nyersanyagbeszerző, termelő szövetkezetek) sem segít. Társadalmi hatásai azonban nem olyan kedvezők, mint a termelés terén elért eredményei. A nagy tőkék agglomerációjához és a munkások helyzetének rosszabbodásához vezetett.¹

A szabada-
lom.

57. §. Az ipar fejlődését előmozdító intézmények. I. Az ipari jogvédelem. Az ipari tulajdont a szabadalmi rendszerrel, a védjegy- és a mintaoltalommal védik. 1. A szabadalom a feltaláló azon jogát védi, hogy találmányát bizonyos ideig kizárólag értékesítheti. Az ipari termelés tökéletesbítése a technika terén elérhető találmányoktól függ. A szabadalmi rendszer a feltalálói tevékenységet igyekszik munkára sarkalni.

A szabadalomszerzést a francia törvényhozás teszi 1791-ben a fejedlem kegyelmi ténye helyett megszabott feltételek mellett mindenki által szabadon megszerezhető joggá. Azóta ez a felfogás vált uralkodóvá minden államban.

A szabadalmi rendszert monopolisztikus természete miatt támadják. De a gyakorlat bebizonyította, hogy különösen tekintettel azon feltalálókra, kik nem üzemet folytató iparosok, épen a találmány értékesítése végett szükség van ilyen időhöz kötött védelemre, mely persze ne legyen tulságosan hosszú. (Rendesen 15 év.) A szabadalomtulajdonos kötelezendő, hogy szabadalmát bizonyos időn belül gyakorlatba végye, ill. másnak adja át e célból. (Használati engedélyek rendszere.) Bizonyos közhasznú tárgyakra (gyógyszerek, élelmiszerek) rendesen nem adnak szabadalmat. Állami érdekekből fontos szabadalmakat (hadügyiek) az állam vásárol meg. A szabadalomért bizonyos évi díj jár, mely évről-évre emelkedik. Ez is kényszeríti a tulajdonost az értékesítésre.

A szabadalmi
eljárás.

A szabadalmat a bejelentő a szabadalmi eljárás útján kapja meg. Ez többféle a) Az előzetes vizsgálati rendszernél megvizsgálják a találmány új voltát. Azt a bejelentést, melyet az előzetes vizsgálat nem tekint új találmánynak, nem is lajstromozzák. Így Németországban, Angliában, az északamerikai Egyesült-Államokban, a skandináv államokban és Japánban. b) A bejelentési eljárásnál, melyet más államokon kívül Franciaország is

¹ Stieda: Fabrik. Hdwb. d. Staatsw. III. 771–782. II. — Schmoller: Wesen und Verfassung der Grossunternehmung. A Sozial- und Gewerbepolitik der Gegenwart c. munkában. Leipzig, 1890. — Szerényi: A magyar korona országainak gyáripára 1898-ban. Budapest, 1901. (Statisztika.)

követ, közhirrre teszik a megadott szabadalmakat, melyeket minden további vizsgálat nélkül, ha alakilag rendben vannak, lajstromoznak. A találmány új voltát nem vizsgálják. Itt az érdekeltek védekeznek az utánzók ellen. A vitás kérdések fölött aztán rendes bíróság dönt. c) A *kihirdetési*, másként *felszólalási eljárás*nál a találmányt közhirrre teszik és csak egy bizonyos idő után, mely alatt a sértett érdekek jelentkezhettek, történik döntés a szabadalom fölött. A közérdeket a feltalálóval szemben a *megsemmisítési, megvonási eljárás*, viszont a feltaláló érdekét másokkal szemben a *bitorlási eljárás* védi.

2. A *mintavédelem* (használati vagy izlés minta) az ipari termék bizonyos formájának kihasználását biztosítja. A szabadalom új tárgyra, új összetételre, ez pedig csak új alakra vonatkozik. Nagy jelentősége van pl. a szövőiparnál.

3. A *védjegyoltalom* a gyártmányra alkalmazott és az utánzatok ellen védő gyári, kereskedelmi vagy származási jegyek oltalma. Ez is, mint a mintaoltalom a szabadalmi eljáráshoz hasonló, bár egyszerűbb módon szerezhető meg. A védjegyoltalom, különösen a tisztességtelen verseny, az értéktelen utánzatok konkurrenciája ellen véd.

Az ipari jogok védelme csak úgy hatásos, ha nemcsak egy állam területére terjed ki. Nemzetközi védelmet biztosítanak az ipari tulajdonnak az államok idevonatkozó szerződésai. De még ennél is nagyobb mértékben az államok nemzetközi egyesülése, melyet Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Belgium és Svájc *Union internationale pour la protection de la propriété industrielle* címmel 1883-ban alkottak. Az unióhoz Anglia, a skandináv államok, Japán, az északamerikai Egyesült Államok, a német birodalom is csatlakoztak. Ausztria és Magyarország csatlakozása is a közel jövőre kilátásba vétetett.

Az ipari jogok védelme általános iparfejlesztő eszköz. Az intézmény nemzeti irányu kihasználását az ipari tulajdonra vonatkozó nemzetközi megállapodások mindjobban megnehezítik.¹

II. Az ipari oktatás. A nagy munkamegosztás megkívánja az iparoktatás irányainak elkülönülését aszerint amint a munkást vagy vállalkozót akarunk nevelni. A tanult munkás a jövő és viszont a tanult munkás biztosítja az ipar jövőjét. Tehát nemcsak a vállalkozót, kinek kereskedelmi ismeretekre is van szüksége, hanem a munkást is nevelni kell, mint akinek technikai képzettségétől első sorban függ az ipar termelőképessége. A munkást természettudományi és technikai ismeretek által kell feladatára előkészíteni. A vállalkozónak ezenkívül általános közgazdasági és kereskedelmi ismeretekre van szüksége.

¹ Pap: Szabadalom. Közg. Lexikon III. 355—367. II. (Ugyanitt I. a magyar irodalom.) — Stephan és Schmid: Der Schutz der gewerblichen Urheberrechte des In- und Auslandes. Leipzig, 1899. (Irodalom: 511—531. II.)

Az ipari oktatás általánosabban a XVIII. század közepe óta szerepel az ipar fejlesztésének eszköze gyanánt.

szervezete. A régebbi ipari oktatás rendszere *ipariskolákból, reáliskolákból és polytechnikumokból* állott. Később a reáliskolák és a polytechnikumok, ez utóbbiak mint *műegyetemek, műszaki főiskolák* elválnak a tulajdonképeni iparoktatástól melynek szervei ekkor már az *ipariskolák*, melyek megint vagy *továbbképző (vasárnapi vagy esti iskolák)* vagy *szakiskolák*. Az innen kikerülő növendék további céljai szerint vagy a *magasabb ipari szakiskolába* vagy a *mesteriskolába* kerül. Az iparoktatás e szerveit magánosok, ipari egyesületek, kereskedelmi és iparkamarák, községek vagy az állam tartják fenn. Nálunk a rendszer tagozódása ilyen: inasiskolák, segédek továbbképző tanfolyamok, kézműves iskolák, ipari szakiskolák és felső ipariskolák, női ipariskolák, aztán ipari, rajziskolák és iparmuzeumok. Az ipari oktatás előkészítése szempontjából fontos a népiskolákban üzött *kézügyességi (slöjd-) oktatás*, melynek hazája Svédország. Az *ipari kiállítások* nemcsak az iparoktatás hatékony eszközei hanem az ipar termékeinek piacát is szélesítik. Ipari, kereskedelmi *muzeumok gyűjtemények, mintaműhelyek*, az ipari szakoktatás további eszközei.¹

III. A védővám és egyéb vámpolitikai iparfejlesztő eszközök.

A *védővám fogalma.* A belföldi ipar támogatásának leghasználtabb eszköze a külföldi iparral szemben a *védővám*. A *külföldi ipar termékeit, különösen azon iparágait, amelyet fejleszteni akarunk, a támogatás mértékéig vámmal rójjuk meg.*²

A védővám — legbuzgóbb harcosa, List Frigyes szerint — legjobb módja az olyan iparág fejlesztésének, melynek megvannak belföldön a természetes feltételei, de amelyben a nagy külföldi verseny miatt a magánosok tőkéiket nem merik kockáztatni. A védővám csak átmeneti, nevelő természetű.

A *nemzeti munka védelme.* Nagyobb jelentőségű az a törekvés, mely a belföldi termelésnek minden téren előnyt igyekszik biztosítani a külföldi termelésével szemben. Jelszava: *a nemzeti munka védelme*. Ma szinte világszerte ennek a jegyében élünk.

Majd minden állam többé-kevésbbé hódolt a védővamos politikának még a merkantilizmus tanításának hatása alatt. Aztán kb. a múlt század közepe táján egy általánosnak nevezhető szabadabb irányzat következett be az európai kereskedelmi politikában, míg most a védővámok rendszere ismét virágzik. Különösen az északamerikai Egyesült Államok mutatják a védővamos politika erőteljes példáját.

A *védővám hatásai.* A védővám pártolójának az a hite, hogy e vám mint nevelő eszköz célszerű a fejletlen ipar támogatására, ha annak minden kelléke megvan, csak tőke nem áll rendelkezésre, nem ment

¹ Az iparoktatás Magyarországon és a külföldön. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. minister, Budapest, 1904.

² L. a vám fogalmát bővebben a 135. s köv. lapokon.

minden tévedéstől, mert a tőkéket nem lehet erőszakkal a jövedelmezőbb (tehát ez esetben más országbeli) termelő alkalmaktól elvonni. A védővám megdrágítja a fogyasztást. Az ár-emelkedés könnyen lehetővé teszi a külföldi áru behozatalát, vagy ha azt megszorítja, megszorítja egyúttal a termelést is, mert csökkentette a kivitel lehetőségét. De tegyük fel, hogy a védővám ösztönzi a belföldi ipart nagyobb termelésre, hogy a belföldi verseny leszállítja az árakat; ennek hasznát sem a fogyasztók látják, hanem az iparosok, kik megegyezéssel az árakat a vámösszeg erejéig felcsigázva tartják.

A védővám ott jogosult, hol az illető iparág természetes feltételei megvannak és ahol nagy kiterjedésű az állam, mely ipari és mezőgazdasági termelésével saját magát el tudja kölcsönösen látni; szóval amely sem kivitel, sem bevétel tekintetében a külföldre nem szorul. Az európai államok ilyen zárt egységeket alig alkothatnak. Minél inkább vannak valamely államban kivitelre szoruló termelőágak, annál kevésbé alkalmazható a védővám.¹

A kikészítő eljárás vámügyi kedvezmény, melynek iparfejlesztő célzata van. A nyerstermény vámentesen vagy kedvezőbb feltételek mellett kerül az országba, hogy ott feldolgoztatván ily állapotban jusson ismét külföldre. Az ipar e támogatással versenyképesebbé válik, olcsóbban jutván nyersanyaghoz. Alkalmazható pl. a bőr-, a szövő-, a vas-, a malomiparnál. A gabona kedvezményes behozatala kikészítés céljából: *örlési forgalom*.²

A termelésnél vagy vám alakjában beszedett fogyasztási adót az állam visszafizeti, ha a kész termék fogyasztás előtt külföldre kerül. Ez az adó- vagy vámvisszatérítés. Néha megkövetelik az azonoság bizonyítását, azt t. i., hogy a kivinni szándékolt áru azon nyerstermékből készült legyen, melyet a behozatalnál megvámoltak. Más eljárás szerint a kivivő utalványt kap, mely a kivitt mennyiségnek megfelelő mennyiségű áru vámentes behozatalára jogosít (*titres d'acquit à caution*), vagy a nyersanyag vámjáról nyugtát állítanak ki és e vámot megfelelő mennyiségű készáru kivitele esetén visszafizetik (*vámnyugták rendszere*). Ha a kivivő az és a kivittet jutalom.

¹) List: Das nationale System der Politischen Oekonomie. Eingeleitet von Waentig. Jena, 1904. (Az eredeti kiadást és a magyar fordítást l. Függ.) — Fawcett: Free Trade and Protection. London, 1879. 3-d. ed. — Lexis: Schutzsystem. Hdwb. d. Staatsw. 638—657. II. — Schüller: Schutzzoll und Freihandel. Wien—Leipzig, 1905. (Lásd a Vámügynél említett irodalmat is.)

²) Szerényi J.: Kikészítési eljárás. Közg. Lex. II. 385—389. II. — Heckel: Veredelungsverkehr. Hdwb. d. Staatsw. VII. 380—382. II. — L. a Vámügynél említett irodalmat is.

anyagból több készterméket tud előállítani, ami a termelő technika fejlődésével hamar beköszönhet, a visszatérítés által jutalmat kap. Ez a rejtett jutalom az oka, hogy az adó-, ill. vámvisszatérítésről mint iparfejlesztő eszközről szólunk. Egyes iparcikkek (cukor, szesz) előállítását és kivitelét közvetlen *kiviteli jutalmakkal* is szokás előmozdítani. Helytelen közgazdasági politika. A belföld költségére külföldön teszi az árukat olcsóbbá.¹

Az állami
kedvezmények.

IV. Állami kedvezmények, másként tulajdonképeni iparfejlesztés alatt a hazai ipar adó- és szállítási kedvezményekben való részesítését, ez úton külföldi tőkének és vállalkozó iparosoknak beédesgetését, segítségükkel belföldön is iparos osztály nevelését, valamint az új iparágak meghonosítása alkalmával adott tőke- (pénz- és gép-) segélyeket értjük. Ide sorozható az iparnak hitelt nyújtó intézetek állami támogatása is.²

III. Kereskedelem.

A kereskedelem fogalma,

58. §. A kereskedelem fogalma, jelentősége és fajtái. A kereskedelem mint foglalkozás az a termelő ág, mely hivatásszerűen viszi a javakat a termelőtől a fogyasztóhoz. A kereskedő végzi az áruk forgalombahozatalával kapcsolatos egyéb, pl. a hitelügy terén lejátszódó feladatokat is. Mint intézmény pedig a fogyasztó és termelő közt fennálló, időbeli, térbeli és személybeli elválasztottság legyőzésére hivatott cselekmények és berendezések rendszere.

jelentősége

Az őstermelő anyagi, az iparos alaki, a kereskedő helyi és időbeli értéket állít elő. A kereskedő ott, akkor és oly mennyiségben adja a fogyasztónak rendelkezésére az általa szükségelt javakat, amint ez azokat kívánja. A kereskedelem élethivatást betöltő, produktív foglalkozás.

(nem főfoglalkozás),

A kereskedelem értéktermelő voltát néha kétségbe vonják. Azt állítják, hogy túlsok kereskedő lép a fogyasztó és a termelő közé, mely közbeneső fokok nyeresége csökkenti a termelő hasznát és növeli a fogyasztó költségeit. Hogy ezt megakadályozzák, arra törekednek, hogy termelő és fogyasztó közvetlenül lépjenek érintkezésbe, a kereskedő kirekesztésével védekezvén annak nyereszkeskedő hajlama ellen. A termelők e célból értékesítő (raktár-)

¹ Lexis: Ausfuhrprämien und Ausfuhrvergütungen. Hdwb. d. Staatsw. I. 34—39. II. — Ugyanaz: Identitätsnachweis. Hdwb. d. Staatsw. IV. 1315—1320. II. — L. a Vámügynél említett irodalmat is.

² Szterényi: Iparfejlesztés Magyarországon. Közg. Lexikon II. 45—58. II. — Emlékirat az iparfejlesztésről. Melléklet a kereskedelemügyi m. kir. minisztérium 1904. évi költségvetéséhez. — Emlékirat a hazai kisipar és gyáripár állásáról és fejlesztésének szükségéről. Évszám nélkül (1907.) — Az 1890: XIII. és XIV. és 1899: XLIX. törvénycikkek indokolásai.

szövetkezeteket, a fogyasztók fogyasztási szövetkezeteket alkotnak. A kereskedő azonban nem szorítható ki ott, hol a termelőknek a legkülönfélébb szükségletekkel bíró fogyasztókat közvetlenül kellene felkeresniök, és viszont, amire termelők és fogyasztók egyaránt képtelenek. Kinövések a termelés minden ágában, a kereskedelemnél is vannak. Ezekért magát az egész foglalkozási ágat nem lehet rövidesen elítélni. A közvetítő kereskedőt legfeljebb csak olyan áruknál lehet kirekeszteni, melyeket a fogyasztók rendes mértékben állandóan fogyasztanak, s amelyeknél speciális ízléskülönbségek sem jönnek számba. Ilyen cikkek az élelmiszerek egy része. Az ezeket beszerző fogyasztási szövetkezetek sem irányulnak azonban általában a kereskedelem, csak a kiskereskedelem nagy árai ellen. Hiszen rendszeren nagykereskedőktől vásárolnak.

A kereskedelem szorosabban függ össze az iparral, mint pl. a mezőgazdasággal. Főleg a bennük felhasznált tőkék szükséges sajátságait tekintve van köztük hasonlóság. Különben is az iparosnak, főleg a nagyobb vállalkozónak bizonyos értelemben kereskedőnek is kell lennie, hogy gyártmányainak leendő piacát jól átláthassa. Viszont a kereskedő foglalkozása néhol az ipart is érinti. (Az áruk osztályozása, csomagolása, darabolása, kirakatozás, stb.¹)

A *belkereskedelem* az ország határain belül marad. A *külkereskedelem* országok közt közvetíti az áruk forgalmát. *Beviteli*, *kereskedelem*, ha kívülről hoz be árukat; *kiviteli*, ha belföldi árukat visz ki külföldre; *átviteli*, ha külföldi árukat az országon keresztül megint külföldre visz. A nemzetközi kereskedelmet *világkereskedelemnek* is mondják. Ebben valamely nép aktíve vagy csak passzíve vehet részt. Az utóbbi esetben csak vásárol (pl. a kelet-ázsiai vidékek jó része).

A *nagykereskedelem* termelők és kereskedők közt közvetít; *Nagy és kis-kereskedelem* kereskedők és a fogyasztók közt. Nagy és kis-kereskedelem nem esik mindig össze a kereskedelmi nagy és kis üzem fogalmával, bár rendszeren a nagy kereskedelem nagy tőkékkel nagyobb piac ellátására és nagyobb kockázattal dolgozik. De a kiskereskedelem is lehet nagy üzem, pl. a nagy áruházak. A nagykereskedelem szabadabb üzlethelyének megválasztásában, nincs úgy a fogyasztók közelségéhez kötve, mint a kiskereskedelem; épen ezért raktárt sem kell tartania úgy,

¹ Az általános áttekintést nyújtó művek gyanánt felsorolt munkák idevágó részein kívül különösen Cohn: Nationalökonomie des Handels und des Verkehrswesens. Stuttgart, 1898. 1—546. II. — Grunzel: System der Handelspolitik. 2-te Aufl. Leipzig, 1906. — van der Borgh: Handel und Handelspolitik. Leipzig, 1900. (Irodalom: 477—570. II.) E munkák az alább említendő kérdések tekintetében is bőven tájékoztatnak.

mint az utóbbinak. A nagy áruházak, gyűjteményes árucsarnokok nagyban űzött kiskereskedések. Versenyük a kiskereskedelemre igen veszedelmes. A nagykereskedelem egyes ágait (gyarmatáru-kereskedelmet) régebben *kiváltságolt társaságok* (chartered companies) tartották kezükben, melyek főleg a tengerentúli kereskedelmet bonyolították le. Virágzásuk fénykora a XVII. és XVIII. század.¹

A kereskedelem fejlődését kereskedelem fejlődését is előmozdító gazdasági intézmények: 1. a előmozdító, gazdasági szabadság. Mig sok vámsorompó, földhöz kötöttség, a általános jellegű közzgazdasági intézmények.

59. §. Kereskedelmi intézmények. I. Általános jellegű, a kereskedelem fejlődését is előmozdító gazdasági intézmények: 1. a előmozdító, gazdasági szabadság. Mig sok vámsorompó, földhöz kötöttség, a szabad mozgás hiánya jellemzi a gazdasági életet, addig a kereskedelem fejlődéséről nem lehet szó, mely szabad mozgást követel személyek, dolgok tekintetében egyaránt. 2. De a szabadság rendet, jó rendészetet, vagyon- és jogbiztonságot is kíván. 3. A kereskedelem egyik főemelyűje a hitel. Ez pedig csak jó kereskedelmi és hiteltörvényhozás és törvénykezés mellett fejlődhetik. A jó, gyors, olesó és szakszerű kereskedelmi igazságszolgáltatás, mint a közjólétet is általában emelő intézmény, a kereskedelem leg-erősebb támasza. 4. Általános érdekek kívánják, hogy a gazdasági élet terén a tisztességtelen üzelmeket megakadályozzuk. Ezért a kereskedelemnél is fontos a *tisztességtelen verseny korlátozása*² és 5. ami a tisztességtelen üzelmeket a hitelszerzés terén teszi lehetetlenné, a *jó hitelhírszolgálat*.³

Közvetlen kereskedelmi intézmények.

II. Közvetlenül hat közre a kereskedelem fejlesztésére 1. a jó kereskedelmi szakoktatás. 2. A mértékrendszer közkötelező megállapítása és állandó ellenőrzése, mely célra mértékhitelítő hivatalokat állítanak fel. Az a mértékrendszer felel meg legjobban a célnak, mely lehetőleg általánosan el van terjedve. A nemzetközi mértékegyezményt (méterrendszer) az európai államok (Anglia kivételével) és az amerikaiak 1875. máj. 20-án kötötték meg.

Árumegállító jogok.

3. A kereskedelem szabadságát korlátozták régen az

¹ Die Lage des Kleinhandels. Herausgegeben von der Handelskammer zu Hannover. I—II. Berlin, 1899—1900. — *Sombart*: Die Entwicklungstendenzen im modernen Kleinhandel. Leipzig, 1900. — *Huber*: Warenhaus und Kleinhandel. Berlin, 1899. — *Stresemann*: Die Warenhäuser. Zeitschrift f. d. ges. Staatswissenschaft. 1900. 696—733. II. — (L. az áruházadó kérdésénél említett irodalmat is). — *Bonassieux*: Les grands compagnies de commerce. Paris, 1892. — *Cawston és Keane*: The Early Chartered Companies. London, 1896.

² *Vallaton*: La concurrence déloyale et la concurrence illicite. Lausanne, 1895. — *Maresch*: Über gesetzlichen Schutz gegen unredliche Konkurrenz. Wien, 1890. — *Reüling*: Der unlautere Wettbewerb. Berlin, 1895. — *Marich*: Tisztességtelen verseny. Közg. Lexikon III. 533—538. II. (Irodalom is.)

³ *Schimmelpfeng*: Wert der geschäftsfreundlichen und der berufsmässigen Auskunftserteilung. Berlin, 1884. — *Ehrenberg*: Auskunftswesen, kaufmännisches. Hdwb. d. Staatsw. II. 46—51. II. — *Guttman*: A tudakozódás ügye Magyarországon. Budapest, 1895.

árumegállító jogok, melyek mivel forgalmat vontak maguk után, a kereskedelemnek akkoriban fontos intézményei voltak. Egyes városok a mellettük vezető szárazföldi vagy víziúton haladó kereskedőt megállíthatták, hogy áruát eladásra kínálja (*Jus stapulae, emporii*). Mikor a közlekedés fejletlen és veszélyes volt, e jogok révén a kereskedők a városok részéről védelemben részesültek.¹

4. A kereskedőknek juttatott védelem fejlesztette ki a vásárokat is, melyek bizonyos helyen és időben megállapított találkozásai a kereskedőknek (*vándoriparosoknak*) és a fogyasztóknak. A vásárok a nagyobb fokú védelem (*Marktfriede*) alatt hamar fejlődtek; jelentőségüket ma is fentartották. A heti vásárok élelmiszerek és közönségesebb szükségleti tárgyak bevásárlását biztosítják. Nagyobb helyeken összeolvadnak a napipiacokkal, különösen ott, hol az élelmiszerek vásárcsarnokokban állnak a fogyasztók rendelkezésére. Az országos vásárok nagyobb körzet érdeklődőit gyűjtik össze. Ezeken fogyasztók és kiskereskedők vásárolnak. A nagyvásárok, sokadalmak (*Messen*) nemzetközi forgalmat bonyolítanak le.²

Vásárok.

5. Az árverések (*auctiók*) nagy tömegben egyszerre piacra kerülő áruk (dohány, déli gyümölcs, gyapju) forgalmát bonyolítják le. Ily árveréseket magánvállalkozók, vagy maga az állam rendezhet; bérbeadás útján is kezelhetők.

Árverések.

6. A tőzsdék kereskedők, alkuszok, közvetítők állandó találkozó helyei oly árukkal való kereskedelemre, melyek tömegesen kerülnek forgalomba, fajlag vannak meghatározva, tehát meg nem tekintendők, hanem rendszeren minták mellett vagy szokásos megjelölések szerint adatnak el és ahol az üzleteket a megszokott üzleti szokások szerint bonyolítják le. Majd minden nagy városban van tőzsde. Londonban a Royal Exchange-t a XVI. század közepén alapították. Az 1801-ben létesült Stock Exchange-zsel együtt az értéktőzsdét alkotja, melynek forgalmát értékpapírok teszik. Vannak árutőzsdék is. Szervezetük különböző. Állhatnak állami befolyás és ellenőrzés alatt, vagy működhetnek szabadon.

Tőzsdék.

¹ Lamprecht: Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Leipzig, 1885. II. 256. s. köv. II. — Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. Leipzig, 1891. II. 370. s. köv. II. — Rathgen: Die Entstehung der Märkte in Deutschland. Strassburg, 1881. — Szende: Árumegállítási jog. Közg. Lexikon. I. 283—4. II. — Farkas: Kassa árumegállító joga. Kassa, 1883. — Király: Pozsony város joga a középkorban. Budapest, 1894. — Gárdonyi: Felső-Magyarország kereskedelmi útjai a középkorban. Közg. Szemle. 1908. 2. 3.

² Rathgen: Märkte und Messen. Hdwb. d. Staatsw. V. 691—703. II. (66 irodalom.) — Ary: Vásárügy. Közg. Lexikon III. 734—741. II. (Magyar irodalom is.) — Hasse: Geschichte der Leipziger Messen. Leipzig, 1885.

A közhatósági befolyást vagy az állam vagy a községi önkormányzat gyakorolja. Szervezeti szabályzatuk, mely pontosan meg van állapítva, következőkre terjed ki: tőzsdetanács, tőzsdebiztos, tőzsdebíró, üzleti szokások, ügynökök jogállása, hatásköre, stb. A tőzsde lehet magántársulat (pl. a londoni) vagy közintézmény (pl. a legtöbb európai nagy város tőzsdéje.¹

Közigazgatási
szerepök.

A tőzsdék állandó piac biztosításával a rendes, a köz-
érdeknek leginkább megfelelő áralakulást teszik lehetővé. Ez
különösen a *tőzsdei árjegyzések* hivatalos közzétételével történik,
melyek így árszabályozókká lesznek. A tőzsdei kereskedelmet
különösen jellemzi a *spekuláció*. Főleg a „fiktív” üzletek ilyen
jellegűek. Ezeknél nem a szállítás, hanem az árfolyamkülönbsé-
geken való nyereszkesedés a cél. Az ilyen üzletek túltengése a
tőzsdei intézmény hátrányos oldala. A különböző üzletek leg-
nevezetesebb alakja a *határidő-üzlet*, melynél az ügylet minden
körülményét a tőzsdei szokások állapítják meg (határidő, mennyi-
ség, minőség, stb.), a felek csak az árt szabják meg és a külön-
bözetet fizetik. Ehhez csatlakoznak a *díjugylet*, a *deport*, a
reportüzlet. Elfajulása vezet a *corner*-hez, a *ring*-hez.

Az állam
feladata a
tőzsdeügy
terén.

Az állam feladata a tőzsdeügy terén a tisztességes keres-
kedelem szabad mozgásának biztosítása. A tisztességtelen üzér-
kedés megakadályozására az állam, sajnos, nem sokat tehet.
(Esetleg prospektuskényszer.) A „fedezetlen” határidőüzlet eltün-
tetésére sincs más mód, csak olyan, mely a tisztességes keres-
kedelmet is sújtja.²

Közraktárak.

7. A felhalmozott árukészletek gyűjtésére, raktározására,
értékesítésére szolgál a *közraktári intézmény* (tárház, elevátor).
Az áru (rendesen gabona) az elevátor legfelső emeletére kerül,
honnan minőségi osztályokba különítve és tisztítva jut fokozato-
san lejjebb. A közraktári intézmény mellett, hogy az árut
osztályozza és értékesítését ezzel is megkönnyíti, lehetővé teszi
a folytonos termelést, minek jelentősége főleg a tömegtermelés
tárgyát tevő áruknál (ezeknek raktározására szolgál a közraktár)
elsőrendű fontossága. A termelő az értékesítés céljából beraktá-

¹ Ehrenberg: Börsenwesen. Hdwb. d. Staatsw. II. 1023–1053. II. — Cohn: id. m. 318–400. II. — Philippovich: id. m. II. 2. 161–193. II. (E munkáknak igen bő irodalom.) — Deutsch: Tőzsde és tőzsdereform. Közg. Lexikon III. 573–581. II. — Boudon: La bourse anglaise. Paris, 1898.

² Cohn és Philippovich előbb idézett munkái, különösen az utóbbi II. 2. 182–193. II. — Stenographisches Protokoll über die Enquête betreffend die Reform des börsemässigen Terminhandels mit landw. Producten. I–III. Wien, 1901. — A tőzsde-reform tárgyában tartott szakértekezlet anyaggyűjteménye. Kiadja a m. kir. kereskedelemügyi ministerium. Budapest, 1897.

rozott árura, mintegy kézizálogra, a közraktártól előleget, kölcsönt kap.¹ Az ehhez fűződő *közraktári ügylet* a forgalmat segíti elő.

8. Különösen a külkereskedelmet előmozdító intézmény az *Egyéb kereskedelmi intézmények.* iparfejlesztésnél tárgyalt *kikészítő eljárás, vámvisszatérítés, kiviteli juttatás*; 9. a kereskedelmi szempontból fontos *áruforgalmi, különösen külkereskedelmi statisztika* vezetése. 10. Fontos a kereskedelem érdekeinek képviselői kereskedelmi kamarák, egyesületek, stb. által.

60. §. **A külkereskedelem.** Az államok természeti, éghajlati, gazdasági viszonyai vagy egyáltalán nem alkalmasak bizonyos áruk előállítására, vagy ha lehetne is ily árut otthon előállítani, az *A külkereskedelem elmélete.* *többször kerülne, mint amennyiért külföldről behozható.* Az ilyen jószágot külföldön vásárolják. Még abban az esetben is fejlődik ki nemzetközi kereskedelem két ország között, ha egyikük minden jószág előállításánál előnyben van a másik felett. Ha t. i. előnye nem egyforma minden jószágra nézve, akkor a másik országnál minden árut előnyösebben termelő ország is *azon jószág termelésére fogja magát adni, melynél a legkisebb termelési költséggel tud dolgozni.* Ide viszi át munkáját és tőkéjét, miután azokat a többi jószág termeléséből kivonta.

Nemzetközi forgalom létrejöttéhez tehát a komparatív (összehasonlított) termelő költségeknek kell különbözőeknek lenniök. Tegyük fel, hogy két ország két jószág tekintetében lép egymással nemzetközi forgalomba. A két ország legyen A és B, a két jószág pl. M és N. M termelési költségei A-ban x , B-ben x_1 ; N-éi A-ban y , B-ben y_1 . Ez esetben a termelési költségek különbsége M jószágnál $(x - x_1)$, N jószágnál $(y - y_1)$. A komparatív termelési költségek különbsége pedig $(x - x_1) - (y - y_1)$. Nemzetközi kereskedelem létrejöttéhez tehát szükséges, de elegendő is, hogy $(x - x_1) \geq (y - y_1)$. Ezt a tételt Ricardo állította fel. Igazságát — tovább fejlesztve az elméletet — Cairnes történeti példákkal (pl. Ausztrália külforgalmával a nagy aranymosások felfedezése utáni időkben) igazolta. *A komparatív termelő költségek tana.*

A külkereskedelemnek ez az elmélete feltételes természetű. A nemzetek egymásközi olyan forgalmát kívánja meg, melyet az államok jogi korlátai (vámok) nem akadályoznak és melyben a kereslet és kínálat szabad-versenyszerű érvényesülését csak azok a természetes akadályok gátolják, melyek különböző országok természeti különbségeiben, a tőkének és munkának egyik országból a másikba való átviteli nehézségeiben, vagy szinte lehetetlenségében állanak. *A külkereskedelmi elmélet relativitása.*

¹ Miklós: Közraktárak. Közg. Lexikon II. 543—554. II. — Szántó: Köztárházak. Budapest, 1903. — Az 50. §-nál említett irodalom.

Az áralakulás a külkereskedelemben.

Természeti előnyök, munka, tőke nem vihetők úgy át az egyik országból a másikba, hogy az áralakulást a kereslet és kínálat a külkereskedelemben is közvetlenül szabályozhatná. A külkereskedelemben valamely jószág árát az előállítási költség a szállítási költségek betudásával, másfelől a vásárló államnak ugyanezen jószágra vonatkozó termelési költsége határozza meg. Végeredményben pedig az ár (az ú. n. *nemzetközi érték*) azon jószág előállítási ára szerint igazodik megint a szállítási költségek betudásával, melylyel az illető jószágot a vásárló, tehát a keresletet tevő ország megszerzi. A kereslet azonban kölcsönös és a kétoldalu kereslet közösen hat ki az áralakulásra.

Millnek a *nemzetközi értékekről* szóló elmélete ugyanezt mondja. Szerinte az érték, melyen egy ország termelvényeit más nemzetekéivel cseréli („érték” alatt „természetes árt” kell érteni) két körülménytől függ. a) idegen áruk iránti keresletének nagyságától összehasonlítva ezt a külföld keresletével saját cikkei iránt, b) a tőkétől, melyet a saját fogyasztásra szánt belföldi áruk termelésétől elvonhat és el is von, összehasonlítva ezt azon tőkével, melyet a külföld visz át az első ország piaca számára való termelésbe. Minél kisebb az arányszám az első ország javára ez összehasonlításoknál, annál kedvezőbbek rá nézve a cserélés feltételei. A két feltétel azonos alapu. A tőke, melyet egy ország saját fogyasztásra szánt belföldi áruk termelésétől elvonhat, arányban áll keresletével külföldi áruk után.

A nemzetközi kereslet egyenlete.

Tehát annál magasabb árakat fog a nemzetközi forgalomban egy ország elérni, minél nagyobb a termékei iránt való kereslet más nemzeteknél és minél kisebb az ő kereslete más nemzetek termelvényei iránt. Ez a szabály megfordítottja annak a fontos tételnek, melylyel egymást kölcsönösen magyarázzák, hogy t. i. *minden ország bevétele egyensúlyban van kivitelével*. (E tételt a *nemzetközi kereslet egyenletének* mondják.) Az árak pedig úgy alakulnak, hogy az ország kivitele megfizesse bevitelét. A nemzeteknek egymás közt való kereskedelme ugyanis végeredményben áruk cseréjéből áll.¹

A kereskedelmi

Azt az összehasonlítást, mely az országba behozott és onnan kivitt árukat állítja egymással szembe, kereskedelmi mérlegnek nevezzük. A merkantilisták ehhez fűzték külkereskedelmi politikájukat. A kiviteli többletet feltűntető kereskedelmi mérleget tartották kíváncsnak, úgy okoskodván, hogy majd e kiviteli többlet

¹ Ricardo: Principles of Political Economy and Taxation. VII. fejelet. — Mill: Principles of Political Economy. III. könyv, XVII–XXII. fejelet. — Cairnes: Some Leading Principles of Political Economy Newly Expounded. London, 1874. 355–449. II. — Bastable: The Theory of International Trade with Some of its Applications to Economic Policy. 4-ik kiadás. London, 1903. — Földes: id. m. II. 208–244. II.

pénzzel fog kiegyenlítettetni, mire szerintök az országnak első sorban van szüksége.

A kereskedelmi mérlegnél tökéletesebb képet nyújt valamely ország gazdasági helyzetéről a *fizetési mérleg*, mely az ország összes kültartozásainak és *külvételéseinek egyenlege*. Mindkettő lehet *aktív* vagy *passzív*. A kereskedelmi mérleg akkor *aktív*, ha az országnak több a kivitele mint a behozatala. A *fizetési mérleg* pedig akkor *aktív*, ha az ország követelése a külfölddel szemben nagyobbak, mint tartozásai.

A külkereskedelmi statisztika azt látszik bizonyítani, hogy a nemzetközi kereslet egyenletének szabálya, mely szerint minden ország bevétele egyensúlyban van annak kivitelével, nem áll mindig. Vannak országok pl., melyeknek bevétele mint Angliáé is, évről-évre rendszeresen meghaladja kivitelét. Az ellentmondás csak látszólagos. Nem az árubevételnek és kivitelnek kell egyenlőnek lennie, hanem a nemzetközi *tartozásoknak és követeléseknek* kell egyensúlyban lenniök. Egy ország a másiknak teljesíthet olyan szolgálatokat, amelyek az ő oldalán nem tüntetnek fel árukivitt (Anglia például a kontinens tengeri szállítója), de amelyek a másik országot mégis tartozásokra készítetik, amelyeket ez áruk küldésével fog kiegyenlíteni. Az államhitei igénybevétele, ill. annak a külföld részéről való kielégítése szintén vonhat maga után árube- és kivitt.¹

Bár a külkereskedelem árukat cserél árukért, ez a csere mégsem történik közvetlenül, hanem *fizetőeszközök* közvetítésével. Legalkalmasabb eszköz külföldi tartozások fizetésére a *váltó*. Pl. egy magyar részről angol adósra intézvényezett váltót megvesz itt valaki, kinek Angliában fizetnie kell. Ezt a váltót küldi ki fizetés fejében; angol hitelezője pedig bemutatja az illető váltót kifizetés végett az intézvényezettnek, ill. egy banknál. Ha a váltó kiállításának alapja kereskedelmi ügylet, *kereskedelmi váltóról* beszélünk. A kereskedelmi váltók különböző nagyságu összegeiknél, különböző lejáratok idejüknél fogva nem alkalmasak közvetlenül a külföldi kötelezettségek teljesítésére. A közvetítést tehát a bankok teljesítik, melyek a váltók megbízhatóságát is jobban tudják ellenőrizni. A kereskedő külföldi fizetéseit teljesítendő, egy bank segítségét veszi igénybe, mely a kereskedő által fizetendő összeget fizetési utalvány vagy saját váltó alakjában küldi meg a külföldi hitelezőnek. A bank pedig ily ügyleteit kereskedelmi váltók adásával-vételével fedezi. (A forgalomban

¹ A merkantilizmus kérdésénél említett irodalom. — Grunzel: Der internationale Wirtschaftsverkehr und seine Bilanz. Leipzig. 1895. — Fellner: A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. Budapest, 1908. (L. itt a további irodalmat.)

tehát előtérben a *bankváltók* állnak szemben a kereskedelmi váltókkal, melyek az előbbiekből kibocsájtásának alapjául szolgálnak.) A banküzlet egy ága, a *váltókémlés (arbitrage)* éppen azt vizsgálja, hogy mely váltókkal mikor lehet legjutányosabban fizetni.

Papírpénzzel és bankjegyekkel csak akkor lehet külkereskedelmi fizetéseket teljesíteni, ha üzérkedés tárgyai lehetnek, mert csak ez esetben fognak egyesek a nyereség reményében ezekből készletet gyűjteni és raktáron tartani. *Belföldi papírpénzzel* történt fizetés nem bír az adósságtörlesztés jellegével. Ekkor csak a hitelezés alakja változik. Az ekként fizető ország adósa marad a külföldnek, míg a kiküldött papírpénz kivitt áruk ellenében onnan vissza nem jön. Fenmaradó tartozások *ércküldemények*kel is fedezhetők.

A váltóárfolyam.

Ha valamely ország fizetési mérlege rosszabbodik, tehát tartozásai vannak egy másik ország irányában, ez utóbbinak váltói, melyekkel a fizetés teljesíthető, növekvő kereslet tárgyat fogják tenni. A kereslet irántuk emelkedvén, áruk is emelkedni fog. A *külföldi váltók (devisák)*, mint keresletnek és kínálatnak tárgyai, változó árakon kelnek. A váltóknak ebből az *áralakulásából áll elő a váltóárfolyam*. A váltóárfolyamokat vagy úgy jegyzik a tőzsdén, hogy meghatározott mennyiségű külföldi pénzért belföldi valutájú váltóban mennyi fizetendő, vagy úgy, hogy meghatározott mennyiségű belföldi pénzért mennyi külföldit lehet kapni.

A paritás.

A váltóárfolyam megállapítására alapul az államok nemese-
 répénzeinek *paritása* szolgál. *Paritás alatt két különböző pénz-
 nemben foglalt egyenlő tömegű, értékű nemes fémennyiséget értünk.*
 Így pl. a paritás Anglia és Németország közt ez: 1 £ = 20·4295 M, vagy
 Magyarország és Németország között ez: 20 K = 17·012 M.

Az arany-
 pontok.

A váltóárfolyam emelkedésének és esésének határa van. Az emelkedés csak addig tart, míg nem lehet az illető tartozást közvetlenül ércpénz küldésével olcsóbban kiegyenlíteni. Viszont, ha a külföldi váltókban nagyobb a kínálat, mint a kereslet, árfolyamuk le fog szállni addig a pontig, melyen túl már gazdaságosabb az olcsón kapható váltók ellenében aranyat behozni. Azt a két pontot, mely között a paritás körül a váltók árfolyama ingadozik, *aranypontoknak* nevezzük. Ezek nem változatlanok, hanem különösen az arany szállítási költségei szerint változóak.

A valuta és
 a váltó-
 árfolyam
 kölcsön-
 hatása.

Ha a külföldi váltó ára az alsó pontot éri el, az arany beszivárog, ha a felsőt, kivándorol. Ebben mutatkozik legjobban a valutának és a váltóárfolyamnak egymásra való hatása. De minden eltérés a paritól ellenkező irányu mozgalmat indít meg a

váltóárfolyamban. Mert pl. ha a magyar fizetési mérleg passzív, a berlini váltó parin felül áll. Aki oda árut visz ki, oly váltót kap, melyért itthon többet adnak, tehát előnyös lesz a kivitel. Ez fizetési mérlegünk javítására hat. Épen így hat az ugyanekkor csökkenő behozatal, mivel a behozónak a magas áru berlini váltókat kellene megvennie, hogy odakint árukat vásárolhasson.

Ha a külföldi váltók ára magas, a váltóárfolyam kedvezőtlen az országra, mert a külföldi értékek megszerzéséhez több belföldi pénz kell. Ellenkező esetben a váltóárfolyam kedvező. *A kedvezőtlen váltóárfolyam árukivitelre ösztönöz, míg a kedvező behozatalra serkent.* A merkantilisták szerint az volt a kedvező árfolyam, mely mellett arany jöhetett az országba. A mai felfogás az arany beözönlését előmozdító, vagy legalább a bank tartalékát kimélő váltóárfolyamot azért mondja kedvezőnek, mert ez a jelenség az alacsonyabb bankkamatlábbal jár együtt, az ilyen kamatláb pedig a gazdasági életre előnyös. Míg az aranykivitel előmozdító váltóárfolyam a kamatláb emelésére készíttet, minek az üzleti életre hátrányos hatása van.¹

61. §. *A vámügy.* A vám áruk után akkor fizetendő közszolgáltatás, mikor azok az ország ill. a vámterület határát (a vám-vonalat) átlépik. Beviteliek, kiviteliek, ill. átviteliek aszerint, hogy minő az áru útiránya. A vám szedhető pénzügyi szempontból. Az ilyen *pénzügyi vámnak* az a célja, hogy jövedelmet biztosítson az államnak. A vámok másik csoportját *közzgazdasági*, tehát ipari, kereskedelmi célokból szedik. E *közzgazdasági vámok* között legfontosabbak a beviteliek. Kiviteliek csak ott fordulnak elő, hol fontos nyers anyagok kivitelét akarják megnehezíteni. Az átviteli vámok nem szokásosak. Az államok inkább kedvezésben részesítik az átviteli kereskedelmet, különösen ha ipari feldolgozással kapcsolatos. A pénzügyi vám a közzgazdaságival szemben aránylag alacsony. Minél kevésbé riasztja el a behozatalt, annál nagyobb a pénzügyi eredménye; míg a másik, mivel célja a behozatal megakadályozása, magas (*tiltó, prohibítív, védővám*).

A vámok nevezetesebb fajai; a *különbözeti (differenciális) vámok*, mikor ugyanazon árukra különböző vámtétel van megállapítva a származási ország,

Kedvező és kedvezőtlen váltóárfolyam.

A vám fogalma.

Pénzügyi és közzgazdasági vámok.

A vámok fajai.

¹ L. az e §-ban már említett irodalmat. — Továbbá Goschen: The Theory of the Foreign Exchanges. London, 9-ik kiad. 1876. — Schraut: Die Lehre von den auswärtigen Wechselkursen. Leipzig, 2. kiad. 1882. — Lexis: Die volkswirtschaftliche Bedeutung des Wechsels. Hdwb. d. Staatsw. VII. 697–709. II.

vagy a behozatali útvonal szerint; a *lobogó vámok* illetékek, melyeket az idegen lobogó alatt behozott árukra vetnek, hogy a nemzeti kereskedelmet és hajózást védjék; a *raktárvámok* vámpótlékok oly ~~án~~ után, melyeket idegen kikötők, országok közvetítésével hoznak be; a *retorziós vámokat* akkor alkalmazza valamely állam egy másik államból jövő árukkal szemben, mikor ez utóbbi állam rosszabb elbánásban részesíti az előbbinek kivitelét.

A vámok kiróhatók az áruk értéke szerint: *értékvámok*, vagy súly, ill. darabszám szerinti mennyiségük alapján: *specifikus vámok*. Az értékvámok tökéletesebbek, de kezelésük bajos. Kérdéses, hogy az elvámolás alapjául milyen érték vétéssék. Az érték esetenkénti megállapítása megint igen körülményes eljárást kíván. Amerikában, különösen az Egyesült-Államok még ma is követik az értékvámok rendszerét. Ezzel jobban meg tudják nehezíteni a behozatalt. A két rendszert különben össze is lehet fűzni, pl. a specifikus vámok rendszerénél szokásos csoportok képzésével.

A vámtarifa. Az állam által szedett vámok rendszeres jegyzéke a vámtarifa. Ebben valósítja meg valamely ország *vámrendszere* segítségével a maga külkereskedelmi politikáját, melynek különös célja lehet pl. az ipar, vagy a mezőgazdaság védelme is. Az *autonom vámtarifa* tisztán a belföld elhatározása alapján jött létre. *Szerződéses (konvencionális)* a vámtarifa, ha a vámtételeket az állam más államokkal való előzetes megállapodás alapján állítja be a tarifába. Ha az ilyen tarifát szerződészerűleg csak egyes országokkal szemben alkalmazzák, míg a többiekkel szemben az autonom vámtarifa tételei a mérvadók, akkor az utóbbi *általános tarifa*. Ha a szerződéses tarifa tételeit is belefoglalják az általános tarifába és így azok hatályát autonom elhatározással kiterjesztik a többi államokra is, *egységes tarifáról* szólunk. A *minimális vámtarifa* tételeit szerződések által sem lehet tovább leszállítani. Ez a belföldi termelőkre előnyös, mert így a védelem foka biztos. A *maximális* tarifa tételeit emelni nem lehet.¹

A vámterület. Azt a területet, mely egy vámrendszer alatt áll, *vámterület*-nek mondjuk. Rendesen egy állam alkot egy vámterületet. De ehhez elég nagyra kell lennie és alkalmasnak a külföldről többé-kevésbé elzárható, önálló gazdálkodás folytatására. Ha

¹ Heckel: Zölle, Zollwesen. Hdwb. d. Staatsw. VII. 965–989. II. — Matlekovits: Vámok és vámkezelés. Közg. Lexikon III. 665–672. II. (A további irodalmat l. ugyanitt és van der Borgh: id. m. 542. s. kőv. II.)

az állam túlkicsiny, csatlakozhatik egy nagyobb vámterülethez. Így csatlakozott pl. Luxemburg a német birodalom, Liechtenstein az osztrák-magyar monarchia vámterületéhez. Gazdasági okok mellett politikaiak is vonhatják maguk után azt, hogy valamely állam egy más állammal *közös vámterületre lép.* (Pl. *A közös vámterület.* Magyarország és Ausztria.)

Ha több állam együtt alkot egy vámterületet, *vámegyesület.* *A vámegyesület.* ről szólunk. Ilyen volt a német *Zollverein* (1818—1871).¹

Kölesönös gazdasági érdekeik előmozdítására olyan szövet- *A vámszövetség.* ségre is léphetnek az államok, mely gazdasági és pénzügyi életüket érintetlenül hagyva, vámpolitikájukat irányítja az immár szorosabb kapcsolatba hozott, nagyobb gazdasági terület javára. Az ilyen *vámszövetség, vámunio* gondolata a szabadkereskedelem ideáljának kedvez. Alakításának útját állja az, hogy az egyes államok gazdasági érdekei sokszor ellentétesek. Bár a középeurópai gazdasági viszonyok egyes államok különösen Németország, Ausztria és Magyarország egységes eljárását bizonyos gazdasági kérdésekben indokolják (Középeurópai Közgazdasági Egyesület), mégis ez államok ellentétes gazdasági érdekei miatt ma távolabb állunk a középeurópai vámunio gondolatától, mint valaha. Anglia kereskedelmi politikája legutóbb mutatott legalább részben hajlandóságot a gyarmataival együtt alkotandó nagy vámszövetség, ill. egységes vámterület alakítására. (Chamberlain).²

A vámterületet néha megcsonkítják és az ország egy *Vámkülzet —* részét technikai szempontokból egy másik állam vámterületéhez *vámbezset.* csatolják. Az ily terület az anyaállam szempontjából *vámkülzet,* a másik állam szempontjából *vámbezset.* A *szabad kikötők* a szabad kereskedelmi forgalom biztosítása céljából külön vámterületet alkotó tengeri kikötő városok. Helyükbe újabban a *szabad raktárak* intézménye lépett. Ezekben az áruk vámmentesen raktározhatók.

Az államok *kereskedelmi szerződéseket* kötnek. Ezekben nem- *A kereske-* csak szűk értelemben vett kereskedelmi forgalmukat szabá- *delmi szerző-* lyozzák, hanem polgáraik gazdasági érintkezését is. Az állam- *dés fogalma,* polgárok kölesönös birtokjogát, adózási viszonyait, iparüzési szabadságát biztosítják; rendezik közös megállapodással a

¹ Sommerlad: Zollverein. Hdwb. d. Staatsw. VII. 989—995. II. — Láng: A vámpolitika az utolsó száz évben. Budapest, 1904. 144—183. II. — A további irodalmat l. van der Borcht: id. m. 543—547. II.

² Kossuth: Ungarns Anschluss an den deutschen Zollverband. Aus dem ungarischen des „Pesti Hirlap“ übertragen. Leipzig, 1842. — Kaufmann: L'association douanière de l'Europe centrale. Paris, 1886. — A további irodalom van der Borcht: id. m. 547—8. II. — Matlekovits: Eine europäische Zollunion. Pester Lloyd, 1908. IV. 19.

találmányi és szabadalmi ügyet, a vasúti, a hajózási forgalmat, az állategészségügyi rendszabályok alkalmazhatását, stb. A szűkebb értelemben vett kereskedelmi szerződések (*vámszerződések*) az egyik államból a másikba és viszont irányuló áruforgalmat, a beviteli, kiviteli, átviteli vámokat és az ezekhez fűződő egyéb jelenségeket, pl. a kiviteli jutalmakat szabályozzák.

jelentősége.

Ha egy állam kereskedelmi szerződést köt, a szerződés tartamára lemond az önálló és a mindenkori alakulatoknak megfelelően, esetenként intézendő vámpolitikáról. Erre csak kedvezmények ellenében lesz hajlandó. Hogy ő magának egyes termékeiben kivitt biztosítson, megengedi a vele szerződő államnak, hogy az is kedvezmények mellett hozhasson be hozzá bizonyos árukat. Általános védelmi politika tehát kereskedelmi szerződések mellett nem lehetséges.

A legnagyobb kedvezmény biztosítása.

A legnagyobb kedvezmény biztosítása, ill. a legkedvezettebb nemzetek záradékának felvétele a kereskedelmi szerződésbe biztosítja a szerződő államnak (A) azt, hogy a vele szerződött állam (B) a szerződés tartama alatt nem bánhatik vele (A) előnytelenebbul, mint nem szerződött harmadik állammal (C). Ha B kedvezményt ad C-nek, az a szerződés értelmében kiterjed azonnal A-ra is. A legnagyobb kedvezmény biztosítása lehet *feltétlen* vagy *feltételhez kötött*, pl. ha csak akkor vehető igénybe, ha a harmadik állam a kedvezményt nem ellenszolgáltatás fejében kapta. A legnagyobb kedvezményi záradék a szerződéses tarifák általánosítására vezet. A tervszerű védelmi politikát tehát megnehezíti. A szerződéses politika kedvezmények biztosításával akarja a másik államot kedvezményekre bírni. Ez azonban a neki adott kedvezményt annál kevesebbre becsüli, minél több állammal kell azt megosztania.

A határszéli forgalom.

A kereskedelmi szerződésekben, vagy *mellékegyezményekben* szabályozható a *határszéli forgalom*. Szomszédos államok a határszálon lakók érdekeit szem előtt tartva, azok személyes szükségleteinek kielégítését a közöttük fennálló vámsorompótól eltekintve, a határszálon kölcsönösen szabadabbá tehetik. Fogyasztási cikkek, munkaeszközök, stb. szabadon vihetők be a határszálon lakók által a másik állam határszélének területére és viszont.

A vasúti és hajózási forgalom szabályozása.

Az államok *vasúti és hajózási forgalmukat* is szabályozzák. Másként megtörténhetnék, hogy főleg kiterjedt államvasúti rend-

szer mellett a szerződő államok a másik államnak szerződésileg megadott vámtarifakedvezményeiket szállítási tarifapolitikájukkal kijátszszák.

Nemzetközi egyezmények tárgya szokott lenni az élő állatok, ill. állati nyerstermének bebocsájtásának közegészségi szempontból való szabályozása is, minthogy az államok egészségügyi szabályok címén könnyen mezőgazdaságukat, ill. állattenyésztésüket védelemben részesítő politikát folytathatnak.¹

Az államok külkereskedelmi, vámpolitikájukban valósítják meg a kereskedelmi szabadságot, vagy annak ellenkezőjét. Az első nevezetes gazdaságpolitikai rendszert, a merkantilizmust, feltékeny külkereskedelmi politika jellemzi. Ez a behozatalt megszorító, a kivitelt elősegítő, tökéletesebb alakjában a nemzeti hajózást előmozdító, iparfejlesztő, kiviteli kedvezményeket nyújtó, védővamos politika volt. A XVII. században Hollandia, Franciaország és Anglia kereskedelmi hatalmát ez a politika biztosítja Ázsiában és Amerikában. A XVIII. században már csak Anglia és Franciaország állanak a küzdőtéren. 1762-ben átadja Franciaország Canadát Angliának, 1763-ban Ázsiában vesz el hatalma. Ettől kezdve egy századon át a világkereskedelemben Anglia az úr. A XIX. század kezdetén ipari és kereskedelmi érdekeinek szolgálatában Anglia a kereskedelmi szabadság terére lép át. Hogy fejlett iparát értékesíthesse és hogy közvetítő kereskedelmével mindenhová bejuthasson, Európaszerte a kereskedelmi szabadságot elismerő vámpolitikai rendszerre volt szüksége. Fejlett iparának piac kellett, nem vámvédelem. A többi államokban a kereskedők, főleg a mezőgazdák, kiknek piaca volt Anglia, a liberális politikai pártok mind a kereskedelmi szabadság barátai voltak. A 48-as idők liberalizmusa is kedvezett ennek az irányzatnak. Nálunk az irányzat szintén szabadkereskedelmi volt. Gabonánknak ezzel lehetett a külföldi piacot biztosítani. A vám az iparos Ausztriának jutott inkább javára. Az Európaszerte megváltozott kereskedelmi politikai irányt jól jellemzi a szabad kereskedelmi elveken nyugvó első hires kereskedelmi szerződés, melyet Anglia Franciaországgal Cobden által 1860-ban kötött. Ezt követték Angliának más országokkal és ezeknek egymás között kötött szerződései, melyeket mind a vámtételek nagymértvű leszállítása és a legnagyobb kedvezményi záradéknak a szerződésbe való felvétele jellemez. Az 1870-es évek óta megint beköszönt a nemzetek nagyobb gazdasági elzárkózódása, melyet nyomon kísér, részben elő is idéz a nemzeti szilárdabb államalakulás, a politikai elzárkózódás. Az amerikai verseny az európai gabonaexportáló államokat is megfosztja addigi piacuktól. Ez az érdekeltség sem kívánja már a kereskedelmi szabadság fentartását, hanem a maga részére is védelmet, „mezőgazdasági vámokat“ kér. A védővamos irányzat újra és pedig még kiterjedtebb uralomra

¹ E §-ban felsorolt egyéb munkákon kívül: Schraut: System der Handelsverträge und der Meistbegünstigung. Leipzig, 1886. (Magyarra ford.: Emich: A kereskedelmi szerződések és a legnagyobb kedvezés elmélete. Budapest, 1392.) — Oncken: Handelsverträge, Jdwb. d. Staatsw. IV. 1067—1084. II. — Bánffy gr.: A külkereskedelmi politika eszközei. Budapest, 1902. — Mattekovits: Kereskedelmi szerződések. Közg. Lexikon II. 351—355. II.

jut. Most már nemcsak az ipart, de az egész „nemzeti termelést” akarják a külfölddel szemben vámokkal védeni.¹

A gyarmat fogalma.

62. §. **A gyarmatok.** Gyarmatosítás alatt azt értjük, mikor egy magasabb civilizációval bíró, idősebb kultúrájú nép egy alacsonyabb kultúrájú földet elfoglal és azt benépesítendő a nép egy része odatelepszik. Gyarmatok pedig európai államoknak ilyen célból szerzett tengerentúli területei. A gyarmatosítás okai: túlnépesedés, tőkékben való túlbőség, politikai elégtelenség, vallási felbuzdulás. Ha a gyarmatosító államból nem történik ilyen kitelepülés, mert pl. az illető terület éghajlati viszonyai a gyarmatosító népfajnak nem felelnek meg, kultivációról szólnak kolonizáció helyett. A gyarmatosításnak mindig két oldala van: aktív, a magasabb fokon és passzív az alacsonyabb fokon álló kultúra részéről. A tulajdonképeni gyarmatokon kívül vannak *protektorátus* alatt álló országok, ezek állami szervezettel bíró tengerentúli területek, melyek fölött az európai állam védőfőuraságot gyakorol; továbbá *érdek- és hatalmi területek*, ezek a gyarmatosító hatalmak megegyezése alapján jutnak az egyik állam részére, de úgy, hogy az illető terület azért még elfoglalva nincsen.

A gyarmatosító politika fejlődése.

A gyarmatosítások történetének első korszaka a XVIII. század végéig tart, a második innen lassu fejlődéssel, mely csúcát a XIX. század közepén éri el, napjainkig terjed. A XVIII. század végéig a kötött gyarmatosítás rendszere uralkodott, mikor a merkantil politika elveinek hatása alatt az anyaállamok teljesen magukhoz láncolták gyarmataikat, azoknak szabad mozgást egyáltalán nem engedtek. Az északamerikai angol gyarmatok szabadságharcával és az északamerikai unió megalakulásával (1774—1783.) kapja ez a politika az első dőfést. A francia forradalom eszméi, később az amerikai spanyol birtokok függetlenségének kimondása lassan a szabadság elvéhez vezetnek a gyarmatügy terén is. Teljes uralomra azonban ez az elv Angliának szabadkereskedelmi politikájával és az ezen elv alapján berendezett észak-amerikai gyarmatok prosperálásával jutott. Ma a gyarmatok érdeke kölcsönösen összeegyeztetendő az anyaállamok érdekeivel.

Kereskedelmi és mezőgazdasági gyarmatok.

A gyarmatpolitikát elsősorban a tengerentúli területek természeti és gazdasági viszonyai irányítják. *Kereskedelmi gyarmatok*, melyek tulajdonképen kereskedelmi telepek, nagy közlekedési vonalak mentén, biztos kikötőkkel rendelkező oly vidékeken alapíthatók, melyek körül gazdag, de elmaradt nép lakik. Ilyenek pl. a németek, angolok, franciák, oroszok támasztópontjai Kína partjain. Az ilyen gyarmatok bevándorlást nem kívánnak. A mezőgazdaságiaknál pedig éppen ez a főkéllék. Ezek az anyaországtól többkevesebb tőkét vonhatnak el aszerint, amint a gyarmat virulását gyorsabban igyekszik az anyaállam előmozdítani, vagy amint az odavándorlókat inkább sorsukra bizza. Éghajlatuk lehetőleg olyan legyen, mint az anyaállamé, mely népességének egy részét a gyarmatba átereszti. E gyarmatban fióállam alakul, mely lassan függetlenségre tehet szert.

A gyarmatpolitika feladatai.

Az állam különbözőképen mozdíthatja elő a gyarmatba való vándor-

¹ Bastable: The Commerce of Nations. London, 1892. — Matlekovits: Die Zollpolitik der österreichischen-ungarischen Monarchie und des Deutschen Reiches seit 1868. Leipzig, 1891. — Ugyanaz: Vám- és kereskedelmi politika. Közg. Lexikon III. 635—665. II. (Ugyanitt I. az irodalmat.) — Láng: A vámpolitika az utolsó száz évben. Budapest, 1904. — Röviden és igen szépen ismerteti a vámpolitika fejlődését Philippovich: id. m. II. 1. 287—299. II.

lást. Szervezi a kivándorlást, védi, segélylyel látja el a kivándorlókat, ingyen szállítja őket nemcsak tengerentúlra, hanem leendő telepük helyére, adókedvezményekben részesíti őket, jutányos áron ad nekik földet. Utakat, vasutakat, hidakat, szükséges középítkezéseket a gyarmatosító állam létesíthet. Fontos, hogy a gyarmat tud-e megfelelő munkaerőre szert tenni. Európai munkások kiszállítása gyarmatokba példák tanúsága szerint „fehér rabszolgasághoz” vezet. A bennszülöttek többféleképp vonhatók munkába. Alkalmazhatók munkások gyanánt, vagy ha gazdasági életük már bizonyos fejlettséggel, szervezettel bír, kollektív munkát végezhetnek a gyarmatosok számára. Ez esetben a gyarmatosítók a termék bizonyos hányadát követelik maguknak. A munka szervezése különösen tropikus gyarmatokban fontos, hol gyér bevándorlott lakosság sok munkarővel (pl. rabszolgákkal) gazdálkodik.

Általános érvénnyel nem dönthető el, hogy célirányos-e valamely államnak gyarmatokat alkotni. Fejlett gazdasági élettel bíró tőkegazdag ország, melyben munkaerő is fölös számmal áll rendelkezésre, melynek népe vállalkozó szellemű, mely intenzív külkereskedelmet folytathat, helyesen megválasztott gyarmatpolitika által csak növeli gazdasági erejét, világhatalmát. Ezt az angolok gyarmati politikája eléggé bizonyítja.¹

III. fejezet. A forgalom gyakorlati jelenségei és politikája.

I. A valuta.

63. §. Valuta és valutapolitika. A közgazdasági pénz csak úgy válik jogilag is pénzzé, ha az állam az illető jószágnak ezt a tulajdonságát kifejezetten elismeri, azt a törvényes fizető eszköznek nyilvánítja. Az állam ezt tulajdonságot rendesen olyan javaknak adja meg, melyek mint közgazdasági pénz szerepelhetnek. De ez nem feltétlenül szükséges. Az állam pl. adóleveleit is felruházhatja a törvényes fizető eszköz erejével. Egy újabban nyomatékosan hangsúlyozott felfogás (Knapp) szerint csak az állami kifejezett akarat teszi a jószágot pénzzé.

Az állam által megállapított fizetőeszközt és értékmérőt (-kifejezőt) valutának, valutarendszernek, pénzrendszernek nevezzük.

Az állam választja meg azon anyagokat, melyekből közgazdasági, de műszaki szempontból is legalkalmasabban állítható elő a pénz. Ez a feladat teszi tárgyát a *valutapolitikának*.²

Valutapolitika.

¹ Zimmermann: Kolonialpolitik. Leipzig, 1905.

² E kérdés nagyon bő irodalmát ismerteti Soetbeer: Litteraturnachweis über Geld- und Münzwesen. Berlin, 1892. és Lippert függelékül Helfferich: Das Geld. Leipzig, 1903. c. munkájában 532–590. ll. — Mi első sorban az általános áttekintést nyújtó munkák gyanánt felsorolt művek idevágó fejezeteire, a Pénz kérdésénél (60. lap) felsorolt irodalomra és különösen az alábbi munkákra utalunk: Knies: Das Geld. 2-te Aufl. Berlin, 1885. — Ridgeway: The Origin of Metallic Currency and Weight Standards. Cambridge, 1892. — Laughlin: The Principles of Money. New-York, 1903. — Helfferich: Das Geld. Leipzig, 1903. — Tabellen zur Währungs-Statistik. Verfasst im k. k. Finanzministerium. 3-te Ausgabe. Wien, 1903–1905. (5t füzet). — Igen jó kis összeállítás Mandello: Pénz és valuta. (Syllabus) Pozsony, 1903.

Valutapénz. A valutapénz belső fémtartalma megfelel törvényes fizető értékének. Az állam ezeket az érméket magánosok számlájára csekély verési díj ellenében korlátlanul veri. Ezek az érmék korlátlanul fogadandók el fizetéseknél.

folyópénz. A folyópénzt (értékpénzt) nem verik korlátlanul; magánosok számára egyáltalán nem. Belső fémtartalma csekélyebb, mint törvényes fizető értéke. A valutapénzzel csak az a fontos tulajdonsága közös, hogy ez is korlátlan mennyiségben fogadandó el fizetéseknél. A sánta-valuták mutatnak fel ilyen érmetypusokat.

váltópénz. A váltópénz bizonyos mennyiségen túl nem fogadandó el fizetésül. Rendeltetése a kis forgalmat lebonyolítani. Magasabb névértékkel kerül forgalomba, mint aminő ércmennyiségének tényleges értéke. Forgalomba helyezhető mennyisége egy bizonyos, a forgalom szükségletei által megállapított mértéket nem múlhat felül. A váltópénz szokásos anyaga régebben a réz, újabban a bronz, a nikkell. Tiszta aranyvaluta mellett az ezüstérmék szintén csak váltópénzek. A váltópénz a teljes értékű érmékkel szemben jelpénz. De reálpénz, mert anyagának értéke van.² Nálunk váltópénzek az 5 K, az 1 K, a 20, 10, 10, 3 és 1 filléres pénzdarabok. A két ezüstérmét az állam korlátlan mennyiségben fogadja el fizetesként. A magánosok elfogadási kötelezettsége azonban ezekre nézve is korlátozva van 250, illetve 50 K-ig; a 20 és 10 filléresé 10 K-ig.

Kereskedelmi érmék. A kereskedelmi érmék az országban nem bírnak fizető erővel, csak a külkereskedelem céljaira szolgálnak. Ilyenek nálunk a 8 és 4 frtos aranyak, melyeknek verését az 1892. XVII. t.-cikk beszüntette, az egyszerű és négyszeres dukátaranyak és az ezüst levantei tallérok.

Érmetan. 64. §. A pénzverés. A választott pénzjóságnak anyagának pénzzétételével (itt különösen a legjobb pénzjóságra, az ércre, főleg a nemesércekre gondolunk), ennek műszaki kérdéseivel az érmetan foglalkozik.

Pénzverés. Azt az eljárást, mely egyenlő súlyú és finomságú ércdarabokat alkot és azokat értékükre való tekintettel közhiteles bélyeggel látja el, pénzítésnek, érmítésnek, pénzverésnek mondjuk.

Az érme. A pénzverés érméket állít elő. Az érme olyan ércdarab, melyet valamely elismert köztekintély, leginkább az állam, finomság és súly szerint megállapított módon, ezt tanúsító bélyeggel, meghatározott nagyságú darabokban állít elő. Szokott alakja (kerek ércdarab) régi eredetű, de nem volt mindig ilyen. Kezdetleges, négyszögletű, gyűrűalakú pénzdarabokról is tudunk. Nagy négyszögletű lemezeket is használtak, melyeknek egyes részeit letörték kisebb fizetések esetén. Kezdetben csak az érme egyik oldalán volt veret. Hitelesített ércdarabok rudak alakjában még ma is szerepelnek a nemzetközi forgalomban, vagy a még ki nem vert pénzanyag gyűjtőjeként. Finomságuk ugyanolyan mint az érméké és hitelesítő bélyeggel vannak ellátva.

² Lexis: Scheidemünzen. Hdwb. d. Staatsw. VI. 524—529. II. — Waldmayer: Váltópénz. Közg. Lexikon III. 621—624. II.

A veret az érme értékét, nemét, a verés évét, esetleg a pénzverde jegyét tünteti fel. Véd az utánzás, a csonkítás ellen. A kopás ellen véd az érme felemelt széle és a szélirat. Az érme előlapján az ország cimere, vagy a fejedelem képe, hátlapján az érme értékét egészen kiírva feltüntető írás van.

Az az érték, melylyel az érme a benne foglalt nemesérc mennyisége szerint bir, a *fémérték*. Az állam az érméket a *névértéken* bocsátja ki. Az *árfolyami érték* azt fejezi ki, hogy az érméért a forgalomban mennyi nemesércet lehet cserébe kapni, ill. venni.

A *pénzegység*, *érmeegység* v. *számolási egység* a pénzrendszer egysége. Ilyen a korona, a font, a márka, stb. Ezt kisebb egységekre osztják, pl. a koronát 100 fillérre, a fontot 20 shillingre, ezt megint 12 penny-re. A pénzegységet, ill. ennek hányadait és többszöröseit tüntetik fel az egyes *pénzdarabok*, *pénzfajok*. A viszony a pénzegység és a pénzdarabok között rendszeren a tízes számrendszeren alapul. Ez a számolást, tehát a forgalmat megkönnyíti. De vannak ettől régi szokás alapján eltérések (pl. Anglia).

Többféle értéket képviselő pénzdarabra, pénzfajra van szükség. Az *darabolás*. érméknek ilyen különböző értékű darabok szerint való beosztása és rendszerbe foglalása a *darabolás*. Ez olyan legyen, hogy különböző nagyságu pénzösszegeket lehetőleg kevés számú pénzdarabbal lehessen kifizetni. Tehát sok különféle értékű érme létezzék. De azért az egyes érmék eléggé különbözzenek egymástól, ne legyenek könnyen összetéveszthetők.

Az érmerendszernél használt súlyrendszer rendszeren megegyezik az *érmesúly*. általánosan használttal. Sőt a pénzverés mint technikai folyamat először az ill. társadalomban elfogadott súlyrendszerre támaszkodik. Ezt az elnevezések is mutatják (as, livre, font, stb.) De azért az érmerendszer súlyrendszere néha különbözik az általánostól. Angliában pl. az *érmesúly* a troyfont (373.3 gr.). Németországban 1900-ig a vámfont (500 gr.) volt az érmesúly. Most már az érmerendszernél ott is a rendes forgalmi súly (a kg) használatos. Éppen így nálunk és Ausztriában is.

Az *érmeláb*, másként *pénzláb* azt jelenti, hogy az érmesúlyrendszer súlyegységéből hányszor kerül ki a pénzegység. Könnyű a pénzláb, ha a súlyegységéből sok, nehéz, ha aránylag kevés pénzegység készül. Az utóbbira példa az angol pénzrendszer. Az osztrák érték idején egy vámfontból (ez volt az érmesúly egysége) 45 ezüst forintot vertek. Ez tehát 45 forintos pénzláb volt.

Az érmék főtypusa a *főpénzdarab*, *alapérem*. Ilyen nálunk a 10 K. A *érmesúly* és *érmeláb* meg van adva a főpénzdarab valutaértéktartalma.

Az éremben levő nemesércmennyiség az érem *finom*, *tiszta súlya*. Az érem *nyers*, *brutto súlya* más, mert a nemesérchez, hogy pénzíthető legyen, réz vegyítendő. Az így előálló ércanyag az *ötvény*. Az ötvényben lévő nemesérctartalom aránya a hozzá vegyített mennyiséghez adja az ötvény, az érmék *finomságát*. Az olyan ércanyag, melynek finomsága megfelel az előírt mértéknek, *valuta*, vagy *érmearany*, ill. *ezüst*, angolosan *standard-arany* vagy *ezüst*.

Minél tökéletesebben közelíti meg az érmités céljára szánt ércanyag a *remedium*. az előírt finomságot, és minél jobban közelítik meg az egyes érmék a törvényesen előírt súlyt, annál tökéletesebb a pénzverés. Bizonyos csekély eltérést

a két mértéktől azonban meg kell engedni. Ez a *remedium v. tolerance*. Az aranyérméknél nálunk ez pl. $\frac{1}{1000}$ rész a finomságnál, $\frac{2}{1000}$ a súlynál. De a finomságbeli eltérés nem az egész ércanyagnál, hanem az egyes érméknél értendő. Mielőtt az érmék forgalomba kerülnek, súlyuk és finomságuk szerint próba alá kerülnek. Ez az *igazítás*.

A forgalmi súly.

Az érmék kopnak a forgalomban. Hogy teljesen el ne értéktelenedjenek, meg kell állapítani egy bizonyos határt a súlyvesztésben, melyen túl a forgalomból már kiveendők. Ez a *forgalmi súly*. Nálunk ez a 20 K arany nál 6.74 gr., a 10 K-nál 3.37 gr. Franciaországban nem követeli a törvény az elkopott érmék bevonását. Angliában a forgalmi súly alá súlyedtt súlyu érmét mindenki szétvághatja, ha azzal neki fizetni akarnak. Németországban, de nálunk is az állam költségén történik a bevonás. 1891 óta Angliában is névértéken váltja be az angol bank az ily érmeket.

A pénzverési jog.

Rendesen a legfőbb politikai hatalomé a pénzverés joga. A pénzverés épen úgy, mint pl. a mértékrendszer megállapítása és ellenőrzése különösen állami feladat. A legfőbb hatalom tekintélye adja meg legalkalmasabban a pénzügyi jognak azt a tulajdonságot, melynél fogva hitelesen pénznek ismerik el. De a pénzverési jogot régen egyesek, városok, kereskedő-házak is gyakorolták. Régebben az államok a pénzverési jog gyakorlásából pénzügyi hasznot húztak. Ez a *pénzverési regale*. A verésért a költségeken felül is szedtek díjat. Sokszor változtatták a pénzeket, hogy az átverésből hasznot húzzanak. Ehhez járult még a fokozatos *pénzrosszabbítás* is, mely a pénzverési jog gyakorolójának a közgazdasági élet nagy kárára szintén a pénzverési regale útján volt hivatva jövedelmet nyújtani.

A verdedíj.

Az alacsony verési díj nemcsak közgazdasági szempontból előnyös (őv az utánzás ellen, a forgalmat könnyebbé teszi, stb.), hanem igazságos is. A pénz a közforgalomban használdik el, tehát nem méltányos, hogy készítése költségeit egyesek viseljék. Ha az állam ingyen vagy csekély *verdedíj* fejében veri ki az ércet pénzzé, akkor az érc ára és a pénz értéke között nagy különbség nem állhat fenn. Minél nagyobb a verdedíj, annál nagyobb az értékkülönbség a pénzérc és a pénz között. Anglia már 1666-ban kimondja a szabad és díj nélküli pénzverést. Más államok csekély díjat szednek, melyből a verés költségeit fedezik. Azért Angliában is fejlődött ki bizonyos verdedíj. A jegybankot kötelezték arra, hogy a standard arany unciáját 3 £ 17 s 9 d-ért vásárolja. A bank a kiverő aranyat ugyanennyiért kapja, de 3 £ 17 s 10½ d-ért adja el. (Ez a troy-font $\frac{1}{12}$ részének törvényes értéke).¹

A nemesérc termelése.

Az arany- és ezüsttermelés történetében öt korszakot különböztetünk meg. Az első a római császárság első századáig terjed. Ebben az időben Ázsia volt a fő aranytermelő vidék, ezüstöt a mai Spanyolország területén bányásztak. A második korszakban már nem özönlik a nemesérc Ázsiából nyugat felé. Az európai vidékek (különösen a mai Magyarország, Ausztria, Németország) bányászata kezd ekkor szerepelni. A római birodalom felbomlása után bekövetkező zavarok és átalakulások a gazdasági életnek ezt az ágát sem hagyják érintetlenül. A középkor vége felé a mai magyar,

¹ Lexis, Meyer, Pick és Sommerlad: Münzwesen. Hdwb. d. Staatsw. V. 898—934. II.

ausztriai és német vidékek bányászata ismét fellendül. A harmadik korszak Amerika felfedezésével kezdődik és tart a californiai és ausztráliai aranytelepek felfedezéséig (1850). A negyedik 1875-ig terjed, amikor is (ötödik korszak) az ezüst nagymérvű termelése s ennek kapcsán elértéktelenedése köszönt be. Az első korszakban Ázsia, a másodikban főleg Európa, a harmadikban Amerika, a negyedikben Ausztrália a fő aranytermelő terület, melyekhez az ötödik korszakban Afrika csatlakozik.

Évi átlagtermelés (kg.)				Évi átlagtermelés (kg.)			
III. korszak:	arany	ezüst	érték-arány	V. korszak:	arany	ezüst	érték-arány
1493—520	5.800	47.000	10·75	1876—1880	172.414	2,450.252	17·81
1545—560	8.510	311.000	11·30	1881—1885	154.959	2,808.400	18·63
1601—620	8.520	422.900	12·25	1886—1890	169.869	3,387.532	21·16
1641—660	8.770	366.300	14·50	1891	196.586	4,267.380	20·92
1701—720	12.820	355.600	15·21	1892	220.653	4,763.479	23·72
1741—760	24.610	533.145	14·75	1893	236.974	5,147.841	26·49
1801—810	17.788	894.150	15·61	1894	272.598	5,121.017	32·56
1821—830	14.216	460.560	15·80	1895	299.072	5,210.942	31·60
1831—840	20.289	596.450	15·75	1896	304.309	4,885.080	30·59
1841—850	54.759	780.415	15·83	1897	355.212	4,990.666	34·20
IV. korszak:							
1851—855	199.388	886.115	15·41	1898	431.656	5,259.286	35·03
1856—860	201.750	904.990	15·30	1899	461.515	5,236.951	34·36
1861—865	185.057	1,101.150	15·40	1900	383.049	5,400.418	33·33
1866—870	195.026	1,339.085	15·55	1901	392.705	5,382.369	32·07
1871—875	173.904	1,969.425	15·97	1902	446.490	5,063.566	39·14
				1903	493.083	5,216.800	38·31
				1904	522.250	5,112.479	35·68
				1905	567.462	5,218.006	33·88
				1906	602.600	4,904.400	30·94

Az ezüst ily nagymérvű elértéktelenedése az államok valutapolitikájára semlehetett hatás nélkülés a valutarendszerekben gyökeres változást idézett elő.

A termelt nemeséremmennyiség egy részét ipari, iparművészeti célokra dolgozzák fel. Az Egyesült Államok pénzverőjének összeállítása szerint 1905-ben 128.080 kg. aranyat és 1,576.859 kg. ezüstöt.¹

65. §. A valutarendszerek. Az aranyvalutánál a pénz értékét az aranyérc értéke állapítja meg. Csak az arany verhető szabadon és csak az aranyérmék vagy ezek mellett legföljebb aranyba bevált-

Az arany-
valuta.

¹ Soetbeer: Edelmetallproduktion und Wertverhältnis zwischen Gold und Silber seit Entdeckung Amerikas. Gotha, 1873. — Ugyanaz: Materialien zur Erläuterung und Beurteilung der wirtschaftlichen Edelmetallverhältnisse und der Währungsfrage. Berlin, 1886. — Süss: Die Zukunft des Goldes. Wien, 1877. — Ugyanaz: Die Zukunft des Silbers. Wien, 1892. — Lexis: Edelmetalle (III. 260—265.), Gold- und Goldwährung (IV. 748—764.), Silber- und Silberwährung (VI. 724—747.). Mindhárom tanulmány a Hdwb. d. Staatsw.-ban.

ható bankjegyek szolgálnak korlátlan elfogadási kötelezettséggel törvényes fizető eszközül.¹

Az ezüst-
valuta.

Az ezüstvalutánál a pénz értékét az ezüstérc értéke állapítja meg. Az ezüst szabadon verhető és valutaezüstből készült érmék (ill. ismét bankjegyek) szolgálnak korlátlan elfogadási kötelezettséggel törvényes fizető eszközül. Aranyérmék csak mint kereskedelmi érmék szerepelnek változó árfolyammal a rendes forgalmon kívül.

Ha ezüstvaluta esetén az ezüstérmék verését felfüggesztik, az ezüstérmék forgalmi értéke belső ércértékük fölé emelkedhetik. Ez a felfüggesztett verésü ezüstvaluta.²

A kettős va-
luta.

Kettős valuta esetén úgy az aranyat, mint az ezüstöt szabadon verik pénzzé magánosok részére is. Az elfogadási kötelezettség is korlátlan. A két fém értékaránya pedig meg van állapítva. Szinte egyidejű a nemesércek pénzüli használásával az a törekvés, hogy arany és ezüst együtt szolgáljanak e célnak. Már a babyloniak pénzrendszere e két fémet 1 : 13,5 arányban használta pénzüli. A két fém értékaránya azonban folyton változik. Ezért kettős valuta esetén mindenki azon ércel fog fizetni, melyhez kevesebb áldozattal juthat. A másik fémből készült pénz áru gyanánt fog szerepelni.

A bimetaliz-
mus.

Az érvek megszámlálhatatlan sokaságát hozták fel az aranyvaluta mellett, ill. ezzel szemben a kettős valuta javára. Olyan érvekkel is találkozunk, amelyeket mind a két párt felemlít és mindegyik a maga javára magyaráz. Így pl. az aranyvaluta hívei szerint az aranyvaluta a diszkontpolitika szükséges óvatosságát növeli, míg az aranyvaluta ellenségei a diszkontpolitika folytán az egyes államok között előálló súrlódásokat az aranyvaluta hátrányának tartják.

A kettős valuta mellett felhozott érvek jelentősbejei: A kettős valuta nagyobb pénzmennyisége a pénzszükségletet jobban tudja kielégíteni. Ez a felfogás feleli, hogy ma már az aranypénz is inkább csak mint értékmérő szerepel, csereeszköz-szeropét a hitel folytán a forgalomba kerülő pénz-helyettesítőknek adta át. A kettős valuta állítólag jobban biztosítja a pénzüli használt jószág értékállandóságát, mert a két fém különböző értékváltozása kiegyenlítőleg hat a különböző fémekből készült érmék keresletére. (Wolowski

¹ Lexis: Gold und Goldwährung. Hdwb. d. Staatsw. IV. 748–764. II. (Ugyanitt I. a további irodalmat is.) — Az angol, német, osztrák és magyar valuta történeténél említett irodalom.

² Lexis: Silber und Silberwährung. Hdwb. d. Staatsw. VI. 724–747. II. — *Bamberger*: Die Stichworte der Silberläute. Berlin, 1893. — Report of the Indian Currency Committee. London, 1893. — Protokolle der deutschen Silberkommission. Berlin, 1894. — *Taussig*: The Silver Situation in the United-States. Baltimore, 1892. — *Arendt*: Die Ursache der Silberentwertung. Berlin, 1899.

kiegyenlítő inga-példája). A kettős valuta előnyül hozzák fel, hogy ilyen pénzrendszer mellett valamely ország könnyen boldogul a külkereskedelemben, kétféle fizetési eszközzel is rendelkezvén; hogy továbbá az ország nemesértartalékát ily rendszer mellett jobban lehet óvni, ami a válságok idején fontos. A kettős valuta hívei az ezen pénzrendszerrel előálló nagyobb pénzmennyiségtől az árak emelkedését is várják. A bimetallista mozgalom legerősebben a múlt század 60-as éveinek végén indul meg (Cernuschi). A kettős valuta nemzetközi biztosítására törekeshetnek.

A kettős valuta ellen szóló érveket az államok XIX. századbeli valutapolitikája mutatja. (L. valutatörténet.) Ma már a leghevesebb bimetallisták is bevallják, hogy a bimetallizmus csak nemzetközi megállapodás útján mint nemzetközi pénzrendszer volna fenttartható. Ilyen nemzetközi megállapodásra kilátás nincs.¹

A *sánta valuta*, *sántító aranyvaluta*, középfaj az arany- és a kettős-valuta közt. Az *aranyérmék mellett meghatározott, nem szaporítható ezüstérme, mint körülhatárolt elfogadási kötelezettséggel bíró törvényes fizető eszköz (folyópénz, értékpénz) van forgalomban*. Előállhat a *sánta-valuta* ezüst valutáról az aranyra való átmenetnél úgy, hogy az ezüstérmék egy bizonyos, tovább nem szaporítható mennyiségét tovább is forgalomban hagyják valutapénz gyanánt. Igy van ez nálunk és a német birodalomban. De előállhat úgy is, hogy kettős valuta esetén felfüggesztik az ezüst további verését, mint Franciaországban.

A *sánta valuta*.

Ilyen közbenső állapot a *parallel vagy szimultán valuta* is. Ennél az arany és az ezüst is szabadon verhető. Mindkét ércből készült érmék törvényes fizető eszközül szolgálnak. Értékük azonban nincs egymással szemben törvényesen megállapítva s ezért mint törvényes fizető eszközök egymást nem is helyettesíthetik. Tehát itt két valuta van egymás mellett. Különösen ezüstvaluta mellett fordulhat elő, hogy bizonyos szerződések aranypénzben való fizetést kötnek ki.²

A *parallel valuta*.

Papirvaluta esetén az állam által kibocsátott, be nem váltható, nem kamatozó, kényszerfolyammal bíró, tehát mindenki által név-

A *papirvaluta*.

¹ A bimetallizmus igen gazdag irodalmából, melynek legjelesebb termékeit a Hdwb. d. Staatsw. III. 251–252. lapjain találja az olvasó, csak a következőkre utalunk. Wolowski: La question monétaire. Paris, 1868. — Cernuschi: La monnaie bimétallique. Paris, 1876. — Arndt: Die vertragsmässige Doppelwährung. Berlin, 1880. — Rochussen: Mémoire sur le bimétallisme international. La Haye, 1890. — Schäffle: Die internationale Doppelwährung. Tübingen, 1881. — Wagner: Für bimetallistische Münzpolitik Deutschlands. Berlin, 1881. — Bülnt: Valuta. Bimetallismus. Budapest, 1896. — Széchenyi gr.: Bimetallismus és a termények árhanyatlása. Budapest, 1896. — Lásd az arany-, különösen az ezüstvaluta kérdésénél említett irodalmat is.

² Lexis: Parallelwährung. Hdwb. d. Staatsw. VI. 38–40. II. — Ugyanaz: Bemerkungen über Parallelwährung und Sortengeld. Hdwb. f. Nat. u. Stat. 1895. 829. s. köv. II. — Eggers: Der Duometallismus. Bremen, 1883.

értékükben elfogadandó fizetési jegyek (kötelezvények) szolgálnak törvényes fizető eszközü. Bankjegy és papírpénz közt az a különbség, hogy az előbbi hiteljegy, melynek megfelelő fedezete van és nincs kényszerfolyama. A papírpénznek nincs fedezete, az állam vele burkoltan kényszerkölesönt vesz fel alattvalóitól, kiket a jegyek elfogadására kényszerít. E különbség a gyakorlatban sokszor elmosódik, pl. bankjegyeket is ruházhat fel az állam kényszerfolyammal, amikor ezek papírpénzzé lesznek.

A papírpénz anyagának értéke nincs. Ideális pénz szemben az értékes anyagból való reális pénzekkel. De nem jelpénz, mint pl. a váltópénz, hanem tényleges, törvényes fizető eszköz, valuta-pénz.

Papírpénz és államhitel.

A papírpénz ezen tulajdonsága az állam parancsszava mellett, legalább így mondják, azon hallgatag feltevésen is alapszik, hogy az állam a papírpénzt majd be fogja váltani. Miután azonban mindenki elfogadja és az állam be nem váltja ezeket a jegyeket, a forgalomban maradnak. És így lassankint hozzászokik a közönség, hogy azokat magukban, önálló értékkel bíró fizető eszközöknek tekintse.

Az árszó.

Egy zárt állam közgazdasági élete így a papírpénzzel igen jól megbékülhetne. De a valóságban az államok nemzetközi forgalomban vannak egymással. Itt a papírpénz inferioritása érezhetővé lesz az idegen államok jobb valutájával szemben. A papírvalutával bíró állam pénzéből többet kell adni, hogy ugyanakkora névértékű külföldi pl. aranypénzt kapjunk. A külföldi aranypénznek a papírpénzzel szemben *árszó*-ja lesz. Különbséget tehetünk a papírpénznek a nemesércel szemben az árszóban mutatkozó értékkevesedése (a papírpénz *külföldi, nemzetközi értéke*) és a papírpénznek a belföldi áruk vásárlásánál mutatkozó értékesökkenése (a papírpénz *belföldi értéke*) között. Állandóan nagy különbség nem lehet köztük, amit a kereskedelmi és forgalmi viszonyok nemzetközi összefüggése jól indokol.

A papírvaluta megszüntetése.

A papírvaluta megszüntethető úgy, hogy a) az állam eredeti értéke szerint beváltja a papírpénzt (*névértékre való visszavezetés*), vagy b) *devalváció* által, melynél az állam a névértéken alul állapítja meg a papírpénz értékét. Ez a gazdasági élet rázkódásával jár, mert magánosok kezén lévő értékek önkényes megsemmisítésére vezet. A papírpénz beváltása nagy készpénzkészletet kíván, amelyre az állam kölcsön útján tesz szert. Így a papírpénz bevonása egy függő államadósság átalakítása állandósított adóssággá. Ha a papírpénzgazdálkodás csak rövid ideig állott fenn és különben

is nem nagy a papír elértéktelenedése, indokolt a névértékre való visszavezetés. Nagyobb értékkülönbözet mellett és különösen hosszabban fennállott papírpénzgazdálkodás esetén az adósok irányában igazságtalan volna ez az eljárás, mert olyan adósságot kellene visszafizetniük, amelynek előnyeit nem élvezték, mert ők sem kapták abban az értékben a kölcsönt. A kötelmi jog egyik legérdekesebb kérdése, hogy miként teljesíttessenek az új valutában a régi szerint keletkezett tartozások. (*Pénztartozás.*)

A papírpénz forgalombabocsajtása úgyis mint állami hitel-művelet, úgyis mint valuta egyike a legrosszabbaknak. Az állam megrendült hitelét még jobban rontja, a gazdasági élet biztos, szilárd menetét tönkre teszi. Az üzérkedést mozdítja elő. A bizonytalanságnak nyit utat.¹

*A papír-
valuta ha-
tása.*

Az 1857-iki bécsi érmeegyezmény a német és az osztrák pénzrendszert az ezüstvaluta alapján rendezte. Az észak-német államokban a tallér a pénz-egység, a délnémet államokban a délnémet forint ($\frac{1}{2}$ tallér), Ausztriában az osztrák forint ($\frac{2}{3}$ tallér). Az egyezmény és a hozzáfűződő következmények az ezüst- és a papírvaluta történetében nagy szerepet játszanak. Ausztria ezen egyezmény szerint „osztrák értékű” forintokat veret és pedig 45-öt 500 gramm finom ezüstről. A Zollverein államaira való tekintettel „egyesületi tallérokat” is veret és pedig 30-at ugyancsak a fenti mennyiségből. E két folyó ércpénz mellett, melyek valutapénz gyanánt voltak hivatva szerepelni, forgalomban voltak az osztrák nemzeti bank jegyei, melyek akkor beválthatatlanok voltak és kényszerfolyammal voltak felruházva (papírvaluta az ezüst árszójával), majd 1858 folyamán beválthatókká lettek amikor Ausztriának tényleg is ezüstvalutája volt. A zilált pénzügyi viszonyok, előbb az 1859-iki francia, majd az 1866-iki olasz és porosz háború költségei miatt az állam ismét a bank segítségéhez folyamodott. A jegyek beválthatása ismét megszűnt, ami megint papírvalutát teremtett. 1866-ban az állam maga is bocsájtott ki kényszerfolyammal bíró jegyeket. A kiegyezés után a monarchia pénzügyei, hitelviszonyai lényegesen javultak. Az ezüst ára pedig akkor a világpiacra nagyot esett. E két ellentétes irányú mozgalom eredményeként az ezüst diszázsiója jelentkezett a papírpénzzel szemben. 1879-ben beszüntették az ezüst verését magánosok és a bank számára. Innen a legújabb reformig a monarchiának felfüggesztett verésű ezüst-, ill. papírvalutája volt. A reform 1892-ben a valuta gyökeres rendezésére irányult, mely tekintettel a nyugati államok valutapolitikájára csak az aranyvalutára való átmenet lehetett. (1892: XVII.) A szükséges arany mennyiséget Ausztria új kölcsön, mi egy konverziónál elért kamatmegtakarítás alapján felvett kölcsön útján szereztük be. (1892: XXI.) A kölcsönök az új valutában törlesztendőek. Az új valuta a koronaérték nevet kapta számolási egysége, a korona után, mely $\frac{1}{2}$ o. é. forinttal vétegetett egyenlőnek. Megállapított az osztrák értékű forintnak francia aranyban kifejezett középértéke (2 fr. 10 c.). Ezen az alapon

*Valutatörté-
net: Ausztria
és Magyar-
ország.*

¹ *Lexis: Papiergeld.* Hdwb. d. Staatsw. VI. 15—38. II. (Ugyanitt, valamint a *Közz. Lexikon* III. kötetének 179. lapján bő irodalom.) — *Földes: Adalékok a papírpénz történetéhez és statisztikájához.* Budapest, 1882. — *Ugyanaz: Papírvaluta és agio.* Budapest, 1883. — L. az osztrák és magyar valuta történeténél említett irodalmat is.

egy kgr. finom aranyból 3280 koronát vernek 20 és 10 koronás aranyérmékben. Az államjegyek fokozatos bevonását elhatározták. A valutarendezés céljából beszerzett aranyat a jegybanknak (1878 óta már osztrák-magyar bank) adták át, mely megfelelő mennyiségű koronaértékű bankjegyet bocsájtott ki. A régi ezüstforintosok azon kontigense, mely az új, ezüst váltópénzek előállítására nem volt szükséges, tovább nem szaporítható mennyiségben, német mintára, mint folyó értékpénz forgalomban maradt. (1899: XXXVI. 9. §.) Ezekre az ezüstforintosokra sánta a mi aranyvalutánk. Az aranyvaluta azonban még nincs teljesen keresztül vive, mert az osztrák-magyar bank szabalmának meghosszabbításáról szóló 1899: XXXVII. t.-c. szerint (Alapszabályok 111. cikke) a bank készfizető kötelezettsége (83. cikk), melyet jegyein is ígér, további intézkedésig még fel van függesztve. Ezzel a bank mint a nála lévő arany mennyiség őrzője, az arany kiözlését gátló politikát folytathat.¹

Németország.

A német államok valutáját is az 1857-iki egyezmény szabályozta. A délnémet államok a forinton kívül most már egyesületi tallért is vertek. De a Zollverein területén az összes különböző ezüstpénzek folyópénz gyanánt szerepeltek. Ez az idő a német államokban az ezüstvaluta ideje. A birodalom megalkotásakor a pénzrendszert egységesítik. Ekkor tér át Németország az aranyvalutára, nem annyira az ezüst akkor még kevésbé érezhető árcsökkenésének, mint inkább Anglia példájának hatása alatt. A szükséges aranykészlet jó részét a francia hadisarc szolgáltatta. 20 és 10 márkás arany valutaérméket vertek és pedig egy font finom aranyból 1395 márkát. E pénzláb megállapításánál abból az értékarányból indultak ki, hogy az arany $15\frac{1}{2}$ -szer értékesebb mint az ezüst. Mivel egy font finom ezüstről 30 tallért (90 márkát) vertek, $15\frac{1}{2}$ -szer ennyi (azaz 1395) aranymárkát kellett ugyanennyi finom aranyból készíteni. A létező ezüstről Németország nehezen szabadult. A régi tallérok egy része (1906 végén már csak 39,789 000 M.) még most is mint törvényes fizető eszköz forgalomban van (sánta valuta). 1871 után egy ideig az ezüst uralkodott a német valutában. Az aranynak ágiója is támadt. (1874.) De ez mihamar megszűnt, s az arany domináló helyet foglalt el, mihelyt a birodalmi bank 1876 óta az aranyat rendes valutapénz gyanánt kezdte kezelni.²

Anglia.

Angliában a XVIII. század elejéig ezüstvaluta volt. A meghatározott finomságu ezüst egy fontja szolgált mint font sterling pénzegységül. Ekkora érmét azonban ezüstről sohasem vertek. A font sterling feloszlik 20 shillingre, illetve 240 penny-re. Erzsébet királyné állapította meg utoljára, hogy egy troy-font ezüstről 744 penny-t kell verni. Ezzel az intézkedéssel gátat vetett a pénzrosszabításnak. Az első aranypénz a guinea, melyet először II. Károly

¹ Az 1892. március havában összehívott valuta-enquête irományai. Budapest, 1892. — *Hertzka*: A valutakérdés magyar szempontból. Budapest, 1889. — *Tisza*: Valutánk rendezéséről. Budapest, 1890. — (A további igen gazdag irodalmat l. a Közg. Lexikon III. kötetének 633–635. II.) — *Zuckerlandl*: Die Währungsreform in Oesterreich-Ungarn. Hdwb. d. Staatsw. 1-ső kiad. Supplementband. — L. az ezüstvaluta és a papírpénz kérdésénél említett irodalmat is. — Ausztria-Magyarország, valamint a következő államok valutatörténetének jó vázlatát nyújtja *Knapp*: Staatliche Theorie des Geldes. Leipzig, 1905. 288–394. N.

² *Helfferrich*: Die Reform des deutschen Geldwesens nach der Gründung des Reiches. I–II. Leipzig, 1898. — *Pisztory*: Az aranyvaluta behozatala Németországban. Budapest, 1891. — *Wickenburg* gr.: A német birodalom valutareformja. Budapest, 1891.

veret 1663-ban, de csak 1717-ben deklarálják törvényes fizető eszközzé 21 sh értékében. 1774-ben teszik az ezüstérméket váltópénzzé. Az átmeneti idő alatt Angliának kettős valutája volt, de papírpénz is volt forgalomban. 1816-ban rendezik újra az aranyvalutát. Ekkor verik a 20 sh értékű sovereign-t, mely mellett az ezüst csak mint váltópénz szerepel 2 £-ig terjedő elfogadási kötelezettséggel. Az angol bank jegyei nagy szerepet játszanak. 1797-től 1821-ig kényszerfolyamuk is volt. 1833 óta törvényes fizető eszközök, minden oly fizetésnél, melyet nem a bank teljesít, de csak míg a bank hajlandó azokat beváltani. A gyarmatok jórésztében (Malta, Jóreménység foka, Natal, az ausztráliai birtokok és Új-Seeland) az anyaországgal azonos valuta áll fenn. Kanadában az amerikai aranydollár a pénzegység, de az angol sovereign is törvényes fizető eszköz. Az indiai birtokokon ezüstvaluta áll fenn, de 1893 óta felfüggesztett veréssel. 1899 óta az aranyvalutára való átmenet a sovereign-ek szabad verésével itt is észlelhető.¹

Franciaországban az 1803-iki törvény a kettős valuta alapját veti meg a két fém 15¹/₂-szeres értékarányával. Aranyérmék a 10 és 20 frankosak, az ezüstérmék 5 frankosak és ezeknél kisebbek. 1864 óta az ezüstérmék közül már csak az 5 frankosak valutaérmék, a többi váltópénz. Az ezüst elértéktelenedése folytán 1874-ben kontingentálják a kiverhető ezüst mennyiségét, 1876-ban pedig az ezüst verését be is szüntetik (sánta aranyvaluta). A Banque de France jegyei 1848-tól 1850-ig és 1870-től 1878-ig beválthatlanok voltak és kényszerfolyammal bírtak. Ma beválthatók, de törvényes fizetőeszköz-jellegük most is fennáll. A francia érmerendszert több kisebb állam utánozta, így Belgium 1830-ban, Svájc 1850-ben. Franciaországnak és a francia érme- és valutarendszert követő államoknak érdekükben állott elértéktelenedése dacára az ezüstöt az arany mellett mint valutapénzt lehetőleg fentartani. Ez volt az 1865-ben kötött *latin pénzünió* célja. Tagjai: Franciaország, Svájc, Belgium és Olaszország. Görögország 1868-ban csatlakozott. A szerződő államok fentartják a kettős valutát a nemes fémeknek 15¹/₂-szeres értékarányával. Elfogadják a frank-rendszert és az 5 frankos ezüstpénzt mint az ezüstműl verendő valutapénz típusát. 1874-ben pótszerződést kötöttek a túltengő ezüstérmék verésének megakadályozására. 1878-ban elhatározták az ezüstverés beszüntetését, miután ez már Franciaországban, Belgiumban és Svájcban tényleg meg is történt. A szerződés 1891 óta egy évi felmondási idővel felbontható.²

Az északamerikai Egyesült-Államoknak 1792-től 1873-ig kettős valutájuk volt, és pedig előbb 15, majd (1834) 16-os értékarányban. 1852-ban a féldollár és ennél kisebb ezüstérméket váltópénzekké teszik, amivel a kettősvalutától már eltávolodnak. 1862-től kezdve az ércpénzt elértéktelenedett papírpénz szorítja ki. 1873-ban az aranyvalutát statuálják. Ez az ezüst bará-

Franciaor-
szág.

Az Észak-
amerikai
Egyesült
Államok.

¹ Kalkmann: Englands Übergang zur Goldwährung im 18. Jahrhundert. Strassburg, 1895. — Heffferich: id. m. 59—68. II. — Knapp: id. m. 288—304. II. — L. az aranyvaluta kérdésénél említett irodalmat is. — Ellstätter: Indiens Silberwährung. Stuttgart, 1894.

² Foville: La monnaie. Paris, 1907. VI. feje. 49—62. II. (A többi államra nézve nem pontos.) — Lexis: Münzbund (lateinischer). Hdwb. d. Staatsw. V. 898—898. II. (Ugyanitt I. a további irodalmat.) — L. a kettős valuta kérdésénél említett irodalmat is. — Kohn: Az olasz valuta története. Budapest, 1894.

taik sorompóba szólitja. Küzdelmük eredménye az 1878-iki törvény (Bland-, helyesebben Allison-bill), mely korlátolt ezüstverésü kettős valutát állít fel és ezüstvásárlást rendel el. Az 1890-iki Sherman-bill az ezüstdollárok verését felfüggeszti, de még nagyobb mennyiségben vásároltat ezüstöt a kormány által. Az amerikaiak 1892-ben a brüsszeli érmeértekezleten igyekeztek az ezüstnek újra nemzetközi elismerést biztosítani, de eredmény nélkül. 1893-ban Brit-Kelet-Indiában felfüggesztették magánosok számára az ezüst rupiák verését, ami az amerikai ezüstvásárlások megszüntetését is maga után vonta. 1900-ban egyedül az aranydollárt tették valutapénzzé, de feladatává tették a szövetséges kormányoknak, hogy az Unió által kibocsájtott egyéb érméket igyekezzék értékükön tartani (sánta valuta).¹

Oroszország.

Oroszországban, hol 1855 óta az érepenzt elértéktelenedett papírpénz pótolta, 1897, ill. 1899 óta aranyvaluta van. Romániának 1890, Japánnak 1897 óta van aranyvalutája.

II. A bankügy.

A bank fogalma.

66. §. A bankok és üzletágaik. Bankok (pénz-, ill. hitelintézetek) alatt oly üzleteket értünk, amelyek a pénz- és a hitelforgalom lebonyolításával foglalkoznak. A) A pénzbankok a pénzforgalmat, B) a hitelbankok a hitelforgalmat bonyolítják le üzletszerűleg.²

A pénzbankok:

A) A pénzbankok körébe tartozó üzletágak:

a pénzváltó üzlet,

1. A pénzváltó üzlet. Különösen akkor volt fontos, mikor egy ország területén belül is sokféle pénz forgott. A nemesérc-kereskedelemmel, az aranyművesek mesterségével lép fel kapcsolatban. A bank (banco) elnevezés is e pénzváltóknak a vásárokon elhelyezett asztalaitól, padjaitól eredt, melyeken pénzesedényeik állottak. (Már a görögöknél és rómaiaknál a trapezites, mensarii.) Nyereségük a váltásért kapott díj volt.

a letéti üzlet,

2. Megbízható pénzváltóknál szívesen helyezték el az emberek pénzkészletüket, értéktárgyaikat. Így fejlődött ki a letéti üzlet, mely már a 14-ik századbéli velencei bankoknál és a 17-ik századbéli angol aranyműves-pénzváltóüzleteknél dívik.

a giro-üzlet,

3. Ebből fejlődött ki az átírási, a giroüzlet. Több embernek volt letéte ugyanazon bankárnál; az illetők pedig egymással

¹ Prager: Die Währungsfrage in den Vereinigten Staaten von Nord-Amerika. Stuttgart, 1897. — Laughlin: The History of Bimetallism in the United States. New-York, 1901.

² Az általános áttekintést nyújtó munkák gyanánt felsorolt művek idevágó részein (különösen Philippovich: id. m. II. 2. 133—160. II.) kívül a következőket említjük meg: Wagner: Kredit- und Bankwesen a Schönberg-féle Hdb.-ban. — Gilbert: The History and Principles of Banking. Új kiadás. London, 1898. — Courcelle-Seneuil: Traité des opérations des banques. Új kiadás. Paris, 1896. — Banken. Hdwb. d. Staatsw. II. 132—336. II. — Banking. Palgrave's Dictionary of Political Economy. I. 91—114. II. — E két utóbbiban a bankügy története is olvasható, bőven különösen a Hdwb.-ban. — A bankügy újabb fejlődésének igen jó képét nyújtja Philippovich: id. m. II. 2. 144. s. köv. II. (Die Entwicklung der Banken in der Gegenwart, Die Konzentration im Bankwesen, Die Banken und die Industrie.)

üzleti összeköttetésben álltak. A bankárnál lévő letéteikből elégitették ki tehát egymás kölcsönös követeléseit. A bankár könyveiben egyiknek a tartozását a másik javára átírta. Első girobank a velencei Banco di Rialto (1587) és a Banco Giro (1619). Az előbbi hamar megszűnt, az utóbbi 1868-ig maradt fenn.

4. A bankok pénzpólitikai feladatkörébe számíthatjuk a *a valuta fenn-tartása* *valuta fentartására irányuló tevékenységüket is*, ami főleg a pénzrosszabbítások idejében volt fontos feladat. Ami kereskedők a bank közvetítésével fizettek, a bank pedig csak jó pénzt fogadott el letétül. Így a kereskedelmi forgalmat megkímélték a pénz kopásától, de attól is, hogy a rossz pénz zavaraival kelljen küzdenie. Különösen e célra szolgáltak a kereskedelmi emporiumokon székelő hamburgi (1619) és amsterdami (1609) bankok.¹

B) A *hitelbankok* üzletköre *aktív és passzív* üzletekre szakad. Az elsőként követeléseket szerez a bank, az utóbbiakkal tartozásokat vállal. A bank ugyanis hitelt vesz igénybe, amelyet tovább ad mint közvetlen hitelező olyanoknak, kik viszont nála kopogtatnak hitelért s akik így a bank adósaivá lesznek. A helyes bankpolitika a kétirányú üzleteket mindig egyensúlyban tartja. A bank passzív üzleteiből eredő tartozásait aktív üzleteiből eredő követeléseivel fedezi. A bankpolitika közelebbről azt kutatja, hogy minő tartozások minő természetű követelésekkel fedezhetők célszerűen. Általános szabály, hogy rövidlejáratu kötelezettségek csak rövidlejáratu követelésekkel fedezhetők.²

Amilyenek a bank passzívái, olyan természetű aktívákra kell szert tennie. Passzíváinak megfelelően kell aktív üzleteit csoportosítani, készpénztartalmát megválasztani. Ezeknek természetétől függ a nyújtható kölcsönök határideje, a kívánandó biztosíték, az alaptőke, a tartaléktőke nagysága és az, hogy e tőkéket milyen értékekbe helyezi el. A *banküzlet* ügyes, célszerű *igazgatása* attól függ, hogy mennyire tudja magát bizonyos megengedett esetekben a bank ezen sokszor terhes szabályok alól veszteségek nélkül emancipálni.

A bank *készpénzkészlete* a bank passzíváinak felmondási határidejétől, az azonnal esedékes követeléseknél a visszafizetési kötelezettség teljesítésének valószínűségétől, nemkülönben azoktól a hitelígyényektől függ, ame-

A *hitelbankok*: *aktív és passzív üzletek.*

Bankigazgatás.

Készpénzkészlet.

¹ Cohn: System der Nationalökonomie. III. Nationalökonomie des Handels- und des Verkehrswesens. 549–572. II. (Ilt l. a további irodalmat.) — Ehrenberg: Das Zeitalter der Fugger. I–II. Jena, 1896. — Dunbar: Economic Essays. New-York, 1904. 143–167. II. (The Bank of Venice.)

² Wagner: Beiträge zu der Lehre von den Banken. Leipzig, 1857. — Ugyanaz: Geld- und Kredittheorie der Peel'schen Bankakte. Wien, 1862. — Knies: Der Kredit. Berlin, 1876–9. — Ugyanaz: The Theory and Practice of Banking. I–II. 2-ik kiad. London, 1866. — Macleod: The Elements of Banking. London, 1876. Különösen 6., 8. és 9. fejezetek. — Bagehot: Lombard-Street, a Description of the Money-Market. London, 1873.

lyeket a banknak üzleteit folytatandó, ki kell elégítenie. Hogy miből álljon ez a készpénzkészlet, az a belföldi és azon államok valutaviszonyaitól függ, amely országoknak valutája azon a piacon, amelyen a bank dolgozik, szerepel. A jó külföldi ércváltók bizonyos fokig mint készpénz jönnek számba. Minél valószínűbb, hogy a bank tartozásait rövid határidőn belül kénytelen lesz kiegyenlíteni, annál rövidebb lejáratu kölcsönöket adhat csak és annál nagyobb mértékben kell fedeznie passzívait. Válságos, nyugtalan, valamint általában rossz gazdasági viszonyok mellett nagyobb a valószínűsége annak, hogy a bank passzívái hamarabb válnak esedékesekké.

Alaptőke.

A bank üzleteinek alapjául az *alaptőke* szolgál, mely első sorban biztosítékot nyújt a bank hitelezőinek veszteségekkel szemben, csak azután szerepel mint üzleti tőke a kölcsönüzletekbe fektetendő értékek kiegészítőjéül. Egészen a bank rendelkezésére álljon. Nagyságát az üzletek természete és a bank üzletkörének nagysága szabja meg. Ahol az alaptőke nagyobb mértékben szerepel üzleti tőke gyanánt (pl. betétüzlet), ott nagyobb-nak kell lennie, mint ott, ahol inkább csak biztosításra szolgál. Az alaptőke túlságosan nagy se legyen. Ez látszólag növeli a banküzletek biztonságát, valójában merészebb, sokszor túlmerész üzletekre serkenti a bankot, hogy e nagy tőke kamatozását biztosítsa.

Tartaléktőke.

A *tartaléktőkék* célja jórészt hasonló. A veszteségekért szolgálhatnak biztosítéknak, a részvényeseknek fizetendő nyereségosztalékok kiegyenlítésére is használhatók, végül felhasználhatók az alaptőke fokunkinti növelésére, amennyiben erre a célra minden számadási időszakban egy bizonyos összeget félretesznek. Tartaléktőke alkotására rendszeren az évi nyereség bizonyos hányadát fordítják. Az államok egyes banküzletágakhoz külön tartaléktőkék fentartását kívánják.¹

Aktiv üzlet- ágak:

a lombard- üzlet,

I. A nevezetesebb *aktiv üzletágak*:

1. A *lombardüzlet* kölcsönnyújtás értékes tárgyakra, nemes-ércre, árukra, értékpapirokra, melyeket a bank mint kézi zálogot birtokba és őrizetbe vesz. Van *áru- és értéklombard*. Az értékpapir-lombard áll különösen a tőzsdei üzérkedés szolgálatában, de a közönséges kézi zálogüzlettel együtt a fogyasztási hitel szolgálatába is szegődhetik. Előlegezési üzletnek is nevezik. Lombardüzlettel foglalkoznak a *kézi zálogüzletek* (zálogházak) valamint azok az intézetek is, amelyek a mezőgazdasági hitel szolgálatában a beraktározott termékekre adnak előleget.

a váltóleszá- mítolás,

2. A *váltóleszámitolás* benyújtott váltók alapján való kölcsönnyújtás. A bank a nyújtott kölcsön kamatát, a *leszámitolási díjat* (*escompte, discount*) előre levonja. Ez az üzletág akkor fejlődött ki, amikor szokássá vált hitelbe eladott, ill. vásárolt áruk után váltót kiállítani. Az üzletek lebonyolítását könnyíti a vál-

¹) Leitner: Das Bankgeschäft und seine Technik. Frankfurt a/M., 1903. — Obst: Geld-, Bank- und Börsenwesen. Leipzig, 4-ik kiad. 1907.

tókkal való fizetés. A vevőnek így nem kell készpénzzel fizetnie és az eladó, ha kívánja, a váltó diszkontálása által mégis pénzhez jut. A bankok a váltókat leszámítolás előtt szigorú birálat alá vonják. Ezzel az üzletággal főleg a *leszámítoló bankok*, mint főüzletágukat fedező üzletággal pedig a *betéti takarékpénztárak*, és a *jegykibocsájtó bankok* foglalkoznak.

A lombardüzlet, és különösen a váltóleszámítolás által rövid lejáratu hitelt nyújt a bank.

3. *Jelzálogos kölcsön nyújtása ingatlanokra.* A bank ezáltal hosszú lejáratu követeléseket szerez, tehát nem szabad rövid-lejáratu tartozásokat vállalnia. Ezt az üzletet a *jelzálogbankok* folytatják, melyek a hozzá szükséges tőkéket *záloglevelek* kibocsájtásával szerzik meg.

4. Az *aktív folyószámlaüzlet* a bank ügyfeleinek könyv-*a folyószámlaüzlet.* hitelt nyújt, melynek terhére a fél összegeket vehet fel és amely számlára viszont befizetéseket teljesíthet. A bank fedezete az ilyen folyószámlaüzletnél a legkülönbözőbb lehet. A hitelnyújtásnak ezt a fajtát különösen nem rendszeresen, meghatározott időben befolyó jövedelmekkel bíró ipari és kereskedelmi üzletek, mezőgazdasági üzemek, nagyobb háztartások vehetik célszerűen igénybe. A mezőgazdaság terén nyújtott ilyen személyi bankhitel példája a skót *cash-credit*.

II. A *passzív üzletek* nevezetesei:

1. A *bankszerű letétüzlet.* Ebből fejlődött ki az egész modern bankügy. A pénzbankok letétüzletéből fejlődött, mikor rájöttek arra, hogy a letett pénzeket bizonyos ideig szabadon használhatja a bank. A fejlett letétüzletnél a bank ezt a szabad rendelkezést a letevővel szemben már kiköti. Itt már a letét mint depositum irregulare szerepel. Azzal, hogy a bank szabadon használhatja fel a letett értékeket, saját magának, de letevő ügyfeleinek is hasznot biztosít. Ezen az alapon a bankok már nagyobb mértékben tehetnek ügyfelek hitelszükségletének eleget. A közgazdaság is hasznát látja annak, hogy nagyobb értékek nem hevernek hosszabb ideig használatlanul.

A letétek vagy *azonnal felmondhatók*, vagy csak bizonyos megállapított *határidő múlva*. Lehetnek továbbá *kamatozók* és nem *kamatozók*. Van *állandó letét*, melynek célja, hogy a letevő magának hitelt biztosítson, *aktív letét*, mely fizetések teljesítésére szolgál és *gyümölcsöző letét*, mely nem más, mint a

*a jelzálog-
kölcsönzés,*

*A passzív
üzletek:*

*A bankszerű
letétüzlet,*

takarékpénztári betét. Mikor a bank ügyfelének a hitelt nem készpénzben nyújtja, de folyószámláján annak javára írja, *könyvhitelletéről* szólunk. A letétet a bank vagy úgy ismeri el, hogy könyveiben és azoknak megfelelően a letevő nyugtakönyvében a befizetett letétet feljegyzí, vagy úgy hogy a bank a letevőnek a letétről pénztári jegyeket ad, vagy ismét úgy, hogy csekk-könyvet ad át neki.

A letétüzletből fejlődnek ki önálló intézményekké a) a csek-, b) a clearing- és c) a takarékpénztári üzlet.

a csek,

a) A csek írásbeli utalvány a banknál lévő hitelre (mellékes, hogy e hitel min alapul) abból a célból, hogy a bank az írásbeli utalványra bizonyos összeget fizessen ki. A bank csekkönyvet (utalványkönyvet) ad ügyfelének, aki a cseket kiállítja. A csek rendszeren látra szól. Sokszor meg van állapítva, hogy a kiállítás után bizonyos idő múlva (pl. egy nap) bemutatandó. Ez kizárja, hogy forgalmi eszköz gyanánt használhassák.

A csek különösen Amerikában és Angliában használatos fizetési eszköz. Az európai államok újabban szintén meghonosították. Törvényhozásuk a fővonásokban megegyező, a részletekben nagyon eltérő. Így Anglia és Amerika azt kívánja, hogy akire a csek ki van állítva, bankár legyen; Franciaország ezt nem követeli. Franciaországban a kiállítónak fedezetének kell lennie letétben, Angliában nem, stb. Nálunk a csekk törvény most készül. A cseknek sok faja van. A keresztezett (& Co.) csek csak bankárnak fizetendő ki. A *vörös csek* nem fizetésre, csupán átirásra utasít.¹

a clearing,

b) A bankok kölcsönös tartozásaiknak és követeléseiknek a készpénzforgalmat fölöslegessé tevő átirás útján eszközözendő lebonyolítása céljából egy *közvetítő intézetet* állíthatnak fel, melynek a kölcsönös átirások teljesítése jut feladatul. Az ilyen intézmény a *clearing-house*. A bank tisztviselőjét, kinek a bank követeléseiről és tartozásairól tudomása van, elküldi a leszámítoló intézetbe, hol a küldöttek egymással közlik számláikat. A különbségeket megállapítják és azokat az intézet igazgatója elkönyveli. A clearing-house így azt a feladatot teljesíti a bankok között, amelyet a bank az átirási üzlettel a maga ügyfelei között végez.

A kiegyenlítés nagy időmegtakarítással, a pénzforgalom veszélyeinek, a pénz kopásának meggátolásával jár. Ezért föltöte jelentős.

A legnevezetesebb két kiegyenlítő intézet a londoni, amely 1775 körül alakult, de csak lassan fejlődött mai jelentőségére és az 1853-ban alapított

¹ Halász: Cheque. Közg. Lexikon. I. 431—444. II. (Ugyanitt I. a további irodalmat.)

new-yorki intézet. Az európai nagyobb tőzsdehelyeken szintén van ilyen intézmény. A new-yorkinak van legnagyobb forgalma.¹

c) A letétüzlet különös ága a *takarékpénztári betétüzlet*, *a takarékpénztárak*, melynek folytatására külön bankok, a *betéti bankok*, ill. *takarékpénztárak* alakultak. Ezek kisebb-nagyobb betéteket gyümölcsöző kezelésre azonnali, vagy bizonyos határidőhöz kötött felmondásra vesznek át. Kamatot fizetnek a betevőnek használat fejében. Ezért a takarékoság fejlesztésére és a kis tőkék gyűjtésére vonatkozó tevékenységük szociálpolitikai szempontból föltöbb méltánylandó. Az állam is átlátta ennek fontosságát, mikor postaintézményével kapcsolatban, mint pl. nálunk is, takarékpénztárat, úgynevezett *postatakarékpénztárat* létesít, mely a legkisebb betéteket is elfogadja.

Az újabb időben megoldandó problémává vált a takarékpénztárak betéti üzletének ellenőrzése, ill. szabályozása. Nálunk, ahol különösen nyereszkes céljából alapított részvénytársaságok foglalkoznak ezzel az üzlettel, a takarékpénztárak a betett összegeket úgy gyümölcsöztetik, pl. értékpapírok vétele, váltóleszámitolás, sőt jelzálogkölsönzés által is, hogy a takarékpénztárak sokszor üzleteiken elbukván, magukkal rántják a nagyszámu betevő megtakarított filléreit is. Hosszulejáratu követelések (pl. jelzálogkölsönök) szerzése által pedig még akkor is veszélyeztetik a betétek azonnal való visszafizethetőségét, ha semmi üzleti bonyodalom nem áll elő. Ezek a jelenségek oly eszközök keresésére vezettek, amelyek a betétek biztonságát vannak hivatva előmozdítani. A betétek elfogadható összegének korlátozása, a bankok vezetésének rendészeti természetű szabályozása, de a betéti bankok által folytatható üzletágak kötelező meghatározása is azok az eszközök, amelyek e téren célravezetőnek.²

2. A második passzív bank-üzletágkör hosszulejáratu kötelezvények, különösen *záloglevelek* kibocsájtásában áll, melyekkel *záloglevelek kibocsájtása*, a bank hosszú lejáratu kölcsönöket vesz fel, tehát ilyen tartozást is vállal. A legszokottabb és legészszerűbb záloglevél-kibocsájtást a jelzálogbankok üzik. Az általuk kibocsájtott záloglevelek fedezetéül a szerzett jelzálogos követelések szolgálnak. A visszafizetés hosszabb, előre megállapított terv szerint történik.³

¹ Halász: Clearing-house. Közg. Lexikon. I. 447—452. II. (Ugyanitt I. a további irodalmat.) — Cannon: Clearing-houses, their History, Methods and Administration. New-York, 1900.

² Seidel: Sparkassen. Hdwb. d. Staatsw. VI. 849—880. II. (Ugyanitt I. a további irodalmat.) — Halász: Takarékpénztárak. Közg. Lexikon. III. 440—452. II. (Ugyanitt I. a további magyar irodalmat.) — Ugyanaz: A takarékpénztári betétek biztonsága, különös tekintettel a takarékpénztárakra. Budapest, 1904. — Ugyanaz: Postatakarékpénztárak, Közg. Lexikon III. 242—254. II. (Ugyanitt I. a további irodalmat.) — Denkschrift zum 25. Jahrestage der Gründung des Postsparkassenamtes. Wien, 1908.

³ A mezőgazdasági hitelpolitikánál említett irodalom. — Éber: Jelzáloghitelügy. Közg. Lexikon II. 169—181. II. (Ugyanitt I. a további irodalmat.)

a crédit-mobilier-üzlet,

3. Hosszu lejáratu kötelezvények kibocsájtásával igyekezett eredeti terve szerint a Pereire-testvérek által 1852-ben Párisban alapított *crédit-mobilier* üzleti tőkéjét szaporítani. E terv alapjául az a gondolat szolgált, hogy a részvénytulajdonosok bizonytalan kamatozású különböző részvényeiket át fogják adni a banknak, ez által kibocsájtott fix kamatozású kötvények ellenében. A terv nem vált valóra. (Életképes magva az angol befektetési trust-ökben — *investment-trust-companies* -- valósult meg.) A bank inkább értékpapírok vásárlásával, adásával, vételével foglalkozott, az árfolyam-ingadozásokból igyekeztén hasznot húzni. E nagyon veszedelmes üzletág a kellő óvatosság híján úgyve a bank bukását is okozta 1867-ben. E bank után

azt a banküzletágot, mely részvények tömeges átvételével, ill. ipari, kereskedelmi részvénytársaságok alapításával, köz-kölcsönkibocsájtások átvételével foglalkozik, *crédit-mobilier-üzletnek* nevezik. Ezzel az üzletággal, mely aktív és passzív üzleteket egyesít magában, a bank már átlépi a tulajdonképeni banküzletek körét. Nagy vállalkozásokba bocsájtkozik, melyeknek során persze a követeléseknek szintén fedezni kell a bank tartozásait. Ezt biztosítani azonban nem könnyű, nagy óvatosságot kíván. A modern közgazdasági élet fejlődése mindenestre igen sokat köszön a *crédit-mobilier*-bankoknak, de a bukások ezen a téren ma is gyakoriak.¹

bankjegykibocsájtás.

4. A hitelbankok egyik legfontosabb passzív üzletága a *bankjegyek kibocsájtása*.

A bankjegy fogalma.

67. §. **A jegybankok.** *A bankjegy a bank által kibocsájtott saját magára szóló utalvány, mely nem kamatozik, kerek összegre szól és amelyet a bank a bemutató, tehát bárki kívánságára lát után törvényes pénzben bevált.*

A bankjegyek keletkezése,

A bankjegyek kibocsájtása valószínűleg az átírási üzletből fejlődött ki. Az átírási üzlet útján a bank ügyfelei a bank segítségével fizetéseket teljesíthettek. A birtokosra szóló papírok, a bankjegyek kibocsájtásával e fizetések könnyebben voltak teljesíthetők. A banknál való megjelenést, vagy a bankra szóló utalványt s az ennek alapján a bank könyveiben fogatosított átírásokat mind pótolta egy olyan hitel-, ill. forgalmi eszköz, melynek forgalomképessége éppen a bank hitelén nyugodott. A bankjegyek első nyomait azoknál a velencei és angol „pénzbankoknál” látjuk, amelyek átírási üzlettel foglalkoztak. (Aranyműves-bankok; goldsmith's notes mint a bankjegyek első formái.) A legelső jegykibocsájtó bankok, a Banco St. Giorgio Genuában és az 1656-ban alapított svéd bank, mely első jegyeit 1658-ban hozta forgalomba.

¹ Plenge: Gründung u. Geschichte des Crédit Mobilier. Tübingen, 1903. — Lexis: Finanzgesellschaften. Hdwb. d. Staatsw. III. 976–979. II. — Philippovich: id. m. II. 2. 59., 61. §§. — Schulze: Die Bankkatastrophen in Sachsen im Jahre 1901. Tübingen, 1903.

A bank a bankjegy útján kamatnélküli kölcsönt vesz fel. *jellemzőik.*

A megfelelő fedezetről azonban annál is inkább gondoskodnia kell, mert e kölcsön lejáratí ideje minden pillanatban bekövetkezhetik. Forgalmképességét a bankjegy épen e rövid lejáratának köszöni. Ez teszi a bankjegyet alkalmas *pénzhelyettesítővé*. A bankjegyet jól meg kell különböztetni a papírpénztől. A papírpénz maga pénz, a bankjegy csak egy követelésről szóló okirat, pénzpapír, hiteleszköz, melynek fedezete van. De ha a bankjegyet kényszerfolyammal ruházzák fel, már a papírpénz jellemzőit ölti magára. A bankjegy különbözik a csektől és a váltótól is. A csek főleg fizető eszköz, a váltó hiteleszköz. A bankjegynek pedig, bár fizető eszközül is szolgál, hiteleszköz is, e tulajdonságokkal szemben előtérbe nyomul forgalmi eszközjellege. A bankjegy úgy keletkezését, mint szerepét tekintve hasonlít az átírási utalványhoz is. De a giro-utalványnál a bank ismeri a hitelezőt és az adóst, mert ezek vele állandó és szoros üzleti összeköttetésben állanak. A bankjegy birtokosai a bank előtt ismeretlenek és akármikor jelentkezhetnek követelésükért. A bankjegy ezért a gazdaságok sokkal nagyobb körét hozza összeköttetésbe a jegyeket kibocsájtó bankkal, mint bármely más banküzletág. Ezért az államnak is más szempontok szerint kell szabályoznia a bank jegykibocsájtó, mint egyéb üzleteit.¹

A mennyiségi elmélet (l. 60. lap) ok- és okozati összefüggést állapít meg a forgalomban lévő pénz mennyisége és a javak ára között. Az a felfogás, mely a *bankjegyet pénznek tekinti* (láttuk, hogy ez csak akkor áll, ha a bankjegyek be nem válthatók, ill. kényszerfolyammal vannak felruházva), a mennyiségi elmélet szabályát a bankjegyforgalomra is alkalmazza, azt mondván, hogy a tetszés szerint szaporítható bankjegymennyiség nagysága irányító befolyással van a forgalomban lévő pénz értékére, ill. a javak árára. Holott tiszta ércvaluta mellett, tehát mikor e felfogás szerint bankjegyek sincsenek

A currency-elmélet.

¹ Az általános áttekintést nyújtó munkák gyanánt felsorolt művek idevágó fejezetein kívül elsősorban a bankügy általános elméleténél a 66. §-ban említett munkák veendő figyelembe. Aztán különösen Wagner: *System der Zettelbankpolitik*. 2-ik kiad. Freiburg. 1873. — Ugyanaz: *Geld- und Kredittheorie der Peel-schen Bankakte*. Wien, 1862. — Beöthy: *A bankügy elmélete. Különös tekintettel a jegybankkérdésre és a hazai viszonyokra*. Budapest, 1875. — Scharling: *Bankpolitik*. Jena, 1900. — Hdwb. d. Staatsw. II. 147—336. II.: *Allgemeine Bankpolitik és Geschichte und gegenwärtiger Stand des Bankwesens*. — Közg. Lexikon II. 168—9. II.: *Magyar irodalom*.

forgalomban, az ország ércpénzkészletének mennyisége szabad nemzetközi forgalom mellett (a fizetési mérleg változásainak érc-ki- ill. beözönlést maga után vonó tulajdonsága folytán) mindig arányban van a forgalomnak fizetőeszközökre irányuló szükségletével. Szabad külforgalom mellett bankjegyek nélkül tehát a feltorlódó fizető eszközök áremelő hatása nem következhetik be, mert maga az ezt előidéző ok sem állhat elő. Ha a bankjegyek ércpénz mellett szolgálnak forgalmi eszközül, vázolt, árfelfolyásoló hatásukat szintén éreztethetik. Ilyenkor a bankjegyek szaporítása esetén be fog következni az érc kiözönlése, amire a fizetőeszközök bent az országban még jobban szaporíttatván, újabb áremelkedést fognak előidézni. Ezért a helyes jegykibocsájtó politika igazodjék a kibocsájtandó jegyek mennyisége tekintetében az ország ércpénzkészletéhez és mihelyt annak kiözönlését látja, szorítsa meg a bankjegyek kibocsájtását. Az ércpénzforgalomhoz igazodjék a bankjegyforgalom. Ez a currency- (forgalmi-, pénz-) elmélet felfogása a bankjegyről és a jegykibocsájtásról. Ricardo igyekezett ezzel a felfogással az angol bankjegyek értéktelenedésének okát kimutatni. Az 1844-iki banktörvény (a Peel-akta) is ezt az álláspontot tünteti fel. Ricardonak igaza volt, mert ő olyan viszonyokat vizsgált, amikor beválthatatlan bankjegyek szerepeltek a forgalomban. De tévedt, mikor a papírpénzre nézve helyesen megállapított e tételt a tulajdonképeni bankjegyekre is kiterjesztette.¹

¹ bankszerü-
ségi elmélet.

De a forgalmi elmélet, mely egyúttal az angol irodalom + válságelméletévé vált, nem maradt visszahatás nélkül. Akik a bankjegy helyes fogalmából indultak ki és azt hiteleszköznek, nem pénznek tekintették, nem a jegykibocsájtásban látták a válságok előidéző okát, hanem megfordítva a jegyek szaporítását a hitel- és a forgalmi eszközökre irányuló szükséglet hirtelen megnövekedése következményének tekintették. E felfogásukat a bank-akta felfüggesztésének szüksége válságok esetén jól igazolta. Azt mondták, hogy a nemesérc beözönlése nem vonja szükségképen maga után a forgalomban lévő fizető eszközök szaporítását. Amíg a forgalom ezt meg nem kívánja,

¹ Ricardo: High Price of Bullion a Proof of the Depreciation of Bank-Notes. 4-th. ed. London, 1811. — Ugyanaz: Reply to Mr. Bosanquet's Practical Observations on the Report of the Bullion-Committee. London, 1811. — Thornton: An Inquiry in the Nature and Effects of the Paper Currency of England. London, 1802. — Ugyanaz: Substance of two Speeches on the Report of the Bullion-Committee. London, 1811.

addig a beözönlő nemesérc csak a bankoknál, vagy egyebütt felhalmozott pénzkészletek öregbítését vonja maga után. Viszont nemesérckivitelnél a kivitt nemesérc mennyiségének megfelelően azonnal csökkenteni a bankjegyek mennyiségét veszedelmes volna. Míg a forgalomnak nincs kevesebb fizető eszközre szüksége, a bankjegyek mennyiségét apasztani annyit jelentene, mint a forgalmat kényszeríteni, hogy kevésbbé alkalmas fizető módzatokról gondoskodják, ami, ha ekkor a bankok a hitelnyújtást megszorítanák, ez pedig a túlzott hitelkereslettel szemben bekövetkeznék, mindenestre könnyen válságokra vezethetne. Még nehezebben szaporíthatná a bank kibocsájtott jegyei mennyiségét, ha az országba ércpénz özönlik be, mintsem ahogy azt apaszthatná a nemeséremennyiség csökkenésével. A gazdasági élet épen nem vállal több bankjegyet, mint amennyire a forgalom lebonyolítása céljából szüksége van. A főlölleges bankjegyek, amelyekre a forgalomnak nincs szüksége, úgyis visszafolynak a bankhoz. (Fullarton.)

Ezt a felfogást különösen Tooke fejtette ki. Elmélete a bankjegykibocsájtást csak olyan hitelműveletnek tekinti, mint más bankszerű hitelműveletet; ezért *bankszerűségi* (hitel-) *elméletnek* nevezik. Ez az elmélet is túloz, mikor tagadja, hogy a bank egyáltalán túlléphetné a jegykibocsájtás észszerű határait.¹

Sokat vitatták a *jegykibocsájtás szabadságának* vagy *korlátozásának* kérdését. A közgazdaság érdekeinek megfelelő bankigazgatást, ill. jegykibocsájtást könnyebb folytatni, ha az államban csak egy jegykibocsájtó bank van. Az ilyen bank jobban érzi a felelősség terhét, az ilyen bankot könnyebben ellenőrzi a közönség. Egy nagy központi bank nagyobb és erősebb eszközök fölött rendelkezik válságok esetén. Fióktézeteivel tervszerű hálózatot alkot, melylyel az ország hitelszükségletének ellátása könnyebb, vagy legalább is oly könnyű, mint akkor, ha több jegykibocsájtó intézet van az országban, azaz, ha a jegykibocsájtás decentralizálva van. A nagy központi bank az állam pénzügyi feladatainak munkakörébe is könnyebben vonható be. (pl. a francia bank 1871-ben.)

A jegybankügy központosításának azonban hátrányai is

Központi és
decentralizált
jegybank-
rendszer.

¹ Bosanquet: Practical Observations on the Report of the Bullion-Committee London, 1810. — Tooke: A History of Prices and of the State of the Circulation during the Years 1793—1856. Hat kötet. London, 1838—57. — Fullarton: On the Regulation of the Currencies, etc. London, 1844.

vannak. Az állam pénzügyei ily berendezés mellett könnyen összeolvadnak a bank ügyeivel. A kölcsönüzleteket a bank ilyenkor könnyen pártszempontok szerint intézi. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a jegyek ilyenkor kevésbé folynak vissza a bankhoz, tehát könnyebben veszik fel a papírpénz jellegét.

A decentralizált jegybankrendszer előnye, hogy a kis vidéki bankok alkalmasabbak lehetnek a helyi hitelszükséglet kielégítésére. Hátrányos ezzel szemben: a bankjegyek hiányosabb biztonsága, a fedezetek előnytelenebb gyümölcsösztetése, ami mellett mint nyomós ok jön számba, mely a központi bankrendszer javára dönti a mérleget, hogy a kis bankok épen válságok idején nem tudják az ország közgazdaságának azt a szolgálatot nyújtani, mint a nagy központi bank. (pl. az angol bank szerepe az 1893. évi válság alkalmával.)¹

*Állami vagy
magánbank.*

A jegykibocsájtás mind szükségesebbé váló centralizálása felvetette azt a gondolatot, vajjon nem volna-e célirányos a központi jegybankot állami intézetté tenni.

Az államosítás mellett fel szokták hozni érvül, hogy az állami igazgatás és kezelés a bank ügyeinek vezetésében jobban biztosítaná a közügy szem előtt tartását, továbbá, hogy a jegykibocsájtásból eredő haszon méltányosabban illeti az államot, mint egyes magánvállalkozókat. Magánbankrendszer mellett is van mód arra, hogy az állam a központi jegybank által üzött jegykibocsájtás hasznában részesedjék. Ezt látjuk pl. a német birodalmi banknál. A magánvállalati bank üzleteiben mozgékonyabb, önállóbb, különösen az államháztartással szemben. Nem fog oly feltétlenül hitelt nyújtani az államnak, mint az állami intézet. Háború esetén is, mikor az állam vagyona az ellenség kezébe kerülhet, előnyösebb a magánbank-rendszer; ilyenkor a bank vagyona, mint magántulajdon, nem teszi foglaltsá tárgyát. Az állami bank üzleteit, parlamentáris pártviszonyok mellett, ezeknek az alakulása szerint intézné, ami nem kívánatos.

Célszerűbb, ha a bank önálló intézet. A bank és az állam közti viszonyt szigorúan kell szabályozni; állandó, felmondhatatlan kölcsönöket, fedezetlen folyószámlai hitelt és egyáltalán oly túlzott hiteleket, melyekkel a bank könnyen veszélyezteti saját létét, a bank ne adhasson az államnak. A bank viszont

¹ Horn: Bankszabadság, különös tekintettel a magyar bankmozgalomra. Pest, 1870.

álljon igazgatásában az állam, de egyúttal független polgárok ellenőrzése alatt.

Az orosz és a svéd jegybankok kivételével az európai államok jegybankjai mind részvénytársulati intézetek, melyeknek egyike-másika többkevesebb befolyást enged az államnak a bank igazgatására.¹

Régebben rendesen nem engedték meg a túlságosan *kis-Mekkora értékű bankjegyek kibocsájtását*. Kb. 100 K-nak felelt meg az az *tékről szólja-összeg*, melyről a bankjegy szólhatott. Azzal okolták meg ezt, *nak a bankjegyek?* hogy így a bankjegy olyanok között fogja a forgalmat lebonyolítani, kik a jegykibocsájtó bank hitelképességét meg tudják ítélni, továbbá, hogy így inkább az országban fog maradni az ércpénz, melynek kiözlése könnyen bekövetkezik, ha a forgalmat kísértékű bankjegyekkel telítjük. Tény, hogy a kisebb értékű jegyek könnyen tényleges, ha nem is jogi kényszerfolyamhoz jutnak, ami mint a bankjegy természetével ellenkező jelenség a régebbi felfogás (különösen a forgalmi iskola) szerint kerülendő. Ma ettől kevésbbé félünk. Amióta pedig nyilvánvalóvá vált, hogy kisebb bankjegyek hiánya esetén a kis forgalom lebonyolítására több ércpénzt vonnak el a banktól, a kisebb bankjegyek kibocsájtása mellett foglalnak állást (Goschen), az aranypénzt védendő ezzel akarják azt a forgalomból a bank tartalékába szorítani.²

A bankjegyet természetének megfelelően nem kellene a *Törvényes fizető eszköz* jellegével felruházni, vagyis nem kellene annak elfogadására senkit sem kötelezni. A forgalomra nézve *legyen-e a bankjegy?* azonban, mely a bankjegyet pénzhelyettesítővé tette, előnyös, ha a jegyek kelendősége jogilag is biztosíttatik. Ha kimondják is a jegyek kényszerfolyamát, míg ez azok beválthatóságától van, függővé téve, (pl. angol-bank jegyei 1834 óta) a bankjegy természete nem szenved csorbát és nem lesz papírpénzzé.

A mindenkori beválthatóság teszi a bankjegyek egyik fő-*Miként bizto-jellemzőjét*. Kíváncsú is, hogy ez fennakadás nélkül mehessen *sítható a je-gyek beváltása?* végbe. Több jegykibocsájtó bank fennállásakor tehát lehetőleg arra kell törekedni, hogy a bank jegyei csak a bankhoz helyileg közel maradjanak forgalomban. Ha a bankjegyek megszűnnek távoznának el, ez könnyű beváltásukat veszélyeztetné.

¹ Lotz: Der Streit um die Verstaatlichung der Reichsbank. München, 1897. — Born: Die finanzielle Heranziehung der Zentralbanken durch den Staat in Europa. Leipzig, 1904.

² Ruppel: Kleine Reichsbanknoten. Leipzig, 1903.

Decentralizált jegybankrendszer mellett a bankok egymással egyezségekre is léphetnek jegyeik kölcsönös beváltására; vagy megbízhatnak egyes nagyobb forgalmu pontokon lévő bankokat ennek teljesítésével. Svájc pl. jegykibocsájtó bankjait kötelezte jegyeik kölcsönös beváltására.

*A váltóleszá-
mítolás és a
diskont-poli-
tika.*

A bank, mely jegyeket bocsájt ki, olyan hitelüzletekkel foglalkozzék, melyek a bankjegyek beváltását könnyen lehetővé teszik. Rövidlejáratú követeléseket kell tehát a banknak szereznie; ezt pedig leginkább a váltóleszámmítolással éri el. A leszámítoló üzlet egyúttal a bankjegyek forgalombahozatalának legjobb módja is. Automatikusan hat a forgalomba kerülő bankjegyek mennyiségének meghatározására. A leszámítolási (diskont-) kamatláb nagysága szerint fog a leszámítolandó váltók útján a kereslet bankjegyek után emelkedni vagy csökkenni. E leszámítolási kamatláb megállapításával, ami legfőbb részét teszi ki a *diskont-politikának*, fog a bank arra is jól közrehatatni, hogy nemesérc-készlete külföldre ne szivároгjon. A kamatláb emelése véd az érc kiözönlése ellen. De a nemesérc-készletet másként is lehet védeni. A francia bank pl. az aranyért bizonyos díjat szed; az angol bank aranykiszivárgás esetén értékpapirokat kezd eladni.¹

*A bankjegyek
fedezete.*

A bank által kibocsájtható *jegyek mennyisége* szorosan összefügg a *bankjegyek fedezetének* kérdésével. A fedezet egyúttal a bankjegyek beválthatóságának miként való megoldását is jelenti.

*A fedezeti
rendszerek.*

A bankjegyek különbözőképen fedezhetők.

*A teljes
ércfedezet.*

1. A forgalmi iskola felfogásának felel meg a *teljes ércfedezeti rendszer*. E szerint minden kibocsájtott bankjegy teljes értékéig ércben fedezendő a banknál. Mikor ez a rendszer a bankjegyek azonnali beváltását mindenestre legjobban biztosítja, nem számol a bankügy törvényeivel és a bankrendszer fejlődésével; figyelmen kívül hagyja a letétüzlet újabkori nagymérvű kifejlődését. Szükségtelenül nagy érckészlethez vezet, mely a bankjegyek forgalmának mozgékonyágát és a központi jegybanknak válságos időkben való üdvös tevékenységét lehetetlenné teszi.

¹ Lotz: Diskonto und Diskontopolitik. Hdwb. d. Staatsw. III. 170—185. II. (Ugyanitt 1. a további irodalmat.) — L. továbbá a váltóárfolyam és a fizetési mérleg kérdésénél említett irodalmat, valamint a jegybankok elméletével foglalkozó munkákat. — Földes: A jegybankok nemesérc-politikája. Budapest, 1895. — Landesberger: Über die Goldprämienpolitik der Zettelbanken. Wien, 1892. — Knapp: Staatliche Theorie des Geldes. Leipzig, 1905. 240—287. II.

2. Elméletileg helyes ezzel szemben a *bankszerű fedezeti rendszer*, mely bankszerű követelésekkel, váltókkal és egyéb rövidlejáratu követelésekkel biztosítja a kibocsájtott bankjegyek beválthatóságát. Bankszerűnek nevezik, mert a bankügy lényeges életjelenségeiben (tartozások vállalása és megfelelő követelések szerzése) bírja alapjait. A fedezet nagyságát számszerűleg minden esetre kiterjedő általános érvénynyel megállapítani úgy sem lehet. Épen ebben rejlik a jegykibocsájtás bankszerű természete. A szükséges fedezet nagysága a hitelviszonyok általános állapotától, a bank hitelétől, a politikai és közgazdasági viszonyoktól, a pénzpiac mindenkori állapotától függ. A törvényes szabályozások ezt a leghelyesebb, bankszerű fedezést akarják a maguk konkrét rendelkezéseivel megvalósítani.

A bankszerű fedezet.

3. Minden ércartalék híján a gyakorlatban természetesen ez a rendszer nem válhatnék be, mert nem biztosíthatná az azonnali beváltást. A gyakorlat tehát az eddig említett két rendszer között közvetít, amikor mindkettő előnyeit lehetőleg egyesíti a *harmadfedezeti rendszerben*. Itt a bankjegyek a kibocsájtott mennyiség egy harmadáig ércel fedeztetnek, az azonfelüli rész pedig bankszerű követelésekkel fedezendő. A rövidlejáratu követelések biztosítják a bankjegyek rendes beváltását. Rendkívüli viszonyok mellett szolgál alapul és a beváltást biztosító fedezetül az ércartalék. A harmadfedezeti arány megállapítása önkéntes.

A harmadfedezet.

4. Kisebb jelentőségű az a felfogás, mely a bankjegyek megfelelő fedezetét a *földbirtokban* találja. Ez a gondolat (a landbank terve) leginkább Amerikában talált pártolásra. A bank tulajdonát tévő földbirtokok, vagy jelzálogi követelések útján a bankjegyek azonnali beváltása nincs biztosítva.

A landbank.

A bankjegyfedezetek tekintetében *könnyű és nehéz fedezetek* között is szokás különbséget tenni. Könnyűnek mondják a bankszerű, nehéznek az ércfedezetet, tekintet nélkül arra, hogy a jegyek beváltását és annak gyorsaságát egyik vagy másik rendszer miként biztosítja. De ha könnyű fedezet alatt azt értjük, mely könnyű beválthatást biztosít, akkor a bankszerű fedezet nem lesz mindig könnyűnek mondható, viszont ebben az értelemben a landbank fedezete a legnehezebb.

Könnyű és nehéz fedezet.

A német mai jegybankügy a német birodalom saajátszerű államjogi *Németország* helyzetének megfelelően a központi és a decentralizált jegybankrendszer összeegyeztetéséből állt elő. 1875 előtt az egyes államok majd mindegyikében állottak fenn jegykibocsájtó szabadalommal felruházott bankok, 1875-ben e

bankoknak mintegy élére állították a *birodalmi bankot*, mely a Nagy Frigyes alapította (1765.) berlini királyi, ill. az 1847. évi porosz bankból nőtt ki. A bankok egy része, különösen a nagyobbak már akkor a *harmadfedezeti rendszer*t követték, melyet a birodalmi törvényhozás is elfogadott. (A harmadfedezeti rendszer, ill. az 1889-iki és 1900. évi törvényhozás újabb, a váltóleszámítoló üzlet tekintetében felállított kívánalmainak csak a bajor, a szász, a württembergi és a badeni jegybankok vetették magukat alá, amiért is a birodalmi bank ma csak ezeknek a jegyeit fogadja el.) Ehhez a fedezeti rendszerhez még egy szabályt fűztek a kibocsájtható bankjegyek maximumának bizonyos mérvű megállapításával, az érccel nem fedezendő bankjegyek *indirekt kontingentálásával*. Meglehetősen önkéntes módon megállapították a jegykibocsájtást folytató bankok számára az érofedezet nélkül adómentesen kibocsájtható jegyek kontingensét. Ez ma a birodalmi banknál 472,829,000 M. A kontingentált összegen felül is bocsájthatnak ki a bankok jegyeket, de a többlet után 5% birodalmi adót kötelesek fizetni.¹

**Ausztria és
Magyaror-
szág.**

Az *osztrák-magyar banknak* a bankjegyek 40%-át kell érccel fedeznie, a többi bankszerüleg fedezendő. Az érccel nem fedezett jegyek összege 400 millió koronát tehet. Ha a bank ezen összegen túl is bocsájt ki jegyeket, azok értéke után 5% adót fizet a két államnak ezeknek a bank nyereségében való részesedése arányában. (*Indirekt kontingentálás.*) Az osztrák-magyar monarchiában a központi bankrendszer áll fenn. A banknak a két állammal időről-időre kötött egyezsége szerint 10—10 évre adatik meg a szabadság. E banknak egy külön jelzálogosztálya is van.²

Anglia.

Az *angol bank* fedezeti rendszere az 1844-iki törvényben, a Peel-aktában van megállapítva. Ez a rendszer a forgalmi iskola elveinek hódol, mely a bankjegyet pénznek tekinti; a jegykibocsájtást tehát épen úgy az állam jogának tartja, mint a pénzverést. A bank a jegykibocsájtó és a bankosztályra oszlik. Az előbbi 14 millió £ (1894 óta 16·8 millió £) bankjegyet bocsájthat ki érofedezet nélkül. Itt tehát a *direkt kontingentálás* elve van alkalmazva. Az ezen összegen felül kibocsájtott bankjegyek érccel teljesen fedezendőek. Az érccel nem fedezett bankjegyek fedezetül szolgál az államnak a banknál lévő adóssága. (Ebben a rendelkezésben mutatkozik legtisztábban a forgalmi elmélet felfogása, mely a bankjegyet is papírpénznek tekinti.) Ez azonban nem célszerű fedezet, mert e fölött a bank szabadon egyáltalán nem tud rendelkezni. A bankjegyosztály által kibocsájtott jegyeket tényleg a bankosztály műveletei útján szerzett követelések fedezik. Angliában, Skóciában és Írlandban más bankok is bocsájtanak ki jegyeket, de e joguk 1844 óta erősen korlátozva van.³

¹ Lotz: Geschichte und Kritik des deutschen Bankgesetzes von 1875. Leipzig, 1898.

² Lederer: Die Priv. österreichische Nationalbank, ihre Gründung, ihre Entwicklung und ihr Wirken. Wien, 1847. — Beer: Die Finanzen Oesterreichs im 19-ten Jahrhundert. Prag, 1877. — Newirth: Bankakte und Bankstreit in Oesterreich-Ungarn 1862—1873. Leipzig, 1873. — Lónyay: A bankügy. Budapest, 1875. — Mecenseffy: Az osztrák-magyar bank igazgatása 1895-ig. Budapest, 1896. — Az osztrák-magyar bank egyéb kiadmányai. — Zuckerkandl: Oesterreichisch-ungarische Bank. Hdwb. d. Staatsw. II 222—256. II. — Wickenburg gr.: A bankkérdés. Budapesti Szemle. 1907. dec. — Müller: A jegybankügy. Budapest, 1908.

³ Thorold Rogers: The First Nine Years of the Bank of England. Oxford, 1887. —

Franciaországnak egy központi jegybankja van. Ennek fedezeti rendszere nincs törvényesen megállapítva, de a kibocsájtható jegyek összege 5000 millió fr-ban van megszabva.⁴

Az északamerikai Egyesült-Államokban 1863 óta valamely bank („nemzeti bank”) a jegykibocsájtás jogát azzal szerzi meg, ha a kincstárnál állampapírokat tesz le és pedig alaptőkéjének egyharmadáig. Az alaptőke nagysága a városok lakosságára szerint különbözőképpen van megállapítva. A jegybankok a Comptroller of the Currency ellenőrzése alatt állanak. Ettől kapják a jegykibocsájtó szabadalmat rendszeren 20 évre. A bank a letett állampapírok értékéig (1900 előtt 90%-ukig) bocsájt ki jegyeket, melyeket az állam készített és a Comptroller ad át a banknak. E jegyeknek, azonkívül a letéteknek és más rövid lejáratú követeléseknek nagyobb forgalmu helyeken 25%, egyebütt 15%-uk erejéig folyópénzben is fedezve kell lenniök. A bankok egymás jegyeinek névértékén való elfogadására vannak kötelezve, azonkívül tartoznak a nagyobb emporiumokon bankokat jegyeik beváltásával megbízni. Az állami kezekbe helyezett letétnek az a célja, hogy az állam e papírokat értékesíthesse és azok árából a jegytulajdonosokat kielégítse, ha a bank jegyeinek beváltását felfüggeszteni. Az állampapírok azonban e tekintetben nem jó biztosítékok. Esetleg oly alacsony árfolyamon kelnek el, hogy árukból a jegyek beváltási költsége nem kerül ki. Azonkívül az állampapírok tömeges eladása az államhitelnek sem szolgál javára. Az állampapírok árfolyamának emelkedésével nehézségek állanak elő. A bankok visszavonják letétjeiket és ezzel a jegyforgalom könnyen apad. Ezen a bajon akart a valuta reformjával kapcsolatos 1900 évi törvényhozás segíteni, amikor a bankok jegykibocsájtásból eredő vállalati nyereségének emelkedését igyekezett biztosítani. Az északamerikai rendszer jellegzetes példája a decentralizált jegybank-rendszernek.²

Franciaország.

Észak
Amerikai
Egy. Államok

III. A közlekedésügy.³

68. §. A közlekedés. A távolságban rejlő gazdasági mozzanattal a gazdasági élet számol és az abban rejlő hátrányokat áruk, emberek és hírek szállításával igyekszik legyőzni. Ez

A közlekedés fogalma,

Philippovich: Die Bank von England im Dienste der Finanzverwaltung. Wien, 1885. — *Kerr*: [History of Scotch Banking, 1884. — *Malcolm Dillon*: Banking in Ireland. London and Dublin, 1889.

¹ *Courtois*: Histoire de la Banque de France et des principales institutions de crédit depuis 1776. Paris, 1881. — *Horn J. E.*: Das Kreditwesen in Frankreich. 2-ik kiadás. Leipzig, 1857. — *Palgrave*: Dictionary of Pol. Economy. I. 97—98. II.

² *Obst*: Notenbankwesen in den Vereinigten Staaten von Amerika. Leipzig, 1903. — *Dunbar*: Economic Essays. Ed. Sprague. New-York, 1904. — *Hasenkamp*: Die Geldverfassung und das Notenbankwesen der Vereinigten Staaten. Jena, 1907. (Ugyanitt I. az irodalmat (204—213. II.)

³ Az általános áttekintést nyújtó művek gyanánt elől felsorolt munkák idevágó fejezetein kívül különösen *Sax*: Die Verkehrsmittel in Volks- und Staatswirtschaft. I. Wien, 1878. — *Cohn*: System der Nationalökonomie. III.: Nationalökonomie des Handels und des Verkehrswesens. Stuttgart, 1898. 699—1030. II. — *van der Borcht*: Das Verkehrswesen. Leipzig, 1894. (Bő irodalom 412—468. II.) — *Grunzel*: System der Verkehrspolitik. Leipzig, 1908. — *Foville*: La transformation des moyens de transport et ses conséquences économiques et sociales. Paris, 1880.

irányu törekvéseivel a *közlekedés* megteremtésén és tökéletesítésén fáradozik. Azokat a berendezéseket, amelyeket erre a célra alkot, *közlekedési* vagy (szűkebb értelemben vett) *forgalmi intézményeknek* mondjuk.

jelentősége,

A közlekedésügy tökéletlenebb vagy tökéletesebb volta a gazdasági élet fejlettségétől függ és viszont a közlekedésügy fejlettségénél, tökéletesbülésénél mi sem hat jobban ki a gazdaság fejlődésére. A jövedelemeloszlás főirányzója az áralakulás, melyre döntő befolyása van az áruk szállítóképességének. Ez pedig a közlekedésügy fejlődésével emelkedik. A termelésnek a piacot ellátó képessége a közlekedésügy fejlődésével legalább is négyzetes arányban nő. A közlekedésügy tökéletesbülésével az árak kiegyenlítődése a piacon hamar bekövetkezik. Minél tökéletesebb a forgalom, annál olcsóbb a közlekedés, és minél olcsóbb ez, a javak árának annál kisebb részét teszik a szállítás költségei. A közlekedés fejlődésével tehát a kisebb értékű javak forgalomképessége is emelkedik. Ebből azt a szabályt vezetik le, hogy a közlekedésügy fejlődésének behatása az áralakulásra fordított arányban áll a javak árával. (Sax.) A közlekedésügy fejlődése folytán a termelés emelkedik, a verseny növekszik, tőke- és munkaerőben viszonylagosan sokat takarítunk meg. A közlekedésügy fejlődése viszi a gazdasági életet külterjes alakulataitól a belterjes formák felé mezőgazdaságban, iparban egyaránt; ez visz a nagyüzemi termelés-mód kifejlődéséhez és a munkamegosztás nagyobb mérvű alkalmazásához nagyobb területek, egyes nemzetek közt is. A közlekedésügy fejlődésével mindjobban tökéletesednek azok a termelő ágak, melyeknek lételeme a szabad mozgás (ipar, kereskedelem). A közlekedés azon következményeiről, melyeket a társadalmi életben általában, a szellemi és erkölcsi téren, a nemzetek politikai életében, a nemzetközi viszonylatok alakulásában és a jogrend fejlődésében von maga után, itt nem is szólunk.

fajai.

a) A szállításnál szereplő *mozgató erő* szerint a közlekedés négy rendszerét szokás megkülönböztetni az *állatok*, a *víz*, a *gőz* és a *világosság* erőire támaszkodó közlekedést. E rendszerek külön érvényesülnek, de felléphetnek együtt is (pl. hajók hajtása gőzzel, vontatása lovakkal). A hajtóerőket megint a *közvetlenül felhasznált természetes* és a *motorikus* erők csoportjaiba oszthat-

juk. Az elsőbe az állatok, a víz (csak néha szerepel mint hajtóerő, [úszó tutajok] inkább pálya), a szél; a másodikba a gőz, villamosság és más, gépek hajtására alkalmas anyagok (szesz, kőolaj, stb.) által mozgatott motorok tartoznak. b) A pálya tekintetében két ága van a közlekedésnek, a szárazföldi és a vízi, de mindegyiknek több változata. Ezek a vizinél, hol csak arról lehet szó, hogy a víz mint tenger, tó, folyó vagy csatorna szolgál-e a közlekedés útjául, kisebb jelentőségű különbségek. A szárazföldi közlekedésnél azonban lényeges különbség van az utak és a vasutak között, melyekhez mint mindkettőnek kiegészítői, a hidak járulnak. c) A közlekedés harmadik eleme a mozgató erő és a pálya mellett a forgalmi eszköz. Ez a szárazföldi közlekedésnél a kocsis, a vizinél a többé-kevésbé tökéletes hajó.

A közlekedés e három elemének összetételéből bizonyos közlekedési típusok fejlődnek ki; bizonyos pályáknak bizonyos hajtóerők és forgalmi eszközök felelnek meg. Az útnak az állatok ereje (újabb motorok is: automobil), a víznek a szél, újabb különösen a gőz, (de már egyéb motorok is), a vasutnak főleg a gőz, újabban a villamosság is, de számba jönnek még az állatok is (lóvasút). Így a közlekedés következő módjai lépnek elénk: szárazföldi utak, víziutak, vasutak. *és legi utak, víziutak és vasutak.*

Mind e három közlekedő mód foglalkozhatik egyaránt emberek, áruk és hírek szállításával. A hirszállításnak azonban külön módja is van, mely sem ember, sem áruszállításra nem használható, és mely a villamosságot használja eszközül, ez a táviró és távbeszélő. Az az intézmény, mely különösen a levél alakjában való hirszállítással foglalkozik, de emellett áruk (csomagok) és részben még személyek szállításával is foglalkozik, a posta. Lényegén nem változtat, hogy minő pályát, mozgató erőt és forgalmi eszközt használ.

69. §. Az utak. Az út oly építmény, mely mikor a közlekedés két pontja közt az irányt megszabja, egyúttal annak szilárd, egyenletes felületével és kellő szélességével állandó pályát is nyújt. (Műút.) Minél tökéletesebben, belterjesebben van az út építve (töltések, útvezetékek, alagutak, kövezett talaj, stb.) annál jobb, annál gyorsabb és annál kisebb erővel bonyolítható le rajta a közlekedés.

Az útépítés az első közlekedő mű. A perzsák, a görögök és egyéb régi kultúrnépek építettek utakat. Már a rómaiaknak nagyszerű, a birodalom minden részébe elvezető úthálózatuk volt, amelynek nem egy részét még ma is használjuk és csodáljuk. Az olyan társadalmakban, hol a gazdasági

Az út fogalma.

Az útiügy fejlődése.

+ földút

élet pangott, így a középkor elején, a közlekedés szükséglete kevésbé volt érezhető. Az útépités is csak lassan fejlődött. Az újkorban Colbert az első nagy útépitő, ki Franciaország kereskedelmi forgalmát az úthálózat tökéletesítésével is előmozdította. Az útügy még a XVIII. század folyamán, sőt a XIX-nek elején is a legtöbb államban igen fejletlen volt, az utak rossz állapotban voltak. Ekkor fejlődik ki a modern útépitési technika Mac Adam felfedezése következtében.

Az utak jelentősége.

A szárazföldi út olcsóbb pálya, mint a csatorna vagy a vasút, de fentartási költsége azért nagy. Távolról sem oly tökéletes közlekedő mód, mint a vasút. A rajta rendszeren használni szokott hajtóerő (állatok vonó ereje) és forgalmi eszközök (kocsik, szekerek) gyorsan romlanak a nagy surlódás következtében, mely még a jó uton is sokkal nagyobb, mint a síneken.

Az útközlekedés a vasutak fejlődésével nem veszít jelentőségéből. A vasutak annál jobban felelhetnek meg feladatuknak, minél jobb és kiterjedtebb az állomásaikhoz vezető úthálózat.

Az utak fajtái.

Az utak a közlekedés célját tekintve, amelyeket rajtuk lebonyolítanak, fő-, mellék- és helyi utak. Az elsők (állami, vagy országutak) az egész ország forgalma szempontjából bírnak fontossággal; a mellékutak egy kisebb kör (tartomány, megye) forgalmát bonyolítják le, míg a helyi utak csak a községek szomszédos (vicinális) forgalmának lebonyolítására szolgálnak.

Az utak költségei.

Az út fentartásának költségét az a körzet viselje melynek az illető út fentartása érdekében áll. Ez az elv ma annál inkább vesztit érvényéből, minél jobban fejlődik a forgalom és minél társadalmibbá válik a gazdálkodás. Minél kevésbé tekinthető ma már az ország valamely vidékén történő közlekedés helyi érdeknek, annál inkább előtérbe lép a közlekedésügy költségeinek viselésénél is az állam szerepe. A közlekedésügy intézése ma az állam közgazdasági politikájának elsőrangú tárgya. Az utak költségeinek viselésénél ma érvényre jutó adóelvvvel szemben régebben az illetéki elv érvényesült. Azok fizették az utak fentartásának költségeit, akik azokat használták (útvámok, hidvámok). Az illetéki elv különösen a helyi közlekedésnek szolgáló utakon ma is érvényben van. (pl. nem községbeliek által fizetendő kövezetvám).¹

¹ Götz: Die Verkehrswege im Dienste des Welthandels. Stuttgart, 1888. — Bergier: Histoire des grands chemins de l'empire romain. Bruxelles, 1736. — Huber: Verkehrsmittel. Hdwb. d. Staatsw. VII. 401—412. II. — A hazai közmunka- és közlekedési ügyek története és fejlődése. Budapest, 1885.

70. §. A vizi utak. A vizi közlekedés nagy előnye, hogy itt ^{4 vizi közle-} a pályát nem kell előállítani (pl. tenger, tavak, de sőt a hajó-
kedés
ható folyamok is), továbbá, hogy ez a pálya, legalább mint
folyóvíz egyúttal hajtóerőt is szolgáltat.

Egyes világrészek között másként, mint vizen közlekedni ^{jelentősége,} nem is lehet. A vizen való közlekedésnél nagy forgalmi eszközök használhatók, melyeknek nagy a befogadóképességük. Ez is növeli a szállítás olcsóságát. De a szállítás lassúbb. Ezért a vizi közlekedés főleg kisebb értékű, de nagy térfogatu, nem romló áruk szállítására alkalmas még akkor is, ha már vasutak bonyolítják le a szárazföldi közlekedés legnagyobb részét. A vizi szállítás hátránya, különösen a tengernél, a nagyobb veszélyesség és a belhajózásnál, hogy a folyók irányát, melyek kész pályát nyújtanak, nem az ember, de a természet alkotta meg. Ezek az utak tehát nem vezetnek okvetlenül oda, ahova a közlekedés irányulni akar. De a nagyobb városok, melyek egyúttal forgalmi gócpontok, rendesen folyók mentén épültek. A feléjük tartó közlekedés tehát vizen, legalább részben lebo-
lyítható. Emellett e folyók a tengerekbe ömlenek; a belhajózás tehát összeköti az országok belsejéből irányuló közlekedést a tengerek közvetítésével más országrészekkel. Ezért a folyó, mint közlekedési útvonal, akkor nyújt nagy előnyöket egy országnak, ha torkolata is az ország területén van és így annak hatalma alá esik.

A vizi közlekedésnél az emberi és állati hajtóerő mellett ^{hajtó erői.} (vontatás, evezés) a víz hajtóereje is számba jön. De számba jön különösen a levegő mozgása. Ezen alapszik a vitorlázás. Mind e kezdetlegesebb hajtóerőket háttérbe szorította a gőz, amióta Watt találmányát az amerikai Fulton hajóra alkalmazta (1807.).

A vizi utak hiányait megjavíthatjuk, kiegészíthetjük ^{Csatornák.} csatornázással. Ezzel és a különböző szerkezetű zsilipek, vízfogók, víztartók építésével a különben nem hajózható, a vizesekkel telt folyók is hajózhatókká tehetők. Önálló csatornák építésével pedig ott is teremthet az ember vizi utat, hol ilyenről a természet nem gondoskodott. Csatornák építésével, amelyek földszorosokat vágnak át, világ tengereket lehet összekötni és ezzel a szállítást nagy mértékben megrövidíteni, olcsóbbá, gyorsabbá tenni. (Panama-, suezi csatorna.) Csatornákkal valamely ország az öt övező különböző tengereket kötheti össze (languedoc-i, kiel csatorna) és ezzel termékeinek a világpiacra való értékesítésére új rövidebb utakat nyit, ami mellett az ily csatornák hadászati szempontból való nagy fontossága is figyelembe jön. A mezőgaz-

daság különösen sokat köszön a jó csatornázásnak; itt nem csak az öntöző csatornákat értjük, hanem azokat is, amelyek a mezőgazdasági termékek szállítását teszik leketővé. E két szempontból igen fontos a Duna-Tisza közének csatornákkal való átszelése (Ferenc-csatorna s a tervezett újabb csatorna feljebb a Duna és Tisza között). A csatornák jelentőségét mind e szempontokból újabban különösen kezdik méltányolni. (Lásd a németek nagy csatornázási terveit.)

A mesterséges vízi utak, ill. a vízi utak használhatóságát előmozdító építmények (kikötők) költségei az illetéki elv alapján fedezhetők. Használatukhoz kézzelfoghatóan fűződik valamely magán-, rendesen kereskedelmi érdek.¹

A vasút fogalma.

71. §. A vasutak. Vasút alatt, mikor ezt mint különleges közlekedő módot állítjuk szembe az utakkal és a vízi közlekedéssel, olyan vassínpart értünk, amelyen a közlekedés motoros erővel történik. Ma rendesen a gőzmozdony jut mindjárt eszünkbe a vasút fogalmánál. De csak idő kérdése, hogy ezt más alkalmasabb motor legalább a vasuti közlekedés egy részéből ki-

A vasút lehetkező.

szorítsa. A vasút kezdetei nagyon régi időkbe esnek. Már a kereszténység előtti időkben vájtak kőutakba sineket. A középkorban fából előállított sinekkel találkozunk, amelyeket később Angliában vaslemezbörítással tökéletesítették. A mai alakkal bíró sinutat a XIX. század elején már az angolok lóvonatok számára használták. A mai vasút azonban úgy állt elő, hogy a gőzmozdonyt sineken való vontatásra alkalmazták. Ez először Stephensonnak sikerül a 19. század első negyedében. Az első vasút Angliában 1825-ben nyílik meg. Nálunk valamint Európa nagy részében 1838-ban.

A vasuti közlekedés határai.

A vasutak közgazdasági hatása nemcsak a szállítás nagy gyorsításában, hanem a szállítás költségeinek csökkentésében is áll. Sax szerint a vasút az áruszállítás költségeit a régi költségek $\frac{1}{4}$ -ére szállította le. De olcsóbb lett a személyközlekedés is, aminek kulturális hatása volt igen nagy. Politikai szempontból a vasutak által tökéletesített közlekedés a központosított állami hatalmat erősítette meg.²

¹ Lindsay: History of Merchantshipping and Ancient Commerce I—IV. London 1874—1876. — Colin: Navigation commerciale au XIX-e siècle. Paris, 1901. — Fitger: Die wirtschaftliche und technische Entwicklung der Seeschiffahrt von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis auf die Gegenwart. Leipzig, 1902. — Congrès international de navigation intérieure tenue à Bruxelles 1885. 15 vols. Bruxelles, 1885. Ezek közt: Rentsch: Die deutschen Wasserstrassen. Tür: Utilisation des cours d'eau de Hongrie. — Gonda és Halász: Hajózás. Közg. Lexikon I. 773—791. II. — Gonda: Vízi utak (csatornák). Közg. Lexikon III. 783—793. II. (E két utóbbi helyen l. a magyar irodalmat is.) — Peters: Schiffahrtsgaben. Leipzig, 1906.

² A 68. §-ban említett munkákon kívül főleg Sax: Die Eisenbahnen. Wien, 1879. — Hadley: Railroad Transportation, its History, and its Laws. London—New-York, 1886. (Francia fordításban is: Paris, 1887.) — Cohn: Geschichte und Bedeutung der Eisenbahnen,

A vasutak aszerint, hogy minő forgalmat bonyolítanak le, többfélék. A *világvonalak* a nemzetközi forgalmat bonyolítják le. A *fővonalak* egy-egy ország főbb kereskedelmi pontjait kötik össze. A fővonalak jó része a nemzetközi forgalom lebonyolítására is szolgál. A *mellékvonalak* szomszédsági forgalmat létesítenek, kisebb emporiumokat kötnek össze a fővonalakkal. Ezeket *vicinális* vonalaknak, kis vasutaknak is mondják. A *helyi*, vagy szokottabban *közüti vasutak* egy város területén bonyolítják le a forgalmat, összekötik a város középpontját a szélső részekkel, a városokban különösen kifejlődött társas közlekedés eszközei. Rendesen a kocsiközlekedésnek szolgáló úttes-ten fektetik le sineiket.

A vasutak
fajai.

A vasutak a forgalomhoz képest, melyet lebonyolítanak, különbözőképen építendőek. Minél nagyobb használat elé néz valamely pálya, tehát minél nagyobb, minél gyorsabb forgalom fog rajta végbemenni, műszaki szempontból annál tökéletesebben építendő. A világvonalak állanak e tekintetben, mint egyik szélsőség, a vicinális vonalakkal, mint másik szélsőséggel szemben. Ez utóbbiaknál a nagyobb költségkímélés miatt sokszor keskenyebb nyomtávolságot alkalmaznak. Nagy forgalmu vonalakon többszörös sinpár is szükséges lehet.

Vasútépítés.

Ahol a forgalom élénk, tehát ahol a vasút sűrű népességű vidékeket szel keresztül, ott a pálya *intenzív* elkészítése műszaki szempontból szükséges, de közgazdasági szempontból is indokolt, mert a nagyobb kihasználás a nagyobb költségeket megtéríti. A nagyobb menetsebesség és a pálya egyenessége, ami szintén csak a gyors közlekedés fokozásának szolgál, a belterjes építésmódot követeli. (Belgium, Anglia.) Ezzel szemben az *extenzív* építési mód különösen nagyobb, de gyér népességű, vagy lakatlan területeket átszelő vasutaknál ajánlatos, ahol a forgalom ritkaságára való tekintettel az építkezés olcsósága tartandó szem előtt. (Észak-Amerika, különösen ennek nyugati részei, ázsiai Oroszország.) Az ilyen vidékeken olyan

Intenzív és
extenzív
építés.

Hdwb. d. Staatsw. III. 487—500. II. — Acworth: A vasútgazdaságtan elemei. Fordította Szabolcsy. Budapest, 1908. — Ambrozovics: A vasutakból eredő közgazdasági haszon és kiszámítása. Budapest, 1887. — A magyar irodalom jegyzékét 1900-ig adja a Közg. Lexikon III. 766—770. lapjain. Ezek a munkák különösen az államosítás, a tarifák és a helyi érdekű vasutak kérdéseivel foglalkoznak. — Röhl: Encyklopädie des gesamten Eisenbahnwesens. I—VII. Wien, 1890—1895. — A vasútügy legújabb fejlődéséről tájékoztat Leyen: Die Eisenbahnen. (Die Weltwirtschaft. 1907. I. Leipzig und Berlin, 1907.)

árakat (pl. nyerstermények) szállítanak, amelyek nagy szállítási díjakat nem bírnak el.

A pálya részei az *alépitmény* (a sinút alapját tévő építmények: töltések, hidak, viaduktok), a *felépitmény* (maga a sinút a hozzátartozókkal), a *magas-épitmény* (a pályaépületek, raktárak, stb.).

A vasuti
vállalatok
monopolos
természete.

A vasút uralkodó szerepet játszik a közlekedésben. Nagy közgazdasági erejénél fogva versenytársat maga mellett nem ismer. Ez az előnyös állapot a közlekedésügy terén monopolhelyzetet teremt számára. A vasút, vagy a vasutak egymással szövetkezve, uralmuk alá vethetik, ill. legalább is igen nagy hatalmuk erejéig tetszésük szerint befolyásolhatják az általuk képviselt közlekedés nagy jelentőségénél fogva az ország közgazdasági életének alakulását. Ezt az erőt az állam nem bocsájtja ki a kezeiből. Első sorban állami feladat lesz a vasuti hálózat megállapítása. Ezzel azonban az állam még nem keríti kezébe az egész közlekedésügyi politika irányítását. Az állam saját üzemébe is veheti a vasútügy intézését, egyéb szempontoktól eltekintve már csak azért is, hogy tarifapolitikájával ipar- és kereskedelmi politikáját teljessé tegye.

Állami és
magánvasuti
rendszer.

A legtöbbet vitatott kérdések egyike, hogy az államvasuti vagy a magánvasuti rendszer célravezetőbb-e. A felelet e kérdésre az állami, a társadalmi és a közgazdasági viszonyok különleges alakulatától, különösen pedig az államban már hosszabb ideig fennálló szokástól függ. *Magánvasuti rendszer* mellett is, mikor a vasutak nagy társulatok kezében vannak, van az államnak az *engedélyező rendszer* útján annyi hatalma, hogy a maga céljait valósíttassa meg a magántársaságokkal úgy a hálózat kiépítése terén, (— az állam által nyújtott *kamatbiztosítás* magánvasuti rendszer mellett is biztosíthatja a kevésbbé jövedelmező, de közgazdasági szempontokból fontos vonalak kiépítését —), mint a szállítási díjak tekintetében. De tény viszont, hogy a magánvasuti rendszernek egy olyan előnye sincs, amelyet az államvasuti rendszer is ne nyújtana. Az *államvasuti rendszer* hátránya gyanánt említik a bürokratikus szervezetet, mely a vasút igazgatásában károsan érvényesül. Nem kevésbbé bürokratikus szervezetű azonban a nagy vasuti társaságok igazgatása. Szóba jöhet ugyan, hogy kívánatos-e egy hatalmas vasuti hálózat által foglalkoztatott, nagy alkalmazott-tömeget az államtól függővé tenni. Ez az államvasuti rendszer ellen felmerülő legjogosultabb

Az állam-
vasuti rend-
szer előnyei
és hátrányai.

aggály. A pártpolitikának sokszor hátrányos befolyását a kormányra is megemlítik, mely könnyen aggályos jelenségekre vezethet, ha az ország közgazdasági életének irányzása a vasút útján közvetlenül a párturalom hatása alatt álló kormánytól függ. (Olaszország.) Egészséges politikai és kormányzati viszonyok mellett nem lehet kifogásolni, hogy az államnak közvetlenül nagy hatalma legyen az alattvalók jó része és az egész közgazdasági élet fölött. Az újabb nagy vasuti sztrájkokra is rámutatnak, amelyek államvasuti rendszer mellett aggályosabb jelenségek, mint magánvasutaknál. A döntő momentum az állami vagy magánvasút kérdésében az, hogy a vasút mindig nagy üzem. E nagy üzemmel magánvasuti rendszer mellett magánosok kezébe jut a nagy hatalom, kik között a vasuti üzem természeténél fogva a verseny a legnehezebben érvényesül, a megegyezés pedig a legkönnyebben létesül. Államvasuti rendszer mellett ez a hatalom az állam kezébe jut, ami mindenestre kívánatosabb.

Tiszta magánvasuti rendszer áll fenn az északamerikai Egyesült-
 Államokban. Az unió legtöbb államában fennálló felügyelő hivataloknak csak
 tanácsadó és közvetítő joguk van a társaságokkal szemben. Az 1887 óta
 létező szövetségi közlekedésügyi hivatal hatásköre a tarifák kérdésében
 1906-ban egy kissé bővült. Európában a magánvasuti rendszert legtisztábban
 Anglia képviseli. Az állam az 1844-ben biztosított megváltás jogával nem él.
 Magánvasutak állanak fenn engedélyező rendszer mellett Franciaországban
 (kevés államvasútja is van), Spanyolországban, Portugáliában, Görögország-
 ban és Törökországban. Állhatnak magánvasutak állami igazgatás alatt is.
 Ez a rendszer áll fenn különösen a kisebb vasutakra nézve pl. Ausztriában
 és nálunk. Viszont állhatnak államvasutak magántársulatok kezelése alatt is
 (bérleti rendszer): Hollandia, Olaszország (1905-ig). Államvasuti rendszer áll
 fenn, csekély jelentőségű magánvasutakkal a német államok legnagyobb
 részében, nálunk, Dániában, Norvégiában, 1881 óta Oroszországban, 1895 óta
 Belgiumban, 1898 óta Svájcban. Tiszta államvasuti rendszer van Szerbiában,
 Bulgáriában, Romániában, Ausztráliában. Vegyes rendszer: Ausztriában,
 Svédországban, Kelet-indiában.

A vasútügy fontossága megkívánja, hogy az állam ma-
 gánvasuti rendszer mellett is érvényesítse legfelsőbb jogát a
 vasútügy intézésében. Vasutak magánvasuti rendszer mellett
 is csak az állam engedélyével legyenek építhetők. Az állam
 a vasutak engedélyezésénél főhatalmát biztosítandó, fentartja
 magának bizonyos idő múlva a háramlás jogát, vagy akár még
 a háramlás bekövetkezte előtt a megváltás lehetőségét. Ez az
 eljárás alkalmazandó államvasuti rendszer mellett is, hol csak

*Az egyes álla-
 mok vasuti
 rendszerei.*

*Az állam jo-
 gainak bizto-
 sítása ma-
 gánvasuti
 rendszer
 esetén.*

a vicinális vasutak építtetnek magánvasutak gyanánt. Ezek a vonalak szintén az állam által engedélyezendők és általa megválthatóknak kell lenniök. Az állam viszont ily magánvasutak létrejöttét előmozdíthatja a *kisajátítás jogának* a vasút érdekében való gyakorlásával, *földterület átengedésével*, de különösen pénzügyileg is *kamatbiztosítással*, *részvények átvételével*, stb.¹

Vasútigazgatás.

Az állam egységesen szabályozza a vasútépítés technikai és a vasútigazgatás üzemi szabályait, hogy így a vasutak az egész országban egységes hálózatot alkossanak. A forgalom gyors lebonyolítását biztosító technikai szabály pl. a vasuti sínek egyenlő nyomtávolsága ország-, sőt világszerte. A normális távolságot (1435 m) Oroszország kivételével Európaszerte elfogadták. A vasutaknak ilyen egyöntetű normál-állapotba való helyezése azonban nemcsak az egyforma technikai szabályok (nyomtáv, egyenlő jelzések, stb.) figyelembevételét kívánja, hanem a vasuti üzletre (szállítás feltételei, körülményei) vonatkozó szabályok egyöntetű voltát is megköveteli. Ezeket az *üzletszabályzat* tartalmazza. 1890-ben Bernben nemzetközi egyezmény jött létre a vasuti fuvarozási jogról.

A vasuti tarifák.

Különösen fontos a vasútnak a közgazdasági életre való kihatásánál fogva az államnak az a joga, hogy a *szállítási díjtételek* megállapításába beleszólhasson. Államvasuti rendszer mellett a *tarifát* az állam maga állapítja meg.

A tömegforgalom ártörvénye.

A szállítási díjak nagysága szorosan összefügg a vasuti üzlet költségeivel. Ezek többfélék. Így vannak *általános kiadások*, amelyek állandók maradnak az üzem bizonyos minimális és maximális határai között. A *különös* költségek már változnak a közlekedés nagyobb vagy kisebb mérvéhez képest; ezek akkor mutatkoznak, ha az üzem az előbb említett határokat átlépi. Minthogy az általános költségek a különösökkel szemben a vasutaknál előtérbe lépnek, az egyes forgalmi tényekre eső költségek a forgalom nagybodásával csökkennek. Ezt a *tömegforgalommal összefüggő ártörvénynek* mondják. A vasútnak, hogy üzlete jövedelmező legyen, lehetőleg nagy forgalomra kell törekednie. Hogy ezt elérje, a szállítási díjakat lehetőleg alacsonyan kell megszabnia. A vasuti üzletnél felmerülnek továbbá magával a *továbbítással* (trakció) és a szállítmányoknak a trakció megkezdése előtt és befejezte után való *kezelésével* egybekötött költségek. Ezeket jórészt a expedíciószerű állomási szolgálat vonja maga után. Az utóbbi költségek nem változnak a *szállítás távolságával*, az előbbieken igen. A szállítási díjaknak tehát ezen az alapon elvileg két részből kell összetéve lenniök, egy a távolsággal

¹ Keller: Der Staatsbahngedanke bei den verschiedenen Völkern, historisch dargestellt. Aarau, 1897. — Leyer: Eisenbahnpolitik. Hdw. d. Staatsw. III. 526—557. II. — Philippovich: Die Entwicklung der Eisenbahnpolitik in Europa und in den Vereinigten Staaten. Id. m. II. 2. 33—41. §. II. (Igen jó, rövid történeti összefoglalás.) — Exner: Studien über die Verwaltung des Eisenbahnwesens mitteleuropäischer Staaten. Wien, 1906. — Leyer: Durchführung des Staatsbahnsystems in Preussen. Jhrb. f. Ges. Verw., 1883. — Neményi: Die Verstaatlichung der Eisenbahnen in Ungarn. Leipzig, 1890. — Földes: Az államvasuti kérdés az olasz parlamenti enquete előtt. Nemzetgazdasági Szemle, VI. 4.

változó és egy változatlan részből. A vasút azonban a gyakorlatban viteldijainak megállapításánál az *önköltségi elv*hez mereven nem ragaszkodhatik, mert különösen a csekélyebb faji értékkel bíró áruk az így megállapított viteldijakat nem bírják el. Ezeknél az áruknál a vasút a szállított *jóság értékével* hozza arányba a viteldiját, vagy a szállítás távolságának emelkedésével arányosan csökkenő viteldiját állapít meg. Mindez a forgalom nagyobbitását célozza és így a tömegforgalom ártörvényénél fogva a vasút üzleti szempontjából is indokolt.

A szerint, hogy a vasút a szállítási díjakat ezen elvek közül melyik szerint szabja meg, szólunk *költség- és értéktarifáról*. Az előbbi megint *súly- vagy kocsiúrtarifa*. A súlytarifánál az áru súlya szolgál a szállítási díj megállapításának alapjául, az úrtarifánál az áru által elfoglalt térfogat. Az értékelvtől teljesen eltekintő alkalmazás mellett egyikük sem válik be. A kocsiúrtarifa különben is gyűjtőkocsik alkalmazásához vezet. Nagyobb forgalom mellett *tarifaosztályokat* állapítanak meg, amelyekbe a szállítmányokat könnyen besorozhatják. Az említett tarifák mind készülhetnek osztályozásokkal. Ha valamely tarifaosztály a forgalom természeténél fogva mint általánosabb érvényű kerül alkalmazásba a többivel szemben, ezt *normál tarifának* is mondják, a különösebb természetű osztályokat pedig *kivételes tarifának*. Ha a tarifa megállapításánál a távolságokat vesszük figyelembe, melyekre az áruk szállíttatnak és minden távolsági egységre ugyanazt a szállítási díjat állítjuk fel, *egyszerű távolsági tarifával* van dolgunk. Ha a távolság emelkedésével az egységre eső díj csökken, *fokozatos tarifát* kapunk. Ha a vasút forgalmi terét osztják be különböző kerületekbe, és ezeknek alapján állapítják meg a viteldiját, *zónatarifa* áll elő. A két utóbbi tarifamegállapítás közt nagy a rokonság. Ha bármely távolságra ugyanazt a díjat szedik, *egységes tarifával* (*portótarifa*) van dolgunk. Ha az áru bizonyos körülmények hatása alatt nem egyenlő díjat fizet a távolság egysége után, hanem különbözőt, általában *különbözeti, differenciális tarifáról* beszélünk. Tehát a fokozatos és a zónatarifa is *különbözeti tarifa*, csak hogy ezeknél a távolsággal csökkenő viteldij mellett is az *összviteldij* nagyobb távolságra mégis nagyobb lesz, mint amekkorára volt a kisebb távolságra. Míg a tulajdonképeni *különbözeti tarifáknál* az *összviteldij* nagyobb távolságok után kisebb, mint kisebb távolságok után. Nem ítéltetők meg kedvezően. Egy egész vidék, ország gazdasági érdekeinek árthatnak. Az

Árútarifák.

*A külön-
özeti tarifa.*

átviteli forgalomnak kedvezve, romboló kézzel nyúlnak bele a fennálló termelő viszonyokba.

A különözeti viteldijon kívül a vasút még más kedvezményeket is adhat a közönségnek, mely a vasutat az áruszállítással igénybeveszi. Ilyenek a *leszállított viteldijak* és különösen *A refakciák.* a *dijvisszatérítések (refakciák)*, melyek főleg Angliában és Amerikában emelkedtek nagy jelentőségre; de másutt is mutatkoztak. A vasutak nagyobb forgalomra igyekeznek általuk szert tenni. A szállító arra kötelezi magát, hogy egy bizonyos idő mulva még bizonyos mennyiségű árut fog szállítani, és ennek fejében kapja a visszatérítést. Különösen akkor káros hatásuak, ha a vasút és a feladó közti titkos megállapodások eredményei. Főleg ilyenkor teszik a termelési viszonyokat bizonytalannokká. Sok helyt épen ezért tilalmasak; amint a különözeti tarifákat is eltiltják, vagy lehetőleg korlátozzák az államok. A különböző vasuti vállalatok viteldijaikra nézve *szereződéseket* köthetnek, *szövetésre* léphetnek egymással, *kartelleket* alakíthatnak.

*Személydij-
szabás.*

A személyszállítás díjai egységesebbek, de azért a személytarifák még mindig nem érték el a teljes áttekinthetőséget és a leghelyesebb díjmegállapítást. Itt különösen a szállítás gyorsaságának és kényelmességének fokozatai szerint kell a díjakat megszabni, természetesen a távolságra való tekintettel. A személyszállításnál, különösen a magasabb kocsiosztályokban, aránylag kevésbé használják ki az üzemben lévő forgalmi eszközöket, miáltal az abszolút tára, mely már is nagy a személyszállításnál, még növekszik.

A személyforgalom az áruforgalom alapja. A közlekedésügy tehát ezt sem hanyagolhatja el. De csak a XIX. század vége felé indul meg a törekvés a személyszállítás olcsóbbá tétele iránt. Ennek a törekvésnek szép példája a nálunk személyszállításra alkalmazott fokozatos (zóna-) tarifa.¹

*A posta fo-
galma,*

72. §. A posta. Posta alatt oly intézményt értünk, mely megállapított díjak ellenében mindenkinek rendelkezésére áll hírek, cso-

¹ Neumann: Eisenbahntarifwesen. Hdwb. d. Staatsw. III. 557—573. II. (Ugyanitt igen jó, a magyar irodalmat is figyelmére méltató irodalmi útmutató található.) — Acworth: id. m. 89. s. köv. II. — Jellinek és Gonda: A magyar vasutak díjszabásügyének fejlődése. Budapest, 1896. — Matkovits: A vasuti különözeti viteldijak. Budapest, 1875. — Rank: Das Eisenbahntarifwesen in seinen Beziehungen zur Staat- und Volkswirtschaft Wien, 1895. — Seidler és Freund: Die Eisenbahntarife in ihren Beziehungen zur Handelspolitik. Leipzig, 1904.

magok, pénz, sőt néhol még személyek továbbítására is. A postának a forgalom különös részének lebonyolítása jut osztályrészül: a hírek továbbítása és pedig ami a tulajdonképeni postát illeti, a híreknek levelek alakjában való továbbítása. Lebonyolítja emellett még a csomagok, sőt pénzüsszések forgalmát is, amennyiben utalványokat, befizetéseket, stb. fogad el fizetések teljesítésére.

A posta mindazon közlekedő eszközöket használja, melyek az általa eszközendő szállítások feltételeinek megfelelnek. Felhasználja ma már a villamosságot is erre a célra szolgáló különös berendezések segítségével. Ezen alapszik a táviró és távbeszélő.

A posta első nyomai az ókorba vezetnek [vissza. Ahol a központi államhatalom kifejlődött, ott ennek a hatalomnak szüksége volt arra, hogy rendeleteit küldöncök útján az egyes vidéki hatóságokkal tudassa. Az uralkodó, a tisztviselők utazásáról is gondoskodni kellett. E célból állomásokat (posita statio) szerveznek egy-egy napi járó földre. Ilyen intézmény nyomaira akadunk a perzsáknál, ilyen a rómaiak cursus publicusa. Ezek a posták inkább hivatalos használatra voltak rendelve. A magános ember küldöncceel vitette levelét, küldeményeit, vagy ha nem volt tehetős, kereskedőkre bízta azok továbbítását. A középkorban futárokat alkalmaztak a hírek továbbítására. Nálunk a postaintézmény első nyomára egy Szent Lászlónak 1094-ben kelt decretumában akadunk. Az állami posta először Franciaországban kel életre 1464-ben. Angliában VIII. Henrik állítja fel az állandó postát, melyet a XVII. században a közönség is használhat már. A posta első rendszeres alakja Németországban létesül 1516-ban Taxis herceg kezdeményezésére, kinek családja kapja meg, később örökös joggal, a birodalmi főpostamesteri állást és jövedelmet, mikor a postát 1615-ben a regaliák közé felveszik. A posta kevéssel ezután már kocsikat használ, amelyeken pénz, értékek és árucikkek szállítása mellett személyek is továbbíttatnak. Nagy fejlődést ért el a posta-intézmény a vasutak általánossá válásával, amikor az úgynevezett mozgó-posta intézménye fejlődött ki. Az ilyen vasúti postakocsikat először Bajorországban alkalmazták 1851-ben. A kézbesítés szervezése és rendszeresítése, a gyűjtő-szekrények alkalmazása mind a postaintézmény tökéletesítését vonta maga után. L. a Reichspostmuseumot Berlinben.

Jelentős a postának csomagszállító tevékenysége. Egyes államokban a posta ezzel nem foglalkozik, hanem ezt külön vállalatoknak (messageries) engedi át. Különösen a gyorsan romló áruk szállítása körül teljesít a csomagpostai szolgálat nagy feladatot. Ezt a szolgálatot a posta útján való *utánvételezés intézménye* teszi teljessé. Ehhez csatlakozik még a postai megbízások által teljesíthető incassálások, ill. fizetések rendszeresítése, ami a forgalmi élet élénkítésére, a forgalom könnyebb lebonyolítására nagy mértékben kihat. A *postai bon-ok* intézménye ugyanezt a célt szolgálja (pl. Anglia, Franciaország, stb., postátakarékpénztárak nálunk, Ausztriában). Sőt a posta a *bankügyletek* terén

fejlődése,

1094

1464

1516

1615

1851

működési
köre.

az utazási hitelnek is szolgálatába szegődik (Olaszország). A posta által teljesített forgalmi szolgálatok súlypontja azonban a *levelek továbbításán* nyugszik, mely intézmény különösen a gyűjtő-szekrények és a bélyegek alkalmazásával érte el mai nagy jelentőségét. A leveleknek levéljegyekkel való bérmentesítése főleg a porto-reform óta éreztette hatását a forgalom könnyítésére. Az újabb idők (1868) találmanya a levelező lap is.

A penny-
porto.

A világposta-
egylet.

Az egységes levéldijszabást Rowland Hill ajánlatára először Anglia létesítette 1840-ben. A penny-porto igen nagy mértékben növelte a posta forgalmát.

A világpostaegylet, melyet 1874-ben Bernben alapítottak, az államok postaügyi nemzetközi szövetsége, a nemzetközi postaforgalmat igyekszik mind tökéletesebbé tenni. Központi hivatala Svájcban van. A rendezett posta-ügygyel bíró államok és gyarmatok mind alája tartoznak. A német-osztrák-magyar postaegylet már az ország határán túl is egységes levéldijszabást állapít meg.

A posta
mint állami
monopolium.

A posta, mint fontos közgazdasági feladatot teljesítő intézmény az állam kezében van leginkább helyén. A táviróval és távbeszélővel együtt majdnem mindenütt az állam monopoliumának tekintik. Az Egyesült-Államokban a két utóbbi magántársaság, Angliában a telefon engedélyes társaságok kezében van.

A postához fűződő általános közgazdasági érdek indokolja, hogy az állam a postát ne tekintse nyerészkedő vállalatnak, sőt hogy a díjak megszabásában még az illetéki (költség-) elvet se érvényesítse feltétlenül.¹

IV. fejezet. A jövedelemeloszlás politikája.

I. Földjáradék- és tőkekamatpolitika.

A mai állam
jövedelemel-
oszlási poli-
tikája.

73. §. Az állam mint a megoszlás irányítója. A jövedelem eloszlásának alapja a magántulajdoni rend. Gyökeres jövedelemeloszlási politikát csak az az állam űzhetne, mely a jövedelemeloszlás módjára is parancsolólag kiható ezt a mai tulajdoni rendet megváltoztatni hajlandó volna. Így tenne a szocialisták állama.

A magántulajdon alapján álló és jórészt a szabad verseny érvényesülésének elvei szerint berendezett mai társadalomban az állam tevékenysége a megoszlás terén szűk körre van korlátozva. Nincs tere a gazdasági életnek, hová az állam közvetlenül oly kevéssé nyúlna bele, mint épen a jövedelemeloszlás

¹ Maury: Les postes romaines. Paris, 1890. — Stephan: Verkehrsleben im Mittelalter. 1869. — Fischer: Post. Hdwb. d. Staatsw. VI. 118—173. II. (Igen jó történeti képet is ad a postaintézmény fejlődéséről.) — Ugyanaz: Telegraphie und Telephonie. Ugyanott VII. 81—83. II. — Veredarius: Das Buch von der Weltpost. Berlin, 1885. — Heim: Posta. Kőzg. Lexikon. 232—242. II. (L. itt a magyar irodalmat is.) — Hennyey: Táviró és távbeszélő. Ugyanott: 476—487. II.

jelenségeibe. De azért a köz érdekében már a mai állam is bizonyos határok közé szorítja a magántulajdon érvényesülését. E határok között nyilvánul már a mai államban is bizonyos foku jövedelemeloszlási politika, amit a következőkben jellemzendő közvetlen állami *intézkedéseken* kívül különösen a modern államok erőteljes *szociálpolitikai irányu adóztatása* is bizonyít.¹

74. §. **Földjáraadékpolitika.** A szocializmus irta zászlójára a leggyökere-
resebb földjáraadékpolitikát. Az emelkedő földjáraadékból való részesedést akarják az egyesektől elvonni. Anglia de különösen Amerika a hazája ezen irányzatnak. A földbirtokreform első harcosa Angliában Spence Tamás (1750—1814.) Egy 1851-ben megjelent dolgozatában Spencer is ezt a felfogást vallja. Mill szerint a földjáraadék az egész társadalom fejlődésének eredménye. Indokolt tehát, hogy ebben az előnyben az egész köz részesedjék. Az állam vegye tulajdonába a földet. Ujabban Wallace (Land Nationalisation Society) lépett a mozgalom élére. Ugyanez a gondolat vezérli az amerikai Henry George-ot, mikor a föld államosítására eszközt is ajánl (single tax). Németországban is vannak a föld államosításának hívei (Flürscheim, Damaschke).

A föld államosítása,

A land-reformer-ek nem ellenségei minden magántulajdonnak. Csak a földnél akarják eltörölni, hol a viszásság a földbirtokosok és a földdel nem rendelkezők között az emelkedő földjáraadék miatt a legnagyobb. A terv is inkább ott talál pártolásra, hol nagymérvű és gyors a járadék emelkedése, a városi telkeknél. Így merült fel a városi telektulajdon eltörlésének gondolata, mint a föld államosításának egyik legcélszerűbb terve. A község a háztelkek tulajdona helyett csak annak használatát engedné át bér mellett az egyeseknek. Ez a terv a városi telkek községesítéséhez vezetne.

III. községesítése.

Némileg hasonló célt szolgál azon előnyök adóval való terhelése és így lehető közömbösítése, melyek a telekjáraadék mai emelkedéséből származnak (*betterment-adó*). Az a községi adó- és építésügyi politika, mely a teleküzérkedést igyekszik lehetetlenné tenni, az egyenletesebb jövedelemeloszlás biztosítását is célozza.²

75. §. **Tőkekamatpolitika.** A hitelező *uzsoráskodik*, ha a kölcsönért aránytalanul nagy jutalmat szed. A magas kamatláb még nem okvetlenül *uzsorakamat*. De *uzsorával* állunk már szemben, ha a hitelező az adós kényszerhelyzetét a maga javára kihasználja. Ennek nem kell épen a maga-

Az uzsora fogalma.

¹ Erről a kérdéstről igen szépen és tanulságosan ír Philippovich: Die Einkommenspolitik im allgemeinen, id. m. II. 2. 194—211. II. — Idevágó alapvető tanulmány Wagner: Grundlegung der politischen Oekonomie. II. Teil: Volkswirtschaft und Recht, besonders Vermögensrecht oder Freiheit und Eigentum in volkswirtschaftlicher Betrachtung. 3-te Aufl. Leipzig, 1894.

² George: Progress and Poverty. London, 1883. (Ujabb kiadás.) — Ugyanaz: Social Problems. Chicago—New-York, 1883. — Spence: The Nationalization of the Land. London, 1882. (Uj kiadás.) — Ogilvie: An Essay on the Right of Property in Land. 2-ik kiad. London, 1891. — Wallace: Land Nationalization, its Necessity and its Aims. London, 1882. — Flürscheim: Der einzige Rettungsweg. Dresden und Leipzig, 1890. (E szerző többi munkái is.) — Damaschke: Vom Gemeinde-Finanzwesen. Berlin, 1896. — Ugyanaz: Aufgaben der Gemeindepolitik. 5-te Aufl. Jena, 1904. Különösen 107—246. II. — Inama-Sternegg: Städtische Bodenpolitik in neuer und alter Zeit. Zeitschr. f. Volksw., Sozialpol. und Verwaltung, 1905. 72—136. II. — A *betterment-adó* kérdésénél tárgyalt irodalom a Közházartástanban,

sabb kamat kikötésében állni. Adhat az adós egy a kapottnál magasabb összegről szóló váltót a hitelezőnek, vagy vásárolhat attól továbbeladás reményében értéktelen árukat jó pénzért. A törvényhozások rendesen megkövetelik az uzsoraügylet fogalmához, hogy az az adós anyagi romlását vonja maga után, vagy legalább azt előmozdítsa.

A *pénzuzsorán* kívül szokás beszélni *áruuzsoráról* (telekuzsora, gabona-uzsora) is. Ennél a telket eladó, vagy a gabonát vásárló használja ki egyoldalulag a vételnél szereplő másik fél tájékozatlanságát, vagy szorult helyzetét.

*Az állami
kamatmeg-
állapítások.*

A szocialista állam jövedelemeloszlási politikájával minden tőke hozadékát a köz tulajdonává tenné. De a magántulajdon elvét valló állam is gondoskodik *közhatósági kamatmegállapításokkal* ill. *uzsoratörvényekkel* arról, hogy a hitelező ne zsákmányolja ki az adóst.

A legszigorúbb uzsoratörvények egyáltalán tiltják a kamatvételt. Így a legrégebb e nemű rendelkezés, a zsidó törvényhozás. Athénben Solon nem korlátozta a kamatszédést. Rómában már a XII. táblás törvény megszabja a kamatláb felső határát. Justinianus részletesen szabályozza a kamatvételt. A kamatokat leszállítja. Tilos volt kamatos kamatot szedni. A kamatok összege nem nöhetett nagyobbra a kölcsöntőke kétszeresénél. A római egyház a kamatvételt egyáltalán tiltja (*pecunia non parit*). Ez a felfogás, mely már a frank királyok kapituláréiban is mutatkozik, hatása alá keríti az egész középkori törvényhozást. A zsidóknak inkább megengedték a kamatvételt. A tilalom alul való kibúvársra jogintézkvényeket használtak fel (*Renten-, Gültenkauf*), különféle szerződéseket kötöttek (*contractus trinus, societas sacri officii, montes*). Majd az egyház állított fel a kölcsönre szorulóknak céljaira zálogházakat (*montes pietatis*), melyekben kezelési költségek címén szedtek kamatot. Alkalmas eszköz volt a tilalom kijátszására később a váltó is. Lassankint átalakul a felfogás. Az irodalomban is hallatszanak már hangok a kamatvétel jogosultsága mellett (Calvin, Dumoulin, Besold, majd Turgot), úgy hogy a XVII. századtól kezdve inkább már az a kérdés lép előtérbe, hogy mekkora legyen a megengedett kamat.

A kamatvételt szabaddá először II. József császár tette 1787-ben. E rendelkezés korlátait is megszünteti az 1868. évi osztrák törvényhozás. Ugyanekkor tétetett a kamatvétel szabaddá nálunk is. Az uzsora túltengése azonban Ausztriában az 1877. és 1881. évi törvényekhez, nálunk az 1877: VIII. és az 1883: XXV. t.-cikkhez vezetett, melyek a 8%-os kamathatárt állapítják meg. Az ennél magasabb kamatkikötést megfosztották a bírói segélytől. Új törvényünk most készül. A kézi zálogüzletek által szedhető kölcsöndijakat a kormány esetről-esetre állapítja meg.

A német államokban a XIX. század első felében sokféle uzsoratörvényt találunk. Az északnémet szövetség, úgyszintén Bajorország 1867-ben a kamatvételt szabad szerződés tárgyának nyilvánította. Az uzsora elharapódzása ellen szállnak síkra az 1880-iki, ill. 1893-iki birodalmi törvények, melyek nem ugyan a felső kamathatár megállapításával, de az uzsora fogalmának szigorú körülírásával és erős büntetésekkel igyekeznek az uzsorát megakadályozni.

Franciaországban 1807-ben kamathatár állapított meg büntető rendelkezésekkel, melyeket 1850-ben még szigorítottak. 1886 óta ezek a határoz-

mányok kereskedelmi ügyletekre nem vonatkoznak. Angliában az 1854-iki törvényhozás a kamatvételi szabadságot mondja ki. 1900-ban szigorú uzsoratórvényt hoztak.

Az egyház újabban elnézőbb a kamatvétellel szemben. Már XIV. Benedek pápa encyklikája (1755) elismeri egyes esetekben annak jogosultságát. A múlt század harmincas éveiben pedig a római kuria hivatalosan is állást foglalt a kamatvétel jogosságá mellett.¹

II. Munkabérpolitika.²

76. §. A bérrendszerek. A munkás nemcsak pénzzel, de természetben is fizethető. A természetben való bérfizetés egyik alakja, mely különösen az ipari munkánál tapasztalható, a *truck-rendszer*. Lényege, hogy a munkás bérét árukban kapja, melyeket a munkásnak pénzzé kell tenni, vagy közvetlenül élelmi cikkért becserélni. A gyár termékeit (hulladékok, melléktermékek, selejtesebb termékek) kényszeríti a munkásra. Vagy utalványokkal fizet a vállalkozó, melyek csak a vállalkozó által fentartott vagy vele szerződéses viszonyban lévő áruraktárakban való bevásárlásra jogosítanak. (*Jancsi-bankók*.) A truck-rendszer a munkás megrövidítését célozza; ezért az államok eltiltják és gondoskodnak, hogy a munkás készpénzben fizetessék. A mezőgazdasági munkás e tekintetben más megítélés alá tartozik. Itt a természetben való fizetésnek nincsen akadálya.

Aszerint, hogy a munkás munkáját mily alapon értékelik, mily alapon számítják bérét, legyen az akár természetbeni, akár pénzbér, két bérrendszert különböztetünk meg, úgymint az *idő- és a darab-bérrendszert*. Az előbbinél a munkást naponta bizonyos ideig foglalkoztatják, pl. 10 órát kell dolgoznia. Ennyi munkáért tekintet nélkül arra, hogy ezen idő alatt mit végzett, egy meg-

¹ Funk: Geschichte des kirchlichen Zinsverbots. Tübingen, 1876. — Ugyanaz: Zur Geschichte des Wucherstreits. Tübingen, 1901. — Schmoller: Die öffentlichen Leihhäuser im Mittelalter. Jahrb. f. Ges. u. Verw. 1880. — Lásd a 82. §-ban felsorolt irodalmat is. — Stein: Der Wucher und sein Recht. Ein Beitrag zum wirtschaftlichen und rechtlichen Leben unserer Zeit. Wien, 1880. — Grosschmid: Hitel- és reáluzsora. Budapest, 1902.

² Ez alatt tágabb értelemben mindazokat az intézkedéseket értjük, amelyeknek célja a munkabérből élő társadalmi osztály, tehát a munkások helyzetét javítani. A munkásügygyel, különösen az ipari munkások helyzetével foglalkozó része a *társadalmi politikának* teszi ki e tan anyagának legnagyobb részét. A társadalmi politika nagyon bő irodalmát 1895-ig összegyűjtve tartalmazza Stammhammer: Bibliographie der Socialpolitik. Jena, 1903. — Az újabb irodalomból csak a következő jeles munkákat emeljük ki: Sombart: Die gewerbliche Arbeiterfrage. Leipzig, 1904. — Gilman: Methods of Industrial Peace Boston, New-York, London, 1904. (Németül Franke fordításában ezen cím alatt: Wege zum gewerblichen Frieden. Berlin, 1907. — van der Borcht: Grundzüge der Sozialpolitik. Leipzig, 1904. (Itt I. az irodalmat is 520–566. II.)

határozott bérösszeget kap (napszám). Az utóbbinál a munkás tekintet nélkül a munkában töltött időre az elkészített áruk mennyisége után kapja bérét, pl. minden cipő elkészítése után egy bizonyos összeget, akármennyi ideig dolgozik is ezen a cipőn. A darabbérrendszer, különösen, ha a munkás kész terméket állít elő, az egyéniséget inkább kifejleszti, a munkást a vállalkozóval szemben függetlenebbé, szabadabbá teszi, az egyént megfeszített munkára ösztönzi. A vállalkozó szempontjából a darab-bérrendszer előnyös azért, mert a termelés produktivitását növeli, a munkás lehető kihasználását biztosítja. Anyagi szempontból ez a rendszer a munkásra nézve is előnyös, mert minél többet tud elvégezni, annál több bért kap. Társadalmi és erkölcsi hatása azonban kevésbé üdvös, mert odavezethet, hogy a munkás erejét túlfeszíti, túlerőlteti, ami a munkaerőnek, melynek pedig családalapító és fentartó erő gyanánt is számba kell vétetnie, esetleg időelőtti elpusztulását vonja maga után. A fogyasztók szempontjából sem feltétlenül előnyös, mert a lázas munka sokszor nem engedi, hogy a termék pontosan készüljön el.

**Akkord-rend-
szer.**

Az *akkord-rendszer*-nél a munkások, ill. azok csoportja, bizonyos kialkudott áron vállal el bizonyos megszabott munkát. Sokan a darabbérrendszert egyáltalán akkordrendszernek hívják. Mikor az akkordmunkánál a munkát nem darabszám, hanem terület szerint szabják meg, *szakmányrendszerről* beszélünk. Szakmánybért fizetnek pl. a földmunkánál, ha ki van kötve, hogy a munkások mennyit ásnak fel egy bizonyos bérért.¹

Task-wage.

Ha a bért idő szerint állapítják meg, de ki van kötve, hogy bizonyos minimális munkát ez alatt el kell végezni, *task-rendszerről* beszélünk.

Dij-rendszer.

A *dijrendszerek*nél a munkás megállapított bérén kívül díjat kap vagy azért, mert többet termel, mint amennyit kikötöttek, vagy, mert kevesebb nyers anyagot használ fel. Pl. a vasuti fűtő fizetésén kívül a megtakarított fűtőkészletből bizonyos százalékot kap. A díjrendszer egyik esete a *szorgalmi prémium*, melyet a munkás azért kap, mert rövidebb idő alatt végezte el a bizonyos időre kitűzött munkát.

**Munkásosz-
talék-rend-
szer.**

A *munkásosztalék-rendszer*nél a vállalkozó és a munkások a termelés eredményében bizonyos arány szerint osztozkodnak.

¹ Bernhard: Die Akkordarbeit in Deutschland. Leipzig, 1903.

Az osztalék-rendszer mindennél inkább alkalmas arra, hogy a munkások szorgalmát, ügybuzgalmát felkeltse. Patriarkális viszonyt teremt a munkás és munkaadó között. Az osztalék-juttatás természetesen a termelés produktivitását is fokozza. E rendszert ipari téren újabban először Franciaországban alkalmazták. Már régebben ismeretes volt itt a mezőgazdaságban (métayage), de még inkább a tengeri halászatban. E rendszernél a munkások, minthogy a vállalat nyereségében részesednek, választmány útján legalább bizonyos fokig részt vesznek a vállalat igazgatásában is. Ez a bérrendszer így mintegy átvezet ahhoz az állapothoz, mikor a munkások maguk részvényesei a vállalatnak. Sokan a munkásnak juttatott egyoldalú, meg nem érdemelt kedvezményt látnak benne, mely, minthogy a munkások ez úton beleavatkozhatnak a vállalat vezetésébe, veszedelmes is lehet. Patriarchális színezeténél fogva e rendszer a szocialistáknak sem tetszik.¹

A *bérskála-rendszer* esetén a munkásnak kifizetett munkabér a munka termékének árával párhuzamosan emelkedik, vagy esik. Megállapítanak egy bérfokozatot, de egyúttal azt is, hogy a vállalat áruinak ár hullámzása milyen esést vagy emelkedést fog maga után vonni a munkabérekben. Legnehezebb az alapbér, a standard-bér megállapítása. A régi trade-uniók bérrendszere.²

Bérskála-rendszer.

A *hivatalos bérmegállapítás* lényege, hogy az állam, vagy más közhatóság számára munkát teljesítő vállalatnál az iparfelügyelet segítségével, de a munkásképviseletek bevonásával a közhatóság minden egyes munkafajra egy bizonyos minimális bérösszeget állapít meg, amelyen alul a munkabéreket leszállítani nem szabad. (Fair-wage-clause.)

Hivatalos bérmegállapítás.

A *kollektív bérszerződés*nél a szervezett munkások összesége állapítja meg a munkaadóval ill. a munkaadók szervezetével a munkabéreket. Ez az eljárás az *egyéni bérszerződések* helyébe lépett a munkások nagobbmértvű szervezkedése óta. A szakszervezetek és az újabb trade-uniók bérrendszere.

Kollektív bérmegállapítás.

Ugyancsak a munkások összesége ill. képviseletük köti a

Tarifa-szerződések.

¹ *Wirminghaus*: Gewinnbeteiligung. Hdwb. d. Staatsw. IV. 716—724. II. — *Waxweiler*: La participation aux bénéfices. Paris, 1898. — *Gilman*: Profit Sharing between Employer and Employed. Boston and New-York, 1899. — Ugyanaz németül *Katscher* átdolgozásában: Leipzig, 1891. — *Merlin*: La métayage et la participation aux bénéfices. Paris, 1898.

² *Nostitz*: Aufsteigen des Arbeiterstandes in England. Jena, 1900. 493. s. köv. II.

munkaadóval vagy ezek képviselőivel a *bértarifa-szerződéseket*. Az ezekben foglalt megállapodások kötelezők lesznek a munkaadók és a munkások közt ezután kötendő munkaszerződéseknél.¹

77. §. **Munkaközvetítés és munkásbiztosítás.** A munkabérpolitikának nemcsak az a feladata, hogy a gyengébb fél jogait megóvni segítse a bérszerződéseknél, hanem, hogy olyan intézményeket is létesítsen, amelyek munkaalkalmakat nyújtanak a munkát kereső munkásnak, és amelyek védik a munkást a munkanélküliség rá nézve hátrányos, mert jövedelemfosztó következményei ellen. Az előbbi célt a *munkaközvetítés* (I.), az utóbbit a *munkásbiztosítás* intézménye (II.) szolgálja.

A munkaközvetítés.

I. A *munkaközvetítés* a munkanélküli munkást alkalmazáshoz igyekszik juttatni és amikor így megszerzi a munkásnak a jövedelemszerzés feltételeit, a munkásoknak olyan helyre való irányításával, hol irántuk kereslet mutatkozik, azt is keresztül viszi, hogy a munkanélküli munkások túlságos munkakinálata nem nyomja le az árakat. A munkaközvetítés szolgálatában álltak már a régi időkben is az ill. ipari érdekképviselők. De a *szervezett munkaközvetítés* csak a XIX. század második felében indul meg. Munkások és munkaadók szakegyesületei foglalkoznak legelőször vele. Majd közhasznú egyletek, köztestületek (munkástőzsde), községek (különösen Németországban), de az állam is feladatukörükbe vonják a munkaközvetítést. Így nálunk is Budapesten, de több helyt a vidéken is (Pozsony, Temesvár) működésüket az egész országra kiterjesztő állami munkaközvetítő intézetet létesítettek. Mezőgazdasági egyletek mezőgazdasági munkásokat közvetítenek, különösen sürgős mezőgazdasági munkák idején.²

¹ *Zwiedineck-Südenhorst*: Lohnpolitik und Lohntheorie, mit besonderer Berücksichtigung des Minimallohnes. Leipzig, 1900. — *Ugyanaz*: Beiträge zur Lehre von den Lohnformen. Tübingen, 1904. — *Sulzer*: Die kollektive Vertragsschliessung zwischen Arbeitern und Arbeitgebern. Bern, 1900. — *Schloss*: Methods of Industrial Remuneration. 3-ik kiad. London, 1898. Franciául: Les modes de rémunération du travail. Paris, 1902. — *Ugyanez* a munka németül *Bernhard* átdolgozásában: Handbuch der Lohnungsmethoden. Leipzig, 1906. — *Ashley*: Adjustment of Wages. London, 1903. — *Schmelzer*: Die Tarifgemeinschaften, ihre wirtschaftliche, sozialpolitische und juristische Bedeutung. 2-ik kiad. Leipzig, 1906. — *Köppe*: Der Arbeitsvertrag als Gesetzgebungsproblem. Jena, 1908. — *Wölbling*: Der Akkordvertrag und der Tarifvertrag. Berlin, 1908. — A 32. §-ban említett munkák.

² *Reitzenstein*: Der Arbeitsnachweis im In- und Auslande. Berlin, 1897. — *Conrad C.*: Die Organisation des Arbeitsnachweises in Deutschland. Leipzig, 1904. — *Ludwig*: Der gewerbsmässige Arbeitsnachweis. Berlin, 1906. — *Neumann*: Streikpolitik und Organisation der gemeinnützigen paritätischen Arbeitsnachweise in Deutschland. Jena, 1906. — *Adler*: Arbeitslosigkeit és Arbeitsnachweis und Arbeitsbörsen. Hdw. d. Staatsw. I. 920—961. II.

II. A munkás hibáján kívül munka nélkül lehet. Ez a *munkás-körülmény* nyomasztó hatásait mihamar éreztetné vele, ha a *biztosítás munkásbiztosítás* nem segítene rajta.

A munkás jövedelme, a munkabér ugyanis nem akkora, *jelentősége* hogy annak egy részét megtakaríthatná. Betegség, baleset, rokkantság esetén a munkás keresni képtelen, pedig ilyenkor a szükséges ápolás, orvos, orvosság, stb. költsége rendes munkabérkereseténél is többet emészt. Tőkéje pedig, amelyből magát ez idő alatt fentartíthatná, nincs. A munkásbiztosításnak *és ágai:* négy ága van: *a) a betegség esetére való biztosítás,* mely a meg- *a betegség,* betegedett munkásnak bizonyos időn keresztül segélyt (táppénzt), orvoslást és orvosszereket ad; *b) a baleset esetére szóló biztosítás,* *a baleset,* mely a munkást, ill. utódait az üzem közben előforduló balesetek következményei ellen biztosítja és a bekövetkezett kár nagyságához mért arányban a munkást, halála esetén családtagjait kártalanítja; *c) az aggkor vagy rokkantság esetére szóló biz-* *az aggkor- és* *tosítás,* mely a bizonyos időn keresztül dolgozott, kiérdemesült munkásnak nyugdíj juttat; *d) a munkanélküliség esetére* *a munkanél-* *való biztosítás* ma még kevésbé van megvalósítva. A bér- *küliség esetére* *való biztosít-* *tás.* harcok szervezésével kapcsolatban leginkább a munkások egyesületei végzik. Nagy jelentőségre eddig a német, a francia, de főleg az angol munkásszövetségeknél emelkedett. Amint a balesetek, úgy a munkanélküliségből előálló bajok ellen is megelőzően védekeznek. A vállalkozó úgy osztja be a munkát, hogy munkásai törzsét ne kelljen elbocsátania, amikor nincs annyi dolog; a munkások is beosztják munkájukat, lassabban dolgoznak, hogy későbbre is jusson munkaalkalom és társaiknak is jusson munka. (Ca'canny.)

A munkásbiztosítás tökéletes alakjában kényszerbiztosítás.¹ A rész- *A szavatossági és a kényszerbiztosítás.* vétel nem függ sem a munkás, sem a munkaadó tetszésétől. A biztosítást mindig valamely pénztár eszközli, mely lehet a munkaadók szövetségéé, a munkások és munkaadók szövetségéé, vagy állami intézet. A balesetbiztosításnál közreműködhetnek a magánbiztosító vállalatok is. Ezek közvetítik a munkásbiztosítást a szavatossági biztosítás esetén. Ilyenkor az állam a munkaadó szavatosságát mondja ki munkásaival szemben, ha azokat üzem

— Denis: Organisation d'une bourse du travail à Bruxelles. Bruxelles, 1885. — Drage: The Unemployed. London, 1893. — Kenéz (még Kreutzer név alatt): A munkaközvetítés külföldön és hazánkban. Budapest, 1895.

¹ A kényszerbiztosítás kérdésére nézve v. ö. egyfelől Wagner: Der Staat und das Versicherungswesen. Zeitschr. f. d. Ges. Staatsw. 37. évf. 102. s köv. lapok, Schäffle: Der korporative Hilfskassenzwang. Tübingen, 1882. és másfelől Brentano: Der Arbeiterversicherungszwang, seine Voraussetzungen und seine Folgen. Berlin, 1881.

közben baleset éri. A munkaadó már most e szavatosságból eredő kötelezettségek ellen biztosító társaságoknál biztosítja magát, ill. a szavatossági biztosítást kikerülendő, mindjárt munkásait. A magánbiztosító intézetek segédkezésének bevonása a szociális biztosítás körébe angol rendszer. A németeknél, az osztrákoknál és nálunk a biztosítást külön pénztárak végzik.

A munkás-
biztosítás
költségeinek
viselése.

Ki fizesse a munkásbiztosítás költségeit? A legeszményibb állapot mindenestre az volna, ami a munkásosztály társadalmi színvonalának emelésére is erősen kihatna, ha e költségeket maga a munkásosztály tudná előteremteni. De a munkás, ki egész munkabérére rá van utalva, tökemegtakarításokat nem tehet, már pedig a biztosítási befizetések ilyen megtakarítások. Ezért a munkásbiztosítás költségeinek viseléséhez legalább részben az egész társadalomnak hozzá kell járulnia. Mintegy így fizeti meg a munkásnak a társadalom azokat az összegeket, melyeket, míg a munkás munkabért kapott, e bér alacsony voltában elvont tőle. Ez az elv, melynek már erős szocialisztikus jellege van, különösen az aggkor-biztosításnál érvényesül. Gyakorlatilag a költség viselése úgy oszlik meg az érdekelt három tényező, a munkás, a munkaadó és a társadalom között, hogy a betegsegélyzés költségeit, minthogy a betegséget sok esetben maga a munkás idézi elő, túlnyomó részben a munkás, a balesetbiztosítás költségeit, minthogy az üzemi baleset mintegy az üzem termelési költségének tekinthető, túlnyomó részben az állam viseli. Nálunk ez idő szerint csak a betegsegélyzés (1891: XIV. t.-c.) és a balesetbiztosítás (1907: XIX. t.-c.) van megvalósítva. Németország a szociális biztosítás mindhárom ágát mesterileg valósította meg.¹

A munkás-
védelem.

78. §. Munkásvédelem.² A munkabéripolitika körébe tartozik az államok munkásvédelmi tevékenysége is. Az állam közrehat, hogy a munkaszerződés feltételei úgy állapíttassanak meg, hogy az erősebb fél a munkaszerződés segítségével el ne nyomja a gyengébbet. A munkaszerződés ezzel átkerült, mint Földes jól mondja, a magánjog köréből a közjog, a közigazgatási jog birodalmába. Azokat a törvényeket, melyek a mun-

¹ van der Borcht: id. m. 323—335. II. — Zacher: Die Arbeiterversicherung im Auslande. Berlin-Grünwald, 1900. óta. — Ugyanaz: Leitfaden zur Arbeiterversicherung des deutschen Reichs. Berlin, 1902. (Igen jó, rövid áttekintést ad.) — Wagner M.: Die deutsche Arbeiterversicherung, ihre Entstehung und Weiterentwicklung. Berlin-Grünwald, 1906. — Graef: Die Unfallversicherungsgesetze des deutschen Reichs. 3-te Aufl. Berlin, 1901. — A munkások baleset ellen való biztosítása. I—II. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. minister. Budapest, 1903. — Woedtke: Invaliditäts- und Altersversicherung in Deutschland. Hdwb. d. Staatsw. IV. 1360—1378. II. — Imbert: Etudes sociales: Les retraites des travailleurs. Paris, 1904. — Drage: The Problem of the Aged Poor. London, 1895. — Schanz: Neue Beiträge zur Frage der Arbeitslosenversicherung. Berlin, 1897. — Ugyanaz: Dritter Beitrag zur Frage der A. Berlin, 1901. — Denjeau: L'assurance contre le chômage. Paris, 1899. — A munkaközvetítésről szóló irodalom.

² Frankenstein: Der Arbeiterschutz. Seine Theorie und Politik. Leipzig, 1896. (Ugyanitt I. a további irodalmat: 319—384. II.) — Annuaire de la Législation du Travail. Publiée par l'Office du Travail de Belgique. Bruxelles, 1897. óta évenként egy kötet. — Bulletin des Internationalen Arbeitsamts. Jena. 1902. óta évenként egy kötet. (Az egyes füzetek jobbára havonként jelennek meg.) — Schriften der internationalen Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz. Jena, 1901. óta.

kást a munkaadó ellen védik, *gyári- vagy munkásvédő törvényeknek* mondják.

A munkaszerződés egyik legfontosabb része a *munkaidőt* szabályozza. A munkaidő rendesen nem teszi külön egyezség tárgyát, hanem a *munkarendben* van megállapítva.

1890-ben Berlinben nemzetközi munkásvédelmi értekezletet tartottak, mely a munkaidő tekintetében a következő főbb elveket fogadta el: 14 éven aluli gyermekeket se éjjel, se vasárnap ne lehessen foglalkoztatni. A 14—16 évesek 10 óránál többet egy nap ne dolgozzanak. Nők éjjeli munkára egyáltalán ne alkalmazzassanak. Szülés után 4 hétig ne dolgozhassanak. A napi munkaidő egyáltalán felnőtt férfiaknál is 11 órát meg ne haladjon, s a munkaidő legalább 1½ órai pihenéssel legyen megszakítva. Az 1905-ben Bernben tartott nemzetközi munkásvédelmi értekezlet a munkaidő törvényes szabályozása tekintetében újabban is állást foglalt. Kimondotta elvben a nők ipari éjjeli munkájának tilalmát, mihez a legtöbb állam (Magyarország is) csatlakozását kilátásba helyezte. Ez több országra, így Magyarországra is, a védett munkáskorhatár emelését jelentette. Az értekezlet az éjjeli idő tartamát is szabályozta. Elfogadta a legalább 11 óráig tartó kötelező éjjeli pihenőt azzal, hogy ebbe az időbe az esti 10 órától reggeli 5 óráig tartó idő okvetlenül beleessék. A megállapodások 1911-ben volnának érvényesítendőek.

A munkaidőt szabályozza a *normál-munkanap* törvényes megállapítása. Az ilyen normális munkanapmegállapítással törvényben mondják ki a munkaidő tartamát, kezdetét és végét. Nagy jelentősége, hogy mint napi maximális munkaidő szerepel.

A normál-munkanap.

Először Anglia létesítette a védelmezett munkásokra nézve 1847-ben. Itt 11 órában állapították meg a munkaidő tartamát. Később ezt a felnőtt férfi-munkásokra is kiterjesztették. Ilyen törvényes normál-munkanap még Franciaországban 1848-tól, Svájcban 1877-től, Ausztriában 1883-tól, ill. 1885-től, Oroszországban 1897-től és Hollandiában 1904-től kezdve létezik. A radikális irányzat 1890 óta a 8 órai munkaidő behozatalát óhajtja, de nem föltétlenül minden üzemben.

Fontos a munkaidő olyan korlátozása, hogy a munkás a folytonos munka káros hatásától meg legyen kímélve. Minél többször szakítják meg a *munkaközi szünetek* a fárasztó munkát, annál jobb. De a nap-nap után folyton dolgozó, szabad idejét alvásra fordító munkás érzéketlen géppé válik. Érzékeit elszibbasztja a folytonos, egyhangu munka, ha nem tud attól időről-időre szabadulni. Ilyen felüdítő hatása van a *vasárnapi munkaszünetnek*, mikor a munkás családi körében lehet, szórakozhatik és ezzel szellemi, erkölcsi szükségleteinek is áldozhat. Vallás-erkölcsi okok miatt igen kézenfekvő volt ezt a napot vasárnapra tenni. Kivételeket kell tenni egyes üzemek (pl. kohó-üzemek)

A munkaközi szünetek és a vasárnapi munkaszünet.

sajátos természete miatt. Állam és társadalom egyaránt gondoskodjék arról, hogy a vasárnapi szünet nemes célját el is érje. Ha a munkás a vasárnapot dorbézolásra, kicsapongásokra használja fel, a munkaszünetnek épen a munkás szellemi és erkölcsi nevelése szempontjából semmi jelentősége sincs.¹

Balesetelhárítás és

A munkás testi és erkölcsi jóléte lehetőleg biztosítva legyen az üzem közben is. A modern államok ipartörvényei e tekintetben már igen messzemenőleg valósítják meg a helyes szociálpolitika követelményeit. A *balesetelhárító készülékek* kötelező alkalmazása,² a munkásoknak *egészséges, tiszta és szellős munkatermekben* való dolgoztatása, kényelmökről, egészségükről való lehető gondoskodás mind ezt a célt szolgálják.³

a munkarend. A *munkarendre* és az annak megalkotásánál előforduló körülményekre különös figyelemmel vannak az ipartörvények, hiszen ez az a rendszabálygyűjtemény, amely a munkás köteleességét és jogait az ipari üzemben pontosan körülírja. Ez határozza meg a munkaidő tartamát, kezdetét, végét, a munkaközi szüneteket, a bérfizetés idejét, módját, a felmondás körülményeit, a gyáros által alkalmazható rendbüntetések. A munkarend lényeges tartalmát teszi a bérszerződésnek; szükséges tehát, hogy a munkás ismerje és hogy a munkaadó egyoldaluan meg ne változtathassa.

Munkáslakásügy.

A munkásoknak egészséges és kereseti viszonyaiknak megfelelő *lakások* álljanak rendelkezésükre. Az állam maga kevésbé épít munkáslakásokat (saját munkásai számára mindenestre), de általános közigazgatási, különösen pedig pénzügyi politikájával (adómentességek, kölcsönök felvételénél való segítség) lehetővé teszi, hogy a községek építsenek ilyeneket. A munkaadók is hivatva vannak e téren sokat tenni.

Ide vonatkozólag legkiterjedtebb és legrégebbi törvényhozása Angliának van. Már az 1851-iki törvény pénzügyileg lehetővé teszi, hogy a nagyobb

¹ Rodbertus: Der Normalarbeitstag. Berlin, 1871. — Stephan: Der Normalarbeitstag. Kritisch erörtert. Leipzig, 1893. — Fenyvessy: A normálmunkanap és a munkaközi szünetek. Budapest, 1906. — Rae: Eight Hours for Work. London, 1894. — Arbeitszeit. A Hdwb. d. Staatsw. I. kötetben 1008—1039. II. — Anyaggyűjtemény a vasárnapi munkaszüneti szabályok módosításához. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. minister. Budapest, 1904.

² Glogner: Die Krankheiten, welche durch den Gewerbebetrieb verursacht werden. Liegnitz, 1886. — Albrecht: Handbuch der praktischen Gewerbe-hygiene. Berlin, 1894—6.

³ Die Sammlungen des gewerbe-hygienischen Museums in Wien. Einrichtungen zum Schutze der Arbeiter in gewerblichen Betrieben. Wien, 1898. — L. a Stündige Ausstellung für Arbeiterwohlfaht in Berlin-Charlottenburg kiadmányait és a társadalmi muzeumoknál idézett műveket is.

községek munkáslakásokat építsenek. Anglia 1884-ben bizottságot is szervezett, melynek feladatává tette a munkáslakásügy tanulmányozását. Az 1890. évi törvény e bizottság működésének eredménye. A községek az odavalóknak házvásárlásra nagyobb kölcsönöket is adhatnak. 1903-ban azokat a pénzügyi rendelkezéseket, melyekkel az olcsó és egészséges lakások építését akarják előmozdítani, még szélesebb térre terjesztik ki. Franciaország (1894. ill. 1895.) az olcsó lakásépítés céljaira szolgáló kölcsönök felvételét könnyíti. Az 1903-iki olasz törvény munkáslakások építését ugyanazon az alapon teszi lehetővé, mint az angol törvényhozás. Hollandiának (1901.) és Belgiumnak (1889.) is igen fejlett idevonatkozó törvényhozása van. New-York államban egy 1901-ből kelt törvény szabályozza az olcsó bérlakások ügyét, ez a törvény egy lakásügyi hivatalt is állít fel. Hamburg a munkáslakások építését pénzügyi rendelkezésekkel segíti elő. (1902.) Szászország (1901.), Poroszország (1904.) a községeket ösztönzi a munkás- és általában az olcsó lakások építésére. Ausztria (1892. és 1902.) adómentességekkel igyekszik a munkáslakások építését előmozdítani. Nálunk a nagyobb ipari vállalatok közül nem egy bir mintaszerű munkáslakásokkal.¹

A munkásügyi politika fontos eszközei a *munkásügyi, Munkásügyi munkásstatisztikai hivatalok.* A munkásviszonyokat tanulmányozva és munkásstatisztikai azok orvoslásának módját is keresik. *hivatalok.*

Az Egyesült-Államok állítottak fel először ilyen hivatalokat. (1869.) 1884 óta az egyes államok munkásügyi hivatalainak élén az unió Department of Labor nevezetű hivatala áll. Ez ma már (1888 óta) külön munkaügyi miniszterium, melynek kiadványai (Bulletin of the United States Department of Labor) igen becsesek. Anglia 1886-ban alkotta meg munkaügyi hivatalát, mely ma mint a Board of Trade központi munkaügyi osztálya, Labour Department, szerepel. (Labour Gazette.) Franciaország 1891-ben, Belgium 1894-ben létesítette az Office du Travail-ját. (Bulletin de l'office du Travail és Revue du Travail). Jórészt munkásstatisztikai tevékenységet fejt ki az 1892-ben Párisban létesült Musée Social is. Olaszország 1903-ban létesítette az Ufficio del Lavoro-t (Bolletino del Ufficio del Lavoro). Ausztriában 1898-ban szervezték a kereskedelmi minisztérium kebelén az Arbeitsstatistisches Zentralamt-ot (Sociale Rundschau). A német birodalom a birodalmi statisztikai hivatalban szervezett 1902-ben Abteilung für Arbeiterstatistik címmel munkásügyi hivatalt (Reichsarbeitsblatt).²

A munkásügyi hivatalok mellett, mint véleményező szervek szerepelnek a *munkaügyi tanácsok.* Szervezetök, és közelebbi feladatkörük különböző. Rendesen állami hivatalnokokból, munkaadók és munkások képviselőiből állanak. *Munkásügyi tanácsok.*

¹ van der Borcht: Grundzüge der Sozialpolitik. Leipzig, 1904. 387—445. II. (Ugyanitt további irodalom 560—563. II.) — Ferenczi: A munkáslakáskérdés különös tekintettel Budapestre. Budapest, 1906. — A Lakásügy kérdésénél említett irodalom. — A budapesti Társadalmi Múzeum gyűjteményei.

² Fenyvessy: Les offices du travail. Revue d'économie politique. 1899. — Különösen: Die Fortschritte der amtlichen Arbeitsstatistik in den wichtigsten Staaten. Bearbeitet im Kaiserlichen Statistischen Amt. Abteilung für Arbeiterstatistik. Berlin, 1904.

Ilyenek Franciaországban a conseil supérieur du travail (1891, illetve 1899.), az olasz munkügyi főtanács (1902.), az osztrák Arbeitsbeirat (1899.), a német Beirat für Arbeitsstatistik (1902.).

A nemzetközi
munkügyi
hivatal.

Az újabb idők munkügyi politikájában nevezetes szerep jut osztályrészül a *Törvényes munkásvédelem* 1900-ban alakult Nemzetközi Egyesületének, melynek az egyes államokban szakosztályai vannak és mely 1901 óta nemzetközi munkügyi hivatalt tart fenn Baselben.

Iparegészség-
ügyi és
társadalmi
muzeumok.

Az iparegészségügyi és társadalmi muzeumok nemcsak fenntartják az érdeklődést a munkásvédelmi kérdések iránt, hanem amikor a társadalom szélesebb köreivel is megismertetik a munkásvédelem eszközeit, egyúttal azok tökéletesítéséhez is hozzájárulnak.

Az első ilyen nagyobb méretű intézet a bécsi Gewerbehygienisches Museum volt. (1889.) Legtökéletesebb ma e nemből a berlini (charlottenburgi) Ständige Ausstellung für Arbeiterwohlfahrt (1903.). A párisi Musée Social, az amsterdami társadalmi muzeum (1899.), a newyorki Institute of Social Service (1902.), de különösen a brüsszeli Institut Solvay inkább társadalomtudományi kutatás céljaira berendezett laboratoriumok. A mi budapesti társadalmi muzeumnak is ez a célja, de egyúttal iparegészségügyi gyűjteményt is mutat be.¹

Az iparfel-
ügyelet.

A gyári törvényhozás a munkást nemcsak a munkaadó részéről esetleg fenyegető túlkihasználás, de saját maga ellen is védi, hogy nagyobb jövedelemre óhajtván szert tenni, munkaerejével saját kárára vissza ne éljen. A *gyári* vagy *ipari felügyelők* (először 1833-ban Angliában) ellenőrzik a munkásvédő törvények szigorú megtartását. Ma már minden művelt államban meg van honosítva az ipari felügyelet intézménye. Rendszerűen műszaki képzettségű egyéneket alkalmaznak ipari felügyelőül. De a gyári felügyelőnek első sorban erős szociálpolitikai érzékkel és képzettséggel kell bírnia. Az iparfelügyelő olyan feladatot is teljesít, amihez orvosi szakismeretekre van szükség, azért szokásos gyári felügyelőül orvosokat is alkalmazni. Feladatuk a gyári üzemeket tanulmányozni és azokban a munkásokat védeni. De azért ne tűnjenek fel a munkaadó érdekeinek ellenségei gyanánt. A felügyeleti intézmény központosítva legyen, hogy a munkásügyi törvényeket mindenütt egyforma

¹ Jelentés a Társadalmi Muzeum berendezéséről és annak első évi munkásságáról. Budapest, 1903. (A T. M. ez idő szerint V., Mária Valéria-utca 12. sz. a. a Magyar Kereskedők Házában van elhelyezve.) — Mandelló: Társadalmi muzeum és munkásstatistika. Budapesti Szemle, 1900.

szigorral hajtsák keresztül. A munkásosztály hő óhajtása, hogy az ő körükből is válasszának ipari felügyelőket.¹

A munkásvédelem teszi ki a szegényügyi és az általános népességi politikával együtt az államok társadalmi politikáját. Ez a sokat használt kifejezés az állam azon törekvéseit jelzi, amelyekkel ez alattvalóinak különösen társadalmi jólétéről igyekszik gondoskodni. A társadalmi politika nemcsak egy osztály javát tartja szem előtt. A helyes társadalmi politika a középosztály fentartása érdekében is cselekszik. De figyelmét mindenestre leginkább arra az osztályra kell fordítania, mely a leggyengébb, segítségre, támogatásra leginkább reászorult. Ez pedig a munkásosztály. Ez az oka, hogy munkásügyi politika és szociálpolitika ma szinte egyet jelent.²

Társadalmi politika.

A trade union-ok.

79. §. A munkások szervezkedése. Nemcsak az állam igyekszik szociálpolitikájával a munkajövedelmet biztosítani, ill. növelni és ezzel a munkásosztály társadalmi helyzetét javítani, hanem erre törekszik elsősorban közvetlenül maga az érdekelt munkásság is, mikor érdekeinek védelmére egyesül. A munkásosztály első szervezkedése az angol trade-union-ok. Ezek a tanult munkást támogatják és meg akarják gátolni, hogy a nagy munkástömegek munkakinálata a tanult munkások által elérhető béreket rontsa. Ezért a munkanélkülieknek várakozási pénzt adnak, a munka nélkül levőket utazási segélyben részesítik, hogy másutt keressenek munkát, hol nagyobb a munkaalkalom. A trade-union-okban való szervezkedés a mindszigorúbb szakszerinti elkülönülés felé haladt, kapcsolatban azzal a törekvéssel, hogy a trade-union-os szervezet lehetőleg az egész ország munkásságát kebelébe zárja. Így lett a trade-union nagyhatalommá, melynek erejétől az érdekelték ma már az angol ipar versenyképességét is féltik, különösen amióta az újabb uniók, a munkássegélyezés helyett a vállalkozók elleni harcot vallják inkább feladatuknak (*new-unionism*). Ezzel egyidejűleg a tanulatlan munkásság szervezkedése is nagyobb arányokat ölt. A trade-unionok, melyeket a múlt század 70-es éveiben a törvény-

¹ Frankenstein: id. m. 150—168. II. (Ugyanitt 340—341. II. I. az irodalmat.) — A m. kir. iparfelügyelők szolgálatára vonatkozó utasítás. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. minister. Budapest, 1901. — A m. kir. iparfelügyelők tevékenysége. Évenként egy kötet. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. minister.

² van der Borgh: Grundzüge der Sozialpolitik. Leipzig, 1904. — Wernicke: Kapitalismus und Mittelstandspolitik. Jena, 1907.

hozás is elismert, foglalkoznak a munkaidő szabályozásával, a munkaszerződések, a bérrendszerek kérdésével, tagjaikat segíté-
zik, biztosítják, részt vesznek a munkabeszüntető mozgalmak-
ban. 1904-ben a trade-union-oknak összesen 1,866.755 tagjuk
volt 48 országos szervezetben. A száz legnagyobb unio tagjainak
száma ugyanakkor 1,127.529. Bevételeik és kiadásai több mint
2—2 millió £.¹

A szakszer-
vezeti moz-
galom.

A kontinensen a munkások *szakszervezeti mozgalmá* külö-
nösen Németországban szocialisztikus alapon áll és a munkások-
nak a trade-union-ok által is istápoltt közelebbi érdekei mellett
a szociáldemokrácia pártcéljait szolgálja.²

A sztrájkok.

A munkások egyesülési jogának elismerése a *strikejog*
elismeréséhez vezet. Ha a munkások bérükkel nincsenek meg-
elégedve, összebeszélve tömegesen beszüntetik a munkát, hogy
így a kényszerhelyzetbe jutó munkaadótól kedvezőbb feltétele-
ket csikarjanak ki. Ezt a tömeges munkabeszüntetést *strikenek*
nevezzük. Az angol trade-union-ok fejlődésével párhuzamos a
strikejog elismerése. A munkásoknak érdekükben áll, hogy
munkára hajlandó társaikat, kiket a munkaadók helyettük fel
akarnak fogadni, visszatartsák a munkától. Ebből a célból
esetleg megrongálják a munkaeszközöket, fenyegetéssel
tartják vissza a munkásokat a munkába állástól. Ez már a
strike elfajulása. A strikenak nem szabad megtámadni a sze-
mély- és vagyonbiztonságot és az egyén önrendelkezési jogát.
A törvényes eszközökkel küzdő strike el nem vitatható joga
a munkásoknak, mihelyt a társadalom és állam egyesülési
jogukat, nagyon helyesen, elismerte. Sőt az ilyen strike a mai
munkabérszerződési viszonyok mellett, amikor munkás és munka-
adó mint küzdő felek állanak egymással szemben, nélkülözhetetlen
védelmi és támadó eszköze a munkásnak.³

¹ Brentano: Arbeitergilden der Gegenwart. I—II. Leipzig, 1900. (Első kiadás
1871—2.) — Ugyanaz: Gewerkvereine (Allgemeines) és Gewerkvereine (England) Hdwb.
d. Staatsw. IV. 611—644. II. — Sidney and Beatrice Webb: Industrial Democracy. I—II.
London, 1897. (Németül: Theorie und Praxis der englischen Gewerkvereine.) — Ugyan-
azok: The History of Trade Unionism. London, 1894. Németre fordította Bernstein
Stuttgart, 1895. — Drage: Trade-Unions. London, 1905.

² Kulemann: Die Gewerkschaftsbewegung. Darstellung der gewerkschaftlichen
Organisation der Arbeiter und der Arbeitgeber aller Länder. Jena, 1900. — Gewerkvereine
Hdwb. d. Staatsw. IV. 611—715. II. — Ferenczi: Sztrájk és szociálpolitika, Budapest, 1907.

³ Frankenstein: id. m. 234—247. II. (Ugyanitt I. a további irodalmat 371—373. II.)
— Bernstein: Der Streik, sein Wesen und sein Wirken. (Die Gesellschaft, IV.) Frankfurt
a. M., 1906. — Stieda: Arbeitseinstellungen. Hdwb. d. Staatsw. I. 730. s. köv. II. (Ugyanitt
I. az egyes államok sztrájkügyének ismertetését: 738—358. II.) — Ferenczi: id. m. — Kenéz:

A munkásoknak a munkaadók ellen irányuló és az ipart veszélyeztető széleskörű szervezkedésével párhuzamosan viszont mindenfelé megindult a *munkaadók szervezkedése*. A strike-ra a munkaadók munkabeszüntetésekkel, a munkások kizárásával (lock-out, Krimitschau) felelnek.¹

A munkaadók szervezkedése.

80. §. **Munkások és munkaadók vitái.** A munkások és munkaadók között felmerülő érdekellentéteket, vitákat békés úton is igyekeznek kiegyenlíteni. A szervezett munkáltatók megegyezést keresnek a szervezett munkásokkal. A munkás és munkaadó közti közvetítésre szolgálnak:

a) A *munkásválasztmányok* a munkások képviselői nagyobb üzemekben, melyek a munkaadóval együtt állapítják meg a gyári termelésnek a munkásokat is érdeklő feltételeit, körülményeit. Különösen a munkásosztalék-rendszer esetén szerepelnek. Különböző jogkörrel birhatnak és nincsenek csak a patriarkális elvek alapján vezetett üzemekhez kötve.

Bíráskodás, békéltetés, egyeztetés munkások és munkaadók vitáiban.

b) A *munkakamarák* a munkások és munkaadók oly elismert érdekképviselői, melyekben mind a két fél egyformán van képviselve. Ily berendezés mellett békéltető vagy egyeztető működést is fejtenek ki. Ha csak munkásokból állanak (*munkáskamarák*), ami megfelelőbbnek látszik, ennek a társadalmi osztálynak érdekképviselői a munkaadók megfelelő érdekképviselőivel (mai iparkamarák) szemben.

c) A *munka- vagy ipari bíróságok* a munkaadó és munkás közt felmerülő vitás kérdések eldöntésére szolgálnak oly esetekben, hol gyorsaság és a bíróság szakértelmé kívánatos.

d) Megkülönböztetendők ezektől az *egyeztető bizottságok* vagy *hivatalok*, melyek a munkaadó és a munkások közt felmerülő és különösen sztrájkmozgalmakban kitörő érdekellentétek kiegyenlítésére vannak hivatva. A munkabíróság ítélkezik a munkaszerződés tartalmából eredő jogvitás esetek fölött, az egyeztető bizottság a munkaszerződések új feltételeit alkotja meg. Gyakran a kétféle funkciót egyugyanazon szerv teljesíti. Szervezetük is hasonló; mindkettő rendszeren munkaadók és munkások paritásos képviselőből és pártatlan elnökből áll.

Sztrájkstatistika. I. Magyarország ipari sztrájkjainak statisztikája. Budapest, 1907. — Ipari sztrájkok és munkából való kizárások Magyarországon az 1906. évben. Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. minister. Budapest, 1908.

¹ Ferenczi: id. m. 286—306. ll. — A munkaadók szervezetei. Anyaggyűjtemény. Kiadja a Magyar Gyáriparosok Orsz. Szövetsége. Budapest, 1906.

Angliában a munkakamarák végzik az ipari biráskodást és pedig részint békéltető közeg gyanánt (Mundella), részint választott bíróságként (Kettle). Ezeket a kamarákat tulajdonképpen mint egyeztető szerveket létesítették (1865.) Az 1896. évi törvény a kereskedelmi kormányt igen messze menő jogokkal és kötelességekkel ruházza fel az egyeztetés és békéltetés terén. Feladatává teszi, hogy egyeztető hivatalok alakulását előmozdítsa, azok tagjainak kiterjedt jogokat biztosítván, vagy saját maga is küldjön ki közvetítő gyanánt szereplő egyéneket, ill. bizottságokat. Angliában tényleg számos ilyen egyeztető hivatal alakult. Németországban az 1890. törvényhozással újjáalkotott munka- (ipari) bíróságok szükség esetén, mint egyeztető bizottságok is szerepelnek. Franciaországban a XIX. század eleje óta a conseils de prud'hommes teljesítik az ipari biráskodást. Az egyeztetés szerepe 1892 óta a békebíráknak, mint közvetítőknak jut osztályrészül. Ausztriában 1898 óta szerepelnek külön ipari bíróságok, melyek azonban egyeztetést nem végeznek. (1896 óta vannak egyeztető bizottságok a bányáiparban.) Nálunk az ipartestületek szervezik ugyancsak a fentemlített elv alapján a munkabíróságokat („békéltető bizottság”), ezek döntenek amennyiben nem az iparhatóság ítélkezik. Döntése után az azzal meg nem elégedő fél ügyét a rendes bíróság elé viheti. Ezek a bizottságok egyáltalán nem egyeztetnek. Ezt a funkciót fontosabb esetekben újabban angol mintára a kereskedelmi minisztérium tekintélyesebb képviselői teljesítették.¹

Függelék.

A társadalmi gazdaságtan története.²

Az ókori
népek köz-
gazdaságtani
irodalma.
Görög írók:

81. §. Ókori népek. Az ókori népek közgazdaságtani irodalmából minket leginkább a görögök és a rómaiak gazdaságtani felfogása érdekel. A görögök gazdasági életét három korszakra osztják. Az első kb. Solon törvényhozásáig (594) terjed. Arisztokratikus, konzervatív kor ez, melyben a földbirtokosság érdeke a mozgató erő. A második, melyben a városi és ipari élet uralkodik, a chaeroneai ütközetig (338) tart. Ebben az időben egyes államokban az ipar erősen fellendült; bár a gépet a rabszolga pótolta, a technika haladt, úgy, hogy kivitelre is termeltek. Ez az idő a mélyreható

¹ Frankenstein: id. m. 176—198. II. (Irodalom ugyanitt 344—6. II.) — Mundella: Arbitration as a Means of Preventing Strikes. Bradford, 1888. — Kettle: Strikes and Arbitrations. London, 1866. — A további irodalmat l. van der Borcht: id. m. 550—1. II. — Stieda: Einigungsämter. Hdwb. d. Staatsw. III. 336—347. II. — Ugyanaz: Gewerbeberichte. Ugyanott IV. 393—410. II. — Mataja: Arbeiterkammern. Ugyanott I. 461—463. II. — Ferenczi: id. m. 184—219. és 332—379. II.

² A társadalmi gazdaságtan történetét tárgyaló legjobb munka, mely az alábbi részek mindegyikénél legalább is jó tájékozódást nyújt, ma is még Kautz: Die geschichtliche Entwicklung der National-Oekonomie und ihrer Literatur. Wien, 1860. — Jó kisebb munkák Eisenhart: Geschichte der Nationalökonomie. Zweite Aufl. Jena, 1901. — Oncken: Geschichte der Nationalökonomie, I. Leipzig, 1902. (A Smith előtti irodalom. Ugyanitt bő bibliográfia.) — Ingram: A History of Political Economy. Edinburgh, első kiadás 1888. (A Encycl. Brit. cikke.) Roschlau fordításában németül: Geschichte der Volkswirtschaftslehre. Tübingen, 1890. — Cossa: Introduzione allo studio dell' economia politica. 3-a edizione della guida allo studio etc. Milano, 1892. Parte storica 129—563. II.

gazdasági törvényhozás, a kezdetben céhrendszerű, később szabadabb ipar, a hajózás és a gyarmatok alapításának, a kereskedelem nagymérvű fellendülésének kora. A harmadik korszak a makedóniai uralommal kezdődik. Ekkor már Görögország politikailag, de gazdaságilag is hanyatlik. A második korszakban és a harmadik elején virágzik a görög gazdaságtani irodalom; de ekkor sem nyilvánul önálló gazdaságtani irányú munkásságban, hanem az általános bölcsélet körében jelentkeznek.

Sokrates (469—399) politikai tanításait az államháztartás, a hadügyi és a gazdasági igazgatás tanára osztotta. Magasztos erkölcsi felfogása visszatükröződik gazdasági tanításaiban is. A munka fontosságát hangsúlyozza, s mint leghasznosabb munkát a földmivesét dicséri. Kiemeli, hogy a magánháztartások helyes vezetése az államnak is érdekében áll.

Platon (427—348) főleg az *Allamról* és a *Törvényekről* c. munkáiban érint gazdasági kérdéseket. Oly állam képét rajzolja, melyben meg van szabva a népesség határa. Három társadalmi osztályt ismer, a tanácsadók (kormányzók), a segítők (katonák) és a szerzők (gazdaságilag foglalkozók) osztályát. Ezt az államot, mely egyéniséget nem ismerne s mindent csak a köz érdekében intézne, a bölcsök kormányoznák, miközben a vagyonközösség állapíttatná meg. A társadalmi osztályokról szóló tana lesz alapjává annak, amit a munkamegosztásról mond. A munkáról és annak megoszthatóságáról tiszta fogalma van. A rabszolgamunkát ő is alkalmazza. A pénz szerepéről sok jót mond. De a kamatvételt tiltja. A fogyasztás tekintetében nagymérvű állami beavatkozást kíván. A fényűzési cikkek behozatala, a szükséges dolgok kivitele ne legyen megengedve.

Thukydides (471—396) a peloponnésosi háborúról szóló munkájában gazdaságtani, főleg pénzügyi kérdéseket is tárgyal. Kiemeli az anyagi jólét fontosságát különösen az állami célok elérhetése szempontjából. Szembesíti a mezőgazdasági és az ipari államok különböző jólétét, a pénzgazdálkodás előnyeit a természeti gazdálkodás hátrányaival. A munkát, valamint a javak használatát igen helyesen értelmezi.

Xenophon (450—360) az élet fentartására szükséges javak összességét, melyek a háztartást teszik ki, *oikos*-nak mondja. Az erről szóló tant pedig oekonomiának. Beszél a termelési tényezőkről, ezek között a munkáról és a földről. Az utóbbit tartja a legproduktívabb termelő tényezőnek és a mezőgazdaságot a legproduktívabb termelő ágának, mert itt a természet ingyenes közreműködése szerepel. Szól az áralakulásról s azt a jószág használhatóságával s a keresleti és kínálati viszonyokkal hozza összefüggésbe. A kereskedelem korlátozását elítéli, sőt épen a kereskedelem érdekében jogbiztonságot kíván. Egészséges pénzügyi elvei vannak. Az állam emelje az egyes magángazdaságok jólétét s ezzel azok adózóképességét fokozva a maga bevételeit is növeli. Az adók és a magángazdasági közbevételek egész sorozatát tárgyalja.

*Aristoteles*nél (384—322) jelentkezik a gazdaságtan még leginkább önálló egész gyanánt az állami és társadalmi tudományok nagy rendszerében. Különösen *nikomachosi etikája* (5. könyv, 5. fejezet), *politikája* (az 1. és 7. könyv) és *oekonomiája*, mely utóbbi a háztartás berendezését tárgyalja, foglalkozik gazdaságtani kérdésekkel. E három munka értekezik az erköl-

Sokrates.

Platon.

Thukydides.

Xenophon.

Aristoteles.

csileg, az államilag és a gazdaságilag jóról. A háztartás tana az úr és rabszolgá viszonyának, a családi ügynek, a szülei és gyermeki viszonyának, valamint a szerzésnek és gazdálkodásnak kérdéseit tárgyalja. Itt foglalkozik a vagyon fogalmával, mely az egyesnek, vagy az államnak birtokában lévő hasznos javakból áll. Belé tartoznak a rabszolgák is. A gazdasági élet fejlődésével mind több és több jószág lesz gazdaságivá. Különbséget tesz a termelő és a használati javak között, de átlátja, hogy nem bennrejlő tulajdonságaik, hanem használatuk módja dönti el azt, hogy valamely jószág mely csoportba tartozik. A használati és csereérték szerint való megkülönböztetésről már beszél, sőt az újabb bűvárlatok azt bizonyítják, hogy az értékjelenségek pszichológiai magyarázatának már nála megvannak az alapjai.

A gazdaságtan a szerzés tudománya (*κτητική*), mely két részre oszlik. Az egyik az őstermelés tanaival, a másik a pénzszerzés tudományával (*χρηματιστική*) foglalkozik. Az őstermelés forgalom nélkül is produkál, míg az utóbbinál forgalomra, pénzre van szükség, hogy haszon álljon elő. A forgalmon felépülő gazdálkodás megint kétféle lehet. Amennyiben a haszon a gazdálkodás természetes feltételei által megszabott módon (főleg például mezőgazdaságból) keletkezik, azt jogosnak ismeri el. Míg ahol nem az őstermeléssel kapcsolatos forgalom, hanem pusztán a csere a szerzés forrása, az megvetendő foglalkozás (*μεταβλητική, καπηλική*). A kereskedelmet tehát természetszerűleg kevésre becsüli. — A pénz fogalmát a csere szükségességével és az emberek, a szükségletek, meg a javak különféleségéből magyarázza. De hangsúlyozza azt is, hogy pénz és gazdagság nem egy. A kamatvételtől neki is az a felfogása, mint az eddig említett írónak.

Aristoteles társadalmi és gazdasági politikájával lezáródik a görög gazdaságtani gondolkodás. A stoikusok megvetvén a világ hiúságát, az anyagi élet kérdéseit helyesen nem tárgyalhatják. Felfogásuk a felé a kor felé vezet, amikor a bölcselkedés a hittel párosul s amikor ennek hatása alatt az új platonizmus és a kereszténység keletkezik, mely utóbbi nagy társadalomfelforgató erejével a középkor elején a gazdaságtani gondolkodást is új irányokba tereli.¹

Római írók:

A rómaiak kezdetben a földmivelést kis birtokokon patriarkális módon üzték. Cérendszerü iparuk ugyanekkor nagyon kezdetleges volt. De már a köztársaság első korszakában elpusztul a középbirtokosság adósságainak súlya alatt; a szabad parasztság elvész, s mindezeknek helyét a latifundiumok foglalják el arról könnyebben, mert az ager publicusok felosztásánál a nagyobb vagyonu patriciusok maguknak előnyt tudtak biztosítani. Róma gazdasági története Tullus Hostilius óta a Gracchusokon keresztül Domitianusig az ager publicus körüli viszályokból s a folytonos agrár-reformtörekvésekből állott. A nagybirtokos osztály latifundiumain rabszolgáival dolgoztatott. Számottevő középosztály nem volt. A társadalomnak a munká-

¹ Du Mesnil-Marigny: Histoire de l'économie politique des anciens peuples. Paris, 1872. (Azóta több kiadást ért.) — Böckh: Die Staatshaushaltung der Athener. Berlin, 1817. (Azóta több kiadást ért.) — Cossa: Di alcuni studii storici sulle teorie economiche dei Greci. A Saggi di Economia Politica. Milano, 1878. c. munkában. — Kraus: Die aristotelische Werttheorie. Zeitschrift f. d. ges. Staatsw. 1905. 573—592. II.

ról s annak értékéről alkotott felfogása (rabszolgaság) egy ilyen kialakulásának útját állta. A vagyontalan osztályt pedig, a proletáriátust, ha helyzete már tűrhetetlen volt, s különösen ha emiatt zavarogni kezdett, az állam látta el élelemmel. Ily gazdasági viszonyok mellett a társadalom sokáig fenn nem állhatott.

Azon *politikai és bölcselő írók* közt, kik gazdasági kérdésekkel foglalkoznak, *Cicero* (107—43) a munka értékét hangoztatja. Átlátja a munkamegosztás nagy jelentőségét. A mezőgazdasági foglalkozást tartja a legfontosabbnak, de észreveszi, hogy itt az emberi munka eredménye a természet szeszélyétől függ. A kereskedelmet — különösen az üzérkedő, közvetítő kereskedelmet — tisztességtelennek tartja. Még inkább sziveli a nagykereskedelmet, amely a föld terményeit juttatja a fogyasztóhoz, s ezzel kiegészíti a földmivelést. Az árról, a kereslet és kínálat hatása alapján beszél; de a pénz mennyiségének is hatást tulajdonít az árra. A fényűzés ellen küzd. Igen helyes pénzügyi és adóügyi megjegyzéseket tesz. — *L. Ann. Seneca* (4 Kr. e. — 65) a munkálkodás fontosságát hirdeti. — Az idősebb *Plinius* (23—79 Kr. u.) *Historia naturalis*ában a fényűzés ellen ír. Az aranyat mint csereeszközt megveti, mert nézete szerint az arany után való vágy okozza a társadalom romlását. De azért nagyon helyesen felismeri azokat a tulajdonságokat, amelyek az aranyat a legjobb pénzüsszággá teszik. A nemes érc kivételét az országból károsnak tartja. A mezőgazdaságot sokra becsüli. Azt tanítja, hogy a nagyobb földbirtok aránylag is többet jövedelmez, mint a kisebb és mégis azt mondja, hogy *latifundia perdidere Italiam*. Az első esetben magángazdasági, az utóbbiban társadalompolitikai szempontból ítélt.

A mezőgazdasági írók a társadalmi élet bomlása idején az eredeti, természetes erkölcsökhöz való visszatérést sürgették. Csak a mezőgazdaságot tekintették erkölcsös foglalkozásnak, római polgárhoz illőnek. Legnevezetesebb köztük *M. Porcius Cato Censorius* (236—150), ki egy mezőgazdasági tankönyvet ír, melyben a birtokok berendezésével, a különböző üzemi módokkal, az állattenyésztéssel, szőlészettel foglalkozik. Szól a rabszolgákkal való bánásmódról és kiterjeszkedik a rómaiak gazdasági életének majd minden fontosabb kérdésére. Szól a földjáradékról s a földek használatából eredő jövedelem különböző alakulásairól. *M. Terentius Varro* (116—28) munkája arról tanuskodik, hogy szerzőjének a jövedelmező tőkebefektetésekről, a nyereségről s a termelés költségeiről tiszta fogalma volt. Könyvével tanítani és javítani akar. A római mezőgazdaságot szeretné ismét virágzóvá tenni. *L. Junius Moderatus Columella* a Kr. u. I. században adott ki egy mezőgazdasági tanító munkát. Szerinte is a mezőgazdaság áll legközelebb a bölcseséghez és az erényhez. Különben a kis magángazdaságok barátja, mint Varro. E két író gazdasági okokból rosszalja a rabszolga-munkát. Columella átlátja, hogy a munkamegosztás a mezőgazdaságban nem érvényesülhet annyira, mint az iparban. Beszél az abszентizmus káros hatásáról.

A jogi írók munkássága is tartalmaz gazdaságtani irodalmi emlékeket. A rómaiak fejlett jogrendszere, amelyen belül kialakult kötelmi és dologi jog ma is sok élő jogrendszer alapját teszi, nem hagyhatta figyelmen kívül a gazdasági élet viszonyait sem. A jogszabályok megállapításánál sokszor gazdasági szempontokat is figyelembe kellett venni. Több gazdaságtani fogal-

a) *politikai és bölcselő írók:*
Cicero,

Seneca,
Plinius;

b) *mezőgazdasági írók:*

Cato,

Varro,

Columella;

c) *jogi írók.*

mat (pl. vagyon, pénz) helyesen értelmeztek. Szabatosan határozzák meg a javakat és finom megkülönböztetéssel beszélnek szellemi s anyagi, testi és testetlen javokról. A termelés jelenségeit kevésbbé jól értelmezték; a tőke, de különösen a munka fogalma idegen volt előttünk. Ennek megfelelő az illető egyes jövedelmi ágakról alkotott nézetük is. A fogyasztás kérdését is sokat tárgyalják. Az erkölcsösebb időkben megvetik a fényűzést; később hiressé vált a sok idevonatkozó törvény.

A rómaiak népességi politikája nagy és erős népességet akar. Már a legrégebbi időkben keltek olyan rendelkezések, amelyek a házassodást és a gyermekek felnevelését igyekeztek biztosítani. Legnevezetesebbek az Augustus korabeli idevonatkozó törvények.

A középkor
gazdaságtani
irodalma.

82. §. A középkor gazdaságtani irodalma és ennek kezdetei. A nyugatrómai birodalom bukása után az északi és északnyugati provinciák helyén lassankint kialakuló új társadalom gazdaságtani gondolkozása nem bírja gyökereit a középkor első századainak gazdasági életében. A kereszténység választja el ezt az új társadalmat a régitől. A kereszténység kezdetéig nyúlnak vissza az új társadalom kezdetleges gazdaságtani gondolkozásának első szálai is.

Ennek kez-
detei: az
egyházatyák.

Az egyházatyák nem zárkozhattak el az erkölcsi életet közelről érintő gazdasági kérdések vizsgálata elől. *Tertullian, alexandriai Kelemen, Origenes, nazianzi Gergely, Lactantius, Szent Jeromos, aranyzáru Szent János, Theodoretus* kik a II—V. században éltek, mind foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a vagyon szükséges-e. A vagyon szerintök is az élet szükséges követelménye, de ne legyen az élet célja. A vagyonközösség kérdésével foglalkoznak abban a korban, mikor a fényűző, nagy vagyonnal szemben a roskadozó társadalomban a vagyontalanok nagy tömege állott. A vagyonközösség elveinek megvalósítása miatt dicsőítik a kereszténységet. Erkölcsi elveik szerint élnek maguk is. Példájuk után kifejlődik a kolostori élet, melynek alap gondolata a szegénység, illetve a vagyonközösség. A munka nemességét mindannyian elismerik, sőt dicsőítik a munkát. Ezzel messze túlszárnyalja gazdasági filozófiájuk az ókori bölcséletet. A kereszténység a munkát nem tekinti egyszerű erőnyilvánulásnak, hanem olyan erkölcsi természetű cselekedetnek, amely szorosan összefügg az emberiség jólétével. A munkálkodást az ember kötelességévé teszik. A rabszolgaság eltörlését szinte mind erkölcsi szempontból követelik.

A mezőgazdaság mellett méltányolják az ipart és kereskedelmet is, hiszen az ember különböző képességei különböző munka iránti hajlamról tanuskodnak. Mások ellenben azt mondják, hogy az ipar és kereskedelem megvetendő foglalkozás, mert ezeknél a csalás kikerülhetetlen. Midőn a javak értékéről, áráról szólnak, a javak belső értékét, az *iustum pretiumot* igyekeznek megállapítani. Az egyház is magáévá teszi ezt a tanításukat; s ott, ahol később jórészt egyházi hatások alatt hatósági ármegállapításokkal találkozunk, sokáig még ez a tétel kísért. Sok jó megjegyzést találunk az

¹ Dureau de la Malle: Économie politique des Romains. Paris, 1840. — Blanqui: Histoire de l'économie politique en Europe. 4-e éd. Paris. 1860. I. kötet 74—110. II. — Oncken: id. m. 49—84. II. — Oertmann: Die Volkswirtschaftslehre des Corpus Juris Civilis. Berlin, 1891.

egyházatyáknál a javak használatáról és előállításáról, a takarékoságról és a fényűzésről, a népesedésről, stb.¹

A XIII. századig a kezdetleges gazdasági élet mellett, amelynek csekély forgalma jórészt pénz nélkül bonyolítottatik le, a gazdasági kérdések iránt kevés az érdeklődés. A XIII. század vége felé már változik a helyzet. A hűbéri társadalmi rendszer már kialakult; a gazdasági élet is nagyobb arányokban fejlődik. Az egyes iparágak különválnak; önállósulnak a háztartás körében addig űzött foglalkozásoktól. A keresztes hadjáratok jótékonyan hatnak a kereskedelemre. Nagyobb vagyonok állanak elő. Ugyanekkor a skolasztikát egészségesebb szellemű tudomány váltja fel. Az írók a görög bölcseleket és különösen Aristotelest tanulmányozzák, megismerik az arab filozófiát.² Ebben a korban él aquinói Tamás (1225–1274), Albertus Magnus tanítványa, ki maga is tanított theológiát Párisban. Főforrásai Aristoteles mellett az egyházatyák és a római jog. Aristoteleshez írt *kommentárjaiban* gazdasági kérdéseket is fejteget. A mi szempontunkból azonban még fontosabb *Summa Theologia* c. műve, melynek II. könyvében gazdaságtani kérdésekkel foglalkozik. Gyakorlati gazdaságtani munka, melyet szintén neki tulajdonítanak, de amelynek jórésze Ptolemaeus Lucca püspöktől (1236–1327) származik, a *De regimine principum* c. mű, mely gazdasági, politikai és pénzügyi kérdéseket tárgyal. Aquinói Tamás az egyházatyákkal szemben védelmébe veszi a magántulajdont. De azt mondja, hogy a magánvagyon a köz javára kell használni. A gazdagság csak akkor kárhóztatandó, ha az istenes életet megakadályozza. A rabszolgaság kérdésében Aristoteleshez csatlakozik az egyházatyákkal szemben. Ugyancsak Aristotelest követi az iparról és a kereskedelemről alkotott felfogásában. Az egyházatyákkal egyetértve a kereskedelmet vétkes foglalkozásnak mondja, de csak akkor, ha nyereszskedő vágyból űzik. Közgazdasági szempontból különben nem tulajdonít nagyobb jelentőséget ennek a foglalkozásnak. De az adásvételt természetes dolognak tartja, mert az egyik embernek szüksége lehet valamire, amivel a másik ember rendelkezik. Beszél a javak hasznosságáról és csereértékükről (*pretium*), mely utóbbinak elemeit nevezetes értéktanában vizsgálja.

A *De regimine principum* c. munka közigazgatási szabályokat ajánl a brabanti hercegnő s általában az uralkodók figyelmébe. A fejedelmeknek a közszükségletek fedezésénél is a közjót kell szemük előtt tartaniok. Elégedjenek meg uradalmaik jövedelmével. Csak ha ez nem elegendő a közkiadások fedezésére, akkor adjon a nép segítséget.

Aquinói Tamás a népesség és a jövedelemoszlás kérdésével is foglalkozik.

¹ Endemann: Die national-oekonomischen Grundsätze der kanonistischen Lehre. Jena, 1863. — Ugyanaz: Studien in der romanisch-kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre. Berlin, 1883. — Böhm-Bawerk: Geschichte und Kritik der Capitalzins-Theorien. Zweite Aufl. Innsbruck, 1900. 12–35. II.

² Jourdain: Mémoire sur les commencements de l'économie politique dans les écoles du moyen-âge. Paris, 1874. — Brants: Coup d'oeuil sur les débuts de la science économique dans les écoles françaises. Louvain, 1881. — Ugyanaz: Les théories économiques au XIII-e et XIV-e siècle. Louvain et Paris, 1895. — Girard: Histoire de l'économie sociale jusqu'à la fin du XVI-e siècle. Paris, 1900. — Cusumano: Dell' economia politica nel Medio Evo. Palermo, 1887.

A skolasztika és továbbfejlésztői:

Aquinói Tamás,

Ptolemaeus Lucca,

kozik. Erős középosztályt akar. Az államot, amely maga ne legyen gazdag, de igenis a polgárai, úgy kell szerinte berendezni, hogy minden osztály megtalálja benne a maga szükségleteinek kielégítését.¹

Oresmius.

Oresme Miklós, Lisieux püspöke (1320—1382), gyakorlati érzékkel legjobban megáldott nemzetgazdája e kornak. Előtte a gazdaságtan csak az általános bölcsélet keretén belül jelentkezik. Oresme kiemeli ebből a körből, de jelentékenyen tovább is fejleszti. *Tractatus de origine, natura, iure et mutationibus monetarum* c. művében beszél a pénzforgalom keletkezéséről, miközben jól mutat rá a közvetlen csere nehézkességére. Látja, hogy a pénz csak képleges jószág. De *materia pretiosa*, melynek kicsiny a súlya és a térfogata. Szól a pénzkészítésről. A pénz a nyilvánosságra szánt jószág lévén, a közhatalom által bélyegezve kell lennie. A pénzverés a fejedelem joga és kötelessége. De ez nem teszi a fejedelmet a valuta urává. A fejedelem a pénzverésből hasznot ne húzzon, mert a pénz-rosszabbítás igazságtalan. A pénzverés költsége az igazságos verdedijban térüljön meg. Azt tanítja, hogy a pénz csak áru, melynek értéke ép úgy állapíttatik meg, mint más áruké. E felfogásával Bodinus, Locke és Turgot elődjévé lesz. A pénz értékét csak a belső értékkel lehet megállapítani. Rámutat arra, hogy csalás, ha a pénz értékét anyagának változtatása nélkül emelik. Ilyenkor a jó pénz kimegy az országból s a rossz marad benn. Ezzel a pénzforgalom egy nevezetes törvényére mutat rá. A pénzrosszabbítást ugyan lassabban érzi a társadalom, mint az adóztatást, de épen oly súlylyal nehezedik a gazdasági életre és csak a pénzváltók húznak belőle hasznot. Amit az adóztatásról mond, mintegy előhangja Smith hires adózási szabályainak.²

83. §. **A merkantilizmus kezdetei.** A hűbéri rendszer kifejlődése idején a földbirtok volt a jutalmazás legközönségesebb eszköze köz- és magán-szolgálatokért. A fejedelem katonáit s azokat, kik az ő szolgálatában érdemeket szereztek, földdel fizette; hivatalnokait földbirtokokkal jutalmazta, csak úgy, mint ahogy földdel fizette az egyház is a papokat. Viszont a hűbér birtokosa szolgálatokkal volt lekötve a hűbérúr iránt. Maguk a hűbérek is földjük fölös részét engedték át nekik teendő szolgálatok fejében. E földbirtokosok vezették az illető terület közigazgatását, látták el ott az igazságszolgáltatást, intézték a hadügyet, amennyiben a birtokaikon lakó nép harci szolgálatokra hozzájuk szegődött. Ezek a lefelé tagozódó területi fenség-urások teremtik meg a hűbérrendszert. De a XIII. és XIV. század folyamán Nyugat-Európában már fejlődnek a városok is. A falaik közt folyó elevenebb gazdasági élet a fejlődő iparra, kézművességre és kereskedelemre irányítja a figyelmet. A városok eleven kereskedelmi életnek vetik meg az alapját s a gazdasági érintkezést szorosabbá és könnyebbé teszik. Az ipar pedig egy új gazdasági jelenség kialakulására vezet. Az ingó vagyon,

Városok keletkezése.

¹ Jourdain : La philosophie de S. Thomas d'Aquin. Paris, 1858. — Baumann : Die Staatslehre des h. Thomas von Aquino. Leipzig, 1873. (Kivonatolt ismertetés.) — Ashley cikke a Palgrave-féle szótár I. kötetében : Aquinas. — Walter cikke a Hdwb. d. Staatsw. 2-ik kiad. VII. kötetében : Thomas von Aquino.

² N. Oresme : Traictie de la première invention des monnoies, etc. par Wolowski. Paris, 1864. — Roscher : Ein grosser Nationalökonom des 14. Jahrhunderts. Zeitschrift f. d. ges. Staatsw. 1863. — Meunier : Essai sur la vie et les ouvrages de Nicole Oresme. Paris. 1857.

a tőke, a könnyebben használható, sok mindenre fordítható pénz kezd szerepelni. Most már nem a föld az egyedüli fizető eszköz. Pénzre van a forgalmasabb iparnak szüksége, mely jó csereeszköz, de egyúttal értékmérő és vagyonőrző is.

Az alsóbb osztály erősödése s egy független városi rend keletkezése *A hűbériség bomlása.* gyengíti a hűbérurak hatalmát. Hogy erejüket fentartsák, viszont igyekeznek magukat a hűbérúr hatalma alól kivonni. Ez lassankint sikerül is nekik. A régente hűbérbe adott földek örökösökké válnak a hűbéresek kezében a hozzájuk kapcsolt pénzügyi jogokkal együtt. E folyamat a merőben hűbéri államszervezet lassu felbomlására vezet.

Ugyanekkor a fejedelem szükségletei szaporodnak. Hűbéri erőforrásaik pedig apadnak. Mikor a fejedelem erőforrásai a növekvő *A fejedelmek pénzzükséglete növekszik.* lettek mellett így elapadnak, mutatkozik a pénz vásárlóképessége. Hogy tehát a hatalom ki ne essék a fejedelem kezéből, pénzről kellett gondoskodni, amelylyel a fejedelem maga szervezhet a maga céljai érdekében hadsereget és amelylyel a saját céljai szerint irányíthatja a közigazgatást. Felismerik, hogy a jó pénzügyi állapot, a telt államkincstár elsőrendű állami, fejedelmi érdek. A fejedelmek és államférfiak minden eszközt megragadnak, hogy a fejedelmi szuverénítás biztosítása érdekében minél nagyobb pénzkészletet halmozzanak fel. A gazdaságtani irodalom e korban szintén főleg a pénznek miként való szerzéséről elmélkedik. Az aktuális állami kérdések ekkor mind pénzügyiek. A közháztartástan tudományát ez a kor hozza létre.

Ily körülmények között fedezik fel 1492-ben Amerikát. Spanyolország *Amerika felfedezése.* reátévén kezét az újonnan felfedezett világrészre, onnan tetszése szerint szerez magának aranyat és ezüstöt és így nagymennyiségű fizetőeszköz jut birtokába. Ekkor lesz Spanyolország a leghatalmasabb és leggazdagabb országgá.

Az amerikai nagy nemesfémbeözönlés azt eredményezte, hogy az árak *A nagy dráppantul emelkedtek.* roppantul emelkedtek. A drágaság legelőször Spanyolországban és ott mutatkozott, ahová leghamarabb jutott el az Amerika felől beözönlő nemesfém.

A kormányférfiak a néppel együtt látják a fokozódó drágaság miatt a pénz mindinkább növekvő jelentőségét. Látják Spanyolország gazdagságát és hatalmát. Ez mind arra sarkal, hogy azon gondolkozzanak, miként lehetséges azokat az országokat, hol nincsenek arany- és ezüstbányák, nemes fémekkel ellátni. *Pénzkivitel tilalma.* Antonio Serra, akit az olaszok szeretnek a gazdaságtan megteremtőjének mondani, munkájának (1613) címébe is belefoglalja ezt a kérdést. A kormányok azon törekvéseik közben, hogy országukat pénzzel lássák el, eltiltják (pl. Angliában) a pénz kivitelét; a pénz értékének csökkentéséhez folyamodnak, hogy a fejedelemnek jövedelmet szerezzenek; sőt a spanyolok után indulva arany-termő vidékek után kutatnak. Segítségül hívják az alchimiát is, hogy a bőlcek követ megtalálják.

Csak lassan ért meg a gondolkodás odáig, hogy komolyabb alapokon kutassanak azon okok után, amelyekből valamely ország jóléte függ.¹

¹ Lamprecht: Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Leipzig, 1886. — Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte in den letzten Jahrhunderten des Mittelalters. I–II. Leipzig, 1899–1901. — Rogers: A History of Agriculture and Prices in England.

Az angolok
kereskedelmi
politikája a
XVII. szá-
zadban.

Mun Tamás
és a külkeres-
kedelmet pár-
toltó írók.

84. §. A merkantilizmus. A XVII. század folyamán az angolok már fejlett kereskedelmet folytatnak Kelet-Indiával, ami sok nemes ércet nyel el. Akik az ország jólétét a pénz-
bőségben keresték, nem jó szemmel nézték a kelet-indiai keres-
kedelmi társaság tevékenységét, mely nyilvánvalóan pénzközön-
lést von maga után az országból. *Mun Tamás* (1571—1641), e
társaság igazgatója, azonban kimutatta, hogy a Kelet-Indiával
folytatott kereskedelem eredményeként Anglia ércmennyisége
növekszik. Igaz, hogy a gyarmatokkal való kereskedelem ren-
geteg pénzt emészt; de Anglia háromszoros árban ad túl Kelet-
Indiából hozott áruin. *Child Josiah* (1630—1699) ugyanezt az
álláspontot foglalja el. Okoskodásuk megtörte az ellenkező
nézetet. Anglia 1663-ban megszüntette a nemesércek kiviteli
tilalmát. De most a másik túlzásba esett a közfelfogás. Meg-
győződésük lévén, hogy a pénzkészlet szaporítására kell töre-
kedni, ennek egy új módja tárult eléjük a külkereskedelemben.
Azt mondták, hogy valamely kereskedelmi ügyletnél az egyik
félnek mindig veszteni kell; s ez a külföld legyen. Így annál
nagyobb lesz a belföld nyeresége. Így érvel *Davenant* (1656—1714)
is a külkereskedelem mellett. A külkereskedelem emelése lesz
most már céljá. A vámok eltörlését követelik. A két *Culpeper*
Tamás, az apa (1578—1662) és fia (1626—1697) a kamatláb
leszállítását sürgetik. Mindezt a forgalom könnyebbé tétele
céljából.¹

Ezt a gazdaságtani irányt, mely a külföldről való pénz-
behozattal vélte az országot gazdaggá tehetni, merkantilizmus-
nak nevezzük.

A merkanti-
lizmus fo-
galma,

A merkantilizmus a népek jólétének okát a pénzben való
bőségben keresi. Azokban az országokban tehát, amelyeknek

London, 1866. — *Cunningham*: The Growth of English Industry and Commerce during the Early and Middle Ages. 4-th ed. Cambridge, 1905.

Schmoller: Zur Geschichte der nationaloekonomischen Ansichten in Deutschland während der Reformations-Periode. Zeitschrift f. d. ges. Staatsw. 1860. — *Ugyanaz*: Das Merkantilsystem in seiner historischen Bedeutung. Jahrb. f. Gesetzg. 1834. — *Roscher*: Geschichte der Nationaloekonomik in Deutschland. München, 1874. 32. s köv. II.

Bodin: Discours sur les causes de l'extrême cherté. Paris, 1574. — *Serra*: Breve trattato delle cause che possono fare abbondare li regni d'oro e d'argento dove non sono miniere. Napoli, 1613.

Eisenhart: Geschichte der Nationalökonomik. Jena, 1901. 8—14. II. — *Oncken*: Geschichte der Nationaloekonomie. I. Leipzig, 1902. 100—147. II.

¹ *Mun*: England's Treasure by Foreign Trade, or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. London, 1664. — *Child*: Observations Concerning Trade and Interest of Money. London, 1668. — *Davenant*: Essay on the Probable Means of making the People Gainers in the Balance of Trade. London, 1699. — *Culpeper*: Useful Remarks on High Interest. London, 1641.

nagyobb foku nemesércbányászatuk nincsen, az ércpénz bevitelére serkent a külkereskedelem útján, még pedig úgy, hogy az úgynevezett *kereskedelmi mérleg* kiviteli többletet mutasson, mely többlet beözönlő pénzzel fog kiegyenlítettetni. A kivített tehát elősegíti a merkantilizmus, a behozatalt pedig vámokkal szorítja meg. Csakhogy, ha minden ország így jár el egymás irányában, egyiknek sem lesz piaca. Piacokról kell tehát gondoskodni, még pedig lehetőleg olyanokról, amelyek tartósan legyenek képesek ércben fizetni. Ilyen kényszer-piacok gyanánt a gyarmatok szolgáltak. A merkantilizmus főelvei tehát: kedvezés a belföldi iparnak, a kivitel előmozdítása a kereskedelemben és gyarmatok alapítása.

A merkantilizmus tanait helyesen megbirálni nem könnyű. *jelentősége.* Az a gondolat, hogy a nemzetek gazdagsága a pénzbőségben áll, téves. De azért a merkantilizmus nem olyan nevetséges egyoldalúság, mint azt még nem is oly rég, a szabadkereskedelmi iskola hatása alatt, világszerte hirdették. Az akkori idők vázolt gazdasági viszonyaiból a merkantilizmus törekvései megérthetők. Azt sem kell hinnünk, mintha a merkantilizmus a munkát mint termelő tényezőt nem becsülte volna. Merkantilista pl. Colbert, bár azt tartotta, hogy nincs felségesebb, mint az emberi munka. És merkantilistának mondják a kereskedelmi mérlegről alkotott felfogása miatt *James Stewart*-ot (1712—1789) is, bár attól az előítélettől, mintha az ország gazdagsága érc-készletétől függne, egy merkantilista sem szabadult inkább, mint ő.¹

A nyugateurópai államokban a merkantil-politika mindenütt tért hódított. Az angolok irigy szemmel nézték Hollandia kereskedelmét s ezen alapuló nagy jólétét. Ez az ország közvetítette ugyanis ez időben majdnem kizárólag az európai államok kereskedelmét Kelet-India felé. *Cromwell* (1599—1658), hogy hazájának a tengeri kereskedelemben vezérszerepet biztosítson, 1651-ben megalkotja a hajózási törvényt, mely a közvetítő kereskedelmet Anglia és a tengerentúli vidékek között kiragadja Hollandia kezéből és Angliának tartja meg.

Az angol merkantil politika: Cromwell.

¹ Bauer cikke a Palgrave-féle szótár I. kötetében: *Balance of Trade*. — *Cunningham*: *The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*. I. *The Mercantile System*. Cambridge, 1907. — *Ugyanaz*: *The Progress of Economic Doctrine in England*. *The Economic Journal*. 1891. — *Heyking*: *Zur Geschichte der Handelsbilanztheorie*. Berlin, 1880. — *Schanz*: *Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters*. I—II. Leipzig, 1881. — *Seeley*: *The Expansion of England*. London, 1883.

A francia
merkantil
politika:
Colbert.

Ugyancsak a merkantil-politika eszméivel tette nagygyá Franciaország iparát Colbert (1619—1683) XIV. Lajos alatt. Mint a pénzügyek controlleur général-ja először az állam pénzügyein igyekezett könnyíteni a lelkiismeretlenül kezelt államadósságoknak szinte erőszakos rendezésével. Aztán az iparra vetette szemét. Vámok és ipari rendszabályok, jutalmak és segélyek, gyarmatok és kereskedelmi társulatok létesítése, külföldi szakképzett munkások letelepítése mutatkozott előtte a legkedvezőbb iparfejlesztő eszköznek. A belső forgalmat szabályozta; az országot egy vámterületté akarta tenni. A mérték- és a súlyrendszert egységesítette. A kamatlábat leszállította. A kiviteli vámokat megszüntette. Vámtarifáival a belföldi ipart védte a külföldivel szemben. A tarifa indokolása mestermű. Második tarifája, mely 1667-ben kelt, még inkább prohibítív természetű. Csipke-, üveg-, gobelin-, selyem- és posztógyárakat alapított és tartott szigorú felügyelet alatt. Kodifikálta a kereskedelmi jogot. A közlekedést fejlesztette utak, csatornák építése, folyók hajózhatóvá tétele által. Róla a merkantil iparfejlesztő politikát *colbertizmus*nak is nevezik. Ezt a rendszert igyekeznek Európaszerte követni. Ausztria már I. Lipót, Poroszország pedig a nagy választófejedelem alatt.¹

A merkantil
politika ha-
tása Európa
különböző ál-
lomaiban.

A merkantil elvek gazdasági fejlődést teremtettek Angliában és Franciaországban, hol e politika mint a védvamos irányzat előhírnöke jelentkezik. Az angolok és a franciák, hogy a merkantil célt, a pénz beözönlését elérjék, olyan eszközökhöz nyultak, amelyek az ország gazdasági erejét gyökerében fejlesztették. Innen virágzásuk. Spanyolország, a merkantil politikások eszményképe, közelebb lévén a célhoz, a pénzbőséghez, nem törődött azokkal a módoszatokkal, amelyekkel a jólétet magának egészségesebb alapokon szerezhetette volna meg. Innen gazdasági súlyedése.

A szabadság
eszméje gaz-
dasági téren.

85. §. A fiziokraták. A merkantil rendszer gazdasági politikája nem maradt visszahatás nélkül. A túlkormányzást az emberi „természetes” szabadságot védő német *természetjogászok* támadják meg. Fellépésük mintegy visszhangra talál Francia-

¹ *Földes: Közgazdasági Értekezések. I. kötet. Budapest, 1902. : Colbert, 60—71. II. — Coïn: Colbert vornehmlich in staatswirtschaftlicher Hinsicht. Zeitschrift f. d. ges. Staatsw, 1869—70. — Ballagi: Colbert. I—II. Budapest, 1887. és 1890. — Clément: Histoire de Colbert et de son administration. I—II. 2. ed. Paris, 1875. — Mazan: Les doctrines économiques de Colbert. Paris, 1900.*

országban, hol a Colbert utáni időkben mutatkozó rossz gazdasági helyzet és a hibás pénzügyi politika szülte társadalmi bajok leginkább voltak érezhetők. A megkötöttség legerősebb támadói itt az *encyclopaedisták* (*Diderot, d'Alembert, Rousseau, Voltaire, Helvetius, Holbach*) voltak, kik egy jobb állapot kialakulását a gazdasági, társadalmi és állami életben a dolgok természetes rendjétől várták.

A Franciaország gazdasági helyzetét gyökereiben meg-rázó Law-féle bankszédelés¹ csak fokozta a vágyakozást egy tisztább, jobb, az ember és az állam természetének inkább megfelelő kormányzati politika után. Ebben az irányban új-alkotni a társadalom gazdasági életét és az állam gazdasági és pénzügyi politikáját is az egyedül természetesnek és helyesnek vélt alapra fektetni: ez volt a *fiziokraták* törekvése.

Ezen irányzat előhírnökei: *Sully* (1580—1641), ki már a föld termé-
nyeiben látja a jólét forrását. A földművelés és az állattenyésztés szerinte
Franciaország két emlője. *Vauban* (1633—1707), a híres hadvezér, a munká-
ban látja a nemzeti jólét főforrását. Legfontosabbnak pedig a mezőgazda-
ságra fordított munkát tartja. Méltányos adórendszert kíván. Munkájában
már mutatkozik az egyetlen adó gondolata. *Boisguillebert* (1646—1714) sem
a pénzben, hanem a hasznos javakban találja a nemzet vagyonát. A jólét
főforrása szerinte is a természet és a munka. Ő is hivatkozik már a gazda-
sági élet természeti törvényeire.²

A fiziokrata rendszert, mint tudományos gazdaságtani fel-
fogást, *Quesnay Ferenc* (1694—1774) alapítja meg. Egyszerű föld-
művelő fia orvostudományt tanult. Több orvosi munkát írt,
amelyekkel, valamint orvosi ügyességével a figyelmet magára
irányította. Pompadour udvari orvosává lett s mint ilyen tete-
mes befolyásra tett szert az udvarnál is. Egyike volt minden idők
legnagyobb nemzetgazdáinak. Látta a merkantilizmus, a túl-
hajtott államkormányzás, az igazságtalan és rossz pénzügyi és
gazdasági politika bomlasztó hatásait. A bajok egyedüli orvos-
szerét egy olyan kormányzati politikában vélte feltalálhatni,
mely gazdaságilag és pénzügyileg a föld termő erejére épít.
Szerinte ugyanis a föld termő ereje a nemzeti jövedelem ter-
mészetes és egyedüli forrása.

Quesnay.

¹ *Alexi*: John Law und sein System. Berlin, 1885. — *Levasseur*: Recherches histo-
riques sur le système de Law. Paris, 1854.

² *Bonnat*: Sully économiste. Paris, 1872. — *Cohn*: Boisguillebert. Zeitschr. f. d. ges.
Staatsw. 1869. — *Horn*: L'économie politique avant les Physiocrates. Paris, 1867.

Principaux Économistes. Ed. *Daire*. Vol. I. Économistes, Financiers du 18. siècle:
Vauban, Boisguillebert, Law, Melon. Paris, 1843.

*Quesnay
munkái.*

Munkásságát az Encyclopaediába írt cikkeivel, a *Fermiers* (1756) és a *Grains* (1757) címűekkel kezdte meg. Főmunkája, a *Tableau économique avec son explication ou extraits des Economies Royales de Sully* (1758). E munka a társadalmi jövedelem miként való eloszlását, ill. a termelés és a fogyasztás költségeinek arányát feltüntető rajzból és ahhoz fűzött néhány lapnyi magyarázathból áll. A különböző kiadások különböző terjedelmű magyarázataiból, úgyszintén Quesnay egyéb munkáiból *Dupont de Nemours* (1739—1817) 30 elvet állított össze, amelyeket 1767-ben *Maximes générales du Gouvernement d'un Royaume agricole* címmel adott ki *Physiocratie ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain* című gyűjteményében. Ugyanez a gyűjtemény tartalmazta Quesnay két *Problème économique*-ját is, Quesnay harmadik munkája a *Questions intéressantes sur la Population, l'Agriculture et le Commerce*, 1759. Ebben kérdőpontokat állított össze egy egész Franciaországra kiterjesztendő ankét számára. A *Depotisme de la Chine*, 1767. politikai és pénzügyi kérdéseket tárgyal.

*Quesnay
tanai.*

E munkákból elvei következőleg állapíthatók meg: A pénz a népek gazdagságának nem kútforrása, sem mértéke. Egyetlen termelő ág, mely valóban jövedelmet hoz s amely az ország jólétének is egyedüli alapja, a földművelés. Csak a föld tud értéket előállítani, melyet a mezőgazdaság fokoz. Tehát minden, ami a mezőgazdaságnak használ, hasznára van az országnak is és fordítva. A mezőgazdaság állapota jellemző az egész országra. Ha a paraszt szegény, szegény az ország; ha az ország szegény, szegény a király. — A társadalom négy osztályból áll. A földbirtokosok osztálya maga nem gazdálkodik, de az állam ügyeivel foglalkozik. Ez kapja a társadalom gazdálkodásának tiszta nyereségét (*produit net*), melynek összessége a rendelkezésre álló jószágmennyiség: a *richesses disponibles*. Produktivitását tekintve a földbirtokosok osztálya *classe mixte*. A *produit net*-t a földmívesek osztálya állítja elő, azért ennek a neve is *classe productive*. A *richesse disponible* mind visszafolyik ehhez, még pedig félig közvetlenül a nyersterményekért, félig közvetve az ipari termékek útján. A harmadik osztályt az iparosok és kereskedők alkotják. Ez a *classe stérile*. Munkájuknak van értéke; de ez csak annyi, mint amennyit munka közben a föld termékeiből elfogyasztanak. Itt tehát a munka új

jószágot nem hoz létre. Ez az osztály csak bért kap: *classe salariée*. Nyereségre csak a többi rovására tehet szert. Ezért az ilyen *richesses pecuniaires* kialakulását meg kell akadályozni; holott a merkantilizmus épen az ellenkezőt tette. Az utolsó társadalmi osztályt a munkabérből élők teszik. Fontosak a jólétre, mert a belföldi őstermelés termékeit fogyasztják. — A gazdasági élet szabadságát Quesnay nem értelmezi úgy, mint iskolája. Ő az állam védelmét a mezőgazdaság részére igénybe akarja venni. Szabadon csak az ipart és kereskedelmet hagyja, melyeknél a verseny majd oda fog hatni, hogy nyereségük a lehető legkisebb legyen. Nagy mezőgazdasági üzemek alakuljanak. A közlekedés javíttassék. A mezőgazdasági munkás és a mezőgazdaság üzése szabaddá tétessék. De a mezőgazdasági termékek magas árát biztosítani kell. E végből a gabona kivitele szabad legyen, de a behozatal, melyet pedig a természetes rend megkívánna, a pozitív rend kívánalma folytán csak akkor engedessék meg, ha a gabona ára a megállapítottnál magasabb. — Fejlett mezőgazdasággal rendelkező államok adója az egyetlen, közvetlen földadó legyen (*impôt unique et direct*). — A *laissez faire, laissez aller* elvének ő nem feltétlen híve, mint ahogy ezt a kifejezést is inkább követőinek egyike, az idősebb Mirabeau (1715—1789) hozta forgalomba. A Maximák elsejéből is kitűnik, hogy erőteljes monarchiát (*autorité tutélaire*) akar.¹

Turgot (1727—1781) mint XVI. Lajos minisztere az adórendszer egyszerűsítéséhez fogott. De a zavaros adórendszerből igen sok embernek volt jogosulatlan jövedelme. Ezek állást foglaltak ellene. A nép is elleneszegült, amikor a gabonakereskedést szabaddá tette (*guerre de la farine*). Ő fejlesztette Quesnay tanait legtovább *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*, 1766. é. munkájában. Hangsúlyozza a munka és a munkamegosztás fontosságát; belátja, hogy a szabad munka a

Turgot.

¹ Quesnay és a fiziokraták munkáinak legjobb gyűjteményes kiadása *Daire Principaux Économistes*. Vol. II. et II. bis: Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Abbé Baudeau, Le Trosne. Paris, 1846. — Quesnay munkáinak legökölteesebb kiadása *Oncken: Oeuvres économiques et philosophiques de F. Quesnay*. Francfort s. M. — Paris, 1888. — Magyarul: Quesnay és Turgot munkáiból. Ford. és bevezetéssel ellátta: Fenyvessy Adolf. Budapest. 2. kiad. 1899. — A *Tableau Economique* c. munkát az első kiadás facsimiléjében a British Economic Association adta ki London, 1894.

Hasbach: Die allgemeinen philosophischen Grundlagen der von François Quesnay und Adam Smith begründeten politischen Ökonomie. Leipzig, 1890. — Bauer: Zur Entstehung der Physiokratie. Auf Grund ungedruckter Schriften Franc. Quesnay's. Jahrb. f. Nat. Neue Folge Bd. 21. Jena, 1896. — Higgs: The Physiocrats. London, 1897.

legoicsóbb. Szépen emlékezik meg a tőkéről. A földműveléshez ugyanis tőke kell s ez csak takarékoság útján szerezhető. A föld hozadékában a produit net-n s a munkások fentartásának költségein kívül még bizonyos nyereség is van. Épen ezért jogos a tőkekamat, mivel a tőkés pénzen földbirtokot vehetne, amely neki munka nélkül is jövedelmet hozna; így lesz a kamat a tőke használatának árává. A pénzről szóló fejtegetéseiben a mennyiségi elméletet vallja.

Mercier de la Rivière. A fiziokrata rendszer kiválóbb képviselője az említetteken kívül Mercier de la Rivière (1720—1794).¹

86. §. Az angol individuális-liberális irányzat kezdetei. Smith-t közvetlenül megelőzve, Angliában a merkantilizmus ellen megindult irányt különösen Locke (1632—1704), Petty (1623—1687), Dudley North (1641—1691) képviselik, kik már a teljes szabadságban látják a gazdasági jólét egyedüli forrását. De a fiziokraták túlzásától mentek maradtak. A mezőgazdaság mellé sorozták fontosság tekintetében az ipart és a kereskedelmet is. Kivülök Smith tanára, Hutcheson (1694—1747), de főleg Hume Dávid (1711—1776) volt, mint Smith legőszintébb, személyes ismerőseinek egyike, közgazdasági fejtegetései (*Essays and Treatises on Several Subjects*, 1752.) útján különös hatással a *Wealth of Nations* szerzőjére. Hume szerint a gazdaságilag fejlődött nép, amelynek kifejlett ipara és erős kereskedelme van, egyszersmind hatalmas is. Szoros az összefüggés a hatalmas állami lét és az egészséges gazdasági élet között. Az anyagi téren elért tökéletesség maga után vonja az erkölcsi finomodást is. — A gazdasági fejlődés forrása szerinte a munka és a szorgalom. Minden anyagi foglalkozás egyformán hasznos, a kereskedő és az iparosé épen úgy, mint a földmivesé. — A pénz az általánosan kedvelt csereeszköz, értékmérő és áru, így tehát munkahelyettesítő is. Nagyon közömbös, hogy az országban mennyi pénz van, mivel nem az arany, de a munka és a munkatermékek teszik az ország erejét. A pénz mennyiségének minden emelkedése növeli az árakat, de a magasabb ár csak akkor áll be, ha az azt okozó pénzösszeg már minden osztályba eljutott. A dolgok természetes rendje látja el mindig a népet szükséghez képest pénzzel. A pénz úgy oszlik meg az egymással gazdaságilag közlekedő népek között, hogy helyes arányban álljon a különböző országokban található munkával, árukkal és ipari tevékenységgel, stb. — A nemzeti jövedelem forrásai között kiváló fontosságot tulajdonít Hume a kereskedelemnek, főleg pedig a külkereskedelemnek. Teljes forgalmi szabadságot kíván, mert már a természet is egymásra utalta a különböző nemzeteket. Előnyöseknek tartja a fogyasztási adókat, mivel ezek szerinte

¹ Turgot munkáinak gyűjteményes kiadását l. a Daire-féle Principaux Économistes III. és IV. kötetében. Paris, 1844. — Magyar fordításban l. a Quesnay-nál id. m.

Neymarck: Turgot et ses doctrines. I—II. Paris, 1835.

Stern: Das Leben Mirabeau's. I—II. Berlin, 1884. — Schelle: Dupont de Nemours et l'école physiocratique, Paris, 1888. — Ugyane szerző cikkei az egyes fiziokrata írókról a Nouveau dictionnaire d'économie politique. Paris, 1891—92. kötetében.

kevésbé terhelik a népet, önkénteseknek látszanak s csak apránként fizetődnek. Különösen károsnak mondja a fejadót és a fiziokrata egyetlen adó-rendszert, mert nem áll az, hogy végeredményben minden adó a földbirtokra nehezednék. A földadó is áthárítható egyéb osztályokra.¹

Tucker (1711—1799) sorakozik Hume mellé Smith előhírnöke gyanánt. Smith kortársa, Ferguson (1723—1816) pedig *Essay on the History of Civil Society*, 1767. című munkájában történelmileg vizsgálva a gazdasági jelenségeket szintén az individuális liberalizmus álláspontjára helyezkedik.

Tucker és
Ferguson.

Ezen írók műveiben a fiziokraták egyoldalú túlzásai nélkül megtaláljuk már a gazdasági szabadság eszméjét és azt a gondolatot, hogy a gazdasági jólét elsősorban a munkán alapul. Látjuk Hume-nál azt az egészséges felfogást, hogy a munka minden jólét alapja, Tuckernél a munkamegosztás kifejtését és a szabadság kívánalmát, sőt Fergusonnál bizonyos foku ethikai irányt is, de mindezt még csak különböző kérdésekről szóló értekezésekben, filozófiai és történeti munkálatokban elszórva. Csirájában megtalálhatunk e munkákban úgyszólván mindent, ami egy individuális és liberális közgazdaságtani rendszernek alapjául szolgálhat. — Mindez azonban még hatástalanul mutatkozik. Akárcsak a fiziokratákat, ezeknek az íróknak gazdaságtani munkásságát is az irodalomtörténetnek kellett felkutatnia, hogy megkapjuk az összekötő kapcsolatot Smith Ádám és elődei között.²

79. n.
N. 7

87. §. Az angol individuális-liberális (klasszikus) iskola. Mig Európa szárazföldjén a XVIII. század második felében politikai forradalom viharzott, addig Angliában, mely politikailag annyira az európai államok előtt járt, ez időtájt a rohamos gazdasági újjáalakulás, melyet gazdasági forradalomnak is mondanak, hoz létre tökéletesebb gazdasági berendezkedést. Ez időbe esik a gőzgép (Watt 1769.) és a szövőszék (Hargreave 1764., Arkwright, Crompton 1767., Cartwright 1787.) feltalálása, mely találmányok első sorban Anglia ipari termelésében jelentenek új korszakot. A gazdasági élet kérdései ekkor új világításban lépnek a gondolkozók elé. Mind szélesebb rétegek látják át a gazdasági élet addig nem sejtett nagy jelentőségét. Azonban a gépeknek a termelés folyamatába való bekapcsolása sok emberi munkaerőt tett feleslegessé, mivel a gép egész társadalmi rétegeket fosztott meg addig megszokott megélhetési eszközeiktől.

Angliagazdasági helyzete a XVIII. század végén.

¹ Hume Dávid közgazdasági tanulmányai. Fordította: Körösi József. Előszóval ellátta Kautz Gyula. 2-ik kiad. Budapest, 1899.

² Hasbach: id. m. 48—90. II. — Ugyanaz: Untersuchungen über Adam Smith und die Entwicklung der politischen Ökonomie. Leipzig, 1891. 17—46. és 140—198. II. — Navrátil: Smith Ádám rendszere és ennek bölcséleti alapja. Budapest, 1898. 23—30. és 65—79. II. (Csak nagyon halvány képet nyújt.) — Raffel: Englische Freihändler vor Adam Smith. Tübingen, 1905.

Ez fokozatosan Angliában is növeli a társadalmi ellentéteket, ami megint csak a gazdasági kérdések felé irányítja a figyelmet.²

Smith.

Ez időre esik *Smith Ádám* fellépése, kit munkájának nagy hatásánál fogva a gazdaságtan regenerátorának, illetőleg a modern társadalmi gazdaságtan megalapítójának tekintenek.

Élete és munkái.

Smith 1723-ban született egy kis skót iparúzó városban, Kirkcaldyban. Atyja vámtisztviselő volt. Tanulmányait a glasgowi collegiumban kezdette meg, majd az oxfordi egyetemen folytatta. 1750-ben a glasgowi egyetemen a logika tanárává lett, mely katedráját később a morálfilozófiai tanszékkal cserélte fel. A morálfilozófia keretében foglalkozott először gazdaságtani kérdésekkel. 1759-ben jelent meg erkölcs-bölcséleti munkája: Az erkölcsi érzületek elmélete. Ezután inkább a közgazdaságtanra fordította figyelmét. Életének legnevezetesebb fordulópontja franciaországi útja, hol 1764-től számított két évig utazgatott. Itt ismerkedett meg a fiziokratákkal; itt vetkezé le amaz egyoldalúságát, mely a franciaországi útja előtti időkből való előadásai bizonyosságként benne az angol társadalomgazdasági gondolkozást jellemző. Párisból szülővárosába tért vissza, hol nagy munkájának megírásába fogott, mely *Vizsgálódások a nemzeti vagyynosodás természetéről és okairól* (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*) címmel 1776-ban jelent meg hosszas átdolgozások s javítások után, melyeknek jó részét Londonban készíté. Ezután Edinburghba tért vissza, hol főbb vámhivatali tisztséget vállalt. Ott is halt meg 1790-ben.

Tanai.

Smith erkölcsbölcséleti munkájában az emberi cselekvés ethikai rúgóit veszi figyelembe és az erkölcsi cselekvést a másokkal érzett szimpátiára vezeti vissza. Gazdaságtani művében azonban a gazdálkodó ember feltételéből indul ki, akit csak saját ridegen felfogott önérdeke vezet. A szabad versenyt, melyet hirdet, ezen egoizmus ellenőrzése alá helyezi. Nagyjelentőségű műve nemcsak a francia forradalom utáni idők gazdaságpolitikai rendszerének vált törvénykönyvévé, de a gazdaságtani elmélkedésnek is hosszú időre szilárd alapot adott. A Wealth of Nations öt könyvből áll, melyek közül az első kettő a termelés és a jövedelemmegoszlás tanaival foglalkozik. A harmadik könyv rövid gazdaságtörténet. A negyedik közgazdasági politika. Ez a merkantil-rendszer bírálata. Az ötödik könyv pénzügytan. Smith

² Gibbins: Industrial History of England. London, 1891.

mindjárt az első könyv elején a munka fogalmát és az ehhez fűződő jelenségeket elemezi. A munkamegosztás fontosságát a tűkészítés példáján mutatja be. Az elméleti kérdések közül legkimerítőbben a termelés tanait, a termelő tényezők közt is a munkát tárgyalja. Ezt tartja a legfontosabb gazdasági erőnek. Épen ezért teljesen szabaddá akarja tenni, hogy nagy erejét akadálytalanul fejthesse ki. A gazdasági élet minden terén lehetőleg szabadságot óhajt, visszautasítja az állami beavatkozást. Szabad gazdasági küzdelem, szabad verseny és az ennek alapján előálló természetes gazdasági rend, ezek Smith közgazdasági politikájának főelvei.¹

Angliában a XVIII. század második felében beköszöntött nagyarányú gazdasági fellendüléssel együtt a lakosság erősen szaporodott. Anglia és Wales népessége 1700-ban kb. 5 millió, 1750-ben kb. 6 millió, a XIX. század elején kb. 10 millió. A lakosság számának gyarapodásával nő az élelmi cikkek után való szükséglet is úgy, hogy Anglia, mely azelőtt mezőgazdasági termékeket exportáló ország volt, 1790-től kezdve, ezen termékekben behozatalra szorul. Erre már 1791-ben keresztülviszi a parlamentben a földbirtokos osztály a gabonavámot, hogy a gabona magas árát biztosítsák. Az élelmi cikkek e mesterséges drágítása folytán a munkásosztály mind súlyosabb helyzetbe került, nagyobb nyomorral küzdött. Pénzéért kevesebbet kapván, a tényleges munkabér csökkent. A köznyomor mind magasabb fokra hágott, amit a szegényadó folytonos növekedése is mutat. 1796 óta a munkások a szegényalap terhére munkabéreik pótlásául pótlékot (allowance) kapnak. E rendelkezés azonban még olcsóbb munkakinálatot vont maga után és így a munkásosztály helyzetén csak rontott.²

Ily viszonyok közt lépett föl *Malthus Tamás Róbert*, ki a tömeges nyomor okát a népesség túlszaporodásában látta. A merkantilizmus az ország népességét lehetőleg növelni akarta, hiszen akkoriban még Európa műveltebb államai is aránylag

*Anglia népes-
ségi viszonyai
a XVIII. szá-
zad végén.*

Malthus

¹ Smith közgazdaságtani munkájának magyar kiadása: Vizsgálódás a Nemzeti Vagyonosság természetéről és okairól. Fordították Enyedi Lukács és Pólya Jakab. Bevezetéssel Kautz Gyula által. Budapest, 1891—4. (Nem kifogástalan fordítás.) — Cannan: Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms. Delivered by Adam Smith. Oxford, 1896. — Bonar: A Catalogue of the Library of Adam Smith. London, 1894. — Rae: Life of Adam Smith. London, 1895. — Jentsch: Adam Smith. Berlin, 1905. (Rövid életrajz.) — A további irodalmat lásd Navrátil: id. m. Függelék.

² Toynbee: Industrial Revolution. London, 1887.

néptelenek voltak. Smith szerint pedig a gazdasági élet természetes törvényei teremtik meg a népességnek azt a számát, mely az ország gazdasági helyzetének leginkább megfelel. Az ember bizonyos szempontból csak áru. Ha gyér a népesség, a munkások utáni kereslet nagy, ami az emberek szaporítására hat ki a munkabérek emelkedése következtében.

munkája és
tanítása.

Malthus a [népességről szóló *An Essay on the Principle of Population*, 1798. c. munkájában az amerikai és angol népese-
dési viszonyok vizsgálatából azt a következtetést vonja le, hogy az emberi faj *mértani* arányban való szaporodásra képes. Ezzel szemben a legkedvezőbb számítást véve alapul, az élelmiszereknek csak *számtani* arányban való gyarapodása valószínű. Mint-hogy e két számsor növekedése nem azonos, hamar bekövetkezik a kettő közötti ellentét, mely visszaszámos gazdasági helyzetnek, nagy társadalmi rétegek nyomorának lesz okozójává. A túlnépésedés egyik akadályát ama *természeti törvényben* látja, melynél fogva, ha a népesség száma túllépi a normális határt, úgy hogy táplálására a föld már nem elegendő, akkor a *létért való küzdelem* indul meg, amelyből az erősebbek fognak győztesen kikerülni.

A túlszaporodás másik akadályá az *erkölcsi önmege tartóztatás* (*moral restraint*), melynél fogva bárkinek csak akkor szabad családot alapítania, ha biztosítva látja saját maga és leendő családjának a fentartását. Malthus tehát a túlnépésedés akadályait egyrészt az utólagos természeti kiegyenlítődésben, másrészt az erkölcsi tényezők megelőző hatásában látja. Az előbbieket *pozitív*, az utóbbiakat *preventív* akadályoknak mondja.¹

A neomalthusianizmus.

Malthus tanát követői közül sokan túlhajtották. Különösen az u. n. *neomalthusianizmus* von le túlzott következtetéseket Malthus tanaiból. E tan a preventív akadályok olyan alkalmazásával igyekszik a túlnépésedést meggátolni, mely könnyen erkölcstelenségre vezet és gyakorlatilag sem fér össze Malthusnak a *moral restraint*-re vonatkozó tanaival. A nő védelme címén a túlságos gyermekáldás ellen való küzdelem képében is jelent-

¹ Malthus munkájának magyar kiadása: Tanulmány a népésedés törvényéről. Fordította és előszóval ellátta György Endre. Budapest, 1902.

Bonar: Malthus and his Work. London, 1885. — A népesség tanával foglalkozó statisztikai munkák. — Elster: Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik. Hdw. d. Staatsw. II. kiadás. II. kötet 703–773. II. — Fircks: Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik. Leipzig, 1898. 485–492. II. (Bő irodalmi tájékoztató.)

kezik ez az irányzat. A neomalthusianizmus gyakorlatilag azonos az egy-, illetve két-gyermekrendszerrel.¹

Az angol individuális-liberális klasszikus iskola triászának harmadik nagy alakja *Ricardo Dávid* (1772—1823). Kora ifjúságában a kereskedői pályára lépett. Már fiatalon nagy vagyonra tett szert. Ekkor kezdte műveltségének hiányait szorgalmasan pótolni. Mint mondják, Smith munkája terelte figyelmét a közgazdasági kérdések tanulmányozására.

Ricardo.

Irodalmi fellépése az angol bank történetével függ össze. Az angol bank jegyei a XIX. század első tizedében mindjobban elértéktelenedtek. Ennek és az érepenz külföldre özönlésének okát Ricardo *The high Price of Bullion, a Proof of the Depreciation of Banknotes* (Az aranyrudak magas ára mint a bankjegyek elértéktelenedésének tanújele), 1809. c. munkájában a bankjegyek túlságosan nagy mennyiségében kereste. A parlament bizottságot (*Bullion-Committee*) küldött ki a kérdés megvizsgálására, mely Ricardo álláspontját tette magáévá; a parlament azonban nem. 1813. és 1816. között több bank megbukott, a jegyek tömegesen vonattak be, áruk ismét emelkedni kezdett. Ez Ricardo tételének igazsága mellett bizonyított, amire a parlament felfogása is megváltozott. Tárgyalásainak eredménye lett a híres Peel-féle bank-törvény.

Az angol banktörvény története.

Még nevezetesebb szerep jutott Ricardonak a gabonavámok kérdésében. A földbirtokos-érdekeltség (*landed interest*), mely a parlament mindkét házában többségben volt, a napoleoni háborúk után keresztülvitte a gabonavámok emelését, ez által akarván biztosítani a gabona magas belföldi árát, amit leginkább a munkásosztály sínlett meg. A termelési költségek ilyen emelkedése pedig az ipari vállalkozást sujtotta. Ily körülmények között írja Ricardo 1815-ben *An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock* (Értekezés a gabona alacsony árának befolyásáról a tökenyereségre, stb.) című dolgozatát, melyben kifejti, hogy a magas gabonaárak összerombolják Anglia gazdasági életét; a vámok pedig a földmivelőknek sem használnak. A közel jövő itt is igazolta Ricardot. A földmivelők biztosítva vélvén a magas gabonaárakat, kiterjesztették a ter-

A gabonavámok eltörlése.

¹ Besant: The Law of Population. London, 1878. Németre ford. Stille: Das Gesetz der Bevölkerung. Berlin, 1881. — Fahibek: Der Neomalthusianismus. Zeitschrift f. Socialwissenschaft. 1903. 514—526. és 632—646 ll.

melést. Ennek folytán rohamosan sülyedt a gabona ára. Nyilvánvalóvá vált ebből, hogy állami intézkedéssel a mezőgazdák-nak fizetendő árakat sem lehet megállapítani. Az *On Protection to Agriculture* (A földművelés védelme), 1822. c. munkájában pedig bebizonyítani igyekszik, hogy az egyedüli helyes gabonabehozatali politika a teljes szabadság. E munkáinak elvei is diadalra jutottak, de eszméinek győzelmét Ricardo már nem érthette meg.

Ricardo
elméleti
munkája.

Principles of Political Economy and Taxation (A közgazdaságtan és adózás alapelvei), 1817. c. híres elméleti munkájában a tudomány vitás és legnehezebb kérdéseit bámulatos elmeéllel és addig nem tapasztalt önállósággal vizsgálja. Az ár s az érték, a munkabér, a földjáradék, a külkereskedelem elmélete e munkában találják ritka logikával kigondolt magyarázatukat, legnagyobb részben ma is megdöntetlen, csak a későbbi írók által továbbfejlesztett megfejtéseket. Ricardo a deduktív okoskodás nagy mestere. Tisztán a gazdasági élet vizsgálatára vállalkozik, éppen ezért gondolkozása ehremitikus felfogást tükrözött vissza.¹

A chartista
mozgalom.

88. §. A szabadkereskedelmi iskola. A gabonavámok eltörlését Angliában az angol ipar és az ipari munkásosztály helyzete siettetette. Az 1838-iki válság folytán egymásután mennek tönkre a különböző ipari vállalatok, az országnak gyárakkal telt részeiben pedig a *chartista mozgalom* üti fel fejét (1836–48-ig), mely a munkásosztály gazdasági helyzetén akart politikai jogainak kiterjesztésével segíteni. A földbirtokosok és a nagyiparosok érdeke áll most egymással szemben. De az utóbbiak törekvései népszerűbbek, mert a mögöttük álló munkásosztály érdekeire is hivatkozhatnak. A manchesteri kereskedelmi kamara veszi kezébe a gabonavámok elleni mozgalom vezetését, melynek feje s lelke Cobden Richard (1804–1865), e kamara titkára volt. Ő szervezi a gabonavámellenes ligát (*Anti-Cornlaw-League*, 1839), mely az angol parlamentbe is utat tör magának. Cobden vezérlete alatt nagy erőfeszítéssel, hiszen

Cobden.

¹ Ricardo elméleti munkájának magyar kiadása: A közgazdaság és adózás alapelvei. Fordította Láng Lajos. 2-ik kiad. Budapest, 1899.

Pikler: Ricardo jelentősége a közgazdaságtan történetében; érték- és megoszlástana. Budapest, 1885. — Mc. Culloch: Life and Writings of Mr. Ricardo. The Works of D. Ricardo c. kiadásban. New ed. London, 1888. — Bonar: Letters of D. Ricardo to Th. R. Malthus. 1810–1823. Oxford, 1887. — Diehl: Socialwissenschaftliche Erläuterungen zu D. Ricardo's Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteuerung. I–II. 2-te Aufl. Leipzig, 1905. — Kalinoff: David Ricardo und die Grenzwertheorie. Tübingen, 1907.

² Gammage: History of the Chartist-Movement. London, először 1854, most 1894. — Brentano: Die englische Chartistenbewegung, 1874 és Die christlichsoziale Bewegung in

az ipar léte függött e vállalkozás sikerétől, keresztülvitték 1846-ban a gabonavámokat eltörlő törvényjavaslatot.^{1—2}

A gabonavámok eltörlése Angliában volt első és legna- *Az epigonok.*
gyobb diadala a szabad-kereskedelmi irányu közgazdasági poli-
tikának, amelynek elméleti alapjait Smith, Malthus és Ricardo
rakták le. Felfogásuk domináló még jóval ő utánuk is elmé-
letben, gyakorlatban egyaránt. A velük egyidejűleg, vagy utánuk
élt, de nagyrészt őket követő és szabad-kereskedelmi elveket
valló angol írók közül nevezetesebbek: az idősb Mill (John
Stuart Mill atyja, 1773—1836), Senior (1790—1864), Tooke
(1774—1858), Mac Culloch (1789—1864), stb.

Azt az irányt, mely a szabad kereskedelmi eszméket *A manches-*
túlhajtva tanítja, a szabadkereskedelmi irányzat gyakorlati *terizmus.*
propagandájának kiinduló pontja után *manchesterizmus*-nak
nevezzük.

Franciaországban szintén elterjedt a szabad-kereskedelmi *A szabad-*
irány. Itt Smith leglelkesebb híve, Jan Baptiste Say (1767—1832) *kereskedelmi*
Traité sur l'économie politique, 1803. c. munkájában kommentálja *iskola Fran-*
Smith könyvét. Ebben az irányban dolgozott Garnier (1813—1881) *ciaországban*
és Dunoyer (1786—1862), kinek *De la liberté du travail*, 1825. *és*
c. műve különösen azon hatásánál fogva érdemel említést,
melyet Bastiatra gyakorolt. Bastiat Frigyes (1801—1850), a
szabad-kereskedelem elveinek lelkes terjesztője, felállítja a gaz-
dasági érdekek harmoniájának tanát (*Harmonies Économiques*,
1850). Azt hirdeti, hogy a szabadjára hagyott gazdasági élet
az érdekek természetes összhangjánál fogva a legjobb társa-
dalmi és gazdasági rendet fogja megteremteni. Franciaországban
egy számottevő csoport (*Fédération libre-échangeiste*, Molinari) ma
is vallja a szabad-kereskedelem elveit.

Németországban a szabad-kereskedelmi iskola elméleti *Németország-*
iránya valósággal köztudattá vált Smith munkájának hatása *ban.*
alatt. Mint ez irány hívei, részben kommentálói, de továbbfej-
lesztői is Smithnek: Kraus (1753—1807), Hufeland (1760—1788),

England. 1883. — Tildsley: Die Entstehung und die ökonomischen Grundsätze der Char-
listenbewegung. Jena, 1898.

¹ Th. Rogers: Cobden and modern Political Opinion. London, 1873. — Morley: Life
of R. Cobden. I—II. London, 1881. — Walcker: Cobdens volkswirtschaftliche und politische
Ansichten. Hamburg, 1885.

² Laves és Lexis: Anti-Corn-Law-League c. cikk a Hdwb. d. Staatsw. I. köteté-
ben. 410—417. II.

különösen *Jakob* (1759—1827), *Lotz* (1770—1838) és *Raw* (1792—1870). Főleg ez az utóbbi, a mai német professzorok mestere az, aki Németországban a régi kameralisztika Polizeiwissenschaftnak nevezett isméje köréből kiemelte a közgazdaságtant és azt leginkább a mérsékelt szabad-kereskedelmi irányzat hatása alatt rendszeres tananyaggá dolgozta fel.¹

Az angol
klasszikus
iskola tovább-
fejlesztői
Angliában,

89. §. Az individuális-liberális iskola továbbfejlesztői. Az epigonok után a XIX. század második felében Angliában is lezáródik a közgazdaságtannak különösen *Smith* és *Ricardo* által képviselt individuális-liberális irányzata. A liberális tanok már ebben az időben nem egy ellentétes véleményt támasztanak magukkal szemben. Az angol írók azonban elméleteiket még mindig *Smith* és *Ricardo* tanaihoz fűzik, ha általános gazdasági és különösen társadalompolitikai felfogásukban el is térnek ezektől. Így *John Stuart Mill* (1806—1873) is, ki a gazdaságtannak *Smith* és *Ricardo* vallotta elvei alapján a tudományos kívánalmaknak megfelelő rendszert alkot. Ő teszi rendszeres tudományyá az angoloknál a gazdaságtant *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*, 1848. c. munkájában, miután már előbb 1844-ben *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy* címmel egy jeles közgazdaságtani tárgyú tanulmánygyűjteményt tett közzé. *Smith* és *Ricardo* tanait nem egy tekintetben mesterileg fejleszti tovább. Élete vége felé társadalompolitikai felfogása megváltozik. Ekkor már erősen hajlik a modern szociálpolitikai irányzat felé.² *Mill* mellett és után *Thornton* (1813—1880),³ *Cairnes* (1823—1875),⁴ *Bagehot* (1726—1877),⁵ *Jevons* (1835—1882),⁶

különösen az
ifjabb *Mill*.

¹ *Cannan*: A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848, 2-d. ed. London, 1903. — *Leser*: Freihandelschule c. cíkke a Hdwb. d. Staatsw. III. kötetében. 1248—1259. II.

² *Mill* közgazdaságtani főmunkájának magyar kiadása: A nemzetgazdaságtan alapelvei. Fordította *Dapsy László*. Budapest, 1875. — *Mill*: Autobiography. London, 1873. (Német fordítás *Kolb*-tól. Stuttgart, 1874.) — *Cannan*: id. m. — *Bonar*: Philosophy and Political Economy in some of their Historical Relations. London, 1893. — *Kriegel*: *Mill's Lehre vom Wert, Preis und Bodenrente*. Berlin, 1897.

³ *Thornton*: On Labour. London, 1839.

⁴ *Cairnes*: The Character and Logical Method of Political Economy. London, 1857., Essays in Political Economy Theoretical and Applied. London, 1873., Some Leading Principles of Political Economy Newly Expounded. London, 1874. Magyarra fordította *Jónás*: Vezérelve a közgazdaságtan köréből újból kifejtve. Budapest, 1908.

⁵ *Bagehot*: Lombard Street, a Description of the Money-Market. London 1873., Economic Studies. London, 1880.

⁶ *Jevons*: Theory of Political Economy. London, 1871.

azok a nevesebb írók, akik tovább művelik az angol közgazdaságtant. Utánuk már a ma élő nemzedék következik.¹

Smith németországi tanítványai között Thünen János Henrik *Németországban Thünen,* (1783—1850) a legeredetibb tehetség. Mezőgazdaságtant tanult, aztán jogot hallgatott. Tanulmányai befejezése után Mecklenburgban tellow-i birtokán telepedett le s itt figyelte meg az elszigetelt körzetben mutatkozó gazdasági jelenségeket. Itt írta meg módszertani szempontból is nevezetes munkáját: *Az elszigetelt állam a mezőgazdaságra és közgazdaságra való tekintettel, (Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und National-oekonomie),* 1826—63. A munka három részre oszlik. Az első a földjáradékkal foglalkozik. Ebben vizsgálja a gabonaáraknak, a föld termőképességének és az adóknak a mezőgazdaságra kifejtett hatásait. A második rész a természetes munkabér kérdését tárgyalja. A harmadik az erdőgazdasággal foglalkozik. Az a föltételezett állapot, amelynek vizsgálatából Thünen kiindul, t. i. hogy egy olyan gazdasági gócpontot képzel el, amelynek életét más gócpontok közelsége nem befolyásolja, sok érdekes jelenség megfigyeléséhez segítette.

munkája

A földjáradék-tant tökéletesebb formába önti, kiegészítvén azt a helyzetjáradék elméletével. Azt tapasztalja, hogy egy fogyasztó centrum, például egy város körül a különböző foglalkozások úgy csoportosulnak, hogy a külterjes művelési ágak távolabb, a belterjesebbek közelebb helyezkednek el a fogyasztóhoz. Ez a szállítás költségeinek az árra vonatkozó hatásából következik. Így a központ körül bizonyos körök keletkeznek, amelyeknek pl. a közlekedési viszonyok változása következtében beálló eltolódásait is vizsgálja.

tanításai.

Ő hozza a határérték fogalmát először kapcsolatba a jövedelemmegoszlás kérdésével jóval az osztrák iskola előtt. Az utolsó helyen alkalmazott tőke-, illetve munkaelem jutalmában látván a tőkekamat, illetve a munkabér mértékét.²

90. §. A szabadkereskedelmi iskola első támadói. A szabad-

¹ Értekezések az angol és francia nemzetgazdaságtan köréből (Foville, Giffen, Cliffe Leslie, Bagehot, Stanley-Jevons, Syme, Cairnes.) Fordította és átdolgozta Dr. Földes Béla. Budapest, 1882.

² *Schuhmacher-Zarchlin*: J. H. von Thünen: Ein Forscherleben. Rostok, 2 kiad. 1873. — *Knapp*: Zur Prüfung der Untersuchungen Thünens über Lohn und Zinsfuss im isolierten Staate. Braunschweig, 1865. — *Brentano*: Über Thünens naturgemässen Lohn und Zinsfuss im isolierten Staate. Göttingen, 1867. — Thünenre vonatkozó érdekes tanulmányokat közöl az *Ehrenberg* szerkesztette *Thünen-Archiv*. Jena.

Sismondi

kereskedelmi iskolának túlzott individuális felfogása szólította sorompóba a genfi születésű *Sismondi de Simonde* Jánost (1773—1842). A fejlődő ipari élet terén mihamar mutatkoztak oly jelenségek, amelyek joggal tették kérdésessé, hogy előnyös-e csakugyan társadalmi téren is a klasszikusok által hirdetett gazdasági rendszer, mely az önérdek szabad érvényesülésével akarja szabályozni a gazdasági életet. Sismondi *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population*, 1819. (A közgazdaságtan újabb elmélete) c. munkájában azt fejtegeti, hogy a gazdasági életnek nemcsak anyagi, de

tantása.

ethikai alapja is van. Smith szerint csak a termelés tökéletesbülését vizsgálja és ezt érti a gazdasági élet fejlődése alatt, de arra nincsen tekintettel, hogy a termelésnek ez a fejlődése társadalmi téren különösen a munkásosztály szempontjából minő eredményeket fog létrehozni. Ő is azt vallja, hogy a munka a gazdagság egyedüli forrása, de hozzáteszi, hogy a nemzet nem akkor gazdagszik, ha csupán tőkéi szaporodnak, hanem midőn szaporodó tőkéi egyúttal az általuk fentartandó nép közt fokozott jólétet is terjesztenek. A jövedelem megosztását is rendezni kívánja s e célból az állami beavatkozást veszi igénybe, amelyet Smith visszautasít. A kormányzatot a gyenge védőjévé óhajtja tenni az erős ellen, oltalmazójává annak, aki önmaga nem tudja magát oltalmazni. Ennyiben egészíti ő ki Smith rendszerét.

A teljesen individuális, általa chrematisztikusnak nevezett angol gazdaságtannal szemben először Sismondi domborítja ki hatékonyan az ethikai alapon álló szocialisztikus elveket. Irányzatával a tanszéki szocializmusnak lesz előfutárjává.¹

List Frigyes.

Míg Sismondi társadalompolitikai, addig List (1789—1846) nemzeti szempontból támadta az angol individuális irányzat gazdasági liberalizmusát. List teremti meg a védvamos politika elméletét és ezen irányzat gyakorlati törekvéseinek is ő a legügyesebb és legtevékenyebb szószólója. Württembergben született kézműves családból. 1817-ben a tübingai egyetemen tanszéket nyer. Hogy gazdaságpolitikai eszméit terjeszsze, lapot alapít. Szónoklataival és irataival mindenfelé egy nagy eszmét hirdet, a német birodalom különböző kis államainak egy vám-

¹ Sismondi munkájának magyar kiadása: A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. Fordította *Enyedi Lukács*: I—II. Budapest, 1893—4. — *Elster*: *Simonde de Sismondi. Jahrb. f. Nat. u. Stat. N. F. Band XIV. Jena. 1887.* — *Spahn*: *Der sozialpolitische Standpunkt des schweizer Nationalökonom S. de Sismondi. Schaffhausen, 1886.*

vonallal való gazdasági egyesítését. Agitációja nem tetszik a kormánynak; állásáról lemond. Amerikába megy (1825), ahol élénk közgazdasági tevékenységet fejt ki. Majd 1832-ben visszatér Európába. Lipcsében telepszik le. De megférhetetlen és ideges természete itt sem hagyja nyugodni. Kimegy Párisba, hol három évig csendben dolgozik. Majd visszatérván Németországba, 1841-ben kiadja legnevezetesebb munkáját, sok évi munkásságának gyümölcsét: *Das nationale System der politischen Oekonomie*. (A közgazdaságtan nemzeti rendszere.) A munka címe magában foglalja irányát is.

List az angol liberális közgazdaságtan kozmopolita gazdasági politikájával ellentétben az egyes nemzetek gazdasági jólétét tartja szem előtt. A nemzeteket szerinte a gazdasági függetlenségre, tökéletességre nevelni kell. Az erős iparral bíró Angliának kedvez a szabadkereskedelem elve, amelynek segítségével áruival mindenüvé el tud jutni, hogy a gyengébb iparral bíró államokban megakadályozza a belföldi ipar kifejlődését. Ezért védővámokkal kell a fejlettebb iparral bíró külföld termékeit a belföldi piactól távoltartani. A védővám a belföldi ipar kifejlesztésének a legjobb eszköze, de csak átmeneti állapotnak. nevelő eszköznek tekintessék. Különben is valamely termelő ág védelme csak akkor indokolt, ha az országban megvannak az illető termelő ág természetes föltételei. Nagy területek alkalmasak különösen a nemzeti gazdálkodás kifejlesztésére, mert itt inkább valószínű, hogy minden szükséglet belföldről kielégíthető.

Forró nemzeti érzület sugalta elvei mély benyomást keltettek Magyarországon is. Könyvét már 1843-ban magyarra lefordítják. 1844-iki országgyűlésünk a maga hatáskörébe akarja vonni a vámügyet, mint az ország gazdasági ereje fejlesztésének hatalmas eszközét. Ugyanekkor megalakul a Védegyelet.¹

Az angol individuális-liberális irányzat támadóinak egyike, ki ugyan nem annyira a rendszer irányát, mint inkább annak egyes kérdésekre adott feleleteit kifogásolja, az amerikai *Carey Henrik* (1793—1879). Sok munkája közt legnevezetesebb a *Principles of Social Science*, 1858—9. Egyike az elsőeknek, kik az élvezetből kiinduló értékelés szükségességét hangsúlyozták. Ricardo földjáradék-tanát is tarthatatlannak mondja. A föld növekvő hozadékképességét tanítja, amit Amerika gazdasági és földrajzi viszonyaival

Carey.

¹ List munkájának magyar kiadása: A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere. Fordította: *Sárváry Antal*. I.—III. k. Kőszeg, 1843. — *Eheberg*: Historisch-kritische Einleitung zur 7. Aufl. des nationalen Systems der polit. Oekon. Stuttgart, 1883. — *Katzenstein*: Friedrich List. Berlin, 1896.

igazol, hol a földek megművelésénél tényleg a termékenyebb területek később vonattak művelés alá. Malthus népesedési tanával szemben azt hirdeti, szintén amerikai viszonyokat véve alapul, hogy a gazdasági élet fejlettségéhez okvetlenül megkívántatik, hogy az emberiség minél inkább szaporodjék. Példákkal bizonyítja, hogy ott, hol sűrűbb a lakosság (Amerika keleti része), fejlettebb is a gazdasági élet. Carey éles elméjű gondolkozó, de tanainak induktív bizonyosságai csak helyi érvényűek. Felhasználásuk módja sem ment a tévedéstől. Ricardo tanát, melynek lényege a különbözeti járadék eszméjében rejlik, különben sem döntötte meg történeti bizonyítékaival. Carey hive az individuális-liberalizmusnak. De viszont hive a védvamos politikának is.¹

91. §. A mai irodalom. Csak a főbb irányzatokat tekintjük át anélkül, hogy a ma élő nevesebb írókat mind megemlítenők.

Tudományunkban az elmélet, de részben a gyakorlati kérdések fejtegetése terén is ma már átkerült a vezető szerep az angoloktól a németekhez.

A történeti iskola.

A német közgazdaságtan első, önálló irányzata a régebbi történeti iskola, mely a jogtörténeti iskola hatása alatt gazdaságtani vizsgálódásaiban az addig elhanyagolt történeti szempontot juttatta érvényre. Főképviseleti voltak: *Hildebrand* (1812—1878), *Roscher* (1817—1894) és *Knies* (1821—1898).

Az újabb történeti iskola.

Az újabb történelmi iskola az induktív módszer föltétlen hive. Erdemeket a gazdaságtörténeti részletkutatások terén szerzett. Feje *Schmoller*, berlini tanár. Ő és az iskola hivei jórészt etikusok. Az etikai iskola a klasszikus társadalmi gazdaságtan egyoldalúságával szemben a gazdasági élet etikai oldalára hívja fel a figyelmet. Ez az irányzat különösen szociálpolitikai vonatkozásainál fogva ma kimagasló helyet foglal el a társadalmi gazdaságtanban. Kiváló képviselője nálunk *Földes*.

Az etikai iskola.

A deduktív irány.

A történeti iskolával szemben áll Németországban *Wagner Adolf* ugyancsak berlini tanár deduktív irányzata, mely *Rau* közvetítése útján közelebb áll az angol klasszikusokhoz. Ugyancsak *Wagner* egyik legkiválóbb képviselője a *tanszéki szocializmusnak*.

Az osztrák iskola.

Egy másik deduktív irányu iskola az osztrák (bécsi) iskola, mely pszichológiai alapokon kutatja különösen az értékjelenségeket. Megalapítója *Menger Károly*, a volt bécsi tanár; nevesebb képviselői pedig *Böhm-Bawerk* és *Wieser*.

Az angolok és amerikaiak.

Az angolok és az amerikaiak gazdaságtani irodalmán ma már szintén látható a németek hatása. Csak a külkereskedelem

¹ Held: Carey's Sozialwissenschaft und das Merkantilssystem. Wartburg, 1866. — Jenks: Carey als Nationalökonom. Jena, 1885. — Schmoller: Henry C. Carey. Leipzig, 1888.

elméletében nincs mit tanulniok az angoloknak a németektől. A legkiválóbb angolok ma *Marshall, Edgeworth* és *Ashley*; az amerikaiak közt *Clark, Carver, Seligman, Ely* stb.

A franciáknál inkább a régi irány hívének mondható *Leroy-Beaulieu*. A modern szociálpolitikai irányt követi *Gide*.

92. §. A szocializmus. Szocializmus alatt azt a társadalom-
tudományi, közgazdaságtani irányzatot, illetve gyakorlati törekvést értjük, mely a mai társadalomgazdasági berendezkedés mellett leg-
mostohább elbánásban részesülő társadalmi osztály (az ú. n. proletariátus) érdekében meg akarja változtatni e berendezkedés jogi és gazdasági alapjait, hogy így a társadalmi állapotokat is újjá alkossa.

A szocializmus, szocialisztikus szók társadalmibb létet, szorosabb társadalmi berendezkedést jelentenek, mint aminő a mienk. A szocializmus kifejezést először *Owen* követői használták, előfordul aztán *Pierre Leroux*-nál és később már *Louis Reybaud*: *Etudes sur les réformateurs ou socialistes modernes* című, 1840-ben megjelent munkájának címében is alkalmazza. Ettől kezdve a szó használata általánossá lett minden nyelvben.

Polgári (bourgeois) gazdaságtannak nevezi a szocializmus a közgazdaságtan azon irányzatát, mely a társadalom gazdálkodását a mai jogi alapokon és gazdasági berendezéseken nyugvó állapotában vizsgálja és ezeket az állapotokat nem akarja megváltoztatni.¹

A szocializmusnak igen sok irányzata van. A tulajdonképeni, szűkebb értelemben vett szocializmus a termelés folyamatának közösségét kívánja. A termelés tényezőit akarja a magántulajdonból kivenni és köztulajdonná tenni. A köztulajdonban lévő termelő eszközökkel szervezetten üzött termelésre fordítja főleg figyelmét. A használati javakat magántulajdonban hagyja. Ennek az irányzatnak legtökéletesebben kidolgozott rendszere a marxizmus. Tartózkodik annak kifejtésétől, hogy milyen lesz az ekként szervezett termelés formája. Nem beszélnek a termelő tényezők államosításáról, hanem csak általában szocializációról, társadalmosításról. A kommunizmus a teljes vagyontársadalmat akarja megvalósítani. Nemesak a termelést, hanem a fogyasztást is központilag akarja szervezni. A magántulajdont tehát a termelő tényezők, de a használati javak fölött sem ismeri el. A kollektívizmus a termelést és a fogyasztást is

A szocializmus fajtái:
a tulajdonképeni szocializmus,

a marxizmus,

a kommunizmus,

a kollektívizmus,

¹ A továbbiakban is tájékoztatást nyújtó munkák *Adler*: *Geschichte des Socialismus und Kommunismus von Plato bis zur Gegenwart*. I. Teil: Bis zur französischen Revolution. Leipzig. 1899. — *Diehl*: *Über Socialismus, Kommunismus und Anarchismus*. Jena, 1906. — *Rae*: *Contemporary Socialism*. 2-d ed. London, 1891. — *Stein*: *Die sociale Frage im Lichte der Philosophie*. 2-te Aufl. Stuttgart, 1903. — *Kovács*: *A szociali mus*. Budapest, 1907. — Különösen *Sombart*: *Socialismus und sociale Bewegung*. 6-te Aufl. Jena, 1908.

közössé szándékszik tenni, de a súlyt a termelő folyamat közösségére fekteti. Aszerint, hogy a termelő folyamat közösségét és ennek biztosítása céljából a központi hatalom kényszerítő erejét mily nagy körben kívánja megvalósítani, szólunk állami, községi és szövetkezeti kollektívizmusról, amint t. i. az állam, a község vagy egy szövetkezett csoport vezetné a szervezett termelés folyamatát. Az *antikapitalizmus* a tőkét veszi ki a magántulajdon köréből. *Henry George* irányzata (*nationalisation of land*) viszont a földet akarja köztulajdonná tenni. A *szindikalizmus* inkább eszközeiben különbözik a tulajdonképeni szocializmustól. Míg a marxizmus a politikai hatalom elnyerésével igyekszik célt érni, addig a szindikalizmus a munkásság szakszervezeteinek (szindikátusainak) közvetlen küzdelmével tör célja felé. E küzdelemben forradalmi eszközök-höz nyul (innen neve is: *forradalmi sz.*), minők az általános sztrájkok és a hadseregellenes propaganda. Az *állami szocializmus* az állam hatalmát akarja annyira fejleszteni, hogy ennek segítségével lehessen a termelő folyamatok központilag való szervezését megvalósítani. A mai magánjog anyagát az állam megdöntése nélkül a közigazgatási jogba igyekszik átvinni. Az *államszocializmus* eszközeit kutatja a *tanszéki szocializmus*. Azt vizsgálja, hogy a mai állam közgazdasági, pénzügyi és társadalmi politikája közben miként alkalmazhatja a higgadtabb irányú szocializmus eszközeit. A *keresztény szocializmus* a *keresztény erkölcsökön* nyugvó társadalomban a patriarchalizmus segítségével véli a társadalmi kérdést megoldhatni. Egyik főeszköze a szövetkezés.¹

Az államregények.

Az *államregények* mint irányregények a szépirodalom útján hirdetik a szocializmus tanait. Képzeletbeli államok gazdasági és politikai szervezeteinek leírásával igyekeztek vonzóvá tenni tanaikat és részben igazolni azt, hogy e tanok a gyakorlati életben is megvalósíthatók. Az első államregénynek *Platon Állam*-a tekinthető. Az újkorban meginduló államregény-irodalom első és mindmáig egyik legérdekesebb terméke *Morus Tamás Utópiája*,

¹ *Schäffle*: Die Quintessenz des Socialismus. 7-te Aufl. Gotha, 1879. (Ugyanez magyarul *Scheer Lázár* fordításában: A szocializmus lényege. Budapest, 1895.) — *Leroy-Beaulieu*: Le collectivisme. Paris, 1884. (Ugyanez magyarul *Sasvári Ármin* fordításában: Az új szocializmus és annak bírálata. Bevezető előszóval *Kautz Gyulától*. Budapest, 1883.) — *Sudre*: Geschichte des Communismus. Deutsch von O. Friedrich. 2-te Aufl. Berlin, 1887. — A tanszéki szocializmust támadja: *Wolf*: Der Kathedersocialismus und die sociale Frage. Berlin, 1899. (Eredetileg felolvasás »Der Student und die sociale Frage« cimmell.) — *George*: Progress and Poverty. Első kiadása San-Francisco, 1879. (Német fordítása *Gütschow*: Fortschritt und Armut. Berlin, 1881.) — *Kaufmann*: Christian Socialism. 1888. — *Leone*: Il sindacalismo. 1907.

1516. Oly társadalom képét rajzolja benne, melyben nincs magántulajdon és pénz sincs. A termelés közösen történik. Morus műve után nevezzük azt a szocializmust, mely túlságosan fellengző képzelőtehetséggel alkotja meg a jövő képét, *utopizmusnak*. Nevezetesebb, újabb termékei e műfajnak *Cabet: Utazás Ikariában*, 1840., *Bellamy: Looking backward*, 1888., *Hertzka: Freiland*, 1889. c. műve stb.¹

93. §. **A szocializmus kezdetei.** A szocializmus alapját a társadalomban létező vagyonegyenlőtlenségben találja. Ahol vagyonegyenlőtlenség van, ott nyomban megjelenik az alsóbb osztályok elégedetlensége, mely más társadalmi állapotok után való vágyakozásban nyilvánul. Már a zsidóknál is találkoztunk szocialista színezetű szektákkal. Érezhető ez a törekvés a görögöknél is. Van kommunisztikus színezete annak a bölcselkedésnek is, amelynek öléből a kereszténység keletkezett. Valószínű, hogy a kereszténység megalapítója is jóval kommunisztikusabb elveket hirdetett, mint az általa alapított egyház. A középkor vége felé és az újkor elején a parasztosztály nagy nyomora folytán a vagyoni egyenlőtlenség megint érezhetővé válik. A pórlázadások azonban inkább csak a nyomorúságos gazdasági állapotok helyenkinti javítását célozzák. Csak azok a későbbi lázadások emelkednek nagyobb jelentőségre, melyeknél a mozgalmak életrekeltésénél vallási eszmék játszottak közre (Münzer Tamás). A katolikus vallástól elszakadni óhajtó hitfelekezetekkel indulnak meg már a XII. században a középkor kommunisztikus mozgalmai (valdenses, albigenses), hogy majdan a XVI. században a reformáció kapcsán hasonló mozgalmak keletkezzenek, amelyek már határozottabb gazdaságpolitikai célzattal törekednek a fennálló társadalmi rend megváltoztatására (taboriták, anabaptisták).

E mozgalmak és a mai szocializmus közt azonban szellemi kapcsolat nincs. A szocializmus mai alakjában, mai követeléseivel és mai erejével csak akkor léphetett fel, amikor a modern munkásosztály már kialakult, tehát a XIX. században, nyomatékkal ennek is második felében².

94. §. **A modern szocializmus.** A modern szocializmus *A francia szocializmus.* elméleti alapjait, de gyakorlati törekvéseit is Franciaország készíti elő a forradalom alatt és a XIX. század első évtizedeiben.³

A társadalmi bajok orvoslásának kérdését *Rousseau* veti fel, ki az *emberiség között létrejött egyenlőtlenségről* szóló értekezésében (*Traité sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes*, 1753.) azt fejtegeti, hogy az emberek kezdetben egyenlők voltak úgy jogilag, mint a vagyonmegoszlás tekintetében. Magántulajdona senkinek sem volt; csak az emberek egoizmusa fejtette ki a magántulajdon rendjét. *Rousseau* e fiatalkori műve a modern kommunisztikus irányzat első irodalmi terméke.

Babeuf (1760–1797) már nemcsak támadja a magántulajdon intézményét, de kommunista rendszert is alkot. Jövedelemmegosztó hivatalt akar

Rousseau.

Babeuf.

¹ Kleinwächter: Die Staatsromane. Wien, 1891.

² Adler: Geschichte des Sozialismus und Kommunismus von Plato bis zur Gegenwart. I. Leipzig, 1899. 6–143. II.

³ Reybaud: Etudes sur les réformateurs contemporains ou les socialistes modernes. Paris, 1841. — Stein: Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. Leipzig, 1842.

felállítani, hogy mindenkinek egyenlőképen szabassék ki a jövedelme. Az élvezetet és a munkát egyformán kell a törvénynek mindenki számára kiosztania.¹

Saint-Simon.

Saint-Simon gróf (1760—1825) az első szociális bölcse, ki a társadalom gazdasági viszonyait történeti szempontból nézi. *Réorganisation de la société européenne*, 1814., *Catechisme des industriels*, 1822. és *Nouveau Christianisme*, 1825. c. munkáiban új társadalmi rendet vázol. Az a társadalmi osztály, mely az emberiség előrehaladásának nagy munkájához a legnagyobb értelmi, szellemi és anyagi nyomatékokat szolgáltatja, tehát a középosztály, aránytalanul csekély jutalomban részesül a főpapok és főnemések, valamint a főhivatalnokok osztályával szemben. Holott a társadalomnak iparosokra és tudósokra nagyobb szüksége van. Ezért a középosztály helyzetén akar javítani. Legtöbbre becsüli a szellemi élet munkásait, a tudósokat és a gyakorlati gazdasági élet harcosai között a mezőgazdasági és ipari termelőket. Meg akarja teremteni a társadalmi osztályok harmóniáját. Ezért csak két hatalom létezzék: egy világi és egy szellemi; az előbbi a termelők, az utóbbi a tudósok javának kezében. Ez alapon három kamarát óhajt felállítani: a találmányok, a vizsgálatok és a végrehajtás kamaráját. Az egyik az új találmányokkal, a másik a társadalom gazdasági viszonyainak vizsgálatával foglalkoznék, a harmadik a két kamara által jónak talált üdvös intézkedéseket léptetné életbe. Szociális felfogását szoros összefüggésbe hozza a keresztény vallással, melynek alapja a testvéri szeretet. Ezen elv uralmát akarja ő megvalósítani. *Saint-Simon* maga nem küzdött a magántulajdon ellen. Tanítványai azonban már igen nyomatékosan („A chacun selon sa capacité, à chaque capacité selon ses oeuvres”). Ezek különösen az örökösödési jog ellen s a nő felszabadítása mellett szálltak síkra. Ily értelemben fejtik tovább tanait *Bazard* és *Enfantin*.²

Saint Simon
tanítványai.

Fourier.

Még dúsabb képzelőtehetségű író *Fourier* (1772—1837). A társadalmat az isteni parancsszóból vezeti le, mely azt a legszebb rendben alkotta meg. De idők folyamán a társadalmi harmónia elveszett. Elő pedig csak akkor áll megint, ha ösztöneinkre hallgatunk. A felsőbb hatalom által belénk oltott minden ösztön jó. A munkát fontosnak és szükségesnek tartja, de az ösztönökről szóló tanánál fogva azt vallja, hogy ez is a szenvedélyek, a kedv szerint szervezendő. Az ösztönök szerint megalkotott munkarend mellett nemcsak minden munkát el fognak végezni, nemcsak a társadalmi osztályok ellensúlyozódását érzük el, hanem mivel mindenki örömmel fogja teljesíteni a neki kiszabott munkát, a termelés a legproduktívabb, az emberiség pedig a legboldogabb lesz. A munkát az állam szervezné, mely az egész társadalmat községekre, szigorú rend szerint szervezett phalanxokra osztaná fel. Az egy foglalkozással bírók 1500—2000-en kaszárnyszerű középületekben laknának és ilyenekben végeznék az ipari munkát is. Innen nevezik rendszerét *phalanstère*-rendszernek. *Fourier* híve a vagyonegyenlőségeknek. De elismeri, hogy az emberek különböző természete egyenlő vagyon-

¹ *Advielle*: Histoire de Gr. Babeuf et du Babouvisme. Paris, 1834.

² *Charlety*: Histoire du Saint-Simonisme, 1825—64. Paris, 1896. — *Muckle*: Saint-Simon und die ökonomische Geschichtstheorie. Jena, 1906.

megoszlás mellett is különböző nagyságu élvezeteket biztosítana az egyeseknek. A termelő tényezők jutalmazásának mértékét számszerűleg szabja meg. (A társadalom jövedelméből a munkára $\frac{5}{12}$, a tőkére $\frac{4}{12}$, a tehetségre $\frac{3}{12}$ essék). Magántulajdon a föld és a munkaeszközök fölött nem állhat fenn. Newton törvényét a társadalmi életre is alkalmazni óhajtván, megalkotja a társadalmi vonzódás törvényét. De ahhoz, hogy e törvény hatásait megért-
sük, a társadalmi mozgások törvényeit kell ismerni, amelyek hasonlítanak a mozgás fizikai törvényeihez. A mozgás törvényeinek tanulmányozása teszi n. zete szerint a szociológia feladatát. Főmunkái: *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales*, 1808., *Le nouveau monde industriel et sociétaire*, 1829., *Traité de l'association domestique agricole*, 1822. Az ő tételeit is tanítványai népszerűsítették, kik között legnevezetesebb *Considérant* Viktor, *tanítványai.* *a Destinée sociale*, 1836—38. c. munka szerzője.¹

Buchez (1796—1865) és *Louis Blanc* (1813—1882) fellépése az 1848-iki februári forradalommal esik össze, mely már nem a bourgeoisie mozgalma, hanem az alsó osztályé. Egyik fő gazdaságpolitikai törekvése a *droit au travail* (a munkára való jog) elismertetése. Ez az ideiglenes kormány által, melynek Blanc is tagja volt, meg is történik 1848. február 25-én, hogy aztán a munkásság mozgalmanak leverése után e jog még ugyanazon év szeptemberében az alkotmánytervezetből töröltessék. Mindkét író a társulásban és a szövetkezett termelésben látja a jövő helyes gazdasági alakulásának alapját. Blanc a termelést államilag akarja szervezni. Az állam társadalmi műhelyek felállításával (*ateliers sociaux*) gondoskodik a szükséges munka elvégzéséről és arról, hogy mindenki munkához jusson. *Organisation du travail*, 1842. c. művében részletesebb terveivel, vasutak, bányák, bankok államosításával is megismertet. Ezeknek jövedelméből állítanak fel a közműhelyeket, amelyekben a munkabért és a termékek árát szintén az állam állapítaná meg. Eleinte a fogyasztás mai alakja fenmaradhatna, de később, ha a termelés államilag szervezve lesz, a fogyasztás magától is államosul. A munka szervezésével a szabad versenyt kell kizárni, mert ez monopol-helyzethez vezet.²

A gyáripar fejlődésével, különösen a mindjárt mutatkozó munkásnyomorral egyidejűleg lép fel a szocializmus Angliában is.

Az első modern angol szocialista *Owen Róbert* (1771—1858). Mint gyáros, munkásai számára jóléti intézményeket, iskolákat, munkáslakásokat létesít. Átlátja, hogy a munkásokra nézve különösen a termelési alkalmak csökkenése folytán előálló munkáselbocsátás válik végzetessé, mert az ilyenkor keletkező tartalék-munkásság nyomja a béreket. Arra törekszik tehát, hogy mint vállalkozó válságok idején is tovább fizesse munkásait. Ezméit *A New View of Society* (A társadalom új felfogása), 1812. és *Book*

Fourier

*Buchez és
L. Blanc.*

*Az angol
szocializmus.*

Owen.

¹ *Pellarin*: *Fourier, sa vie et sa théorie*. 5. kiad. Paris, 1872. — *Warschauer*: *Fourier, seine Theorie und Schule*. Leipzig, 1893.

² *Robin*: *L. Blanc, sa vie et ses oeuvres*. Paris, 1851. — *Warschauer*: *Geschichte des Socialismus und Kommunismus im 19. Jahrhundert*. III. rész: *L. Blanc*. Berlin, 1896.

of the New Moral World (Az új erkölcsi világ könyve), 1820. c. műveiben fejti ki. Felfogása szerint az embert a körülmények teszik jóvá vagy rosszszá. Épen ezért a társadalom kötelessége a munkást is vezetni és jó anyagi helyzetbe hozni. Minden ember dolgozzék és ez az egyenlő munka mindenkinek egyenlő jogot fog biztosítani. A munkát úgy akarja szervezni, hogy a társadalomban mindenki találjon munkát s minden munkaszak találjon munkásra. Ha a munka így van szervezve, a magántulajdon feleslegessé válik. Egy központi intézet, hol a termelvények munkaérték szerint cseréltetnek ki, lehetetlenné tenné a túltermelést. Az emberek kölcsönös összeműködésére, szövetkezésére (*mutual cooperation*) van szükség szerinte ahhoz, hogy a termelés és a szükségletek kielégítése tökéletes és minden társadalmi osztály helyzete egyformán jó legyen. Owen eszméiben keresi alapjait az angol keresztény szocializmus is.

Owen eszméit a gyakorlati életben is meg akarta valósítani. Azok a sikerek, melyeket társadalomreformatori pályájának elején a munkásjóléti intézményekkel elért, bátorították. 1830–1832-ig Londonban a Labour-Exchange-t akarja létesíteni. A vállalkozás azonban sikertelen marad, csak úgy, mint a kommunista községek alapítása Amerikában (New-Harmony-ban, Indiana államban.)¹

Thompson.

Thompson Vilmos (1785–1833), a tudományos szocializmus első képviselője, *Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth most conducive to Human Happiness* (Az emberi boldogságot legjobban előidéző jövedelemmegoszlásról), 1824. c. munkájában a reáfordított munkától teszi függővé a jószág értékét. Tehát a munkás állítja elő az egész jószágot, de bért csak annyit kap, hogy fentarthassa magát. A munka által előállított többi érték (surplus, additional value) elvételik a munkástól. Ime a Marx nevéhez fűződő többletértékelmélet. A jövedelemeloszlás törvénye, hogy a munka szabad legyen; minden munkatermék a munkásé legyen; a forgalom ne korlátoztassék. E feltételek mellett bekövetkezhetik ugyan, hogy a jövedelem nem oszlik meg egyformán; de ez szükséges a termelő tevékenység ébrentartásához. Gyakorlatilag a termelést önkéntes szövetkezés útján akarja szervezni.²

Bray.

Bray János Ferenc *Labour's Wrongs and Labour's Remedies* (A munka baja és orvosszere), 1839. c. könyvében a munka egyenlő jutalmazását kívánja. Hogy ez el legyen érhető, a magántulajdoni renden kell változtatni. A termelés nagy állami részvénytársaságok útján történjék, s ennek során mindenki kapja meg munkája egész gyümölcsét. Ily szervezet mellett mindenki fog dolgozni, ami a munkaidő nagymérvű csökkentésére fog vezetni.

A német
szocializmus.
Rodbertus.

A tudományos és egyúttal az államszocializmus mestere Rodbertus Károly János (1805–1875). Élete javerészét Jage-tzowban gazdálkodva töltötte. Erre az időre esik irodalmi mun-

¹ Lloyd Jones: The Life, Time and Labours of R. Owen. London, 1890. — Sargent: Owen and his Social Philosophy. London, 1886. — Held: Zwei Bücher zur sozialen Geschichte Englands. Leipzig, 1881. 343–386. II.

² Menger: Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag. 2. kiad. Stuttgart, 1891. Főleg 51–59. II.

kassága is. Tevékeny részt vett a közigazgatásban, sőt 1849-ig a politikában is. Éles gondolkozású író. De írásai nem rendszerek. A javak értékét épen úgy a munkából vezeti le, mint az angol klasszikusok. Jóságtana is megegyezik a Smithével. Javakat csakis munkával lehet előállítani. Ezek értékének legjobb mérőeszköze az előállításukra közvetlenül vagy közvetve fordított munkaidő. Minthogy csak munkával lehet javakat előállítani, következésképpen csak munkával lehetne tulajdonszerezni.

Hogy ez nem így van, annak szerinte kettős oka van. A munkások többet termelnek, mint amennyi fentartásukra szükséges. Ezenkívül a társadalomban a magántulajdon rendszere áll fenn a földre és a tőkére nézve. E két körülmény folytán a munkaterméknek a munkások életfentartásán felülmaradó többlete nem nekik jut, hanem azt a birtokos osztály járadék alakjában fizetteti magának. A munkaidő meghosszabbításával és a termelés kiterjesztésével a termelés hozadéka s ennek következtében a jövedelem fokozatosan növekszik, ezzel szemben azonban a munkabér mindig ugyanazon a fokon marad. A munkás tehát a társadalmi jövedelem mindinkább kisebb szálékában részesedik. Ez a *csökkenő bérjutalék törvénye*. Mivel e tűrhetetlen állapot egyik legfőbb oka a magántulajdon, ennek eltörlését óhajtja. Azonban csak fokozatosan tartja megszüntethetőnek. Addig is a munkás jutalmát arányossá kell tenni fáradozásával. Ezt pedig a *normál-munkanap* megállapításával lehet elérni. Hosszát a különböző üzemekben a foglalkozás természete szabja meg 6—8—10 órában, aszerint, amint nehezebb vagy könnyebb a munka. Az ezen idő alatt elvégzendő *normálmunka* is megállapíttatik. A kiszabott időre a kiszabott munka okvetlenül elvégzendő; ennek bére, a *normál munkabér*, egyenlő lesz minden foglalkozásnál. Így véli ő a termelt javak értékének megállapítását, kicserélését és a munkások jutalmazását igazságosabbá tenni. A szocializmus gyakorlati törekvéseiben nem vett részt. Főműve *Sociale Briefe an von Kirchmann*, 1850—1851. Sokat foglalkozott a földjáradék és a mezőgazdasági hitel kérdésével. Ez utóbbira vonatkozó nevezetes munkája *Zur Erklärung und Abhilfe der heutigen Kreditnot des Grundbesitzes*, 1868—69.¹

A csökkenő
bérjutalék
törvénye.

¹ Kozak: Rodbertus-Jagetzow's socialökonomische Ansichten. Jena, 1882. — Dietzl: Karl Rodbertus. Darstellung seines Lebens und seiner Lehre. I—II, Jena, 1886/7. —

Marx.

A szocializmus elméletileg, de gyakorlatilag is legtöbbet köszön *Marx Károly* (1818—1883) fejtegetéseinek és agitációjának. Marx, egy ügyvéd fia, bölesészetet és jogot tanult Bonnban és Berlinben. Főiskolai tanári pályára készült, de felhagyott e tervével és a „*Rheinische Zeitung*“ szerkesztését vállalta el. Az erősen ellenzéki hangú újságot azonban nem sokáig szerkesztette. 1843-ban Párisba megy; itt ismerkedik és barátkozik meg *Engels Friggyessel* (1820—1895). 1845-ben Brüsszelbe, majd innen 1849-ben Londonba költözködik. Itt alapítja meg 1864-ben az *Internationale*-t, melynek vezére volt s itt is fejezi be életét. Hegel, Feuerbach Lajos, Proudhon, Louis Blanc és úgy látszik, Stein Lőrinc voltak gondolkozásának fejlődésére a legnagyobb hatással. Mióta Angliában élt, az ottani munkásság sanyaru helyzete erősítette szocialisztikus felfogását. Főmunkája *Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie*, 1867. Ennek későbbi kötetét Engels adta ki. Egy másik jelentős műve, melyben a munka címe szerint Proudhon-nal száll sikra, de amelyben az egész német bölcseletet és az orthodox gazdaságtan elveit támadja, a *Misère de la philosophie*, 1847. Ugyancsak 1847-ben készítette Engels-szel együtt a szocialista tanok összefoglalását, az úgynevezett *Kommunistisches Manifest*-et, melyben politikai szempontból fejtegeti a szocializmus tanait.

A kommunista manifestum.

A manifestum a szocializmus végcélja gyanánt az államhatalomnak a szervezett proletariátus kezébe való átvitelét, a termelő-tényezőknek az állam tulajdonába való juttatását és a termelés szervezését jelzi. Ehhez az állapothoz vezető átmeneti eszközök gyanánt a földtulajdon állami kisajátítását, a vagyoni egyenlőtlenségnek erős progresszív adóval, az örökösödési jog eltörlésével való megszüntetését, a hitel központi szervezését az állam kezében lévő jegybank felállításával, a közlekedésügy államosítását, az állami gyárak és termelő helyek szaporítását, a mindenkire kiterjedő egyenlő munkakényszert, különösen a mezőgazdaság számára a katonaság helyett szervezett munkás-seregek alakítását, az ipari és mezőgazdasági termelés egyesítését, az állami ingyenes gyermeknevelést, a gyermekmunka eltörlését, a nevelés egybekapcsolását az anyagi termeléssel, stb. említi meg.

A történelmi materializmus.

Hogy Marx gazdasági tanításait megértsük, bölcseleti alap-felfogását kell ismernünk, melyet először Engels nevezett *történelmi materializmusnak* (*materialistische Geschichtsauffassung*). Ez azon tételben csúcsosodik ki, hogy minden társadalmi és történelmi produktum, jog, erkölcs, vallás, állam, köz- és magán-

jogi berendezkedés, gazdasági okok szüleménye és épen ezért csakis gazdasági törvények uralma alatt áll. Ez a törvényszerűség hozta létre a mai állapotokat, de ez fogja azoknak kereteit az egész világ munkásseregeinek egyesítése által szét is repeszteni. E felfogáson alapuló gazdasági tanításainak lényege pedig a következő: A géptermelés időszakában a munkás mindinkább kiszorul a termelésből. A tőke felhalmozódik, a termelés hatályosabbá válik. A tőketulajdonos gépek beszerzésével teszi produktívabbá termelését és munkásainak feleslegét elbocsátja. Az elbocsátott, a munkánélküli munkásokból egy nagy csoport alakul, az úgynevezett *ipari tartaléksereg* (*industrielle Reservearmee, surplus population*), mely munkakinálata által a munkabért mindinkább lenyomja, még akkor is, ha van munkaalkalom, mert nagy lévén a munkakinálat, a vállalkozó tetszése szerint válogathat a munkások között. E szomorú állapotnak a szabadverseny és a magántulajdonon alapuló kapitalisztikus termelési rend az oka, mely lehetővé teszi, hogy az anyagi termelő tényezők, a tőke és a földbirtok egyeseknél halmozódjanak fel.

Marx tanítása.

Minden jószágnak, Marx szerint, csak azért van értéke, mert emberi munka van benne megtestesítve. Értékképző tényezőnek csak a munkát ismeri el. De hogy a munkás dolgozhassék, tőkére van szüksége, amely pedig ma magántulajdonban van. Tehát bérszerződést kell vállalnia bizonyos feltételek mellett. De ezeket a nagy munkakinálat mellett oly áron szabja meg a tőketulajdonos, a munkabért úgy állapítja meg, hogy abból a munkás csakhogy épen eltengetheti életét. Arra, hogy a munkás életét fentartsa, 5–6 órai napi munka elegendő volna. De őt a tőkés 10–12 óráig dolgoztatja; az ezen időtöbblet alatt előállított *értéktöbblet* (*Mehrwert*) pedig a tőkésnek és a vállalkozónak jut osztályrészül. E gazdasági állapot társadalmi következménye a tőketermelés mellett a *munkásosztály elsatnyulása, elnyomorodása* (*Verelendung*). Hogy ez be ne következze, a világ proletárjainak egyesülni kell a mai társadalmi rend elleni küzdelemre.¹

Az érték-többlet.

¹ Labriola: Del materialismo storico. 1896. — Masaryk: Die philosophischen und soziologischen Grundlagen des Marxismus. Wien, 1899. — Weltmann: Der historische Materialismus. Düsseldorf, 1900. — Adler és Hilferding: Marx-Studien. Wien, 1904. — Böhm-Bawerk: Zum Abschluss des Marx-schen Systems. A „Festgaben für K. Kries“ c. gyűjteményben. Berlin. 1896. 85–205. II. — Tugan-Baranowsky: Theoretische Grundlagen des Marxismus. Leipzig, 1905.

A marxiz-
mus.

Marx tanai a proletariátus legújabbkori mozgalmainak hitvallásává váltak. Az orthodox marxista elvek hű őrzője ma az irodalomban (az 1903-ban elhalt olasz *Labriola* Antal kivül) különösen *Kautsky Károly*.

A revizioniz-
mus.

De a marxizmus tévedése a szocialista irodalom körén belül is bizonyos irányu ellenzéket támasztott Marx tanaival szemben. Marx értékelmélete, a kapitalizmus fejlődéséről szóló tanítása, mely utóbbi szerint a kis üzemek pusztulásának, a munkásosztály elnyomorodásának sokkal nagyobb mértékben kellett volna elkövetkeznie, semmint azt az idők folyása mutatja, bírálatra késztetett egyeseket. A szocializmus e kritikai irányzatát, melynek élén *Bernstein Ede* áll s amelyet a mezőgazdasági kérdés szempontjából főleg *David Ede* képvisel, *revizionizmusnak* nevezzük. Amint a szocializmus eddigelé legtokéletesebb rendszere a német irodalomban alakult ki, úgy e továbbfejlesztők is németek.¹

A szocializ-
mus és a jövő
képe.

A szocializmus főereje a létező állapotok bírálatában rejlik. Minden szocialisztikus rendszer első sorban erre törekszik. Követeléseinek, terveinek pozitív képét kevésbé vázolja. Ujabban *Menger Antal* igyekezett lehetőleg pozitív alapokon megrajzolni a szocialista állam berendezésének képét *Neue Staatslehre*, 1903. c. munkájában. Ugyanerre a célra törekszik *Renard György*, egy újabb irányu kollektizmus hirdetője, *Le socialisme à l'oeuvre*, 1907. c. művében, melyet többek közreműködésével adott ki.

Az anarchiz-
mus tanai.

95. §. Az anarchizmus. Az anarchizmus épen úgy, mint a szocializmus, a mai társadalmi rend ellen támad. Végső céljuk is egy: az egyén nagyobb boldogsága. De a szocializmus ezt a nagyobb foku szocializáció útján, az anarchizmus közvetlenül az individualizmus útján akarja elérni. Hogy célját megvalósíthassa, fel akarja robbantani a mai állam szerkezetét. Tettekre kész irányzatának erre minden erőszakos eszköz jó. Az anarchizmus főelve, hogy *minden emberi hatalom megszüntével az emberek egymás közötti élethalál-harca és a létért való küzdelem folytán előálló harmonia adja majd a legtermészetesebb társadalmi rendet*. Az anarchizmus egyik irányzata magában az örökös harcban, a másik pedig az ennek révén előálló harmóniában látja a társadalmi rend ideálját.

¹ *Kautsky*: Marx gazdasági tanai. Fordította *Garami*. Budapest, 1903. — *Ugyanaz*: *Bernstein und das socialdemokratische Programm*. Stuttgart, 1899. — *Bernstein*: *Die Voraussetzungen des Socialismus und die Aufgaben der Socialdemokratie*. Stuttgart, 1899. — *Schäffle*: *Die Aussichtslosigkeit der Socialdemokratie*. Tübingen, 1885. 4. kiad. 1893. — *Brunhuber*: *Die heutige Sozialdemokratie*. Jena, 1906.

Az első anarchista író, kinek azonban nagyobb hatása nem volt, *Godwin Vilmos* (1756—1836). Az anarchizmus tulajdonképeni megalapítója, *Proudhon* (1809—1865), ki anarchista elveit csak későbbi munkáiban (*De la justice dans la révolution et dans l'église*, 1858. — *Du principe fédératif et de la nécessité de reconstituer le parti de la révolution*, 1863. stb.) fejt ki.¹

A nevezetesebb anarchista írók.

Az anarchizmus nevezetesebb képviselői még: *Schmidt János Gáspár*, írói álnéven *Max Stirner* (1806—1856). Hires munkája: *Der Einzige und sein Eigenthum*, 1845. *Bakunin Mihály* (1814—1876), *Kropotkin*, (1842—), *Reclus Elisée* (1830—1905), az amerikai *Tucker R. Benjámín* (1854—), *Tolstoj Leo* (1828—), a magyar *Schmitt Jenő* (1851—).² 13

96. §. **A szocializmus térfoglalása.** Az egész világ munkásainak védelme és közös törekvéseik megvalósítása céljából 1868-ban Marx kezdeményezésére Londonban egy nemzetközi munkásszövetség alakult, az *Internationale (International-Working-Men's-Association)*. A szövetség alapításának indoka, hogy a munkásszövetség helyzete mindenütt egyforma, tehát minden ország munkásszövételye érdekelve van a közös törekvésben, mely jobban biztat eredménnyel, ha a munkásság nemzetközileg szerveződik, egyesül. A legközelebbi cél, mely felé az Internationale törekszik, a munkásszövetség számára a politikai jogot megszerezni minden államban. Marx a vezetője az egész mozgalomnak. A megalakulásnál majd minden művelt ország munkássága képviselve volt. A szövetség élén a főtanács állt, mely Londonban székelte és innen látta el utasításokkal és tanácsokkal a különböző államokban élő érdektársak egyesületeit.

Az Internationale.

A szövetség programja tágran volt megállapítva. Így beléphettek az egyesületbe a legkülönbözőbb irányzatok képviselői. Mihelyt azonban cselekvésre került a sor, nyilvánvalóvá vált az egyetértés hiánya. Az Internationale állásfoglalása az 1871-iki párisi Commune mellett mindjárt okul szolgált a szövetség bomlására. A mérsékelt irányú angol munkásszövetségek, a trade-uniók, képviselői kiléptek. Ezt követi az anarchisták felülkerekedése a szövetségben Bakunin vezérlete alatt az 1867-ben Hágában tartott kongresszuson. Bakunint ugyan kirekesztik a szövetségből, de vele együtt a latin államok munkásságát képviselő szekciók is elszakadnak. Marx, aki az Internationale németországi levelező-titkára, tulajdonképen azonban az egész mozgalom lelke volt, látván az egyesület feltartóztathatatlan bomlását, maga is azon van, hogy a szövetség minél előbb megszűnjék. 1872-ben áthelyezik a főtanácsot New-Yorkba. 1876-ban formailag is feloszlik az egykor oly retteggett Internationale. Szerepét a nemzetközi kongresszusok vették át, melyek-

Az úgynevezett új Internationale.

¹ Diehl: Proudhon. Seine Lehre und, sein Leben. I—III. k. Jena, 1888—1896.

² Stammler: Die Theorie des Anarchismus. Berlin, 1894. — Zenker: Der Anarchismus. Jena, 1895. — Eltzbacher: Der Anarchismus. Berlin, 1900. — Langhard: Die anarchistische Bewegung in der Schweiz von ihren Anfängen bis zur Gegenwart und die internationalen Führer. Berlin, 1903. — Cornélissen: Über die Evolution des Anarchismus. Archiv f. Sozialw. u. Sozialpol. Bd. XXVI. 343—361. II. 1908.

nek elsejét Párisban tartották 1889-ben. Az utolsó Stuttgartban ülésezett 1907-ben.

1900 óta Brüsszelben az egyes államok szocialista pártjainak képviselőiből álló *nemzetközi szocialista irodát* tartanak fenn, mely azonkívül, hogy tudakozódó központ, a kongresszusokat is előkészíti. Ezen iroda mellett 1904 óta az *interparlamentáris szocialista bizottság* is működik. A szocializmus nemzetközi szerveződésének erőteljes eszköze még a szakszervezetek nemzetközi kapcsolata, mely *nemzetközi szakszervezeti kongresszusok* tartásában nyilvánul. A szakszervezeti titkárok rendszeres nemzetközi értekezletei 1901 óta szintén ezt a célt szolgálják.

Anglia.

Angliában nehezen tudott tért foglalni a szocializmus, habár az eszme legnagyobb harcosa, Marx, hosszú ideig angol földön élt, agitációját onnan irányította, és habár Anglia valósítja meg először a termelés kapitalisztikus formáját. Okát ennek az angol nép higgadtabb vérmérsékletén és konzervatív hajlandóságán kívül főleg az 1850 óta alakuló *trade-union*-okban, e szakszervezeteknek a munkásság törekvéseit magában egysítő erejében, individuális politikájukban, melylyel az állami támogatás gondolatát elutasítják és különösen abban az érdekközösségben kereshetjük, mely az angol vállalkozókat a munkásság képviselőiteivel mindaddig összefűzte, míg az angol ipar monopolhelyzetet élvezett a világpiacra. De amikor ennek megszűntével a vállalkozó-érdekeltség a *trade-union*-ok ellen fordul, melyeknek erejétől az angol ipar versenyképességét félti, s amikor a *trade-union*-ok is engednek már merev individuális-liberális felfogásukból (*new-unionism*), az angol munkásság óhajai is közelednek a szocializmus nemzetközi törekvései felé. Már 1881-ben megalakul a *szociáldemokrata szövetség* (*Social Democratic Federation*) mely szigorúan marxisztikus alapokon szerveződik. 1883-ban létesül a *fabianusok társasága* (*Fabian Society*), mely a műveltebb társadalmi osztályokból toborozza tagjait és a Webb-házaspár vezetése alatt a szocializmus törekvéseinek tudományos eszközökkel igyekszik hivatkozni. Programjuk alig tér el a kontinentális szociáldemokráciáétól. Különösen a parlamenti választások alkalmával fejtenek ki erős agitációt. (*Fabian Election Manifest.*) 1893-ban alakul a *független munkáspárt* (*Independent Labour Party*) az új unionizmus férfinak (különösen Keir Hardie) vezetése alatt, amely 1905-ben kifejezetten is csatlakozott a kontinentális szociáldemokrácia törekvéseihez. 1900-ban megalkotják a *trade-union*-ok kongresszusának határozatához képest a *Labour Representation Committee*-t, hogy egy önálló, politikailag is szerepelni hivatott munkáspárt kifejeződésének központjává legyen. Ez a bizottság később a *Munkáspárt* (*Labour-Party*) nevet vette fel. 1905-ben bizonyos fokig egyesülnek az angol szocialista és munkásszervezetek. Ekkor alakul meg a nemzetközi szocialista munkáspárt *brit szakosztálya*, melybe három *trade-union* és a fentemlített pártszervezetek belesorakoztak. Az 1906-iki parlamenti választások óta az alsóházban 30 munkáspárti képviselő ül, kívülök még 20-at választottak különböző munkáscsoportok. A munkások képviselői 530 643 szavazatot kaptak, ami az angol választójogi rendszer mellett igen jelentős eredmény. Nagy eredményt ér el újabban a munkásság a községi választásoknál is.

Már jóval a szociáldemokrácia térfoglalása előtt indul meg Angliában a *keresztény szocializmus* (*christian socialism*), mely nem akarja a mai társadalmi rendet felforgatni, hanem a gazdasági élet messzemenő reformálását kívánja. Nem a mai társadalom tulajdonjogi rendszerét akarja megváltoztatni, hanem a gazdálkodó egyének érző lelkiületét óhajtja a valódi kereszténység, a felebaráti szeretet elvének megnyerni. A munkásosztályt kizsákmányoló, „nem szociális kereszténység” ellen küzd; de azért a keresztényietlen szocializmusnak sem barátja. A tőkést a munkás érző barátjává akarja tenni. A munkásokat pedig a kölcsönös segítség (*mutualism, cooperation*) eszméjének igyekszik megnyerni. A tőke elleni védelem eszközéül a szövetkezést ajánlja. Gyakorlatilag a keresztény szocializmus mint a *szövetkezeti mozgalom* életre-keltője szerepel.

A *Carlyle* (1795—1881) és *Ruskin* (1819—1900) hatása alatt meginduló erkölcsi irányzat sok tekintetben közel áll a keresztény szocializmushoz. Carlyle társadalomerkölcsi irányát, mely a mammonizmust támadja, teszi épen magáévá a keresztény szocializmus. Ruskin inkább a tanszéki szocializmus képviselője, de nem kevésbé ethikai alapokon. Gyakorlati követelése: jobb nevelés, a munkátlanak foglalkoztatása az állam által, aggkorbiztosítás, lakásügyi reform és a földtulajdon közössé tétele. Részben Ruskin tanításainak hatása alatt keletkeztek az *egyetemi telepek* (*University Settlements*) London munkásnegyedeiben, ahol a társadalompolitikai kérdésekkel foglalkozók hosszabb ideig a nép között élve tanulmányozzák annak helyzetét. Ennek a munkának egyik leghivatottabb apostola *Toynbee Arnold* (1852—1883) volt.¹

Németországban *Lassalle Ferdinánd* (1825—1864) fellépésével kezdődik *Németország* a szociáldemokrácia története. Az ő agitációjára alakul meg 1863-ban az *Allgemeiner Deutscher Arbeiter-Verein*, mely az általános választói jogot és Lassalle ehernes Lohngesetz-ét hirdeti és termelő szövetkezetek alakítását propagálja. Már akkor fennállott *Bebel* elnöklete alatt az erősebb irányzatu szocialista párt, a *Verband deutscher Arbeitervereine*, mely 1868-ban az Internationale elveit fogadja el. Ez a párt az Arbeiter-Verein egy részével egyesülve megalkotja 1869-ben a *Socialdemokratische Arbeiterpartei-t*. *Eisenach*-ban mindjárt programot is készít, melyben magáévá teszi Marx álláspontját. A párt az Internationale alkatrészévé válik. A szervezkedésnek meg volt a hatása. 1874-ben a birodalmi gyűlés választásánál (ahol is az általános titkos szavazati jog van érvényben), a szocialisták 340.000 szavazatot kaptak, noha ekkor még a Lassalle-féle párt külön állt. Az egyesülés az 1875-ben *Gothában* tartott kongresszuson történik meg, hol új programot készítenek, amelyben mindkét párt kívánságait tekintetbe vették. Az így egyesült párt, a *Socialistische Arbeiterpartei Deutschlands*, az 1877-iki birodalmi gyűlési választásoknál 493.000 szavazatot kap. Ekkor azonban a császár

¹ A chartista mozgalomra vonatkozólag l. a 88. §-ban említett irodalmat, — *Schulze-Gävernitz*: Zum sozialen Frieden. Leipzig, 1890. — *Sidney and Beatrice-Webb*: History of Trade-Unionism. 1894. — *Ugyanazok*: Industrial Democracy. 1897. — *Beatrice Potter* (Mrs Webb): The Cooperative Movement in Great-Britain. — *Nostitz*: Das Aufsteigen des Arbeiterstandes in England. Jena, 1900. — *Grunwald*: Englische Sozialreformer. Leipzig, 1897. — *Montague*: Arnold Toynbee. Baltimore, 1889.

ellen történt két merényletért a közvélemény a szocialistákat teszi felelőssé. Erre kivételes törvényes intézkedéseket hoznak ellenük (1878), amire kezdetben elnémul a párt. Gyülekezési joguk fel van függesztve; összejöveteleiket titokban tartják meg. 1881-ben azonban újra engedélyezik a *szakegyesületeket*. Ezekben folyik most már az agitáció. A pártban láthatólag új pezsgő élet támad. 1880-ban Wiedenben kongresszust tartanak, mely a szigorú kormány-intézkedésekre azzal felel, hogy a párt minden eszközt jónak tart céljai megvalósítására. 1890-ben a választások eredménye újabb erősödésről tanuskodik, 1,427.000 szavazatot nyernek. Ezzel bebizonyul a szocialisták ellen hozott törvény kétélű és céltalan volta. El is törlik és kimondják a gyülekezeti jog általános szabadságát. Ezután mindjárt Halleben tartanak kongresszust a szocialisták, melyen a programalkotást elnapolják az 1891-ben Erfurtban tartott kongresszusra. Itt jött létre a nevezetes *erfurti program*, mely már tisztán Marx elveinek alapján áll, s mely a szocialdemokrata pártnak ma is politikai hitvallása. A termelő tényezők fölött fennálló kapitalisztikus természetű magántulajdont társadalmi tulajdonná akarja tenni. De a jövő államának társadalmi és politikai berendezkedéséről e program még kevesebbet mond, mint az előbbiek. A párt, most már *Sozialdemokratische Partei*, erőben mindinkább gyarapszik. Az 1898. választásoknál 2,107.000, az 1903. éviéknél 3,011.000, 1907-ben 3,259.000 szavazatot nyert. 43 képviselője ül ma a birodalmi gyűlésben. (Ez a szám jóval kisebb ugyan, mint a legutóbbi birodalmi gyűlésé. De ebből azért a szociáldemokrácia erejének gyengülésére Németországban nem mernénk következtetni.) A *szakszervezeti mozgalom* is erősen fejlődik. A szakszervezetek tagjainak száma 1895-ben 260.000, 1906-ban 1,689.700 volt.

A revizionizmus persze a párt politikai magatartásában is érezteti hatását. Tény, hogy a német szociáldemokrácia hangulata békésebb lett az állammal szemben.¹

A keresztény-szocializmus is mutathat fel eredményeket Németországban és pedig úgy a katolikus-, mint az evangélikus-szociális irány.

A német tanszéki szocializmus részben ethikai alapokon állva a társadalmi reformok komoly előharcosa, amely munkában segítőtársául szegődik a társadalom (*Verein für Sozialpolitik*),² de maga a német állam is erőteljes társadalmi és munkásügyi politikájával.

Franciaország.

Franciaországban a proletáriátus első mozgalma az 1848-iki februári forradalom, amelyről már *Louis Blanc* törekvéseivel kapcsolatban szoltunk. A második az 1871-iki *Commune*, melynek vezető központi bizottságában többféle irányzat egyesült. Így *kommunalisták*, másként *foederalisták*, *Proudhon* követői (*mutualisták*), *anarchisták* Bakunin vezetése alatt, *Blanqui* (1805–1881) követői (ez az irányzat csak kevésbé tér el az anarchizmustól), végül Marx követői voltak a vezetők között. A *Commune* leverése után a harmadik köztársaság kormánya a munkástörvényhozás terén folytatja, ill. megvaló-

¹ *Mehring*: Geschichte der deutschen Sozialdemokratie. I–II. k. Stuttgart. 1938. (Pártszempontból írt, de máig a legkimerítőbb és bő további irodalmi vonatkozásokkal felszerelt munka.)

² *E. Conrad*: Der Verein für Sozialpolitik und seine Wirksamkeit auf dem Gebiete der gewerbl. Arbeiterfrage. Jena, 1906.

sítja azt, amit már III. Napoleon tervezett. 1879-ben alapítja Guesde az első modern francia szocialista munkáspártot, melytől csakhamar elválnak a progresszivisták, később pedig a Brousse vezérlete alatt állók. 1882-ben két pártjuk van a szocialistáknak. Guesde vezérlete alatt állnak a marxisták (*Parti ouvrier Français*), Brousse alatt a possibilisták (*Fédération des travailleurs socialistes de France*.) Az utóbbiaktól 1890-ben válnak el az energikusabb Allemanne követői, ezektől 1896-ban Faillat hívei, akik a Blanquistákkal együtt az *Alliance communiste*-t alkották. A mérsékeltbb szocialista Millerand kormányrajutása újabb állásfoglalásra készíti a pártokat. A lyoni 1901-iki kongresszuson alakul ki Jaurès vezérlete alatt a *Parti socialiste de France*, mely a polgári demokráciától kevésbé tartózkodik és a Guesde vezérlete alatt álló radikálisabb *Parti Socialiste Français*, mely a régi P. O. és a Blanquisták egyesüléséből állt elő. A két párt 1905-ben mint *Parti Socialiste, Section française de l'Internationale ouvrière* egyesült, miután előbb Millerand és követői mint független szocialisták a pártoktól különváltak.

Az 1906-iki francia parlamenti választásoknál a szocialisták 896.000 szavazatot kaptak. A képviselőházban 52 szocialista ül. A községi életben igen erősen foglal tért a szocializmus. A szakszervezeti mozgalom is mutat fel eredményeket. 1890-ben még csak alig 140.000, 1906-ban már 836.134 szervezett munkás van Franciaországban. De a szakszervezetek körében is mutatkozik a pártoskodás és a részekre szakadás.¹

Ujabbban a forradalmi szindikalizmus terjed. Ez az irányzat a politikai működésben a szocializmus elposványosodását látja és a munkásszakszervezetek forradalmi tevékenységében keresi a célhoz vezető eszközöket, minők az általános sztrájkok és az antimilitarisztikus propaganda. Ezen irányzat főképviselői Franciaországban Sorel és Lagardelle; Olaszországban, hol a Olaszország. mozgalomnak szintén van gyökere, az ifjabb Labriola és Leone. Ez újabb irányzat elszakadván, gyengíti most Olaszországban a régibb szocialista pártokat, melyeknek mérsékeltbb irányzata Turati, radikálisabbja Ferri vezérlete alatt áll.

Magyarországon a szocialista mozgalom első nyilvánulása a rövidéletű Magyarországi Munkáspárt (1873), mely 1883-ban Magyarországi általános Munkáspárt névvel újra megalakult. Nagyobb jelentőséget a mozgalom csak 1890-ben nyer, amikor a budapesti pártgyűlés, melyen a vidék is erősen képviselve volt, megalkotja a Magyarországi szociáldemokrata-párt-ot. Programja megegyezik az erfurtival. A politikai törekvés mellett ez a párt megindította a szakszervezeti mozgalmat is, melyet a Budapesten székelő Szakszervezeti Tanács vezet (*Szakszervezeti Értesítő*). 1907-ben a szakszervezetek körébe tartozó munkások száma 129.332 volt, ami az összes ipari munkások 30-94%-át teszi. A szervezetek a bérharcokra való tekintettel főleg a munkanélküliség esetére való segílyt igyekeznek feladatköriükbe vonni. Egyesek betegsegélyt is fizetnek. A munkaközvetítést is üzik. Mindezt a tagok járulékaiból.

¹ Lissagaray: Histoire de la Commune. Bruxelles, 1877. — Seilhac: Le monde socialiste Paris, 1896. — Ugyanaz: L'évolution du parti syndical en France. Paris, 1899. — Halévy: Essais sur le mouvement ouvrier en France. 1901.

1900-ban alakult meg a *Magyarországi újjászervezett szociáldemokrata-párt*, mely főleg a mezőgazdasági munkáselemeket vonja körébe. 1907-ben kb. 50.000 tagot számlált.

Ujabb eredetű és ez idő szerint nem nagy jelentőségű még a *Keresztényszocialista munkáspárt*.

Ausztria. Nálunk a választói jog szűkebb kereteinél fogva a szocializmus a törvényhozásban, azt mondhatjuk, nincsen képviselve. Ausztriában 1907 óta erősen. A legutolsó választásnál a szociáldemokraták 1,041.948 szavazatot kaptak. A keresztényszocialisták 722.314-et. Az előbbieknél 87, az utóbbiaknak 96 képviselőjük ül az alsóházban,¹

¹ E pont egész anyagára vonatkozólag sok érdekes közelebbi adat olvasható *Ferenczi derék magyar munkájában is: Sztrájk és szociálpolitika. I. Budapest, 1907.*

Ysu. 9/16

sz
da
m
ha
a
2.
ne
töl
ma
ké
an
an
Cs
ha

lye
fö

kézi
egés
wiss
wiss
— C
1889.
meg
Bast
delle
kiad
(Már
része
und
4 k81
III. k

I. fejelet. Pénzügytan

Közháztartástan.¹

I. rész. Bevezetés.

1. §. Közháztartás és közháztartástan. A magánháztartás szükségletek fedezéséről gondoskodik bevételek szerzése által. Az állam gazdaságának, a közháztartásnak is ez a feladata. De a kettő különbözik egymástól. 1. A magángazdaság *alanya* és *célja* az egyén, aki magánháztartása által gondoskodik szükségletei fedezéséről. Az államgazdaságnál a közösség a cél. A szükségletek fedezéséről itt a közháztartás gondoskodik. 2. A *fedezendő szükségletek minősége és mennyisége* tekintetében is különböznek. A közháztartás nagyobb és tágabb hatáskörű, a fedezendő szükséglet több. 3. *Más a szükségletek fedezésének módja* az egyiknél és a másiknál. A magánháztartás magángazdasági módon szerez bevételeket. A közháztartás kényszerhatalmat gyakorolva az egyes magángazdaságoktól veszi el azt, amire szüksége van. A közháztartásnál is kiadásokról van szó, amelyeknek fedezése végett bevételekről kell gondoskodni. Csakhogy a közháztartásnak szoros jellemzőjévé vált a kényszerhatalom.

A közháztartástan azon célszerű módokat határozza meg, amelyek szerint a kényszerhatalommal bíró, szervezett közháztartás létfeltételeiről gondoskodik javak beszerzése és felhasználása által.

¹ A Társadalmi Gazdaságtan I. §-ában említett gyűjteményes munkák (Schönberg kézikönyve, különböző szótárak) idevonatkozó kötetein, ill. cikkein kívül a közháztartástan egész anyagát felfelelő, jó áttekintést nyújtó munkák: Vocke: Die Grundzüge der Finanzwissenschaft. Leipzig, 1894. (Jó bevezető, részletes tanok nélkül.) — Eheberg: Finanzwissenschaft. 9-te Aufl. Leipzig, 1908. (A közháztartástan egész anyagának jó, rövid foglalata) — Cohn: System der Finanzwissenschaft. (System der Nationalökonomie: II.) Stuttgart, 1889. — Heckel: Lehrbuch der Finanzwissenschaft. I. Leipzig, 1907. (Csak az I. kötet jelent meg.) — Leroy-Beaulieu: Traité de la science des finances. I—II. 6-ik kiad. Paris, 1899. — Bastable: Public Finance. 3-ik kiad. London, 1903. — Cossa: Primi elementi di scienza delle finanze. 7-ik kiad. Milano, 1901. — Mariska: Az államgazdaságtan kézikönyve. 5-ik kiadás. Budapest, 1905. — Földes: Az államháztartástan (pénzügytan). Budapest, 1900. (Már inkább tudományos munka, mint tankönyv. Különösen önálló kutatáson alapuló részeit igen jelesek.) — A modern pénzügyi tudomány alapvető munkája Wagner: Lehr- und Handbuch der politischen Oekonomie. IV. Hauptabtheilung: Finanzwissenschaft. 4 kötet. (A 3. kötetnek pótfüzete van.) Leipzig, I. k. 3. kiad. 1883., II. k. 2. kiad. 1890., III. k. 1889., IV. k. 1901., a III. k. pótfüzete 1896.

W.
Mi a külön-
ség a magán-
és a közház-
tartás között?

A közház-
tartás és

A közház-
tartástan fo-
galma,

rendszer,

A közháztartástan anyaga öt részre szakad: 1. A közkiadások tana, mely némileg túlvág a pénzügytan keretén és a közigazgatástan körébe tartozik. Mégis nem lehet a közkiadások tárgyalását sem a pénzügytanból kizárni. A közháztartás ugyanis bevételeit kiadásaihoz szabja; tudnia kell tehát szükséges kiadásainak mennyiségét és minőségét. 2. A közbevételek tana, mely a szűkebb értelemben vett pénzügytan. A 3. a közhitel tana, minthogy a közháztartás kiadásai fedezésének sajátos módja a közhitel igénybevétele. 4. A közháztartás alaki rendjéről szóló rész az alkotmányos, a parlamentáris kormányzatu államok ellenőrző szervezetét, ennek működését vizsgálja. Az 5. a községi autonomia háztartásáról szól.

elnevezése,

A külföldi nyelvek tárgyunkat a *financiák* tudományának mondják. Nálunk először *pénzügytannak*, majd újabban *államháztartástannak*, *államgazdaságtannak* nevezték. Ezek az újabb elnevezések sem pontosak, mert tudományunk magában foglalja a község, a tartomány, az állam, a birodalom stb., szóval a kényszerhatalommal rendelkező összes közületek háztartásáról szóló ismereteket. Ezért neveztük mi *közháztartástannak*.¹

rokon- és segéd tudományai,

A közháztartástan a közkiadásokról szóló tanai révén a *közigazgatástannal*, a közháztartás alaki rendjét tárgyzó része kapcsán pedig az általános *bölcséleti államjogtannal* és az egyes közületek *közjogát* ismertető tudománnyal áll közeli rokonságban. Használja segéd tudományul a *történelmet*, a *statisztikát*, a tételes *pénzügyi jogokat*, a *politikai számtant*. De mindannyi között a *társadalmi gazdaságtan*hoz áll a legszorosabb viszonyban. Ez természetesen. A közháztartásnak sem szabad a helyes gazdálkodás elveit figyelmen kívül hagyni, mert nem célja, hogy jövedelmi forrásait kiszíva, azokat betömje, de hogy azoknak és így közvetve saját magának létalapját is növelje. Hogy ezt mikép tegye, azt épen a közigazdaságtanból tanulja meg a közháztartás.²

története.

2. §. A közháztartástan története. A közháztartástan az állami étellel együtt fejlődik. Az állam fejlődésével nő háztartása; ugyanebben az arányban szaporodnak pénzügyi kísérletei és az ezekből levont, vagy ezek mellett önállóan keletkezett elméletek.

Görögök, rómaiak.

Egyes görög írók, mint *Aristoteles*, *Xenophon* a közháztartásra vonatkozó nézeteiket is közlik irataikban, sőt az utóbbinak egy külön munkája is szól az *athéni közjövödelmekről*. A rómaiak államjogi írói is foglalkoznak elvétve a közháztartás kérdéseivel.

Középkori írók.

A középkor írói közül a XIII. században élt *aquinói szt. Tamás* említendő. Tanácsai, melyeket a fejedelmeknek ad, arra mutatnak, hogy az ő idejében a közkiadásokat a fejedelmi birtokok jövedelmeiből már nem lehetett fedezni, hogy a fejedelmeknek már adókhöz kell nyúlniok. Az egy századdal később élt *Petrarca Ferenc* ezen adók miként való igazgatásáról beszél.

¹ A közháztartástan tudományát mély alapokon építi fel Sax: *Grundlegung der theoretischen Staatswirthschaft*. Wien, 1887.

² A közháztartástan irodalmát 1902-ig feldolgozta *Stammhammer*: *Bibliographie der Finanzwissenschaft*. Jena, 1903.

Mihelyt a mai értelemben vett állami élet, bár csak csirájában kialakult, már a pénzügyekkel is tudományosabban foglalkoznak. Így a középkor vége felé Német-, de különösen Olaszországban, egyes kis államokban, a városi köztársaságokban, melyek közhasznú intézményeket létesítenek, hivatalnokokat alkalmaznak, hadseregeket tartanak. Mindehhez pedig pénz kell, adókra van szükség. Itt idővel már nem oly idegen az adó fogalma, mivel a nép hatásaival megismerkedik; sőt egyes demokratikus köztársaságok a progresszív adóztatásig jutnak. Ily viszonyok mellett természetes a mélyebbre ható fináncgondolkodás. A XV. század nevezetesebb írói, *sienai Bernát, Caraffa, Palmieri, Guetti, Giucciardini, Macchiavelli*, átmenetet alkotnak az ókor és a középkor első századainak kevésbé tudományos tapogatózásai és az újkorral kezdődő komolyabb pénzügytani irodalom között.

Az újkor elején Európa gazdasági és állami élete megváltozik. A központosított állami hatalom növekszik, ami a közkiadások növekedését is okozza. Ez a változott kor már a mai értelemben vett állami bevételeket követel, amelyeket az uralkodók államjavakból, vámokból, adókból iparkodnak meríteni. A gyakorlati élet ilyen alakulásának hű tükré *Bodin Six livres de la République* c. munkájának (1576) 6. k., 2. fejele. A növekedő közszükségletek fedezésére hét módot sorol fel; nevezetesebbek az államjóságok, a be- és kiviteli vámok, az egyenes adók. De az adóztatáshoz szerinte is csak kivételes esetekben nyúlhat a fejedelem. Ilyen esetben is általános, méltányos adózást kíván. Találkozunk nézeteivel az olasz *Boterónál*, a német *Obrechtinél*.

Erdős lépéssel viszik tovább tudományunkat az angol morálfilozófusok, kik az adózást arányossá akarják tenni, s erre a fogyasztási adókat találják különösen alkalmasnak. *Hobbes, Petty és Dudley North* irnak a XVII. században e szellemben. *Locke* már (a fiziokratákra emlékeztető egyedüli földadót javasol. A holland írók közül ez időben szerepelnek *Boxhorn és Delacourt János*.

A XVII. század német írói közt *Bezold* már szakít az államjavakra vonatkozó régi felfogással. Hasonló szellemben irnak *Bornitius és Schneidewin*. Utánok jön *Klock Gáspár*, Németországban a pénzügytan megalapítója. Egy adórendszer sovány vázlatát is nyújtja, de azért ő is csak szükséges rosszát lát az adóztatásban. A német pénzügytani irodalom fellendülése a *kameralisták* korával függ össze. A XVII. század vége felé a közigazgatás az állami funkciók nagy csoportját vona működése körébe és ezek miként való intézését tanították a kameralisták. Pénzügyi elveik is voltak; a közjövédelmeket köz- vagy magánjogi jellegük szerint osztályozták. A közkiadások címe alatt a közigazgatás minden ágával foglalkoznak. Nevezetesebb kameralisták *Seckendorff, Conring, Becher és Schröder*. *Pufendorf* is hirdeti az adó jogosultságát, mikor azt biztosítási díjnak tekinti.

A XVII. század pénzügytani irodalmát a németeknél legméltóbban *Justi* képviseli. *Sonnenfels* *Justi* csapásán halad tovább, de munkáin az angolok hatása is meglátszik.

A francia pénzügytani irodalom története mélyen össze van szövődve a politikai viszonyokkal. A francia írók egyszerűséget és arányosságot akarván az adózásban teremteni, mind pártolnak egy olyan adót, minőt a XVIII. század első felében a francia *elöltti francia és olasz irodalom*.

század elején *Vanban* dime royalnak nevez s mely minden, különösen földjövédelmet 10% adóval sújt. *Boisguillebert* a taille általánosítását kívánja. *Melon* alacsony, lehetőleg mindent érintő, határozott adót kíván. *Montesquieu* kimutatja, hogy az állami bevételek minősége az állam alkotmányával függ össze, mely tételével a XIX. század pénzügytani irodalmának is irányt szabott. Híres az adókra vonatkozó biztosítási elmélete.

Az adórendszer egyszerűsítése lebeg az olaszok szemei előtt is. Ily szellemben irnak a XVIII. század első felében *Pascoli* és *Bandini*, közepe táján *Broggia*.

A fiziokraták.

Franciaországban a XVIII. század második felében író ekonomisták a fiziokrata egyetlen földadó eszméjét hirdetik. Az adórendszer óhajtott egyszerűsítését is arra az alapfelfogásra építették, hogy csak a föld tud új értéket előállítani. Adótanukat legtisztábban *Quesnay* munkáiban látjuk. *Mirabeau* fogyasztási adókat s bizonyos osztályadót is javasol. *Turgot* gyakorlatilag akarta a fiziokrata tanokat alkalmazni. Az 1789–1791. tartó francia alkotmányozó gyűlekezet *Dupont de Nemours* kezdeményezésére foglalkozott a föld tiszta hozadékára eső adó eszméjével.

Smith és elődei.

Mikor Franciaországban a fiziokratizmus virágzik, Angliában már hódít az új közgazdasági irány, mely Smithben csak rendszerezőre vár. De azért még a merkantilizmus sem halt ki. A legnagyobb, de utolsó merkantilista, *Sir James Stewart*, a fogyasztási adók híve. Ama közgazdasági irodalom pénzügyi nézeteit, mely az angol erkölcsbölcseletből fejtett ki, legszöbben *Smith Ádám* fejtette ki. De közvetlen előzői is voltak. Kortársa és barátja, *Hume* essay-i közül egyet az adózás, egyet az állami adósságügy fejtegetésének szentelt. Amint *Smith* közgazdasági elméletein is megérzik *Hume* hatása, úgy pénzügytani elméletei is befolyással voltak rá. *Hume*, mint az addigi angol írók is, különösen alkalmasaknak tartja a fogyasztási és fényűzési adókat, mivel ezek legkevésbé terhelik a népet, többé-kevésbé önkénteseknek látszanak és csak apránként fizetődnek. *Smith Ádám* a *Wealth of Nations* V. könyvében beszél a „fejedelem vagy az állam jövedelmeiről”. Miután a szükséges állami kiadásokról (honvédelem, igazságszolgáltatás, közintézmények, civilliszta) szólt, a bevételek osztályozására tér át. Ezek államjavakból, de főleg adókból meríthetők. A jövedelem járadékból, nyereségből vagy munkabérből ered; az adót is ezekből kell fizetni. Ennek megfelelően a következő adókat említi: föld- és házádót, mint járadékadókat, tőkejövedelmi adót és munkabér-adót. Egyéb elvek szerint szedett adók közül a fejadókat és a fogyasztási adókat tárgyalja, ez utóbbiak közül a fényűzési adókat pártolja. Mint a fogyasztási adók egyik beszédési módját említi a vámokat, melyeket helyes kezelés mellett megfelelőeknek talál. A fogyasztási adókat azonban, mint az iparos-munkára rótt adókat, károsaknak tartja. Az államadósság ügyével is foglalkozik, de ebbeli fejtegetései nem állanak az adókról szóló rész magaslatán. *Ricardo* különösen a nemzeti jövedelem eloszlásának az adózással való összefüggését vizsgálta. *Mc. Culloch* számottevő működése mellett *John Stuart Mill* emelkedik ki az angol pénzügytani írók közül. Tagadja az adózásban rejlő ellenszolgáltatás elvét. Azt tanítja, hogy az adózás egyenlősége ama teher egyenlőségében rejlik, melyet az adó az egyénekre rór.

Ricardo és Mill.

A német kameralisztikára a pénzügytan terén is nagy hatása volt *Smith hatása* Smithnek. Smith hatása alatt válik ki a közgazdasági szempontból jelenté- *a német* telen kamarai tudományból a társadalmi gazdaságtan és kel életre másfelől *irodalomban.* a pénzügyi tudomány. E fejlődés képviselői a XIX. század első felében *Krug, Krehl, Fulda, Schmalz, Lotz, Behr, Bergius* s a Smith-t utánzó kame-
ralisták typusa, *Jacob*, majd *Malchus. Soden* már némileg eltér Smith irányától.

A német pénzügyi tudomány fellendülésének előhírnökei *Nebenius* és *A mai német,* *Hoffmann*, kik monografiáikkal azt a kort jelzik, mely *Rau* nevével indul meg. *Rau* pénzügytani munkája méltóan nyitja meg a kiváló német kézikönyvek sorát. A pénzügyi igazgatástan terén jeleskedett az osztrák *Hock*. Vele átlépünk a XIX. század második felébe, amikor *Umpfenbach, Stein, Schmoller, Zeumer, Voeke, Böckh, Schönberg, Neumann, Scheel, Eheberg, Sax, Cohn, Bilinski, Heckel* irnak. Legnagyobb részük, különösen az újabbak, a mindinkább erősödő szociálpolitikai felfogás híve. Különösen *Wagner* ennek az irányzatnak lelke, aki hatalmas tankönyvével vezérlő szerepet játszik a német irodalomban.

Az angol nemzet volt a klasszikus közgazdaságtan megteremtése által *angol és* a modern pénzügytannak is úttörője. *Mill* után *Bastable* lakönyvén kívül *amerikai,* már inkább csak monografiákkal találkozunk. (*Noble, Wilson, Nicholson, Jevons, Dudley Baxter, Cliffe-Leslie, Thorold-Rogers, Palgrave.*) Az amerikai irodalom nevesebb képviselői: *Seligman, Adams, Ely, Ross, Rosewater.*

A francia irodalom a pénzügytan terén is a smithianizmus hatása alá *francia,* kerül. Ezeket az eszméket különösen *Say* hirdeti. Egyéb írók: *Canard, Cournot, Bailly, Vuitry, Clamageran, Stourm, de Parieu, Vignes, Audiffret, Léon Say, Garnier. Leroy-Beaulieu* jeles munkáját (1877), magyarra Láng fordította.

Az olasz pénzügytani irodalom megtermékenyítésére különösen erősen *olasz és* hatott a német tudomány. Nevezetesebb írók: *Cagnazzi, Fuoco, Bianchini, Messedaglia, Petitti, Minghetti, Scialoja, Cossa, Ricca Silerio, Viti de Marco, Luzzati, Pantaleoni* stb.

Hazai irodalmunk új keletű. Az úttörők közt említendők *Széchenyi, magyar tuda-* *Kossuth, Dessewffy.* Az első rendszeres pénzügytani munka 1862-ben látott napvilágot *Karvasy Ágoston* tollából. 1863-ban jelent meg *Kauz Gyula*, 1868-ban *Matkovits*, 1871-ben *Mariska* pénzügytana; 1885-ben e szerző Államgazdaságtana, 1900-ban *Földes* Államháztartástana. *Mariska* dolgozta fel először a magyar pénzügyi igazgatási jogot.¹

¹ Az általános áttekintést nyújtó munkák gyanánt felsorolt művek idevágó részei. Majd mindegyik tartalmaz hosszabb-rövidebb történeti áttekintést, különösen *Wagner*: id. m. I. 27–51. II. — A Társadalmi Gazdaságtan irodalmával foglalkozó történeti munkák a közháztartástan fejlődését is feltüntetik. — *Eheberg*: Geschichte der Finanzwissenschaft. Hdwb. d. Staatsw. III. 1014–1034. II. — *Navratil*: Az államgazdaságtan története. Közg. Lexikon I. 132–138. II. (A szöveg e cikk rövid kivonata.) — *Geffken*: Wesen, Aufgaben, Geschichte der Finanzwissenschaft. Schönberg's Handbuch der polit. Oekon. — *Stein*: Zur Geschichte der deutschen Finanzwissenschaft im 17. Jahrhundert. Finanzarchiv. I. kötet. 1884.

II. rész. A közháztartás alaki rendje.¹

A költségvetés fogalma,

3. §. A költségvetés. Azt a számszerű összeállítást, mely az állam, ill. köztisztület háztartásának egy következő, meghatározott tartamu időközben valószínűleg elérendő bevételeit és előreláthatólag teljesítendő kiadásait rendszeresen feltünteti és ennyiben az állam vagy köztisztület tervezett munkásságának is programját adja, állami, közügyi stb. költségvetésnek mondjuk. A költségvetés szó helyett nálunk is használatos az idegen származásu budget szó (bouge, bougette, francia szó = bőrtáska).

jelentősége.

Költségvetésről valamely háztartásban csak fejlett gazdasági és közjogi viszonyok között lehet szó. Pénzgazdaság kell hozzá. A naturálgazdaság a budget számszerűségét nem bírná meg. Amint fejlett közjogi viszonyokat kíván, úgy egyúttal az alkotmányosságnak, a parlamentarizmusnak is legerősebb támasza. A költségvetés a kormányzat és igazgatás irányításának és ellenőrzésének eszköze a parlamentek kezében.

A közháztartás mérlege.

A közháztartásnál a bevételeknek és a kiadásoknak egyensúlyban kell lenniök. A magánháztartás fölösleget igyekszik elérni. A közháztartásnak, mely bevételeit jórészt magángazdaságoktól kényszer útján kapja, nem szabad ezeket a szükséglet mérvén túl megterhelni.

A fölösleg.

Ha bevételek és kiadások fedezik egymást, a háztartás mérlege, melyet először a költségvetés tüntet fel, egyensúlyban van. Ha a bevételek felülmúlják a kiadásokat, fölöslegről, ellenkező esetben hiányról (deficit) beszélünk.

Fölösleg a költségvetésben, különösen ha évekig tart, a helyes pénzügyi politika alapelveinek figyelembe nem vételére, ugyanilyen a zárószámadásban hibás költségvetésre és tervszerűtlen gazdálkodásra vall. Mindkettő azért is vészes, mert könnyen téves, túlzó felfogást kelthet az ország pénzügyi erejéről.

¹ Heckel: Das Budget. Leipzig, 1898. — Stourm: Le budget, son histoire, et son mécanisme. Paris, 1889. — Guyot: Le budget. Paris, 1889. — Willgren: Das Staatsbudget, dessen Aufbau und Verhältniss zur Staatsrechnung. Helsingfors-Berlin, 1899. — Schanz: Budget. Hdwb. d. Staatsw. II. 1138—1164. II. — Bastable: id. m. 725—769. II. — Földes: id. m. 21—55. II.

Közjogi szempontból különösen Gneist: Budget und Gesetz. Berlin, 1867. — Seidler: Budget und Budgetrecht. Wien, 1885. — Jellinek: Budgetrecht. Hdwb. d. Staatsw. II. 1164—1179. II. (Ugyanitt I. a további irodalmat). — Laband: Das Budgetrecht nach den Bestimmungen der preussischen Verfassungsurkunde. Berlin, 1871. — Hänel: Das Gesetz im formellen und materiellen Sinne. Leipzig, 1888. — Nagy: Magyarország közjoga. (Államjog.) 6-ik kiadás. Budapest, 1907.

A hiány a közháztartásnál is baj. A *pénztári hiány* a kiadások és bevételek időpontjainak különbözőségéből származik. Átmeneti jelenség. Amennyiben egy pénzügyi időszak keretén belül kiegyenlíthető, a háztartás látható rendjét nem is érinti; csak a pénzügyi igazgatást érdekli. A *tulajdonképeni hiánynál* a bevételek nem fedezik a kiadásokat. Ha ez már a költségvetésben fel van tüntetve, *költségvetési*, ha csak a végleges eredmények mutatják, *zárszámadási hiányról* beszélünk. Itt válik valóra a tulajdonképeni hiány. A tényleges hiány legkomolyabb faja a rendes szükségleteknél mutatkozik. A *múlt hiány* kevésbé komoly baj, mint az *állandó (chronikus) deficit*. Így nevezzük a hiányt, ha a pénzügyi időszakok hosszabb során keresztül jelentkezik. Az ilyen hiány a közháztartás berendezésének gyökeres javítását kívánja.

A hosszabb időre szóló *pénzügyi tervezet* magában foglalja a köztisztviselő pénzügyi politikájának a belátható jövőben követendő irányelveit és megvalósítandó feladatait. A budget ezzel szemben az általános pénzügyi tervezetnek pénzügyi időszakról időszakra való megvalósítása. Az *általános pénzügyi tervezet* a pénzügyi politika egész terére kiterjed. Ilyennel hívják életre a nagyobb pénzügyi, pl. adóügyi, vagy pénzügyigazgatási reformokat. *Részleges pénzügyi tervekkel* a közadósságügy terén találkozunk a törlesztési tervekben.

Pénzügyi tervezet.

A költségvetést rendszeren egy évre állapítják meg. Ez az időtartam a *pénzügyi év*. A modern államok változó, gyorsan növekvő szükségleteinek ennél hosszabb pénzügyi időszak nem felel meg. Régebben a költségvetést hosszabb időre állapították meg. Bajorország (1868-ig 6 év), Szászország, Württemberg (1873-ig 3 év), Baden költségvetései ma is két évre állapítatnak meg. Hesse három évre. A kormánynak szabadabb keze van, ha a budget hosszabb időre szól.

A pénzügyi időszak.

A pénzügyi év több államban összeesik a naptári évvel. Így Ausztria, Bajorország, Belgium, Franciaország, Görögország, Magyarország, Németalföld, Oroszország, Svájc, Svédország, Közép- és Dél-Amerika legtöbb állama.

A *költségvetés még azon pénzügyi év előtt emelkedjék törvényerőre, amelyre vonatkozik*. Ha a pénzügyi év január 1-én kezdődik, az ősszel kezdődő ülésszakok és a hosszúra nyúló viták miatt a költségvetés az előző esztendőben rendszeren nem készül el. Ennek szem előtt tartásával tette át több állam a pénzügyi év kezdetét *áprilusra vagy még későbbre*. A német birodalomban, Poroszországban, Württembergben, Angliában 1877 óta a pénzügyi esztendő

április 1-től március 31-ig tart. Brazília, Kanada, Norvégia, Spanyolország, Portugál, Olaszország, (1884 óta), az Északamerikai Egyesült Államok, Mexiko és Japán pénzügyi éve július 1-én kezdődik.

Ha a költségvetés nem készül el idejére, a *prorogatio* valamint a *douzièmes provisoires* rendszere van hivatva segíteni. Az előbbinél az előbbi évi budget értelmében kormányoz a kormány tovább; az előző budgetet a következő évre átviszik, „prorogálják”. Az utóbbinál egyes hónapokra szavazzák meg a bevételeket és kiadásokat, vagy az előző költségvetés értelmében (pl. a nálunk ú. n. „indemnity”), vagy módosításokkal.

A költségvetési hitel és az átruházás.

Ha a költségvetés meg van szavazva, annak tételeit a pénzügyi kormányzat oly reá bizott összegeknek, oly hiteleknek tekinti, melyeket a költségvetésben jelölt célokra kell felhasználnia. Azokat egymás között sem ruházhatja át, vagyis az egyik tételnél elért megtakarítást más, bár a költségvetésben előforduló tételre nem fordíthatja. Ha ez meg volna engedve, a költségvetés rendelkezései jelentőségüket veszítenék. Ezért a korlátlan átruházási jog ki van zárva. Viszont a kisebb tételek közt az átruházás szabadságát célszerűségi tekintetek indokolják. Nálunk a költségvetési törvény fejezetei, címei vagy rovatai körül csak annyiban lehet helye átruházásnak, amennyiben a törvény ezt kifejezetten megengedi. Az alrovatok és a tételek között az átruházás meg van engedve.

Pótkézelés.

Nincs helye a hitelátruházásoknak az egymásra következő pénzügyi időszakok között sem. Sokszor azonban lehetetlen az illető évre megszavazott költségeket a pénzügyi év végéig felhasználni. Az állam pl. vasuti kocsikat rendelt, de ezek csak a következő pénzügyi időszak elején szállíthatnak és csak ekkor fizethetők ki. Ilyenkor szükség van arra, hogy a mult évben megszavazott hitel a folyó évben használtassék fel. Ezen segít a *système d'exercice*, mely szerint az egyszer megszavazott költségeket a kormány bármikor felhasználhatja. (A *système de gestion* szerint a megszavazott hitelek az illető év végén túl igénybe nem vehetők.) Nálunk „a költségvetési évet követő március hó végéig ki nem utalványozott hitelmaradvány elévül és a törvényhozás újabb felhatalmazása nélkül azontúl fel nem használható.” Ez a három hónap a pótkézelési időszak.

Póthitel, rendkívüli hitel.

Ha akkor köszönt be valamely kiadás szüksége, mikor a költségvetés már meg van szavazva, a kormány a parlamenttől

pót-, ill. rendkívüli hitelt kér. Az előbbi, ha az ill. kiadási tétel már bent van a költségvetésben, de elégtelennek bizonyul; utóbbit, ha új hitelről van szó. Ha a kiadás oly sürgős, hogy ily hitelkérésre nincs idő (pl. a parlament nincs együtt), a kormány saját hatáskörében intézkedik; de ekkor kötelessége a legközelebbi lehető alkalommal utólagos felmentést, *indemnity*-t kérni.

Indemnity.

A költségvetés legyen: 1. teljes, azaz minden kiadás és bevétel fel legyen benne tüntetve; 2. pontos és megbízható, azaz a tételek lehetőleg tökéletes valószínűséggel állíttassanak be. (Összeállíthatók a tételek az előző év eredményei, bizonyos elfogadott százalék arányában való növekedés, végre az utóbbi évek átlaga alapján. A két utóbbi rendszer kombinálása a legjobb); 3. áttekinthető, vagyis kellőleg tagozott, de mégis egységes. E követelmény a költségvetés külalakjának egységes, könnyen kezelhető voltát kívánja.

Milyen legyen a költségvetés?

A kiadások és bevételek teszik a költségvetés két főrészét. A különböző igazgatási ágazatok folytán azonban a fő-költségvetés, az általános államháztartási költségvetés mellett mellék-költségvetések is állanak fenn (pl. valamely állami kezelés alatt álló alap költségvetése). Vannak olyan különös költségvetések is, amelyeknek csak végeredményei szerepelnek a főköltségvetésben, pl. nálunk a közösügek költségei. Ez a költségvetés teljességét rontja.

A költségvetés tagozata.

A budget készíthető a netto- és a brutto-budget elve alapján. Az elsőnél az egyes igazgatási ágak, ill. intézmények tiszta pénzügyi eredménye van feltüntetve, tehát a kiadások a bevételek beszámításával, ill. viszont a bevételek a kiadások levonásával. A brutto-budgetnél ezek a beszámítások és levonások nincsenek keresztülvíve. Az ilyen budget tehát jobban magyaráz, az ellenőrzést könnyebbé teszi. Franciaországban 1818-ig, Angliában 1858-ig netto-budget volt szokásban. Nálunk az 1868. évi költségvetés netto-budget volt. Azóta minden budgetünk a brutto-budget elvét követi.

Netto- és brutto-budget.

A rendes budget azon bevételi és kiadási tételeket foglalja magában, amelyek rendszeresen időről-időre, vagy folyótóltagosan, vagy pedig mint előre látott és a pénzügyi tervezetben ilyen gyanánt fel is vett egyszeri tételek merülnek fel. Ezeknek az ellenkezői alkotják a rendkívüli budgetet. Ide tartoznának a tőkebefektetések, az ú. n. beruházások. A rendkívüli budgetek

Rendes és rendkívüli budget.

túltengése nem felel meg a helyes költségvetési és parlamentáris elveknek.

Az állandó és változó budget.

Az *állandó* (normális vagy *stabilis*) költségvetést egyszer és mindenkorra, vagy legalább hosszú időre (pl. egy uralkodó életére) állapítják meg, tehát ki van véve az időnkinti megszavazás alól. A *változó* pénzügyi időszakonként állapítják meg. A budgetnek változó és változatlan részre osztása folytán a parlamentnek nem kell évenként oly költségek vizsgálatával újra foglalkozni, amelyek egyszerre hosszabb időre is megállapíthatók a parlamentarizmus elvének sérelme nélkül (pl. civilista). De más célja is lehet e rendszernek. Ha pl. a hivatalnoki rendes fizetések, a főbb bevételek nem kerülnek évenkénti megszavazás alá, az állami élet rendes menete biztosítva van arra az esetre is, ha a költségvetés bármi okból nem jön létre. Persze ezáltal a parlament költségvetési joga csorbul.

Az állandó budget jellegzetes példája az angol *Consolidated Fund*. Némely jövedelmi forrásokat az angol törvényhozás már régebben állandósított, megnevezvén egyúttal azokat a célokat is, amelyekre az ezen jövedelmekből alkotott alapok (az Aggregate Fund, a General Fund és a South Sea Fund) fordítandók voltak. Ezeket az alapokat egyesítették később (1787) a Consolidated Fund-ban, melynek mai szervezetét 1854- és 56-iki törvények szabják meg. Ennek jövedelmeiből fedezendők és az évi megszavazás alól ki vannak véve: az államadósságok kamatai, a civilista (ott egy uralkodó élettartamára állapítják meg), a nyugdíjak, a bírák fizetése.

A tartalék-alapok.

Előre nem látható események a közháztartásban oly szükségletek fedezését tehetik szükségessé, amelyekre a budget készítésénél nem gondoltak. Ezeket oly összegekből fedezhetik, amelyeket tartalékalapok gyanánt vesznek fel a költségvetésbe. Régebben, mikor az államok budgetje kisebb volt, mikor a tartalékalap az egész budgettel inkább állhatott arányban, ezt az eljárást nem lehetett kifogásolni. Ma az államháztartás ily szükségletein kölcsönök felvételével segít. Sok állam megtartotta költségvetésében a tartalékalapokat.

A hadikincs.

Amint ma nem föltétlenül indokolt a tartalékalapok beállítása a költségvetésbe, úgy még kevésbé ajánlatos a kincsgyűjtés. A népek jóléte nem az államkincstár rendelkezésére álló nemes-éremnyiségtől függ. Káros hatása is van a kincsgyűjtésnek. Tökét von el a forgalomtól; a kormányt függetleníti a parlamenttől; az államesinyeket elősegítheti; mint a fegyverkezés állandó elősegítő eszköze, a szomszéd államokat is ilyen kincsgyűjtésre és nagy hadsereg tartására hívja fel stb. Azonban épen hadügyi szempontból sokszor igen nagy jelentősége van az államkincsnek. Az első mozgósítás költségei, mivel ilyenkor az állam igen nehezen kap kölcsönt, leg-

jobban a hadikinesből fedezhetők. Jó példáját mutatja ennek Poroszország az 1866-iki, még inkább 1870/71-iki háborúban.¹ 49

4. §. A költségvetési jog.² Mindegyik minisztérium az A költségvetés készítése. alája tartozó hatóságok előterjesztései és a saját tervei szerint elkészíti a maga igazgatási ágának költségvetési tervezetét. Ezeket a pénzügyminisztérium hozza egymással összhangba és ez arányosítja a kiadásokat a bevételekhez. Az így összeállított és indokolással ellátott költségvetési tervezet kerül tárgyalás A költségvetés tárgyalásának előkészítése, és megállapítás végett a törvényhozás, ill. annak alsóháza elé. A költségvetés tárgyalását a parlamentben vagy úgy készíthetik elő, hogy az egész ház bizottsággá alakul (Anglia), vagy úgy, hogy a költségvetést az osztályok tárgyalják, mikor a tárgyalásra minden osztály küld ki egy tagot (Franciaország), vagy úgy, hogy a költségvetést a pénzügyi bizottság tárgyalja (nálunk). Mérséklet, higgadság és tágabb körű, általánosabb szakismeretek mellett az angol rendszer a legelőnyösebb. Kevésbé művelt parlament mellett a pénzügyi bizottsági rendszer felel meg inkább a célnak.

A parlament költségvetési joga folytán a kormány kötelezve van a parlament által jóváhagyott módon vezetni az államháztartást E jog és az ezt kiegészítő zárszámadási jog által kényszerítő ellenőrzést is fejt ki a parlament a kormányval szemben. A költségvetési jog, ennek fejlődése.

A költségvetés megállapításának (az adók megszavazásának) joga régi eredetű. Nálunk I. Mátyás III. decretumának 11-ik articulusa (1471) mondja, hogy: „ne szedjen a király semminemű rovást az ország lakosaitól azok akarata nélkül“. Angliában ez a jog már a Magna Charta Libertatumban 1215-ben jelentkezik. Tökéletes elismerését és kifejezését az 1689-iki Bill of Rights-ben találja. Franciaországban az „états généraux“ rég gyakorolták. A kifejlődött központi hatalom elnyomta, míg 1795-ben a directorium alkotmánya elismerte. A belga alkotmány (1830) alaptétel gyanánt mondta ki a parlament költségvetési jogát, mely az azóta készült alkotmányok legnagyobb részébe is belekerült.

A költségvetés megállapításának joga magában foglalja a költségvetés megtagadásának jogát is. Ha a kormány nem tud költségvetésének többséget biztosítani, lemond. A költségvetés tárgyalása a kormány működésének, programjának bírálata. Meg nem szavazása a kormány programjának el nem fogadását jelenti. A költségvetés megtagadása.

¹ Alessio: La funzione del tesoro nello stato moderno. Padova, 1894.

² A közháztartás alakí rendjét tárgyaló irodalom bőven foglalkozik a költségvetési jog kérdéseivel; különösen figyelembe veendő itt az említett közjogi munkák. Jellinek: id. m. az egyes államok költségvetési jogának igen jó képét adja rövid történeti világításban.

Akik a költségvetést nem tartják *anyagi*, hanem csak *alaki törvénynek* (Laband), a költségvetés megtagadásához is másnemű jogi következményeket fűznek.

Az államháztartás mikénti vitele a költségmegtagadás esetén, vagy főleg akkor, mikor a költségvetés a tárgyalási szabályok kibuvóinak felhasználása (obstrukció) miatt nem jöhet létre, nehéz kérdés. Parlamentáris viszonyok mellett a kormány, ha nem szavazzák meg neki, ill. ha megtagadják tőle a költségvetést, lemond. Ha a kormány többsége biztos a parlamentben, és csak az obstrukció miatt nem jöhet létre a költségvetés, politikai körülményektől függ, hogy a kormány miként fogja fel helyzetét, mert a mai államok adórendszere (kiterjedt fogyasztási adók) úgyis illuzóriussá teszi az ex-lex állapot teljes respektálását. A továbbkormányzás jogosultsága ilyen esetben is közjogi vita tárgya. A kormány intézkedései szükségrendeleteknek volnának tekintendők. Alkotmányunkban, mely a törvényesen meg nem szavazott adók behajtását a törvényhatóságoknak megtiltja, vitás az ilyen szükségrendelet kibocsájtásának lehetősége.

A költségvetési jog megoszlik a parlament házai közt.

A *költségvetési jog gyakorlása* megoszlik a felső- és az alsóház között. Alkotmányos államokban parlamentáris rendszer mellett az alsóház, mint a népakarat közvetlenebb kifejezője, az állami ügyek intézésére döntőbb befolyást gyakorol. A felsőházak csak mint szükséges korlátozók szerepelnek. Elvileg egyenlő jog illeti meg a felsőházat, tényleg azonban ez kevésbé érvényesül. Nálunk is pl. a főrendiház is megszavazza a költségvetést. De ez az alsóháznál nyújtandó be. Mint ilyent csak a képviselőház tárgyalja. A főrendiház elé már csak törvényjavaslat formájában kerül. Az Egyesült Államokban, ha a senatus másodszor is visszaveti a költségvetést, a két házból közös bizottságot választanak az ellentét kiegyenlítésére. Franciaországban eldöntetlen a kérdés. Angliában olyan a helyzet, mint nálunk. Olaszországban a két kamarának egyenlő joga; Németalföldön, Belgiumban, Poroszországban a felsőháznak csak visszavetési joga van.

A parlament költségvetési jogát biztostító elvek.

A parlamentek költségvetési jogát megerősítik azok az *elvek*, melyek a budgetkészítés körül elismerésre találtak. Céljuk, hogy a kormányzat ki ne játszhassa a parlament költségmegállapító jogát. Ily elvek: ha a költségvetésbe új tételt akar a kormány beállítani, annak fedezete is kimutatandó. Új intézmények költségei, mely intézmények felállítása iránt a parlament még nem határozott, a budgetbe fel nem vehetők. Törvényt költségvetési törvényben módosítani nem lehet. Ingatlan-vagyon szerzéshez, elidegenítéshez külön törvény szükséges, stb.

A költségvetés megszavazása.

A parlament a költségvetést vagy *egészében*, *en bloc*, fogadhatja el, ill. utasíthatja vissza, vagy fejezetek, ill. címek, tételek stb. szerint szavazhatja meg. Ilyenkor a szavazatok *specializálásával* van dolgunk. Utóbbi esetben sok szavazás történik és

ezeknek összefoglalásával van az egész költségvetés megszavazva. Ez az összefoglalás az *appropriáció*, mely felhatalmazást jelent arra, hogy a megszavazott költségek tényleg a megjelölt célokra fordítottassanak. Nálunk *appropriáció* alatt lényegileg ugyanezt, formailag a költségvetésnek törvényjavaslat-alakba való öntését értik. Az *appropriáció*.

A szavazások specializálása megköti a kormányt. Az egészben való megszavazás tágabb kezet enged neki a költségek felhasználásában. A költségvetést megszavazó hatalmi tényezők régi kívánalma, hogy a megszavazott költségeket részletezzék. A túlságos részletezés azonban épen olyan hátrány, mint a részletezés teljes hiánya. Az előbbi a kormányból felelőtlen gépet csinál, az utóbbi az ellenőrzést teszi lehetetlenné.¹

5. §. A közháztartás ellenőrzése. A közháztartást az állam megnyilatkozott akaratának, a parlament kívánságának megfelelően kell vezetni. De nem kevésbé kíváncsok, hogy a közháztartás igazgatása is megfeleljen a hozzáfűzött kívánalmaknak, amit elsősorban a helyes számviteli elvek betartása biztosít. E kétféle kíváncsok a közháztartás folytonos ellenőrzését követeli. Különösen az államháztartásnál háromféle ilyen ellenőrzés van: 1. a *számviteli*, 2. a *közigazgatási* és 3. a *parlamentari* vagy *alkotmányos ellenőrzés*. Az első kettő a pénzügyi igazgatás, a harmadik a pénzügyi kormányzat ellenőrzésére szolgál, de a második készíti a harmadikat elő. A közháztartás ellenőrzése.

ad 1. A számviteli ellenőrzés előkészítője a *pénztár ellenőrzés* vagy *számviteli ellenőrzés*. Ennek során a felettes hatóság a pénztárak álladékát időnkint megvizsgálja, hogy megfelel-e az a könyvekben kimutatott összegeknek. A *számviteli ellenőrzés* azt nézi, hogy a közpénzek bevételezése és kiadása az általános utasítások vagy a különleges utalványrendeletek, mellékelt számlák szerint történt-e. *Elszámolási vizsgálatnak* is nevezik. A felelős számadó ellen irányul, ki egyúttal pénztárkezelő is lehet. A számviteli vizsgálat három részre szakad: a) a *számszerű ellenőrzés* a számadások helyességét vizsgálja; b) a *kezelési ellenőrzés* a kezelésnek a számlai és egyéb bizonyítékokkal való összhangját kutatja; a *formai ellenőrzés* azt nézi, hogy a számvitel, stb. során a fennálló szabályokat megtartották-e. Amennyiben az eddig említett vizsgálatok mindent rendben találtak, a hivatalnok megkapja a főmentvényt.

ad 2. A *közigazgatási ellenőrzés* célja megállapítani, hogy az állami pénzek a vonatkozó törvények, rendeletek vagy más szabályok szerint adattak-e ki. Tehát az utalványozó hatóságok A közigazgatási ellenőrzés.

¹ Jellinek: Der Anteil der ersten Kammern an der Finanzgesetzgebung. Tübingen, 1908. — Tomcsányi: A parlamentek költségvetési joga. Budapest, 1908.

ellen irányul. Szempontja a törvényszerűség és a célszerűség. Rendesen a *főszámvevő-szék* vagy *főszámvevő-kamara* teljesíti. Ez a hivatal, minthogy a kormány ellenőrzésére van hivatva, attól teljesen függetlenül szervezendő. A közigazgatási ellenőrzés magában foglalja a bevételek, a kiadások és az államvagyon igazgatásának ellenőrzését. Ez utóbbi célból is készül az *állami vagyonleltár*, mely beszámol az állam közigazgatási és pénzügyi természetű, ill. célú vagyonáról.

A közigazgatási ellenőrzés lehet a) *előzetes, utalványozási, visacontrol (contrôle préalable)*, vagy b) *utólagos control*. Az előbbi esetben minden utalványozás érvényéhez a főszámszék ellenjegyzése szükséges (pl. Belgiumban). Nehezen egyeztethető össze a szabadabb mozgást kívánó parlamentáris kormányzattal. Legtöbb helyütt (nálunk is) a *közigazgatási hatóságok mellé rendelt számvevőségekkel* kapcsolatos utólagos ellenőrzést alkalmazzák (osztrák-olasz rendszer).

Az alkotmányos ellenőrzés és a zárószámadás.

ad 3. A *parlament*i vagy *alkotmányos ellenőrzést* az állami számvevőszék közigazgatási ellenőrzése készíti elő. Ez készíti el ugyanis a *zárószámadást*, mely a költségvetés rendszere szerint készített kimutatás az elmúlt pénzügyi időszak háztartásának viteléről. A parlament elé terjesztetik, mely azt (esetleg a tárgyalás anyagát egy bizottság által készítettven elő) tárgyalás alá veszi. Amennyiben ennek során a zárószámadás rendben találattnak, a parlament megadja a felmentést a kormánynak.¹

III. rész. A közháztartás kiadásai.

A közkiadások fogalma.

6. §. Fogalmuk és osztályozásuk. A *közzükségletek* (állami, községi stb. szükségletek) kielégítésére szolgáló javak beszerzése, intézmények létesítése kiadásokat von maga után. E kiadásokat *közkidadásoknak* nevezzük.

Aszerint, hogy a közttestület feladat körét miként szabjuk meg, lesz a közkiadások köre és összege is nagyobb vagy kisebb. A kérdés tehát azon dől el: 1. hogy mit tekintünk a magán-szükségletekkel szemben, melyeket a polgárok társadalmi úton is kielégíthetnek, olyanoknak, amelyeknek kielégítését a kény-

¹ *Heckel*: Rechnungshof und Rechnungskontrolle. Hdwb. d. Staatsw. VI. 317–326. II — *Cörnig*: Darstellung der Einrichtungen über Budget, Staatsrechnung und Kontrolle in Oesterreich, Preussen, Sachsen, Bayern, Württemberg, Baden, Frankreich und Belgien. Wien, 1866. — Az államszámviteli kézikönyvek.

szerhatalommal bíró közületre bizzuk; 2. hogy a már közjelle-
gűeknek elismert szükségletek terjedelmét is mekkorára szabjuk.

Colbert állama a beavatkozás elvét megvalósító és hódító politikát követő állam volt. Itt sok ága volt a közszükségleteknek és azoknak mérve aránylag magas volt. A francia ekonomisták, kik a „laissez faire“ elvét hirdették, az állami feladatok körét szűkre szabták. Bizonyos feladatai az államnak azonban itt is lesznek. A gazdasági individualizmus nagy mestere, Smith Ádám, a közszükségletek négy fájáról szól, melyek megfelelő közkiadásokat vonnak maguk után: a hadügy, az igazságügy, némi közigazgatás (főleg közlekedés és nevelésügy) és az államfő méltóságának érvényre juttatása. A mai kulturállam egységes, nagy terjedelmével, megszorodott és még mindig növekvő népességével, óriási feladatkörével, az igazgatási ágazatok igen nagy hálózatát és az ezekkel járó nagy kiadásokat teremtette meg.

Az államok kiadásai így alakultak:

	a XIX. század közepén	1907-ben	
Anglia	50	198 millió	£
Ausztria	163	2072	„ K.
Északamerikai Egyesült-Államok	39	736	„ \$
Franciaország	1450	3834	„ fr.
Olaszország	800	1946	„ l.
Oroszország	260	2499	„ rub.
Poroszország	282	3200	„ M.

Magyarország kiadásai voltak:

1868-ban ... 270 millió K. 1908-ban ... 1397 millió K.

E pénzben kifejezett összegek nagymérvű emelkedése összefügg a pénz értékének csökkenésével, ill. az árak emelkedésével is.¹

1. Fejlett pénzgazdaság mellett a közszükségleteket pénzben állapítják meg, a kiadásokat is pénzben teljesítik. De még ma is mutatkoznak néha *természetbeni kiadások*, mikor azok, kiket az állam kiadásaival jutalmaz, nem tudnák szükségleteiket a pénzben kapott jutalommal kellően vagy legalább nem oly jól fedezni, mint a természetben élvezettel (pl. a hivatalnokoknak az állam által nyújtott természetbeni lakások).

2. A közkiadások *dologi*ak vagy *személyiek* aszerint, amint az a szükséglet, melyet a kiadással fedezni akarunk, dologi vagy személyi. A dologi szükségletekkel függ össze a) az állami beszerzések, a személyiekkel b) a hivatalnokok javadalmazásának kérdése.

¹ Az általános áttekintést nyújtó munkák mindegyike foglalkozik a közkiadások tanával. Különösen bőven Wagner: id. m. I. kötet: Der Finanzbedarf. 336–470. II. — Schäffle: Zur Theorie der Deckung des Staatsbedarfs. Zeitschrift f. d. ges. Staatsw. 1883–4. — Statisztikai feldolgozás Zahn: Die Finanzen der Grossmächte. Eine internationale finanzstatistische Untersuchung. Berlin, 1903. 19–30. II.

Fejlődésük.

Pénzbeli és természetbeni kiadások.

Dologi és személyi kiadások.

Az állami beszerzések.

a) *Dologi szükségleteit* az állam ma túlnyomóan az egyes magángazdaságoktól vétel útján szerzi be. Az állam maga nem igen új termelő foglalkozást. Ez tulajdonképeni feladatától vonná el. Rendesen drágábban is vállalkozik. A modern államok e szabálytól csak fontos közérdekek miatt térnek el. (Államnyomda, ágyúgyarak.) Mikor az állam magánvállalkozóktól szerzi be szükségleteit, saját, de a hazai közgazdaság érdekeit is szem előtt kell tartania. Az előbbiek védelmére olosóságról, tehát kellő versenyről (*pályázatok*) kell gondoskodnia; az utóbbiak céljából a hazai ipart kell pártfogolnia a külföldivel szemben (*közszállítások*).

A hivatalnokok javadalmazása.

b) *Személyi szolgálatokra* irányuló szükségleteit a közház-tartás jórészt fizetett *hivatalnokokkal* elégíti ki. Ezek javadalmazása teszi ki a személyi közkiadások összegét. Az állam ma már nagy igazgatási gépezetét nem láthatja el nobile officiumot teljesítőkkal, hanem csak fizetett alkalmazottakkal, kiknek az állami szolgálat életpályájukká lesz. Tekintettel arra, hogy az állam legfontosabb érdekei függenek az alkalmazottak szolgálatainak minőségétől és hogy az alkalmazottak életpályája az állam által nyújtott ellenszolgáltatásoktól függ, igen fontos a tisztviselők miként való javadalmazása. A tisztviselő fizetése az állam irányában teljesített munkájának bére. De a rendes munkabértörvény alkalmazását a fizetés magasságának megállapításánál több körülmény kizárja. A fizetés magasabb voltát indokolják a tisztviselő által teljesített munka igen magas termelő költségei (előkészület, nevelés) és az államhivatali állásokkal járó magasabb életmód költsége. Viszont aránylag kisebb voltát is indokolják az állami hivatallal járó nagyobb tisztelet, kilátás címekre, kitüntetésekre, nyugdíjképeség, stb. Tényleg az államok ez utóbbi körülményeket nagyon figyelembe veszik.

Az államhivatalnokok sokféleképen fizethetők. (*Fokozatos, időszakos előléptetés, korpótlékok rendszere*, stb.) Fizetésük egy részét *nyugdíjakra* fordítják. Hogy az így visszatartott részleteket az állam, alapszerűleg külön vagy a többi állami pénzzel együtt kezeli-e, részletkérdés. Az állami pénzkezelés egységének követelménye inkább az utóbbi módot ajánlja. A törzsfizetés és az azokhoz járuló különböző, *működési, személyi, drágasági*, stb. *pótlékok* mellett az államszolgálat rendje rendesen ismeri a *várakozási illetményt* ideiglenes elbocsátás esetére, az *özvegyi nyugdíjat* és a hátrahagyott gyermekek *nevelési járulékait*; ez utóbbiakat, mint az előbbieket is csak bizonyos feltételek (megfelelő szolgálati, házassági idő, gyermekek kora, stb.) mellett. Mindezeknek rendszerét a hivatalnokok egyéb jogaival

és kötelességeivel együtt pontosan megállapítani a helyes *közzszolgálati pragmatika* feladata.

Kevés, de jól fizetett és jól használható munkaerőre van szükség. Ezeknek olyan anyagi és erkölcsi jutalmazást kell adni, hogy egész erejüket hivataluknak szentelhessék és ne kelljen sem anyagi szükségleteik fedezésére, sem egyéni ambíciójuk kielégítésére mellékfoglalkozás után nézniök.

3. *Rendes kiadás* az, mely az államháztartás rendes menetéből folyik, mely pénzügyi időszakonként előfordul, vagy mely a pénzügyi tervben szerepelt, így tehát az évi költségvetésbe is belekerült (itt inkább: *előrelátható — előre nem látható kiadás*), vagy amely gazdasági és így közvetve pénzügyi hatását is az illető pénzügyi időszakon túl nem érezteti (Vocke). A *rendkívüli kiadás* ennek az ellenkezője. Rendezett közháztartásban minden kiadásnak megfelelő természetű bevétellel lehet csak helyesen eleget tenni.

Rendes és rendkívüli kiadások.

4. A pénzügyigazgatás, mikor a közháztartás szükséges bevételeiről gondoskodik, maga is költségeket okoz. Ezek az államháztartás *igazgatási költségei*. A pénzügyi hivatalnokok fizetése, e hivatalok dologi kiadásai és a különböző állami üzemek (pl. az állam magángazdasági vállalkozásai, aztán posta, távirda, vasút, végül monopolok) költségei teszik ki ezeket a kiadásokat.

Általános és igazgatási kiadások.

Ha a brutto-költségvetést szembeállítjuk a tiszta üzleti eredményekkel, megkapjuk az igazgatási költségek összegét. Ezt fontos tudni, mert mint minden háztartásban, úgy az államéban is, a takarékos erőfogyasztás elve legyen irányadó. De nem minden üzemi költség egyformán hátrányos. Ha az adóigazgatás kerül sokba (pl. adóvégrehajtások), ez improduktívabb kiadás és azért károsabb is, mint pl. ha vmely egyedárusági vállalat (pl. a dohánymonopolium) üzemi költségei nagyok. Ez utóbbiakkal munkáskezeket foglalkoztat az állam. Az igazgatási költségek nagysága sokszor a pénzügyi kormányzat hatalmán kívül eső körülményektől függ. A természettől (hegyek, nagy folyó) jól védett vagy rövidebb vámvonala esetén a vámigazgatás kevesebbe kerül, mint oly vidéken, mely a csempészetet megkönnyíti.

5. *Állami, községi, stb. kiadások* aszerint, amint az állam, a község vagy egyéb önkormányzati testek háztartása körül merülnek fel.

Az alkot-
mányból
folyó kiadá-
sok.

7. §. Az állami kiadások ágai. 1. Az alkotmányból folyó kiadások monarchikus államokban az udvartartás és a törvényhozás költségei. a) A régi időkben az állami szükségleteket a fejedelem magánvagyonából fedezték. E szükségletek azonban a maiakhoz képest elenyészőek voltak, azok jórészt épen az udvartartás költségei tették. Ma már az udvartartás költségeit sem fedezik a fejedelem birtokaiból. E birtokok államjavakká lettek. Ma a fejedelem az állami költségvetés terhére kap *civillistát* melyet, hosszabb időközökre, vagy egy uralkodó egész életére állapítanak meg. A régi időkre emlékeztető módozat, hogy az udvartartás fedezésére egyes állami jószágok jövedelmét jelölik ki. (Pl. Poroszországban.) A civillistából kapják az uralkodócsalád tagjai járandóságait, *apanage*-ukat. A civillista azon reprezentálás költsége, melyet a fejedelem az állam érdekében fejt ki. Pompakedvelő, szegényebb, nagy családot alkotó dinasztia mellett nagyobb. Kisebb államokban az állami kiadások aránylag nagyobb részét teszi. Köztársaságokban az államfő fizetése és szükséges reprezentálási költségei pótolják. Ezek jóval kisebbek.

A civillista költségei:

Angliában	576.000 £
Franciaországban	1,200.000 fr. (az elnök fizetése)
Poroszországban	8,000.000 M.-val pótolják a Kron-fideikommissfonds jövedelmét, mely 7,719.296 M.
Olaszországban	16,000.000 l.
Ausztriában és Magyarországon egyenk.	11,300.000 K.

b) A törvényhozás költségeit a törvényhozás tagjainak járó napidíjak, utazási költségek és a parlamentnek működésében segédkező szervezet (iroda, országház) fentartási költségei teszik. A felsőházak tagjai rendszeren nem kapnak napidíjat. E költségek nagysága attól függ, hogy közvetlen törvényhozás áll-e fenn, vagy képviseleti, és hogy a törvényhozókat díjazzák-e. A díjak inkább nagyok legyenek, hogy a törvényhozók anyagi függetlenségét biztosítsák. Ezt azonban nehéz elérni.

A törvényhozás költségei:

Anglia	48.611 £	Oroszország	1,945.000 rub.
Franciaország	18,138.000 fr.	Olaszország	2,437.000 l.
A német birodalom	2,000.000 M.	Ausztria	3,360.000 K.
Poroszország	2,242.000 M.	Magyarország	4,111.000 K.

A külügyi
költségek.

2. A külügyi költségek a honvédelem, az államfő reprezen-

tálásával járó, valamint a gazdasági igazgatás költségeihez is sorolhatók volnának. A külügyi igazgatás ugyanis mindhárom célnak szolgál, amiből nagy fontossága is látható. Költségeit a központi külügyi igazgatás, a követségek, a konzulátusok és esetleg a gyarmatok igazgatásának dologi és személyi kiadásai teszik ki. Minél jobban óhajt valamely állam a nemzetközi politikában érvényesülni, külügyi költségei annál nagyobbak lesznek. A személyi kiadások itt igen nagyok a szükséges reprezentálás költségei miatt.

A külügyi költségek a következő államokban napjainkban nagyjából így alakulnak:

✓ Német birodalom	18 millió M.	Oroszország	6 millió rub.
✓ Anglia	19 „ £.	✓ Ausztria-Magyarorsz.	13 „ kor.
✓ Franciaország	19 „ fr.	Olaszország	17 „ l.

3. A *hadügyi költségek* nagysága az állam nagyságától és nemzetközi szerepétől, az állam fekvésétől, természetes védőpajzsot nyújtó határaitól függ. A nagyhatalmi lét nagy hadierő fentartását kívánja. Bár a nagy álló hadseregeknek vannak káros közgazdasági (sok munkáskezet vonnak el a közvetlen termelő munkától) és társadalmi következményei (társadalom a társadalomban, szoldateszka), mégis épen a nagyhatalmak hadügyi kiadásai nem fölöslegesek, mert a nagy hadsereg a béke fentartásának biztosítója. De a lehető gazdaságosság követelményei a hadsereg költségeinél is szem előtt tartandók.

A hadügyi
kiadások.

A hadi szervezet minémisége is kihat a hadügyi kiadások nagyságára. Bizonyos hatalmi törekvések a hadi szervezet tekintetében is meg nem tagadható követelményekkel lépnek fel. A nagy állandó, toborzott, ú. n. hivatásos katonákból álló hadsereg (pl. az angol) költségesebb, mint az általános védkötelezettségen alapuló (pl. a mienk vagy a német). Ennél ismét olcsóbb a honvédség, ill. az ú. n. milícia, vagy a népfölkelés (levée en masse). De az utóbbi kisebb védelmet is nyújt. Anglia hosszú gyarmati háborúkat visel, ezért nem használhatná az általános védkötelezettségen alapuló hadsereget. Németország, Ausztria-Magyarország nagyhatalmi állásának nem felel meg eléggé a milícia. A hadsereg költsége jórészt az állam gazdasági életének fejlettségétől, az élet drágaságától, a munkabérek magasságától is függ. Ez főleg a toborzott hadseregnél érezteti hatását.

A hadügyi kiadások személyiek és dologiak. Az előbbieket a tiszti és legénységi fizetések és természetbeni ellátások (különösen a legénység látandó el természetben), az utóbbiakat a felszerelések, építkezések, stb. alkotják. A destruktív technika fejlődésével különösen az utóbbiak lesznek jelentékenyekké.

A rendes hadügyi költségek a nagyhatalmaknál folyton emelkednek. De, mint Földes figyelmeztet, relative, az egész költségvetés emelkedéséhez képest mégis csökkennek. A régi háborúk költségei jóval nagyobbak annál, mint amibe azok a kormánynak közvetlenül kerültek. Csak vegyük figyelembe az alattuk történt, a hadsereg ellátására szolgáló rablásokat, stb. (pl. harmincéves háború). A modern háboruszkodás azonban roppant költségeket emészt. Így pl. Jules Roche egy háború napi költségét ma Franciaországra nézve tizenkilencszer annyira teszi, mint amit Franciaország egy nap alatt békében költ a hadseregére.

A hadügyi kiadások (a számokba a háborúk okozta államadósságok kamatai nincsenek beleszámítva) ma tesznek évenként

Angliában	60 mil. £	Oroszországban	460 mil. rub
Franciaországban	1092 „ fr	Ausztria-Magyarországon	473 „ K
Németbirodalom	1090 „ M	Olaszországban	417 „ lírát

*Az igazság-
ügyi kiadá-
sok.*

4. Az igazságügyi kiadások közé a központi igazságügyi igazgatás, a bíróságok és a letartóztató intézetek költségei tartoznak. Régebben az az elv érvényesült, hogy a hivatalnok fáradozását részben legalább az érdekelt jutalmazza (sportulák rendszere). Ezt az elvet főleg a bírák fizetésénél alkalmazták. Idővel átlátták, hogy a jogrend biztosítása általános érdek lévén, az igazságszolgáltatással járó kiadások közkieladásokból fedezendőek. Az igazságszolgáltatás költségei a bírósági szervezettől, a bűnvádi eljárás rendszerétől függenek. Hol esküdtek és nem fizetett bírák tesznek törvényt, a költségek kisebbek lehetnek. Ahol nincs írott törvény (Anglia), tanultabb, tehát jobban fizetett bírákra van szükség. A büntetőjogban érvényesülő humánusabb elvek általánosabbá válásával, a bűnügyi költségek is növekednek. A fegyenemunka értékesítése csak csekély kárpótlást ad a költségekért.

Az igazságügyi költségek legutóbb

✓ Magyarországon	46 millió K	✓ Angliában	4.2 millió £
✓ Ausztriában	77 „ „	Franciaországban	39 „ fr
Poroszországban	134 „ M	Oroszországban	53 „ rub-ra

rúgtak. Nálunk a költségek az utolsó 30 év alatt kb. meghétszereződtek.

*Vallásügyi
és oktatás-
ügyi kiadá-
sok.*

5. A vallás- és oktatásügyi költségek viselésében önkormányzati testek és felekezetek osztozkodnak rendszeren az állammal. Régi tétel, hogy minél többet fordít az állam közoktatásra, annál kevesebb a költsége az igazságszolgáltatás terén, ami nem egészen igaz, mert a népesség szaporodásával a kultúra emelkedése mellett is nő a rendbontók száma. E kiadások a legproduktívabbak közé tartoznak. Csakhogy szerény igényűek. Csak akkor gondolunk kielégítésükre, mikor a

követelőbb kiadások (hadügy, rendészet, stb.) már fedezve vannak. A vallásügyi kiadások nagysága jórészt attól függ, hogy a felekezeteknek van-e vagyonuk. Ha nincs, a vallásügyi költségek mind az államot terhelik.

Poroszország fordít az európai államok közt aránylag legtöbbet (kiadásai 100/0-át) közoktatásra. Nálunk a költségek 30 év alatt meghatszorozódtak.

Az egyes államok oktatásügyi kiadásai ez idő szerint:

✓ Ausztria	---	75 millió K	Olaszország	---	80	"	L
✓ Poroszország	---	170	" M	Oroszország	---	46	" rub
Anglia	---	17	" £	Magyarország (avallás-			
Franciaország	---	280	" fr	ügyekkel együtt)	---	65	" K

6. A *közigazgatási kiadások* csoportjában a mező- és erdőgazdasági, telepítő, vízszabályozó, állattenyésztő, állat-⁴ egészségügyi, bányászati, ipari (iparfejlesztés, ipari oktatás, ipari jogvédelem, kiállítások), kereskedelmi (mértékügy, jó kereskedelmi törvények és jó kereskedelmi jogszolgáltatás), közlekedésügyi (útügy, vasútügy, hidak, posta, táviró, távbeszélő), munkásügyi (munkaközvetítés, munkásbiztosítás, ipari felügyelet) kiadások, ill. az ezen célokat előmozdító intézmények költségei foglalnak helyet. E kiadások az államok legfontosabb létérdekeinek biztosítására felmerülő költségek.

7. A *belügyi igazgatással* kapcsolatos kiadások között említhetők az állam *rendészeti és szegényügyi* költségei. Az előbbiek a legelső állami kiadások között szerepelnek; a szegényügyiekre inkább csak a kulturállam fordíthat tetemesebb áldozatot. Bár ez utóbbi teherben jórészt osztozik a társadalom is az állammal. Angliában, hol nagy a pauperizmus, már régen a közigazgatás egy fontos ágát tette a szegényügyi igazgatás. Az egészségügyi költségek éppen oly produktív beruházásai az államnak, mint a közigazgatási és a közoktatásügyi. Itt különösen a preventív jellegű intézkedésekből folyók fontosak.

A belügyi kiadások.

IV. rész. A közháztartás bevételei.

I. fejezet. A magángazdasági közbevételek.

8. §. Szerepök a mai közháztartásban. A mai állam és község is folytat magángazdálkodást, melyből szintén szerez szükségleteinek fedezésére rendes (pl. az évi termés eladásából) és rendkívüli (pl. egy államjóság eladásából) bevételeket.

Fogalmuk.

Ezeket a közháztartás magángazdasági (szerzett) bevételeinek nevezzük közjogi természetű (kényszerített) bevételeivel szemben.

Jelentőségük.

Jelentőségük a modern állam életében mindinkább csökken. A magángazdasági úton szerzett jövedelemből már nem lehet a megnövekedett közszükségletek oly nagy részét fedezni, mint régen. Azonban sok vállalkozást épen a modern állam közgazdasági vagy egyéb közcélokból folytat, ami közben e vállalatok magángazdasági természetű bevételt adnak. A magángazdasági bevételek fontosságát közigazgatási (jobb kezelés), közgazdasági (a közszükséglet jobb kielégítése) és pénzügyi (bővebb állami hitel) szempontokból hangsúlyozzák.

Az állam magánvállalatait néha nem magángazdasági, pénzügyi célból folytatja, hanem hogy azokkal közgazdasági érdekeket elégítsen ki. Így jár el pl. mintagazdaságok fentartásánál. Az ilyen magánvállalkozás inkább közigazgatási intézmény.¹

A közgazdasági monopólok.

9. §. **A közgazdasági monopólok és a regálék.** Az állam magánvállalkozásainál kizárhatja a versenyből a magánosokat. Ha ez igazgatási, rendészeti, politikai vagy közgazdasági célokból történik (vasút, posta, távirda, stb.), *közgazdasági monopoliummal* van dolgunk. Ezeket az állam magángazdasági vállalkozásaihoz számítjuk, bár kényszerhatalmi elem van bennök. De ez nem válik bennök uralkodóvá. Az állam nem akarja velök jövedelmeit fokozni, amit az is mutat, hogy hozadéukban nem egyszer az a rendes üzleti nyereség sem térül meg, melyet az állam el tudna érni, ha a magánvállalkozással szabadon versenyezne. A közgazdasági monopólok főleg a közlekedésügy terén szerepelnek.

A regálék.

Történeti előzőik a *regálék*. A hűbéri kor alkotta meg e jövedelmi forrást, abból az elvből indulva ki, hogy minden jog a fejedelmet illet meg. Így fejlesztették ki a *hasznát hajtó fenségi jogok* rendszerét. Ilyenek nyugaton a *bányaregále*, általában a *pénzverési*, a *posta* a *lottoregále*, stb. Nem egy közülök ma is szerepel mint közgazdasági monopolium. Hozadéuk ma nagyobb, mint volt akkor, midőn épen pénzügyi szempontból kezeltettek.²

A mezőgazdasági állam-birtokok.

10. §. **A mező- és erdőgazdasági állambirtokok.** Ezeket más-ként *államjóságoknak*, *domániumoknak* is nevezik. A régi fejedelmi, ill. koronajóságok maradékai. Egyes államokban (pl. Porosz-, Orosz-, Magyarország) még mindig tekintélyes szerepet játszanak.

¹ Az általános áttekintést nyújtó munkák idevágó részein (különösen Wagner: id. m. I. 471—524. II.) kívül főleg Seligman: The Classification of Public Revenues. The Quarterly Journal of Economics. Vol. VII. (1893.) 286—321. II. és ugyanott Vol. IX. (1895.) 279—290. II. — Fejlődésüket mutatja Pfeiffer: Die Staatseinnahmen. Geschichte, Kritik und Statistik. I—II. Stuttgart, 1866.

² Troeltsch: Regalien. Hdwb. d. Staatsw. VI. 351—355. II. — Roscher: Versuch einer Theorie der Finanzregalien. Leipzig, 1884. — A régi irodalmat l. Stammhammer: id. m. 237—239. II. és Bergregal, Bernsteinregal, Forstregal, Jagdregal, Münzregal, Postregal, Steuerregal címszók alatt is.

Ellenük szóló érvek: Nem adnak, olyan jövedelmet minőre a modern államoknak szükségük van. Hozadékok ingadozó. Nagy területeket vonnak el a birtokos lakosság terjeszkedése elől. Az állam nehézkes igazgatási gépezetével nehezebben gazdálkodik, mint a magángazda. Pénzügyi szempontból is előnyösebb. kedvező feltételek mellett eladni a mezőgazdasági birtokot, mert ennek a belterjesebb művelés folytán előálló nagyobb hozadékában nagyobb adóforrás áll elő. Az eladási árt adósságtörlesztésre lehet fordítani. Ma már államjavak nélkül is tudunk a köz szükségleteinek fedezéséről gondoskodni. Nem kívánatos, hogy az állam igazgatásába a magángazdasági érdekek esetleg irányítólag befolyjanak. Az államjavak megtartása mellett szólnak: A politikai célszerűség. *mellettük szóló érvek.* Az állami jöszágok jövedelmével ugyanis, bár ez változó, mégis mindig biztosabban rendelkezik a kormány, mint az adókkal. Nagyobb kiterjedésű államjavak mellett az adóteher alacsonyabb. Poroszországban, hol nagy államjőszágok vannak — 336.000 hektár — az állam jövedelmének csak 30%-át húzza adókból és illetékekből, Angliában, hol állami jőszágok nincsenek, 85%-át. Mintagazdaságok berendezésére is alkalmasak az államjőszágok. Államjőszágok útján az állam közvetlenül részesül az emelkedő földjáradék folytán előálló haszonban. — Fejlett állami lét és társadalmi gazdálkodás mellett kevésbé indokolt az államjőszág megtartása, mint alacsony gazdasági kultúra esetén. E tekintetben művelési ágak szerint is különböző elbírálás alá esnek az egyes birtokrészek. (Erdő- és mezőgazdasági uradalmak.)

Az állami birtokok eladása nehéz pénzügyi és gazdaságpolitikai kérdés. Pénzügyi szempontból indokolt az eladás, ha az eladási árból az állam olyan adósságot törleszthet, mely után nagyobb kamatot fizetett, mint amekkora a birtok hozadéka volt. Gazdaság- és társadalompolitikai szempontból pedig kívánatos, hogy az állam ne adjon latifundiumokat magánosok, főleg idegenek kezére, hanem az egészséges kisbirtokok számát növelje az eladással. Az eladásból befolyt jövedelem megfelelő értékű beruházásra fordítandó.

A mezőgazdasági állambirtokok *saját kezelésben* tarthatók vagy *bérbe adhatók*. Az előbbi rendszer nem alkalmas, mert az állam hivatali gépezete nem pótolhatja a tevékeny mezőgazdát. Ez a rendszer csak az állami mintagazdaságoknál, hol a jöve-

*Ellenük,**mellettük szóló érvek.**Eladásuk.**Kezelésük.*

delmezőség mellékes, a gazdasági tanintézetek birtokain, felel meg a célnak. Egyébként a bérleti rendszer a legalkalmasabb. Ez mint időbérlet hosszabb időszakokra szólóan oly méltányos feltételek mellett kötendő, hogy a bérlő ne legyen kénytelen a föld erejét kizsákmányolni.

Az állami, községi erdők.

Az erdőgazdasági államjóságok megtartása indokoltabb. Az erdőgazdaság hosszú művelési szakainak jobban megfelel az állami, községi kezelés. Itt arra a folytonos közvetlenségre sincs szükség, melyet a mezőgazdasági birtok okszerű kezelése a föld tulajdonosa részéről megkíván. Az erdők fentartását, helyes kezelését fontos közgazdasági érdekek (abszolút erdőtalajon lévő erdők megtartása, védőerdők fentartása, stb.) kívánják. Ezeknek a követelményeknek sokkal inkább eleget tehet az állam, ha maga kezeli az erdőket, mintha azokat magánosoknak engedi át. A helyesen kezelt erdők hozadéka szép összeget biztosít az államháztartás számára. Az erdőgazdaságnál az állami kezelés is indokolt a bérlettel szemben.¹

Vadászat és halászat.

11. §. Egyéb magángazdasági bevételi ágak. 1. *A vadászat és a halászat* hajdan sok helyütt mint regále szerepelt. Ma az állami mező- és erdőgazdasági birtokokon van az államnak vadászati joga, melyet rendesen bérlet útján értékesít. A halászáti jog szabad vizeken rendesen az államot vagy a parti közösséget illeti meg. Ezt a jogot is bérbeadás útján hasznosítják.

Itt említjük meg a vadászati és halászáti engedélyjegyekből befolyó jövedelmet, mely rendészeti illeték, vagy ha magasabb tételekben szedik, fényűzési, ill. hivatásos vadászoknál és halászoknál, iparadó.

Állami bányák.

2. *Az állami bányák* jövedelmezősége nehezen állapítható meg, mert a beléjük fektetett tőke összege sem határozható meg mindig pontosan. Régebben, tekintettel a bányák alacsony hozadékára, azok eladását ajánlották. Emellett szólna az is, hogy a bányagazdaság vezetéséhez az államénál erősebb kereskedelmi szellemre van szükség. Alacsonyabb gazdaság-kulturai

¹ Scheel: Die Erwerbseinkünfte des Staats. Hdb. d. polit. Oekonomie. — Wagner: id. m. I. 527—602. II. — Rintelen, Rimpler és Conrad: Domänen Hdb. d. Staatsw. III. 186—231. II. — Baumes: Essai sur le domaine éminent de l'état en droit moderne. Paris, 1902. — A régebbi gazdag irodalmat I. Stammhammer: id. m. 63—66. II. Ugyanitt I. az állami birtokok elidegenítéséről és bérbeadásáról szóló irodalmat: 67—68. II., az állami erdőkről szólót 258—259. II. — Bedő: Die wirtschaftliche und commerciale Beschreibung der Wälder des ungarischen Staates. Budapest, 1885. — Mattekovits: Államvagyon. Közg. Lexikon I. 195—201. II. — A magyar irodalmat I. Közgazdasági Lexikon I. 201. és 586—588. II.

fokon helyén lehet az állami bányászat. Magasabb gazdasági kultúra mellett inkább hagyja az állam a magánosoknak ezt a vállalkozást. De még ilyenkor is indokolt lehet a könnyen kezelhető bányák megtartása. Egyedárusági tárgyat szolgáltató bányákat feltétlenül meg kell tartani. Hogy a nép munkához jusson, bérpolitikai szempontokból is indokolt lehet a bányák megtartása, ill. a bányauzem fenntartása.

3. Az *állami ipari vállalatok* közt a *kohó-üzemek* a fejlett technikájú magánvállalatok versenye miatt még kevésbé alkalmasak pénzügyi eredmények biztosítására, mint a bányák. Ugyanez áll az *állami gyárakra* is. Ezek kevésbé tisztán pénzügyi célból, mint inkább közgazdasági okokból mint mintatelepek vagy az állam saját szükségleteit ellátó üzemek (pl. fegyvergyárak, papirgyárak, nyomdák) tarthatók fenn.

Állami ipari vállalatok.

4. Az állam *kereskedelmi vállalatai* közt fontosabbak az *állami bankok*, a *munkásbiztosítás* és a *postatakarékpénztár*, a *zálogházak*, a *tűzbiztosítás állami kezelése*, a *szerencsejátékok rendezése*, stb. Pénzügyi szempontból ezek közül főleg az állami bankok és a szerencsejátékok jönnek számba. Igen sok érv szól az állami bankrendszer mellett, viszont sok ellene. A kétirányú követelések kiegyenlítése látszik legalkalmasabbnak. Ilyenkor a jegybank magánvállalat, de ügyvezetésébe ellenőrző beleszólása van az államnak és a nyereségében való részesedésre is találhatnak módot. A szerencsejáték mint regále régebbi bevételi forrás. Pénzügyi érdekekből 1751-ben hozták be nálunk a szám- vagy génui lottót. Ezt újabban az osztálysorsjáték váltotta fel.

Állami kereskedelmi vállalatok.

5. Az állam *közlekedési vállalatait* (vasút, posta, táviró, távbeszélő) nem pénzügyi célból tartja fenn; mégis a legtöbb államban tekintélyes jövedelmet nyújtanak. Azon államokban, melyeknek vasúti hálózata újabb keletű, az államvasúti rendszer van elfogadva ennek tagadhatatlan közgazdasági és jelentős pénzügyi előnyei miatt. A már meglevő magánvasutak államosítása az államhittel igénybevételeivel történik.

Állami közlekedési vállalatok.

Vasutak.

Nálunk most kb. 405 millió korona a vasutak vásárlására felvett államadóság és körülbelül 2365 millió koronát képviselnek az állam tulajdonában lévő vasutak; a belőlük eredő bevétel az 1908. évi költségvetésben 306,060.000 koronával irányoztatott elő. A német vasutak nyers üzleti eredménye 1897-ben 1675 millió M. volt. Ebből az 55-73%-nyi üzemi költséget levonva, tiszta üzleti eredményként 726 millió M maradt fenn, ami a befektetett tőke 6-32%-os kamatozásának felel meg.

Posta, táviró,
távbeszélő.

A postát, a távirót és a távbeszélőt az államok szintén nem tisztán az önköltségi, tehát illetéki elv alapján, hanem bizonyos vállalkozói nyereség elérésének biztosításával kezelik. Mérsékelt pénzügyi eredményük van.

A német birodalomban az 1905/906-ik pénzügyi évben az idevonatkozó összes kiadások körülbelül 475 millió, az összes bevételek 517 millió márkára rúgtak. Ausztriában 1905-ben körülbelül 120 millió korona üzemi költség mellett a posta és táviró 126 millió korona brutto bevételt adott. Nálunk a posta és táviró hozadéka az 1908. évi költségvetésben körülbelül 70 millió koronával irányoztatott elő. E számítások egyikénél sincs azonban tekintetbe véve, hogy a postát a vasut ingyen szállítja.¹

II. fejezet. A közjogi közbevételek.

I. Az illetékek.

A közjogi
közbevételek.

12. §. Az illetékekről általában. A magángazdasági közbevételek mellett a közjogi, a kényszerhatalmon alapuló bevételek teszik a közháztartások bevételeinek második nagy és a modern államok háztartásában túlnyomóan fő csoportját. Idetartoznak az illetékek és az adók.

Az illeték
fogalma.

Illetékek alatt a közhatalom részéről egyoldalúan megállapított azon szolgáltatásokat értjük, melyeket közhivatalok, ill. intézmények igénybevétele alkalmával azok tartoznak fizetni, akik a közeg vagy intézet eljárását igénybe veszik vagy azt okozzák.

Tág értelemben minden állami cselekvésért járó ellenszolgáltatás tehát az állam gazdasági természetű szolgáltatásaiért, a posta, a táviró használatáért járó díj is, illeték. Az állam által nem gazdasági, de nem is tisztán igazgatási természetű, hanem pl. oktatásügyi funkcióiért szedett díjak szintén a tágan értelmezett illetékfogalom alá esnek. Egy egészen szűk körű értelmezés az illeték fogalmát csak az állami szuverénitásból eredő állami cselekedetek (pl. igazságszolgáltatás, általános közigazgatás) ellenszolgáltatásaira alkalmazza.

Az illetékfogalom magyarázatánál egyfelől kiindulópontul vehető az illeték beszedésének módja, másfelől az illeték megszabásának mértéke. a) Az előbbi álláspont az illeték lényegét az állam által egyoldalúan meghatározott, az állami cselekvéshez szinte ellenszolgáltatásként kötött, bármekkora összegben megszabott szolgáltatásban látja. b) A másik álláspont az illeték fogalmánál annak nagyságát is figyelembe veszi és a közhatósági cselekvésért nyújtott oly szolgáltatást tekinti csak illetéknek, mely részben vagy egészben fedezi az ill. funkció által az államnak okozott költséget, de ennél nem nagyobb.

¹ Wagner: id. m. I. 602–792. II. — A közgazdasági politikában az állami bankok, az államvasutak kérdésénél említett irodalom. — Avebury: A község és az állam mint vállalkozó. Fordította Mikes L. Budapest, 1908.

Ha nagyobb, már adót látnak benne (Schäffle: *Steuergebühr*, Wagner: *Gebührensteuer*. Földes akkor lát adót az illetékben, ha az illeték fizetését maga után vonó szolgáltatás igénybevételét az állam követeli.)

A második felfogás, a *költségelmélet*, az illeték rendeltetését is figyelembe veszi. Ezért magát a költségelvet is *illetéki elvnek* mondják.

Az illetéki elv.

Az illetékeknél, bármint legyen is azok mérve megállapítva, többé-kevésbé mégis az ellenszolgáltatás gondolata érvényesül. Épen ezért az illetékekből eredő közbevételek középpontját foglalnak el a magángazdasági közbevételek és az adókból eredő közbevételek között. Az előbbieket nagyságát tisztán a magángazdasági szempontok állapítják meg, az utóbbiaknál a közvetlen ellenszolgáltatás egyáltalán eltűnik. Az illetékek a magángazdasági közbevételektől annyiban is különböznek, hogy az illetékeknél a közfunkciók, melyeknek ellenszolgáltatását alkotják, nem magángazdasági természetűek.¹

A gyakorlat az illeték mérvét bizonyos fokokig a költségelv megtörésével, úgy szabja meg, hogy minél nagyobb az illetékfizetési kötelezettséget maga után vonó közcselekvésben a közérdek, összehasonlítva ezt az abból az egyesre háramló előnyökkel, annál kisebb az illeték. Az ilyen funkció költségét, minthogy az inkább közérdekű, nagyobb részben a mindenki által fizetendő adókból fedezik. Ellenkezőleg, minél nagyobb az egyes haszna a közhatósági cselekedetből, melyre az egyes okot adott vagy melyet felhasznált, annál nagyobb az illeték. A tulajdonképeni illetékek mérve, különösen azoké, melyekből az egyénnek semmi haszna sincs (pl. büntető pernél), a költségelv, az inkább díjtermészetűeké a haszonelv szerint állapítatik meg. Természetesen a haszonelv épen úgy nem valósítható meg tisztán, mint a költségelv, mert a közcselekvésből az azt igénybe vevő egyesre háramló haszon sem állapítható meg mindig pontosan.

Az illetékek mérve.

Akárhogy állapítsuk is meg a mérvét, az illeték állandó vagy változó tételekben szabható meg. Az állandó illeték ugyanazon közhatósági cselekményért mindig egyforma. A változó illeték mérve a cselekmény értékével vagy költségével változik. (Itt inkább az értékelv érvényesül, mert azonos közhatósági funkciók költsége is rendesen azonos.) A változó illeték foko-

Az illetékek megszabása

¹ Az általános áttekintést nyújtó munkák idevágó részein (főleg Wagner: id. m. II. 33–198. II.) kívül különösen Stein: *Lehrbuch der Finanzwissenschaft*. 5. kiad. 1885. II. 250. s. köv. II. — Sax: *Grundlegung der theoretischen Staatswirtschaft*. Wien, 1887. 472–479. II. — Denis: *L'impôt*, I. Série. Bruxelles, 1839. 45. s. köv. II. — Ehlers: *Die Stellung der Gebühr im Abgabewesen*. Finanz-Archiv. 13. évf. 1896.

zatilag (osztályosan) vagy százalékosan lehet megszabva. Mindkettő megint úgy lehet megállapítva, hogy az illeték emelkedése az érték emelkedésénél fokozottabb legyen. Az ilyen progresszív megállapítás ellenkezője, ha az értékkel nem emelkedik arányban az illeték, hanem az illeték emelkedése az értékén alul marad. Tökéletlenül emelkedő illetéktételekkel főleg az igazságszolgáltatási illetékeknél találkozunk. Itt a pör értékének nagyságával nem emelkedik arányban az igazságszolgáltatás költsége.

és beszédese

Az illetékeket vagy készpénzben vagy bélyegjegyek útján szedik be. Ezen az alapon az illetékek két csoportját szokás megkülönböztetni. (Nálunk jog- és bélyegilletékek.) A bélyegjegyeket először Hollandia 1624-ban, Ausztria pedig 1686-ban alkalmazta. Ez a fizetési mód különösen akkor alkalmazható, ha az ügylet, mely után illeték fizetendő, okirat készítésével jár, melyre a bélyeg felragasztható, ill. mely már bélyeges papíron állítható ki, ha továbbá az illeték összege nem magas és ha végül könnyen ki lehet a köteles illeték összegét számítani. Itt ugyanis a fél maga állapítja meg, hogy mily összeget kell lerónia. Sokan ezért a bélyegeken való fizetésben önadóztatást látnak.

Az illetéket nem mindig maga az állam szedi be, hanem pl. az a közeg, mely az állam megbízásából bizonyos funkciót teljesít. Ha az állam szedi be, közvetlenül az államkincstárba folyik (kincstári illeték). Ha a megbízott közeg, akkor rendszeren a megbízott javadalmazására szolgál, pl. közjegyzői taksák.

Az illetékek fejlődése.

Már a régi Görögország és Róma is szedett illetékeket. A hivatalnokok illetékszerű díjazása itt fejlődött ki különösen az alsóbb hivataloknál. Rómában, hol már az ügyi illetékek nyomait is megtaláljuk, főleg a vallásügy állami ellátásával kapcsolatban mutatkoznak az illetékek. A középkorban úgy a kontinensen, mint Angliában már szerepelnek vámok, út-, kikötő-vásárvámok, stb. alakjában. A hűbéres állam, hogy jövedelmi forrásait növelje semmi olyant nem ad meg alattvalóinak ingyen, amit meg is lehetne tagadni. A büntetési és igazságszolgáltatási illetékek, a vámok, a kíséreti és védelmi illetékek, a türelmi pénzek ekkor fejlődnek ki. A középkor második felében az illetékek a regálék képében játszanak nagy szerepet. Az újkorban a megváltozott pénzügyi viszonyok az adóval egybekötött illetékeket (pl. forgalmi adók), a bélyegeken lerovandó illetékeket, a változott gazdasági viszonyok pedig oly közgazdasági jelentőségű közberendezéseket vontak maguk után (pl. vasutak, posta), amelyek az illetékeknek szintén új fajait hozták létre.

A mai államok háztartásában az illetékek számottevő helyet foglalnak el a bevételek között. Az újabb pénzügyi eredmények szerint Oroszországban az illetékekből eredő bevétel a közbevételeknek körülbelül 50%-át teszi. A többi európai államban azonban e szám jóval magasabb. Nálunk 80%.

Ausztriában 11%, sőt Franciaországban 22%, Angliában 14%, stb. Ez a statisztika összehasonlításra azonban csak kevésbé alkalmas, mert a különböző államok háztartási rendje sokszor különböző bevételeket számol el illetékcím alatt.

13. §. Az illetékek egyes nemei. 1. Az igazságszolgáltatási illeték, az „igazságnak ez a megadóztatása“, a legrégibb illeték-fajok közé tartozik (sportulák rendszere). Indokolásukra az állam pénzügyi szükségletén kívül azt szokták felhozni, hogy a pörösködési viszketeg fékezésére alkalmasak. A pörvesztes fél viselje az igazságszolgáltatás költségét, mert ő adott a bírói intézkedésre okot. Az igazságszolgáltatási illetékek megfordított progresszív természetéről már szoltunk. Nálunk egyéb költségektől eltekintve a bírósági határozatok illetéke 100 K-ig 2%, 2000 K-nál már csak 1%. A magánjogi és a büntetőjogi igazságszolgáltatásban szedhető illetékek természete különböző. Az előbbieknél az értékelv, az utóbbiak mérvének megállapításánál inkább a költségelv irányadó. De az értékelv a polgári pereknél sem érvényesül következetesen, mert túlságos fokozást kívánna, ami ismét igazságtalanságra vezetne. A költségelv viszont a büntető igazságszolgáltatásnál az elítéltek rendesen rossz anyagi helyzete miatt nem valósítható meg. A perenkívüli eljárásnál, hol a bírói funkciókhoz a magánérdek inkább hozzáfűződik, inkább megvalósítható az értékelv.

Az igazságszolgáltatási illetékek.

A közigazgatásnak szinte minden ágazatában fordulnak elő illetékek. Így 2. a *külső igazgatás* terén (konzuli illetékek), vagy 3. a *belügyi igazgatás*nál (egészségügyi, kórházi, statisztikai, útlevel kiállításával járó, anyakönyvi, stb. illetékek); 4. a *gazdasági igazgatási* ágazatban (útügyi, pénzverési, biztosításügyi, hitelesítési [pl. mérték-], felügyeleti, vizsgálati [pl. kazán-] stb. illetékek), Soka a posta-, táviró és távbeszélő használatáért fizetendő ellenszolgáltatást is illetéknek tekintik. 5. Az *oktatásügy* terén szerzett közbevételeket is illetékeknek mondják. Bár az oktatás nem olyan cselekménye az államnak, legalább ma még nem, mint pl. az igazságszolgáltatás, mely állami jellegéhez volna fűződve, mégis az iskolapénzeket már csak azért is inkább az illetékek közé sorolhatjuk, mivel azok a közháztartás magángazdasági más bevételei közé nem számíthatók. Az oktatásügy terén hivatalnoki illetékekkel is találkozunk (vizsgadíjak, lecke-pénzek, stb.).

Egyéb illetékek.

14. §. A díjak és járulékok. Ha az egyén az állam részéről egy bár a jogrendben gyökerező, de különös kedvezményt kap, ezért díjat fizet (pl. találmányi szabadalomért). Ez is illeték-

A díjak.

természetű szolgáltatás, de mérvének megszabásánál a költségelv kevésbé veendő figyelembe, mint a tulajdonképeni illetékekénél. A díjak megállapításánál inkább a haszonelv irányadó.

A hadmentességi díj.

A díjak egy különös neve a hadmentességi díj. Adónak is mondják. Ugy az adó-, mint az illetékelemet alig lehet, legalább mai formájában, benne kimutatni.

Mint némi ellenértéket azok fizetik, akik általános katonakötelezettség mellett részint egészségi, részint egyéb személyes, pl. családi körülmények miatt nem teljesítenek katonai szolgálatot. Aki nem katonáskodik, azt pályájára való előkészítésben, később hivatása folytatásában nem akasztja meg a hadkötelezettség. A katonakötelezettségtől való szabadulás tehát előnyt jelent az egyénre, melynek ellenértéke a hadmentességi díj.

Hibája, hogy célját, hogy a katonakötelezettség alól való szabadulás gazdasági ellenértéke legyen, nem éri el. Igazságtalan is, mert mindenkit, tekintet nélkül a szolgálatra való alkalmatlanság okára, egyformán terhel. Rendesen az adózó vagyoni erejéhez mérten fizetik. Indokolt a progresszív adóztatás. Mérve, tekintettel a benne rejlő ellenértéki célra, magas lehet. De méltányos, hogy keresetképtelen nyomorékok ne fizessék. Hozadékat néha külön (hadügyi) célra fordítják.

A hadmentességi adó különösen Svájcban van úgy berendezve (1878.), hogy a katonáskodás terheitől való szabadulás ellenértékének legyen tekinthető. Ausztria az 1880-iki törvényben szabályozott hadmentességi díját újabban reformálni igyekezett (1903.) de eddig siker nélkül. Hadmentességi adó áll fenn még nálunk (1880.) és Franciaországban (1889.). Rövid ideig fennállt a német államok közül Bajorországban és Württembergben. A birodalmi hadmentességi adó 1881-iki javaslata nem lett törvényre.¹

Ha az illetékfizető kötelezettség állandó viszony kifejlődése, amelyben az egyes vmely közintézményhez áll (pl. visszabályozó társasági tagság), akkor a fizetendő illetéket inkább járuléknak nevezik.

II. Az adók.²

1. Általános rész.

15. §. Az adóról általában. Az adók teszik a közháztartások közjogi közbevételeinek második és a mai államok háztartásában pénzügyi eredményeik szerint legfontosabb csoportját.

¹ Eberberg: Wehrsteuer. Hdb. d. Staatsw. VII. kötet. — Wagner: Wehrsteuer. Schönberg Hdb. d. polit. Oekon. 3. kiad. III. kötet 327. s. köv. II. — Neumann: Die Wehrsteuer. Finanzarchiv IV. kötet. — Schott: Die französische Wehrsteuer. Staatsw. Studien IV. kötet. 1893. — Schmidt: Die Wehrsteuer eine natürliche Folge der allgemeinen Wehrpflicht. Berlin, 1893. — Amiard: Étude sur la taxe militaire. Paris, 1898.

² Az adók tapával behatóan foglalkozik a pénzügytan egész anyagát tárgyaló, általános áttekintést nyújtó művek gyanánt felsorolt munkák mindegyike. Aztán Vocke:

Az adók a magángazdaságok azon anyagi szolgáltatásai, melyeket ezek közttestületeknek a közszükségletek fedezése céljából a közttestület-kényszerhatalmával egyoldalúan megállapított mértékben és módon közvetlen ellenszolgáltatás nélkül nyújtanak. Az adó fogalma.

Az adó mindig anyagi szolgáltatás. De nem kell, hogy pénzben fizetessék. Ez csak a gazdasági élet fejlettebb fokán van így. Nem szükséges, hogy az adózó magángazdaság állandó jogi (pl. állampolgári) kötelekben álljon az adóztató hatalommal. Elég ha csak ideig-óráig van annak adóztató hatalma alatt. Nemcsak az állam adóztathat, hanem minden kényszerhatalommal (itt közelebből: pénzügyi hatalommal) bíró közttestület: község, törvényhatóság, különbözően szervezett közigazgatási testek, egyház, stb. Az adót a kényszerhatalom egyoldalúan állapítja meg. A kényszerhatalmon alapuló jövedelem, minő az adó is, a közháztartás származékos jövedelme az eredeti, magángazdaságiakkal szemben. Hogy a közháztartás ily jövedelmekre szert tesz, az a közszükségletek fedezésének szükségéből következik. E szükségletek nagyságát a közhatalom ismerheti fel. A fizetett adóért az adózó semmi közvetlen ellenszolgáltatást nem kap. Ez különbözteti meg különösen az adót az illetéktől.

Az adó célja a közszükségletek fedezése. E mellett más célok is megvalósíthatók vele: közgazdaságiak, pl. iparpolitikaiak (nagy áruházak erősebb megadóztatása), rendészetiek (kutyaadó), közegészségügyiiek (pálínkaforgasztást gátló szeszadó), de szociálpolitikaiak is (a nagyobb vagyon erősebb megterhelése és így a jövedelem-eloszlás arányosabbá tétele). Az adó célja.

Az adószedés jogát, ill. az adófizetés kötelességét az adó szükség voltja indokolja. A közszükségletek kielégítésére az állam magángazdasági bevételei nem elegendők. A közháztartás magángazdasági tevékenységét különben sem terjesztheti nagyon ki. Az illetékek pénzügyi eredménye a magángazdasági bevételekkel együtt sem elég a közszükségletek fedezésére. Az állam rendes szükségleteit rendkívüli eszközökkel, minő pl. az államhitel igénybevétele, nem elégítheti ki. Egyetlen alkalmas mód tehát a közszükségletek fedezésére, ha az állam a hatalmi körébe eső magángazdaságok jövedelméből egy részt rendszeresen elvon a köz céljaira. E gazdaságok túlnyomó részét pedig jogalapja.

Die Abgaben, Auflagen und die Steuer vom Standpunkte der Geschichte und der Sittlichkeit. Stuttgart, 1887. — Neumann: Die Steuer. I. Bd. Eine Untersuchung über das Wesen der Steuer und die Gliederung der Staats- und Gemeinde-Einnahmen. Leipzig, 1887. — Schäffle: Die Steuern. Allgemeiner Theil. Leipzig, 1895. Besonderer Theil. Leipzig, 1897. — Eberberg: Steuer. Hdw. d. Staatsw. VI. 1106—1164. II. — Seligman: Essays in Taxation. 5-ik kiad. New-York, 1905.

az állampolgárok teszik ki. Így értendő az, hogy az adószedési jog és az adófizetési köteleesség *jogalapja az államhoz, ill. a közte-tülethez való tartozás*. Az adót az egyesek csak mint terhet érzik. De ez szükséges, bár sajnálatos következménye az adóztatásnak, mely egyedül alkalmas módja annak, hogy az államot a közszükségletek fedezéséhez megkivántató eszközökkel célszerűen és így végeredményben az adózók összesége érdekének is megfelelő módon ellássuk.

Az adó ellenszolgáltatásokkal járó szolgáltatásokból fejlődött ki. Ezen az alapon áll az adó fogalmára és jogalapjára vonatkozó *élvezeti vagy ellenszolgáltatási elmélet*, mely a do ut des elvét az adó fogalmára is alkalmazza. Hobbes szerint (1669.) az adó a jogbiztonság ellenértéke: *emtae pacis pretium*. Az államot a társadalmi szerződésre visszavezető felfogás is az adó ezen fogalmát tanítja. Közel áll hozzá a *biztosítási elmélet*, melynek alapját Montesquieu vetette meg. Szerinte az adót javainkból azért nyújtjuk az államnak, hogy azoknak többi részét biztonságban élvezhessük. Stahl, Hegel állambölcsészete szerint az állam a legfőbb cél lévén, mint ilyen rendelkezik az alattvalók vagyonával, tehát feltétlenül az adóval is. Ricardo, Mill az állam szükséges voltából indulnak ki és az államhoz való tartozásban keresik az adó jogalapját. Ezen az alapon mondja Ricardo az adót azon résznek, mely az ország földjének és munkájának hozadékából a kormány rendelkezésére áll. A két utóbbi felfogás *abszolút adóelmélet*, a két első *relatív*.

Akik az adó reprodukcionális természetét tanítják, szintén a relatív adóelmélet hívei. Szerintük az állam teszi lehetővé a termelést, amelynek egy produktumrésze ismét az adó. Az *állami támogatásban* térül meg az adó pl. Stein elmélete szerint. A *határértéktan* szerint (Pierson, Sax) az adó jogos, mert a kevésbbé nyomós magánszükséglet előtt elégtendő ki a nyomósabb közszükséglet. Ez az elmélet az adó mértékének megszabásánál is érvényesíti a maga felfogását.

mértéke,

Az az elmélet, mely az adót ellenszolgáltatásnak vallja, ezzel már az *adóztatás mértéke* iránt is nyilatkozott. Mindenki annyi adót fizet ezen elmélet szerint, amennyire az állam közszolgáltatásait igénybe veszi, amennyire ő az állam funkciói iránt érdekelve van. A német és francia természetjogászok álláspontja volt ez az *érdekeltségi elmélet*, kiket a francia pénzügyi írók még ma is követnek.

Smith szerint az állam polgárai lehetőleg szolgáltatási képességük arányában járuljanak a kormányzás költségeihez. E felfogás szerint az adó viselésével okozott telier, áldozat legyen egyenlő. Ez a *szolgáltatási (tehveriselő) képesség arányában való adóztatás elmélete*. A modern pénzügytan hitvallása ez a felfogás, mely ma különböző aránylatokkal (pl. tiszta jövedelmi

adóelmélet, az egyforma áldozatok elmélete, progresszív adóelmélet, stb.) szerepel.¹

Az adó a gazdasági és politikai élet fejlődésével csak lassan foglal helyet a közbevételek között, akkor is eleinte csak mint rendkívüli bevételi forrás. A dománialis államháztartásban az adó nem szerepel. Még az állami élet nagyobb fejlődésével, az állandó hadseregek és a központi igazgatás költségeinek emelkedésével is kibúvókat keres az államhatalom az adókkal szemben a közbevételek szaporítására. Ilyenek a regálék és az ezekkel összefüggő illetékek, majd a közterhek egy részét külföldiekre iparkodnak ártumok, szövetségesek járulékaik képében áthárítani. Az adósságcsináláshoz is előbb nyúlnak (a dománialis birtokokat elzálogosítják), mint az adókhoz. Csak amikor a próbálkozások elégteleneknek mutatkoznak, akkor térnek át az államok az adóztatásra, amelyre való átmenetelt a regálék és az azokba mindinkább belevegyülő adóelemek megkönnyítik. E fejlődést az államháztartástan röviden vázolt története is igazolja.

történeti
kifejlődése.

Anglia, Franciaország, a német tartományok, de hazánk adóinak fejlődése is mutatja a mai értelemben vett adó ilyen kialakulását. A különböző államokban az alakulás persze rövidebb-hosszabb ideig tartott. Nálunk az egész fejlődés később ment végbe, mint nyugaton. Míg nálunk először Albert király kért rendkívüli segílyt hadi célokra 1439-ben (egyéb adótermészetű közbevételeink ugyan már Szent István kora óta voltak), addig Angliában már a 12. században kifejlődik az általános adó természetével bíró vagyoadó, a 13. században pedig az adóviselési kötelezettség elvét ism. rik. ol a parlament adómegszavazási jogával kapcsolatban. Nálunk a regáleszerű bevételek, pl. a pénzverési haszon, csak lassan öltönek adójelleget, de azért ezeknek tételét is csak a rendek beleegyezésével lehetett emelni.²

16. §. Az adótan alapfogalmai. Akit a közháztartás meg- Az adóalany fogalma.

Belföldön tartózkodó belföldi állampolgár belföldi jövedelme tekintében teljesen alája esik az állam adóztató hatalmának. Adóalanyisága teljes. Külföldről folyó jövedelmét is megadóztathatjuk személyi adókkal. De jövedelmének külföldi forrásait tárgyi adókkal nem érhetjük utól. Viszont külföldön lakó belföldi állampolgárok (ezek az abszontisták) belföldről folyó jövedelmét nehezebben adóztathatjuk meg, legfeljebb tárgyi adókkal. A

¹ Walras: Théorie critique de l'impôt. Paris, 1851. — Eisenhart: Die Kunst der Besteuerung. Berlin, 1868. — Neumann: Die Steuer nach der Steuerfähigkeit. Ein Beitrag zur Kritik und Geschichte der Lehren von der Besteuerung. Jahrb. f. Nat. und Stat. 35—36. költ. 1880—81. — Helferich: Allgemeine Steuerlehre. Schönberg-féle Hdwb. d. polit. Oekon. III. k. — Meyer: Die Prinzipien der gerechten Besteuerung in der neueren Finanzwissenschaft. Berlin, 1881. — Patten: The Principles of Rational Taxation. Philadelphia, 1890. — Edgeworth: The Pure Theory of Taxation. Econ. Journal. Vol. 9. 1897. — Fuisting: Die Grundzüge der Steuerlehre. Berlin, 1904. (Együttal a porosz adórendszer ismertetése.) — Cossa: La teoria dell' imposta. Milano, 1902. — Hegedüs: Az adó alapelve. Közg. és közg. Szemle XVII. évf. 1893. 624—632 II.

² Fournier de Flaitx: L'impôt dans les diverses civilisations. I—II. Paris, 1897. — Vocke: Die Idee der Steuer in der Geschichte. Finanzarchiv VII. 1890. — Seligman: Essays in Taxation. New-York, 1895. Ch. I. The Development of Taxation. 1—22. II. — Hegedüs: A magyar egyenes adózás kifejlődése. Közg. Szemle, 1900.

külföldön lakó belföldi állampolgár külföldről eredő jövedelmének megadóztatása sincs kizárva. De megoldása nehéz. Belföldön tartzkodó külföldiek belföldről folyó jövedelmének megadóztatása könnyű. E két kérdés másként oldandó meg, ha az ill. adóalany pl. kereskedő, kinek jövedelme részben bel-, részben külföldről ered (kereskedelmi utazók) és másként, ha az adóalany pl. járadékélvező. Külföldön lakó külföldinek belföldről folyó jövedelmét szintén utólérhetjük tárgyi adókkal. Sőt megterhelhetjük a külföldön lakó külföldinek külföldről folyó jövedelmét pl. határvámokkal, ha azokat a belföld a külföldi iparosra, kereskedőre vagy szállító vállalatokra át tudja hárítani. Fogyasztási adókkal az állam területén tartózkodókat, legyenek azok bármely állam polgárai, úgyis utólérjük.

A külföldi állampolgárok megadóztatásának kérdését az államok rendszeren nemzetközi megegyezésekkel szabályozzák.

Az állam adóztató hatalma alá jogi személyek is tartoznak. Ilyen az állam mint magánvállalkozó. Rendszeren nem szokták az állam magángazdasági vállalatait megadóztatni; pedig ez úgy az állami üzemek hozadékanak hű feltüntetése, mint azoknak a magánvállalatok versenyébe egyenlő feltételek mellett való behelyezése miatt kívánatos volna. A községek és más az állam alatt álló köztisztviselők magángazdasági bevételeit megadóztatják. Közjogi közbevételeiket nem adóztatják meg. Közcélokat valló egyesületek nem adóalanyok. Adóalanyok azonban a magángazdasági célokat szolgáló egyesületek, pl. a részvénytársaságok.

*Adófizető,
adóviselő és
adódestinátá-
rius.*

Aki az adót maga vagy megbízottja által befizeti, adófizető. Adóalany és adófizető egy személy lehet. Lehetséges azonban, hogy az adófizető az adót szolgáltatásai árába betudja és így attól menekül. (Áthárítás.) *Ha ezt nem tudja tenni, adóviselő is. Ha az adót más fizeti be (előlegezi), mint aki által azt az állam viseltetni akarja, akkor az utóbbi az adódestinátárius.* Ezen a berendezésen alapul a közvetett adók rendszere.

Adóerő.

Az a gazdasági képesség, melyen az adófizetés lehetősége alapul, az adóerő. Teljes az adóerő, ha elbirja azon kulcs szerint való adóztatást, melyet kapunk, ha az ill. adóforrásokból nyerendő adóösszeget elosztjuk az adóalanyok számával. Amelyek ezt nem bírják el, részleges adóerők. Az a gazdasági jelenség (vagyon, jövedelem), melyben az adóerő rejlik és amelyből az adót fizetjük, az

Adóforrás.

adóforrás. Az adóerő megtámadása nélkül az adó csak a jövedelemből fizethető. Ez a természetes adóforrás. Ami után adót fizetünk, az adótárgy. Ez lehet személy, tárgy, foglalkozás, jogügylet, stb. A fejadónál adóalany = adótárgy. Az adóalap az adókirovás mérvalapja. Rendszeren az adótárgy bizonyos tulajdonsága. Pl. a házadónál a hozadék, az ablakok száma, stb., vagy

Adótárgy.

Adóalap.

*Adóegység,
adótétel és
adókulcs.*

a szeszadónál a szeszhektoliterfok. Adóegység az adótárgynak bizonyos (mérték, súly, vagy szám szerint) megállapított része, melyhez

az adótételt viszonyítjuk, tehát mely a kivetésnél egységül szolgál. Pl. 100 K jövedelem után fizetendő 5 K adó. Itt az adóegység a 100 K. Az adótétel az adóegységre kiszabott adó. Az előbbi példában az 5 K. Ha az adótételt az adóegység bizonyos százalékában állapítják meg, neve adókulcs (adóláb). Példánkban 5%. Adóösszeg az adótárgy után fizetendő adó, tehát az adóalap és az adótétel, ill. adókulcs szorzata. Az adólajstrom, adókataszter az adóztatás szempontjából vezetett jegyzék.¹

17. §. Az adók fajtái. Az adókat különböző szempontok szerint osztályozzák: 1. *Pénzbeli és természetbeli adók.* Az utóbbiaknak ma már csak gyarmatokban van gyakorlati jelentőségük. 2. *Rendes és rendkívüli adók.* Rendkívüli pl. a háboru által okozott költségek fedezésére kivetett adó. 3. *Általános és különös vagy céladók.* Az előbbieket általában a közszükséglet fedezésére, az utóbbiak bizonyos meghatározott céllal járó költségek fedezésére szolgálnak. Régen az adók rendesen céladók voltak. Ma a rendkívüli adók ilyenek. 4. *Főadók* azok, melyeken pénzügyi szempontból az adórendszernek a súly fekszik; a *mellék-* vagy *pótadók* ezen főadókból származó jövedelem kiegészítésére szolgálnak. 5. A szerint, hogy az adóztatásnál figyelembe vesszük-e az adózó személyi körülményeit vagy sem, szólunk *személyi és tárgyi* adókról. Az előbbieknél a kiadás alapja is a személy (pl. fejadó), ill. annak körülményei (pl. jövedelmi adó), az utóbbiaknál pusztán a tárgy után vetik ki az adót. A tárgyi adó aszerint, amint az adót a tárgy értékéhez vagy hozadékához szabják: *érték-* vagy *hozadéki* adó. 6. Fontos a különbség az *egyenes* és a *közvetett* adók között. Ily névvel az adóknak többféle alapon tett megkülönböztetéseit jelezzük. a) Ha az adót, aki viseli is, *egyenes* adóról szólunk; az az adó, melyet valaki előlegez és áthárítás útján más visel, *közvetett* adó. b) *Egyenes adók* azok, melyeket előzetesen megállapítható tények (kereset, birtok, stb.) szerint és e tényeket feltüntető lajstromok alapján vetnek ki (*kataszteri* adók); *közvetett adók* pedig azok, melyek előre meg nem állapítható tényekhez (pl. fogyasztás, forgalom) fűződnek s amelyeket, ha e tények bekövetkeznek, tarifák szerint fizetnek (*tarifaadók*). c) *Egyenes adók* azok, melyeknél egyenesen következtetünk az adózó adóviselő képességére, tehát ame-

¹ Schäffle: Die Steuern. I. Allgemeiner Theil. Leipzig, 1895. 48—58. II. és 242—298. II.: Die Hauptgegenstände der Steuerlehre: Steuergewalt, Steuerpflicht, Steuerkraft, etc.

lyek a jövedelmet vagy a vagyont közvetlenül érik (pl. jövedelmi, hozadéki adók), *közvetett adók* pedig azok, melyeknél az adózó gazdasági helyzetére annak bizonyos cselekményeiből (pl. a fogyasztási cselekmények) következtetünk. Ez a megkülönböztetés tehát a szerzési tényekhez fűződő adókat általában egyeneseknek, a fogyasztási tényekhez fűződőket közvetetteknek mondja. A forgalmi tényekhez fűződő adókat e felosztás *részleges egyenes adóknak* nevezné. d) Azon adókat is mondják *egyenese*eknek, melyek az átlagos adózóképesség megterhelését célozzák. *Közvetetteknek* pedig azokat, amelyek a mindenkor adózóképességet inkább individualizálva ragadják meg. 7. Az adó beszedésének módját tekintve szövegünk *közvetlen és közvetett* adóról. Az elsőnél az állam az adók beszedését saját közegei által végezteti, az utóbbiaknál más köz- vagy magán-személy közvetítését használja fel. 8. Az adó kivetésének módját tekintve különbséget teszünk *felosztásos (kontingentált, reparticionális)* és *százalékos* adók, ill. adóztatás között. Az előbbinél előre megállapítják azt az összeget, melyet az adóból be akarnak venni és ezt az adóösszeget felosztják az adózók között. A másikonál az adóegységekre eső adótételt állapítják meg. Itt tehát az adó összegét csak az adóztatás véghezvitele után tudhatni.¹

Közvetlen és közvetett adók.

Felosztásos és százalékos adók.

Az adóztatás vezérelvei.

18. §. Az adórendszer és az adózás. Az adóztatásnak vannak bizonyos általános szabályai, melyeket a közháztartás nem hagyhat figyelmen kívül. Ilyen szabályok: 1. *bő és mozgékony adóztatást* kell létesíteni, vagyis olyant, mely elegendő bevételt nyújt és lehetővé teszi a szükségletek emelkedésével a bevételek könnyű fokozását. E követelménynek az adórendszer helyes egybeállításával teszünk eleget. 2. Az adózók érdekeit sem szabad figyelmen kívül hagyni az adóztatásnál. És pedig a) figyelembe veendő a társadalomnak gazdasági szempontból fontos érdeke, a közgazdasági érdek, továbbá b) az egyes magángazdaságok külön, de azért az adóztató hatalom részéről is méltánylást kívánó inkább *magángazdasági érdeke*. Ez utóbbi érdekeket szem előtt tartó főszabály, hogy az adóztatás *igazságos* legyen, ami az adóteher a) *általánosságát* és b) *arányosságát* kívánja. 3. Az *adóigazgatás*, mely az adók befolyását biztosítja *tökéletes* és 4. az adórendszer berendezésével együtt olyan

¹ Wagner: id. m. II. 230—247. II. — Schäffle: id. m. I. 330—363. II. — Stourm: Systèmes générales des impôts. Paris, 1893.

legyen, hogy az adózók az adók berendezésében és igazgatásában egyaránt világosan felismerhessék azoknak közcélú voltát, az összeség érdekét szolgáló természetét.¹

ad 1. Mihelyt a közháztartás bevételeit főképp adózásra alapította, abból *elegendő közbevétel* álljon rendelkezésére.

Az adórendszer.

De a közháztartás szükségletei nőnek és ezeknek megfelelően emelkedniök kell közbevételeinek is. Tehát az adók hozzádélképességét könnyen és minden rázkódás nélkül emelni is lehessen a változó szükségletek szerint. Az ilyen adóztatás *rugalmas*. E szempontból eszményi a *jövedelmi adó*, melynek hozzádélka magával a gazdasági jólét emelkedésével önként emelkedik.

Hogy az adóztatás a most említett kellékeknek megfelelően, a közháztartás nem alkalmazhat csupán egy adót, hanem *több adót egymás mellett úgy kell összefűznie*, hogy egyik a másik természetes hiányát lehetőleg kiegyenlítse. E különbözőségük helyes kihasználásával állítandó egybe a közháztartás *adórendszere*.

Smith az adóforrások alapján állította fel az adórendszer vázlatát. Szerinte minden adó vagy a *földjradékra*, vagy a *munkabérre* vagy a *nyereségre* esik.

A mai pénzügyi tudomány (különösen Wagner) szerint az adórendszer az adók három nagy csoportját foglalja magában: azokat az adókat, I. melyek az egyes jövedelmét, ill. vagyonát (tehát az adóforrást) *keletkezésében*, II. melyek azt az egyes *birtokában*, III. melyek ugyanazt az egyes gazdaságából való *kilépésénél* érik. Az első osztályba tartozó adók keletkezésében, a másodikba tartozók nyugvó helyzetében, a harmadikba tartozók elhasználásában érik utól az adózó gazdasági erejét, tehát az elsők *szerzési*, a második csoportba tartozók *birtok-* és a harmadikba tartozók *fogyasztási* adók. Földes az egyes csoportokat így nevezi: *keletkező*, *létező* és *felhasznált* adóforráson alapuló adók. Az első csoportba a *hozádéli*, (*termelési*, *kereseti*) és a *forgalmi*, a másodikba a *jövedelmi* és a *vagyoni*, a harmadikba a *fogyasztási adók* tartoznak.²

Az adórendszer felosztása.

¹ *Kaizl*: Die historischen Steuerprincipien. Zeitschr. f. Volksw., Socialpol. u. Verw. 8. kötet. 1899. — *Schäffle*: id. m. I. 133—241.: Das nationalökonomische Princip der Besteuerung. Die finanzwissenschaftlichen Prinzipien der Besteuerung. — *Wagner*: id. m. II. 292—463. II.: Oberste Grundsätze der Besteuerung. — *Bastable*: id. m. 411—421. II.: The Canons of Taxation. — *Földes*: id. m. 164—212. II.: Az adórendszer alapelvei.

² *Wagner*: id. m. 230—239. II. és 513—688. II. — *Cohn*: id. m. 437—503. II.: Das System der Steuern. — *Schäffle*: id. m. I. 330—363. II.: Das Steuersystem. — *Földes*: id. m. 150—157. II.: Az adórendszer.

Az egyetlen
adó.

Az egyetlen adó eszméje az összetett adórendszerrel szemben régi gondolat. Az adóigazgatást egyszerűbbé, kevésbbé zaklatóvá és hihetőleg olcsóbbá is tenné. De az adóteher érezhetőbb volna. Ami összetett adórendszer mellett részletekben oszlik meg, annak terhét az adózó egyszerre érezné.

Az egyetlen adó — a mai eszmény az egyetlen jövedelmi adó — több okból keresztülvihetetlen. Ilyen adó mellett a bevallásoknak a lehető legnagyobb becsületességgel és őszinteséggel kellene történniök. A különböző jövedelmeket nem egyformán könnyű felismerni, a terhelés tehát aránytalan, igazságtalan volna. Egyes adók nem pénzügyi, hanem pl. közgazdasági, szociálpolitikai szempontokból tartandók fenn. Ma nemcsak az állam adóztat; egyetlen állami adó mellett sem volna tehát az egyetlen adó eszméje megvalósítva.

Az egyetlen adó eszméjét különösen a franciák pártolják. A fiziokraták egyetlen földadójának gondolata gazdaságtani felfogásukkal függ össze. Az egyetlen vagyonadót, melynek gondolata már Montesquieu-nél látszik, újabban szintén javasolták (Menier). Az egyetlen fogyasztási adó eszméjét is pártolták. (Revans és Pfeiffer). A szociálpolitikai célokat valló pénzügytan eszméje az egyetlen jövedelmi adó. A szocialistáknak is ez az adóeszménye. A Henry George-féle egyetlen földadó (single tax) a földjáradékot akarná megszüntetni.¹⁾

Az egyetlen adónál a többtagu adórendszert az adóáthárítás pótolná.

Az adó-
áthárítás.

Aki a kereslet és kínálat viszonyánál fogva előnyösebb helyzetben van, tehát emelkedő kereslet és árak mellett az eladó, a reá nehezedő adót az általa forgalomba hozott jószág árába betudhatja és így azt a vevőre átháríthatja, áttolhatja. Ha ez nem sikerül, mert az áremelés azonnal a kereslet csökkenését vonja maga után, az adó visszahárításáról, ill. visszatolásáról beszélünk. Letolás vagy lehárítás az a jelenség, mikor a termelő a reá rótt adónak legalább egy részét tökéletesebb termelő eljárással megtakarítja. Ezt inkább a nagyobb tőkeerők tehetik. Ha az áthárítás nem az emelkedő ár felhasználásával, hanem a szolgáltatott áruk minőségének vagy mennyiségének rovására történt megtakarítással megy végbe, rejtett áthárításról szólnak.

Athárítás és
áralakulás.

Az adóáthárítás az áralakulás következménye és keresztülvitele a mindenkori áralakulásoktól függ. A közvetett adók átháríthatása sem feltétlenül bizonyos. A szükséges áralakulás kell ide is.

Közrehatnak az áthárítás lehetőségére a piac nagyobb ismerete, a gazdasági érdekek állandó szem előtt tartása (pl. különösen kereskedőknél), a konjunkturák kihasználása. Függ az áthárítás valószínűsége attól is, hogy mennyire érzi az adó-

¹ Girardin: L'impôt inique et l'impôt unique. Paris, 1873. — Seligman: The Single-Tax. Essay and Debate with H. George. Proceedings of Social Science Ass. No. 27. 1890. — Ugyanaz: The Single-Tax. Essays in Taxation. New-York, 1905. 64—94. II. — The Single-Tax-Debate. London, 1891. — Dollfus: Über die Idee der einzigen Steuer. Basel. 1897.

fizető az adót. Ha kevésbé súlyosan nehezedik rá, kevésbé igyekszik tőle szabadulni. Tehát az áthárítás kevésbé valószínű egyenletesebb tehermegoszlás, mint egyenlőtlen adóteher mellett.

A nagy tőke, mely nagyobb erővel jelenik meg a piacon, az adóáthárítás útján nem javítja, de rontja az adóteher arányos megoszlását.

Akiknek jövedelme állandó összegben van megállapítva, pl. az államhivatalnokok és azok, akiknél szolgáltatásaik ára tarifaszerűleg van megállapítva, pl. a szállító vállalatok, azok adóikat alig háríthatják át. Vannak adók, amelyeket nem lehet áthárítani, pl. az örökösödési adó.

Téves a régebbi írók (Canard) tétele, hogy minden régi adó jó, minden új adó rossz, mert azon a hamis feltevésen sarkallik, hogy a már hosszabb idő óta fennálló adó terbe az adóáthárítás folytán helyes arányban oszlik meg a társadalomban minden, még kevésbé jól berendezett adóknál is.¹

A tényleges adórendszerek az adók elméletileg helyes csoportosítását nem alkalmazzák, hanem legnagyobb részben az *Az egyenes és közvetett adók* szerint tagolják adórendszerüket.

Az egyenes és közvetett adók között többféle alapon tettünk különbséget. De amely adó az adóforrás kipuhatolásának módja szerint egyenes, azt az adózó is rendesen közvetlenül viseli. Viszont amely adó az előbbi értelemben közvetett, az rendesen az adóviselés módja tekintetében sem egyenes. *E két körülmény találkozása teszi az egyenes és közvetett adók szerinti megkülönböztetést a gyakorlatban oly közkeletűvé.*

Felosztásunkban I. és II. jórészt az egyenes, III. a közvetett adók csoportjába tartoznak.

Az egyenes és közvetett adók egymást kiegészítik; hibáikat *Jelentőségük.* kölcsönös előnyeikkel kiegyenlítik. Az egyenes adók elméletileg tökéletesebbek, de azért egy közháztartás sem gondolhat a közvetett adók kiküszöbölésére, amelyeknek hozadéka ma a nagyobb államokban az adókból eredő közbevételeknek kb. 65—70%-át teszi.²

¹ Kaizl: Die Lehre von der Überwälzung der Steuern. Leipzig, 1882. — Falck Kritischer Überblick auf die Entwicklung der Steuerüberwälzungslehre seit A. Smith. Dorpat, 1882. — Wicksell: Zur Lehre von der Steuerincidenz. Upsala, 1895. — Seligman: On the Shifting and Incidence of Taxation. Baltimore and London, 1899. — Tisza: Az adóáthárítás elmélete. Budap. Szemle, 1882; 375. s. köv. II. — Hegedüs: A közszégi adók áthárításának elméleti szempontjai. Budapest, 1905. (Földes-émlékkönyv 25—42. II.)

² Neumann: Schwebende Finanzfragen. I. Die Unterscheidung directer oder indirecter Steuern. Jahrb. f. Gesetzgeb., Verw. und Volksw. 1832. — Az egyenes és közvetett adók kérdését az általános áttekintést nyújtó munkák mindegyike bőven tárgyalja. Főleg

*Előnyeik és
hátrányaik.*

Az *egyenes adók* nem individualizálnak, hanem az átlagos adóerőt adóztatják meg. Általánosak is, mert mindenki fizeti őket, míg a közvetett adót csak az, aki pl. fogyaszt. Az egész adóerőt ragadják meg. Szabályos időközökben válnak esedékessé, de éppen ezért csak bizonyos meghatározott időközökben folynak be. Közvetlenségük érvényre juttatja azt a szoros viszonyt, mely az adózó polgár és az adóztató hatalom között áll fenn. A *közvetett adók* éppen ellenkező természetűek. Különösen nem arányosak, tehát nem igazságosak. Viszont az egyenes adóknak is vannak hátrányaik. A jövedelem kutatását kívánják meg, ami az adózók zaklatásával jár. Nem oly ruganyosak mind, mint a közvetettek. Az egyenes adók terhet közvetlenül jobban érzi az adózó. A közvetett adókat kis, elaprózott részletekben fizetik, tehát könnyebben viselhetők. Nem belföldieket könnyebb utolérni közvetett adókkal. A fogyasztási adók alkalmazásának a gazdasági és főleg a technikai fejlődés mind tágabb teret nyit, míg ugyancsak a gazdasági élet fejlődésével az egyenes adók mind nehezebben válnak alkalmazhatókká (nagy jövedelmeket nehéz megállapítani) és mindinkább nagyobbodó költséget is okoznak (pl. földadókataszter).

*Az egyenes
adók
fejlődése.*

Az egyenes adók *vagyoni adók*, továbbá *hozadéki adók*, (ez a két csoport *tárgyi adó*), aztán *személyi adók* és részben *forgalmi adók*. A három első csoport adja az egyenes adók jellegzetes adónemeit. Legtökéletlenebb közöttük a *vagyoni adó*. Tökéletesebb már a *fejadónál*, mert a vagyoni adó az adóképeségek közt különbséget tesz és ennek megállapítása végett mint ismertető jelhez a vagyonhoz fordul. A régi rómaiak cenzusa volt ilyen vagyoni adó. Tökéletesebb *tárgyi adó* a *hozadéki adó*. Ez már belátja, hogy ugyanakkora vagyonnak, pl. két egyforma nagyságu földterületnek különböző hozadéka lehet. Még tökéletesebb az adóztatás, ha a tiszta hozadékot veszi adó alá. De ugyanakkora tiszta hozadékok még nem biztosítanak egyforma személyes jövedelmet. Adósságok, családi viszonyok különböző szolgáltatási képességet vonnak maguk után. Ezeket is figyelembe veszi a *személyi adó* és ennek leg-tökéletesebb alakja a *személyes jövedelmi adó*.

Wagner: id. m. II. 237–247. II., aki behatóan foglalkozik a megkülönböztetés különböző alapjaival. Az egyenes és közvetett adók kérdése még élénk kerül egyfelől a hozadéki adók és a jövedelmi adó, másfelől a fogyasztási adók méltatásánál.

ad 2. a) Az adó annyira *mérsékelt* legyen, hogy a jövedelemből legyen fizethető. Az adónak nem szabad a vagyontörzset, ill. azt a munkaerőt megtámadni, melyből a tulajdonképeni adóforrás, a jövedelem folyik. Az adórendszer iránt támasztott közgazdasági követelményeknek olyan adó felel meg, mely az adóforrásokat nem pusztítja el. Az adó időszakonként visszatérő szükséglet, tehát a magángazdaságok időnkint visszatérő vagyonszaporulatából legyen fedezhető. Esetleges vagyonszaporulatok (ajándék, örökség, szerencsejátékból eredő nyereség) megadóztatása azonban közgazdasági szempontból megengedett, sőt megokolt.

Az adórendszer közgazdasági követelményei: az adó mérsékelt legyen;

A súlyos adó politikai szempontokból is káros. Elviselhetetlensége elősegíti a politikai rázkódásokat. Pénzügyi szempontból sem indokolt. Gyakran tapasztalták, hogy amikor az adót leszállították, az adójövedelem emelkedett.

A helyes adóforrás a jövedelem és nem a szabad jövedelem, tehát nem az a jöszágmenyiség mely az egyesnek rendelkezésére marad, ha társadalmi körülményeinek megfelelő életszükségeit levonta. A társadalmi körülményeknek megfelelő életszükséglet ingadozó fogalom. A közháztartás berendezésénél ilyenre építeni nem lehet.

Akik az adóztatásnál is hangsúlyozzák a szociálpolitikai szempontokat, azt mondják, hogy az adó csak a nemzeti vagyontörzset ne támadja meg. A magánvagyon megtámadhatja, mert ezzel az adózó az egyenletesebb vagyonmegoszlást segíti elő. Ezzel indokolják pl. a magas örökösödési adót.

Hogy mekkora az adó, melyet a közgazdaság mint mérsékeltet még el tud viselni, az a mindenkorinál konkrét gazdasági viszonyoktól függ.

Az (állami) adó- és egyéb közjogi bevételek terhe fejenként márkákban

Magyarországon	28.82	Ausztriában	39.26
A német birodalomban	34.70	Franciaországban	63.19
Olaszországban	36.04	Angliában	66.45
Oroszországban	21.89	Az Egyesült-Államokban	30.29

Hogy azonban e számokban a teher hű képét kapjuk, figyelembe kell vennünk a különböző országok különböző gazdasági jólétét, vagyonosságát és azt, hogy az adóteher a lakosság tényleg mekkora része között oszlik meg. A községi adók különböző nagysága is eltolódásokat okoz e számokban.¹⁾

Az adóztatásnak közgazdasági szempontból kelléke még, hogy ne zavarja a termelést, a forgalmat, a fogyasztást; szóval a gazdasági élet rendes menetét, fejlődését meg ne akasztja.

ne zavarja a közgazdasági életet.

ad 2. b) Az adózók érdekeit szem előtt tartó adóztatás *igazságos* a terhek elosztásában. Az igazságosság követelményének

Az adóztatás általánossága.

¹ Zahn: Die Finanzen d. Grossmächte. Berlin, 1908. 35-37. ll.

pedig akkor teszünk eleget, ha *a) az adóztatás általános*. Mindenki, aki az adóztató hatalom alá esik, járuljon hozzá a közkiadások fedezéséhez. Ez következik az adó jogalapjából és azon célból, melyet a közháztartás szolgál.

Az adóztatás általánossága, úgy mondják, az állampolgári elvből is folyik. Közjogi elv, hogy az állam minden polgára járuljon hozzá a közterhek viseléséhez. (Közterherviselés elve.) A rendiség államában a közterhek viselésénél a kiváltságok rendszere uralkodott. Azok járultak legkevésbé az állam szükségleteinek fedezéséhez, kiknek gazdasági helyzete ezt leginkább megengedte volna. A türelmi adó, mely csak egy társadalmi osztályt vagy fajt sújtott, szintén az általánosság követelményei ellen vétett. A jövő állama, a szociális követelményekkel mindinkább számoló állam, a közterherviselés elvén szintén részt akar törni, de ellenkező irányban mint a rendi állam. A csekély gazdasági képességű erőket igyekszik a terhek alól felmenteni.

*Látszólagos
és tényleges
adó-
mentességek.*

A mai állam is ismer adómentességeket. Az állam pl. nem szed adót hivatalnokaitól, hogy pénzkezelését egyszerűsítse. Ez csak *látszólagos adómentesség*, mert az adónak megfelelően kevesebb fizetést ad alkalmazottainak. De az ilyen látszólagos adómentesség sem ajánlatos. Az adóval terheltek könnyen valódi kedvezményt látnak benne, ami ellenszenvet kelthet a hivatalnoki osztály iránt. Épen ezért nem ajánlatos a katonák adómentessége sem, mely csak előmozdítja, hogy a katonák külön társadalmat alkossanak a társadalomban.

Indokolt *tényleges adómentességek* is vannak. Adómentességet adnak egyes termelő ágak fejlesztése érdekében, a közlekedésügy előmozdítására (vasutak építésénél), a takarékoság serkentésére, a kis vagyonok lehető erősbítésére (postatakarékpénztári betétek kamatainak adómentessége), a közegészségügy, közművelődésügy, vallás, stb. érdekében (az ezek céljaira szolgáló épületek, intézetek adómentessége). Adómentességekkel igyekszik az állam könnyebben hitelhez jutni (állami kötvények szelvényeinek adómentessége). Politikai tekintetek is igazolnak egyes adómentességeket, pl. fejedelmek, a fejedelmi ház tagjainak, külhatalmak követeinek és a követségek személyzetének adómentességét.

Az igazságosság azonban megköveteli *β)* azt is, hogy az *adóteher arányosan oszoljék el az adózók között*. Az arányosság követelményének szolgál:

αα) a létminimum adóztatlanul hagyása. Ez szociálpolitikai

*A létmini-
mum adó-
mentessége.*

szempontból adott adómentesség. Az a jövedelem, mely legfeljebb csak az okvetlenül szükséges életigények kielégítését engedi meg, adózatlanul marad. Tehát ebben az esetben tényleg csak a szabad jövedelmet adóztatjuk meg, melyet a létminimumnak megfelelő szükségletek levonása után állapítunk meg. A létminimumot többé-kevésbbé önkényesen, határozott összegben az állam szabja meg. Minthogy magasabb jövedelmi fokon nemcsak a „szabad“, de az egész jövedelem megadóztatandó, kívánatos volna, hogy azok, kik a létminimumnál nagyobb jövedelemmel rendelkeznek, a létminimumnak megfelelő rész után is adózzanak. (L. az angol progresszív adó berendezését.)

Az osztrák jövedelmi adónál 1200 K, a porosz jövedelmi adónál Badenben, Hamburgban 900 M, Szászországban 400 M a létminimum. Az új magyar egyenes-adóreformjavaslat szerint a létesítendő jövedelmi adónál 600 K, mit azonban hihetőleg emelni fognak (800 K-ra való emeléséhez máris hozzájárult a pénzügyi kormány). Legszebb az angol jövedelmi adó rendszere. hol a jövedelem emelkedésével mindinkább csökkenik a levonható (400 £ jövedelemnél 160 £, 600—700 £ jövedelemnél már csak 70 £) létminimum, míg végre a jövedelem magasabb fokán (700 £) teljesen megszűnik.

A létminimum adómentességét egyesek ellenzik, rendesen azzal az indokolással, hogy az állam is az elsőrangú szükségletek sorába tartozik. De annál többen pártolják. Indokolja már az is, hogy a szegény ember a közterhek viselésében úgyszólván részt vesz, sőt sokszor fokozottabb mértékben, mint a nagyobb gazdasági erejű osztály (hosszabb hadkötelezettség). Vannak az adórendszerben mindig olyan adók, főleg fogyasztási adók, melyek alól a szegény ember úgysem menekülhet, sőt amelyek őt aránylag erősebben sújtják, mint a jobbmódot (elsőrendű életszükségleti tárgyakra vetett fogyasztási adók). Sokszor már a pénzügyigazgatás szempontja is a kis gazdasági erők adózatlanul hagyását ajánlja. Az ilyeneknél az adó behajtása aránytalanul sokba kerül.¹

β) a progresszív adókules alkalmazása. Ha valamely adórendszer elismeri a létminimum adómentességét, a progresszív adókules alkalmazásától sem zárkozhatik el. A kettő logikailag összefügg. Az olyan adó, mely minden adózót, tekintet nélkül

A létmini-
mum az egyes
államokban.

Érvek a lét-
minimum
adómentes-
sége mellett
és ellen.

A progresszív
adó,

¹ Schmidt: Die Steuerfreiheit des Existenzminimums. Ein Beitrag zur Theorie der Einkommensteuern. Leipzig, 1877. — Schanz: Existenzminimum und seine Steuerfreiheit. Hdwb. d. Staatsw. III. 760—770. II. — Az általános áttekintést nyújtó munkák mindegyike foglalkozik a létminimum kérdésével. Behatóan Wagner: id. m. II. 402—406. II. — L. a fokozatos adó irodalmát is.

gazdasági erejére, egyenlő adóösszeggel akarna megterhelni, az arányosság legelemibb követelményének sem tenne eleget. Nyilvánvaló, hogy a nagyobb jövedelem nagyobb szolgáltatási képességet rejt magában, mint a kisebb. A kérdés csak az, hogy az adóforrás, tehát a jövedelem növekedésével egyenlő arányban vagy annál nagyobb, fokozottabb arányban növekedik-e az adóerő. Akik azt vallják, hogy egyenes arányban, az ú. n. *arányos* (*proporcionális*) adózás hívei; akik amellet foglalnak állást, hogy fokozott arányban, a *fokozatos* (*progresszív*) adót tartják helyesnek.

Progresszív és degresszív.

A progresszív adó kulcsa emelkedő. Ha az adókulcs csak egy bizonyos pontig emelkedik, akkor az adó kétféle kulcs szerint van berendezve. A kulcs az alsó fokozatokon progresszív, a felsőknél arányos. Ezt a berendezést *degresszív adónak* is mondják. Míg progresszív tulajdonképpen az adó akkor, ha a kulcs fokozódása végnélküli. A gyakorlat csak degressziót ismer. A *regresszív adó* a megfordított progressziót valósítaná meg. Ennél a kulcs az alsó fokokon magasabb volna s a fokok emelkedésével csökkenne.

A progresszív adó indokai.

A fokozatos adókulcs jogosultságát igazolja a határérték elvének alkalmazása az adózó jövedelmére és az azokból adók gyanánt fizetendő szolgáltatások arányára. Az adóterhet különbözőképpen érzik az egyes gazdaságok aszerint, amint az a felétlen életszükségletek, a közepes életmódhoz illő, vagy a fényűző szükségletek megszorítását vonja maga után. Tehát a szolgáltatási képesség erősebb arányban nő, mint a jövedelem. Akinek többje van, mint másnak, attól nem egyszerű arányban, hanem fokozatosan többet kell elvenni, hogy egyenlő terhet érezzen a másikkal, mert arra, amiből tőle elveszik az ő nagyobb adóját, neki kevésbé volt szüksége a megélhetéshez, mint a másiknak vagyona azon részéhez, melyből az ő kisebb adója tellett ki.

Előnyei.

A progresszív adó előnye, hogy vele a nagyobb adóerőt, anélkül, hogy a kisebb adóerők iránt igazságtalanok volnánk, jobban igénybe tudjuk venni, mint arányos kulcs mellett. A regresszív hatású fogyasztási adókkal szemben a szegény osztály terhein könnyít. Némileg kiegyenlíti a nagyobb jövedelmek azon előnyét, hogy könnyebben titkolhatók el, mint a kis jövedelmek. A kis jövedelmű, csekélyebb képzettségű ember nem tud oly könnyen védekezni a túl magas adómegrovás ellen,

mint a nagyobb vagyonu. Szociálpolitikai szempontból is fontos eszköz. Nem azért, mert magas és végnélküli fokozás mellett tényleg a nagy jövedelmek elkobzására vezethet (így sehol sem alkalmazták), de mivel enyhébb fokozás mellett is enyhíteni tudja a mai vagyonmegoszlás egyenlőtlenségeit és csökkenti a nagyobb vagyonokkal szemben mutatkozó elégtelenséget.

Hátrányául hozzák fel, hogy a fokozás mindig önkényes; hogy következetes keresztülvitel mellett a nagyobb jövedelmek elharácsolására vezet, ami az ilyen jövedelemmel rendelkezők kivándorlására, a tőkegyűjtés, a takarékosság megakasztására vezet; hogy szociálpolitikai célját, ami a helyesebb jövedelemeloszlás biztosításában állna, nem tudja elérni. Ezek az ellenvetések nem gyengítik a progresszió fontos szerepét némely adónál az adórendszerben. A fokozás nem rendezendő be oly módon és nem vezetendő oly mérvig, hogy úgy látszassék, mintha a felső tételek egyes, meghatározott adóalanyok ellen irányulnának. Igaz, hogy ilyen berendezés mellett nem biztosít gyökeresen más jövedelemeloszlást, mint a mai, de ez a progresszív adónak nem is célja.

Hátrányai.

A progresszív adóztatás eszméje régi. Már Athénben látjuk Solon *A progresszív* korában a létminimum adómentességével együtt. A renaissance olasz álla- *adó multja* maiban nagy szerepet játszott. A modern államok háztartásában a francia *és jelene.* forradalom óta alkalmazzák.

A progresszív adó különféle képen valósítható meg. Rendesen több jövedelmi osztályt állítanak fel és ezek mindegyikére emelkedőleg más kulcsot. Ilyen berendezés mellett a magasabb adóláb alkalmazható az egész jövedelemre, vagy annak csak az alábbi fokozatokon felül eső részére. Más módja a progresszív adóztatásnak az, mikor az adókulcs egyenlő marad, de a különböző fokozatokba eső jövedelemnek adó alá vonható része mindinkább emelkedik (pl. az angol létminimum).

Az osztrák jövedelmi adónál az adókulcs 0.6%-kal kezdődik, 200 K-nál kb. 1%- lesz, 6000 K-nál 2%, 20.000 K-nál 3%, míg 100.000 K-n felül nem egészen 5%-ig emelkedik. A legmagasabb kulcs 5%. A porosz jövedelmi adónál 0.62%-tól 4%-ig, a százsz jövedelmi adónál kb. 1%-tól 5%-ig emelkedik az adókulcs. A mi tervezett jövedelmi adónk kulcsa már 10.000 K-nál éri el a 3%-ot és 200.000 K-nál 5%-ig emelkedik.¹

¹ Neumann: Die progressive Einkommensteuer im Staats- und Gemeindehaushalt. Ein Beitrag zur Kritik der Einkommensteuervertheilung und zur Lehre von der Steuerprogression. Leipzig, 1875. — Schöel: Die progressive Besteuerung. Zeitschr. f. die ges. Staatsw. 1875. — Lehr: Kritische Bemerkungen zu den wichtigsten für und wider den progressiven Steuer vorgebrachten Gründen. Jahrb. f. Nat. und. Stat. 1877. — Cohen Stuart: Beiträge zur Theorie der progressiven Einkommenbesteuerung. Gravenhage, 1889. — Seligman: Progressive Taxation in Theory and Practice. Publ. of the Am. Econ. Ass. Vol. IX. No. 1. and 2. — 1894. — Cassel: The Theory of Progressive Taxation. Economic

A fundált
jövedelem
erősebb
megterhelése.

γγ) a fundált jövedelem erősebb megterhelése. A fundált jövedelem biztosabb, tartósabb, szerzéséhez nem kell fáradság. Akinek fundált jövedelme van, annak betegsége, aggkora esetére nem kell a maga és családja számára megtakarításokat tennie, míg annak, aki csak munkájából él, minderre gondolni kell. A nagy vagyonegyenlőtlenségeket feltűntető társadalomban az ilyen adónak is megvan az az erkölcsileg jótékony hatása, hogy benne a szegényebb néposztály terheinek némi könnyítése mellett a nagyobb vagyon erősebb megterhelését látja.

A fundált jövedelem nem minden faja egyenlően biztos és állandó (pl. föld- és tőkejövedelem); továbbá a fundált jövedelem, különösen annak némely faja (föld-, házjövedelem) bizonyos tekintetben már úgyis erősebben adózik, mert nehezebben, sőt nem is titkolható el. Mindez azonban csak amellest szól, hogy a fundált jövedelem megterhelésénél is különbséget kell tenni a különböző jövedelmek természete szerint.

A fundált jövedelem erősebb, ill. a nem fundált gyengébb megterhelése pl. úgy vihető keresztül, hogy az állam a nem fundált jövedelemnél az adóalap megállapításakor megengedi az életbiztosítási díjak levonását. Legszokottabb módja a fundált jövedelem erősebb megterhelésének a vagyoni adó. (Poroszország 1893 óta). De lehet erre a célra az örökösödési adót vagy egyes forgalmi adókat is használni.¹

A helyes adó-
igazgatás
alapelvei:
határozottság,
kiméletesség,
olcsóság.

ad 3. Az adóztatás azon vezérelveit, melyek az adórendszer miként való berendezéséről szólnak, kiegészítik az adóigazgatásra vonatkozó szabályok. Smith szerint a) az adó határozott legyen. Az adózó ne legyen az adószedő közeg önkényének kiszolgáltatva, hanem az adó összege, a fizetés ideje, módja, világosan és biztosan legyen megállapítva. Az adó bizonytalansága a régibb adóztató eljárásoknak nagy hibája volt, amely különösen a felosztásos adóknál volt érezhető. b) Az adó oly időben és módon szedessék be, amikor és ahogyan az az adózónak legalkalmasabb. Ne kelljen az adózónak az adófizetés végett nagy utat tennie, részletekben, posta útján is fizethessen adót, stb. Ez az elv az adóbehajtás kiméletességét akarja megvalósítani. c) Az adóztatás lehetőleg ne vegyen ki többet az adózók zsebeiből, mint amennyit az

Journal. Vol. 11. 1901. — A fokozatos adó kérdésével a rendszeres tankönyvek mindegyike foglalkozik. Behatóan Wagner: id. m. II. 442—459. II. — Ugyanezt a kérdést a jövedelmi adó irodalma is tárgyalja.

¹ Heckel: Lehrbuch der Finanzwissenschaft. I. 399—447. II.: Die ergänzenden Vermögenssteuern. — Fellner: A kiegészítő vagyoniadó és szerepe a magyar adórendszerben Budapest, 1896.

államkincstárnak juttat. Pénzügyi szempontból ez a legfontosabb szabály, mely egyszerű és olcsó adóigazgatást követel. Az adóigazgatás jósága igen fontos követelmény. Az adórendszer fejlődése is sok tekintetben az adóigazgatás tökéletesbülésétől függ.¹

ad 4. Az adórendszer és igazgatás azonban ne csak a fiskalitás, a közgazdasági szempont és az igazságosság követelményeit juttassa érvényre, hanem egészében és részleteiben erkölcsi elvek uralma alatt is álljon. Az adózásnál mindig kitűnjék az a magas cél, mely miatt adóztatunk.²

Az adóztatás
erkölcsi köve-
telményei.

2 A keletkező adóforráson alapuló adók.

19. §. 1. A hozadéki adók. A hozadéki adók az adózót A hozadéki
hozadékokat nyújtó javai, ill. foglalkozása alapján róják meg adók fogalma
adóval. Általános adóztatás lévén a cél, annyi hozadéki adót és fajai.
kell az adórendszerbe beállítani, ahány hozadéki csoport van.
Hozadékokat nyújt a földbirtok, a házbirtok, a tőkebirtok, a
vállalkozás, a szellemi és a testi munka. Ezen az alapon öt
hozadéki adót különböztetünk meg. Ezek: földadó, házadó, tőke-
kamatadó, vállalati (ipari) adó és fizetési, ill. munkabéradó.³

1. A földadó a legrégibb hozadéki adó. Tárgya ma ren-
desen a mező- és erdőgazdaságilag művelhető földterület, akkor
is, ha nem szolgál erre a célra. A háztelkek is alája tartoz-
hatnak (pl. Szászországban, 1890-ig Franciaországban). Alanya
a föld tulajdonosa, ill. haszonélvezője. Alapja a földbirtok
értéke (értékkataszter) ill. hozadéka (hozadéki kataszter
esetén). De ez utóbbi esetben sem csupán a földjáradék,
hanem a földbe fektetett tőkének és a föld megmunká-
lására fordított munkának gazdasági eredménye is, szóval
a mezőgazdaság egész hozadéka. Rendesen azt a hozadékokat
adóztatják meg, mely közönséges szorgalom és a szokásos
gazdálkodási mód szerint közönséges években állítható elő.
Ezt az átlagosságot némelyek a földadó előnyös tulajdonságának
tartják, mert a nagyobb igyekezetet jutalmazva, a hanyagságot

A földadó
fogalma,
tárgya és
alapja.

¹ Smith: Wealth of Nations. V. könyv. 2. feje. 2. rész: Adók, II—IV. szabály. — Wagner: id. m. II. 460—468. ill.: Die Prinzipien der Steuerverwaltung.

² Földes: id. m. 205—206. II.: Az adórendszer erkölcsi jellege.

³ Az általános áttekintést nyújtó, rendszeres pénzügytani munkáknak a hozadéki adókról általában szóló fejtegetésein kívül különösen Schanz: Ertragssteuern. Hdw. d. Staatsw. III. 728—732. II. — Die Ertragssteuern und deren Stellung, bez. Berechtigung im Staats- und Gemeinde-Steuer-system. Zeitschr. für Praxis und Gesetzgebung d. Verwaltung. 1894.

bünteti. A valódi tiszta hozadék megadóztatása tökéletesebb volna.

A kataszter.

Az adóalapot a *kataszter* útján állapítják meg. *Kataszter* (capitationis regestrum) az adóalanyok és tárgyak jegyzéke, ez utóbbiaknak épen az adózás szempontjából jellemző tulajdonságaival együtt. A földadókataszter *hozadéki* vagy *értékkataszter*. Az előbbi a földadó alá eső területeket hozadékképességük, az utóbbi forgalmi értékük szerint lajstromozza. Mindegyik aztán megint többféle rendszer szerint lehet szerkesztve: *birtok- és parcella-, osztály- és egyéni* vagy *becslési* kataszter. A birtokkataszter az egy kézen lévő jószágtestek hozadékát együtt állapítja meg. A parcellakataszter minden önálló gazdálkodás tárgyát tevő földdarabot külön sorol fel. Az osztályozó kataszter művelési ágakat és minőségi típusokat állapít meg és azokba sorozza be a parcellákat. Az egyéni vagy becslési kataszter ettől eltekint és minden parcella hozadékát külön állapítja meg.

A hozadéki kataszter igazságosabb, mint az értékkataszter, mely sokszor (különösen adás-vétel tárgyát nem tett földbirtokoknál) csak becslésre támaszkodhatik. A föld áralakulását különben is oly körülmények befolyásolják, melyek egyöntetű értékbecslésekre nem nyújtanak alapot (pl. a kisbirtok aránylag magasabb ára). A bérletekből következtetve sem lehetne az összehasonlító becsléseket kikerülni, mert nincs minden birtok hasznosbérbe adva. De a hozadéki kataszternek is vannak nagy hátrányai. Készítése nagyon sok időbe kerül, fölöttébb költséges és igen körülményes. A felmérés (háromszögelés, egyes birtoktestek felvétele) magában is nagy gondot adnak. Ehhez jönnek a becslési munkálatok, rendesen az osztály- és a parcellakataszter elvei alapján, melyekkel az átlagos hozadék megállapítását célozzák. Mire az ország egyik részében e munkálatokkal elkészülnek, a másik részben a munka eredménye már elévült. A kataszter „nyilvántartása“ ezen az elévülésen nem segít. Állandó revízióra volna szükség. A munkálatok tökéletlensége miatt a kataszter adatai gyakran hamisak, ami a földadó terhének megoszlását fölöttébb aránytalanná teszi.

Földadó-katasztert már a rómaiak vezettek. Az első modern kataszteri munkát a censimento milanese, melyet VI. Károly készíttetett a milánói hercegségben 1718-ban. 1760-ban alkalmazták.

*A földadó
terhe*

A földadó ne legyen oly magas, hogy a mezőgazda keresetig

képességét megtámadja. De viszont a mezőgazdaság hozadéka mint jórészt fundált jövedelem legalább egyéb feltételek egyenlősége esetén más kevésbé fundált hozadékoknál erősebben terhelhető meg. A földbirtok *arányosan egyenlő terhet* viseljen a többi termelő ágakkal. Ezt az arányt megállapítani azonban bajos. Már magát a földadót is úgy megszerkeszteni, hogy annak terhe csakugyan a törvényhozó által óhajtott nagyságu legyen, igen nehéz. A földadó terhe ugyanis nemcsak a kulcstól, hanem főleg a földhozadék *kataszteri becslésétől* függ. Ha a becslés alacsony, a magasabb kulcs is kisebb teher lehet. Függ továbbá a teher nagysága attól, hogy *adóelengedéseket és adómentességeket* adunk-e, továbbá, hogy minő *levonásokat* engedünk meg *termelési költség címén*. Minél nagyobbak ezek, annál nagyobb lehet az adókulcs és viszont. Az adópolitika újabb iránya kedvezményben részesíti a földbirtokot. Ez a mezőgazdaságnak különösen a múlt század második felében beköszöntött nyomasztó helyzetével és az ipari foglalkozásokkal szemben mindinkább érezhetővé váló tőkeszegénységével függ össze.

1868-ban nálunk az egyenes adók 640/0-a, mint Földes megjegyzi, földadóból folyt be, ma csak kb. 30/0-a. A földadó terhe az 1906. évi adatok (Zahn. id. m.) szerint fejenként legkisebb Angliában (0·38 M), legnagyobb nálunk (2·90 M), aztán következik Olaszország (2·38 M), Franciaország (2·15 M), Ausztria (1·73 M), Oroszország (1·05 M) és a német államok (0·70 M). E számok azonban a foglalkozási ágak különböző megoszlása miatt alig nyújtanak összehasonlításra kellő alapot.)

Angliában 1798-ban változhatatlannak jelentették ki a földadó összegét és megválthatóvá tették. Az adó megváltása nem egyezik meg annak természetével, mert az adó folyton változó tartozás. Az angol land-tax el is vesztette adójellegét és dologi teherre vált. A föld Angliában ezért a jövedelmi adónak is tárgyát teszi.

Az angol land-tax.

A földadónál méltányos az önadóztatásnak bizonyos fokig tért engedni, ami a felosztásos adózási rendszernek, melyet a földadónál sok helyütt (nálunk, Ausztriában, Franciaországban, Poroszországban) alkalmaznak, lesz kiegészítőjévé. Az állam a földadó kontingentált főösszegét a kataszter alapul vételével a községekig lemenőleg ossza fel, azontúl a földjeik hozadékképességét legjobban ismerő adózók maguk állapítsák meg az egyesek által fizetendő adót. A földadót százalékos adó gyanánt kezelik Bajorország, Szászország (1887 óta), Württemberg, Anglia.¹

A földadó kivételése.

¹ A rendszeres pénzügytani kézikönyvek idevágó fejezetein kívül *Lesigang: Grundsteuer. Hdwb. d. Staatsw. IV. 885—917. II.* — *Pap: Földadó. Közg. Lexikon I. 661—675. II.*

A házadó
fogalma és
kialakulása,

2. A házadó. Tárnya az épület (= beépített földterület + a ház építésére fordított tőke); alanya a ház tulajdonosa vagy állandó haszonélvezője. Fejlődését kétféleképpen magyarázzák. Az egyik felfogás szerint a kezdetleges adókat kirovó hatalom a telekadóról megy át a házadóra. Mások szerint a házadó nem a földadóból fejlődött, hanem önállóan a városi ház sajátságos szerepéből.

jelentősége.

Az épület a legalkalmasabb adótárgyak egyike. Látható, el nem titkolható; a birtokában rejlő adóerő, akár miként puhatoltassék is ki, könnyen, az adózó zaklatása nélkül állapítható meg. Azonkívül az épületek hozadéka a nagy városok rohamos fejlődésével erősen növekedvén, a házadó nagy kulcsot bír el és így nagy jövedelmet biztosít a közháztartásnak. Nincs is oly állam, mely az épületeket adóztatlanul hagyná.

Az épületek használatuk és így hozadékuk természete szerint is három csoportba oszthatók: *mezőgazdasági, ipari és lakás céljára szolgáló épületekre*. A két első csoportba tartozók hozadéka földadó, ill. iparadó alá is vonható. A házadó különösen a lakás céljára szolgáló épületek hozadékát sujtja. De a lakás céljára és egyéb célokra szolgáló épületek, ill. épületrészek nem választhatók el mindig egymástól. Ez a körülmény maga után vonja az épületadó kiterjesztését a nemcsak lakás céljára szolgáló épületekre is.

A házadónál az adóalap igen sokféleképpen állapítható meg. E szerint különböztetjük meg a házadó következő alakjait: (6)

A házadó
alakjai,

Az épületadó legkezdetlegesebb alakja a tűzhelyek száma szerint (itt ez az adóalap) kirótt *füstadó*, mely nálunk a jobbágyi tartozások közt szerepelt. Szintén régi az *ajtó és ablakok száma* szerint (itt ez az adóalap) kivetett adó. Aránytalan; közegészségi szempontból is hátrányos. Franciaországban áll fenn a háztelekadó (1890.) mellett. *Területadónál* a beépített és az udvarnak hagyott terület nagysága az adóalap. A terület egységére bizonyos átlagos hozadékot számítanak és ezt adóztatják meg megállapított kulcs szerint. Bajorország alkalmazza a béradó mellett. *Az osztályadónál* az adóalap az épületeknek bizonyos ismertető jeleik (nagyság, építésmód, lakrészek száma, stb.) szerint végzett osztályozása. Az egyes osztályokban fizetendő adótételek tarifálva vannak. Fennáll a béradó mellett nálunk, Ausztriában és Poroszországban. *Az értékadónál* a ház forgalmi, ill. tőkeértéke az adó-

(Ugyanitt I. a további magyar irodalmat.) — Heckel és Bauer: Vergleichende Darstellung der Ertragsbesteuerung der Landwirtschaft. VII. Internat. landw. Kongress. Wien, 1907. A földadó történetét tárgyalja Below: Grundsteuer in älterer Zeit. Hdwb. d. Staatsw. IV. 917—925. II. — Az angol földadóról I. Lukács Béla: Állambáztartás és adózás Angliában. Budapest, 1884.

alap, melyet az adóhatóság a ház helye, használhatósága és forgalmi értékére kihatással lévő más körülmények figyelembevételével szab meg. Fennáll Württembergben és Hessenben, 1893. óta kiegészítőleg Poroszországban is. Végül megadóztathatók a házak hasznóértékük szerint, melyet bérelt házaknál a bérérték, ki nem bérelteknél a kibéreltekkel való összehasonlítás alapján állapítanak meg. Ez a házbéradó. Az összes házadó-alakok közt tulajdonképen csak ez szorosan vett hozadéki adó. Fennáll nálunk, Ausztriában és Poroszországban.

A házadó, mint hozadéki adó, a házak tiszta hozadékát akarja az adóztatásnál alapul venni. Ezt leginkább a házbéradóval lehet elérni. A házbér, ha levonjuk belőle a karbantartás, javítás stb. költségét, a tiszta hozadékot adja. A házbéradó igen ruganyos adónem. Hozadéka a nagy városok emelkedésével, a lakások drágulásával párhuzamosan emelkedik. Lakásszükség esetén legalább részben áthárítható a lakóra. Ekkor fogyasztási adóvá válik annak minden hátrányával együtt. A házbéradót kataszter alapján vetik ki, mely a könnyen ellenőrizhető, fizetett házbérösszegek alapján készül.

különösen a
házbéradó.

Minél alacsonyabb a házadó, annál kevésbé van itt szükség adómentességekre, ill. adóelengedésekre. Kulturális, vallási, állami, stb. célokból szokás adómentességeket adni. Magas házadó mellett az új házak bizonyos ideig tartó adómentessége is indokolt. A kölcsöntökével történő építkezés egyébként nem fizetné ki magát. Városok szabályozásánál, vagy ahol az építkező kedv fejlesztendő, az időleges adómentesség erre jó eszközül szolgál.¹

Adómentességek és adóelengedések.

Fejlődő városokban a házakból eredő jövedelem olv nagy mérvben emelkedhetik, hogy e konjunkturális nyereség megadóztatására a község háztartása külön adót alkalmaz. Ez a különösen Amerikában és Angliában ismeretes *betterment-adó*. Angol eredetű intézmény, melynek gyökere a XV. századba nyúlik vissza. Az angoloktól vették át az amerikaiak. Itt érte el legkiterjedtebb alkalmazást. Azon értéknövekedés megadóztatását célozza, mely a hatóság valamely intézkedése, pl. utcanyitás, szélesítés, stb. következtében áll az ingatlannál elő. A hatóság költségeihez járultatja hozzá az érdekelt telektulajdonosokat. Ezért szinte illeték jellegével bír. Ha tekintet nélkül a köz-

A betterment-adó.

¹ Elsősorban az általános áttekintést nyújtó, rendszeres pénzügytani munkák idevágó fejezetei és részei jönnek figyelembe. Azután Eheberg: Gebäudesteuer (inkl. Thür- und Fenstersteuer). Hdwb. d. Staatsw. IV. 6—19. II. — Sodoffsky: Ein Beitrag zur Häuser- und Realitätenbesteuerung. Jahrb. d. internat. Vereinigung f. vergl. Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre. V. 1900. — Arnoux: Contribution des portes et fenêtres. Dict. d. Finances. II. 1894. — Myrbach: Die Besteuerung der Gebäude und Wohnungen in Oesterreich und deren Reform. Tübingen, 1836. — Meyer: Soll und kann die Hauszinssteuer in eine Mietssteuer und eine Hausgrundsteuer zerlegt werden? Zeitschr. f. Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung. 1905. 29—71. II. — Stenographisches Protokoll der Enquete über die Reform der Gebäudesteuer, 1903. Wien, 1904.

hatóság költségeire, a betterment-adó az értéksaporulat egy részét fogja le, inkább önálló és szociálpolitikai jelentőségű adóvá lesz. Az értékcsökkenés kártalanítása is elismerésre talált, de csak bizonyos mértékig és csak ugyanazon tulajdonossal szemben, aki betterment-adót fizet.

*Üres városi
telkek adója.*

Közel áll a betterment-adóhoz a házértékadó azon alakja, mely városokban az *üresen álló telkeket* akarja külön adó tárgyává tenni. Értéknövekedésiüket pl. szabályozásokkal kapcsolatban a betterment-adó sujtja.¹

*Az iparadó
fogalma.*

3. Az *iparadó*. Másként kereseti vagy vállalatí adónak is mondják. Régebbi adó; már a XVII. és XVIII. században fejlődött ki. Tárgya minden tág értelemben vett ipari, kereskedelmi vállalkozás és fizetéshez nem kötött szellemi foglalkozás. Alanya e vállalatok tulajdonosa, ill. a szellemi foglalkozást folytató egyén. Alapja a vállalat, ill. kereseti foglalkozás hozadéka.

Az ipari adó sujtotta foglalkozások közös jellemzője, hogy hozadékuk részben az ill. foglalkozási ágban alkalmazott tőkéből, részben a foglalkozás közben kifejtett munkából folyik. Saját tőkével való termelés mellett tehát nemcsak a vállalkozói nyereséget, hanem a befektetett tőkéek hozadékát is terheli az iparadó. Ezek mellett mindig a munkajövedelmet is. Kis üzemeknél inkább a *munkabért*, nagyobbaknál inkább a *tőkejuttalmat* terhelő adó természetével bír. Idegen tőkéek alkalmazása esetén, ha ezeknek kamatai nem vonhatók le a hozadékból és tőkekamatadó is szerepel az adórendszerben, kettős megadóztatás áll elő.

*Az adóalap
megállapí-
tása*

Az adóalapot vagy közvetlenül, vagy olyan ismertető jelek figyelembevételével állapítják meg, melyekből a foglalkozás hozadékára lehet következtetni.

*a hozadék
közvetlen
felismerése
útján,*

Tökéletesebb az adóztatás, ha a tényleges hozadékban tudjuk megtalálni az adóalapot. Nyilvános számadásra kötelezett vállalatoknál ez lehetséges. Tekintettel erre, de tekintettel továbbá arra is, hogy e vállalatok nagy adózó képességét célszerű lehetőleg kihasználni, indokolt a kereseti adónak egy olyan fajtát megalkotni, mely a részvénytársulatok megadóztatásának ezt a könnyebb módját használja ki. Így történt ez nálunk (1875. és 1880.), Ausztriában (1896.) és Oroszországban (1906.) is.

*és közvetett
módon.*

Azon foglalkozásoknál, melyeknek hozadékát nem lehet ellenőrizni, az állam támpontokat keres, melyeknek segítségével azt legalább hozzávetőleg megállapíthatja. Ilyen ismertető jel pl. a forgalom nagysága. De erre is csak következtetni lehet egyes jelenségekből, minők az üzletben elhelyezett álló és forgó tőke nagysága, a munkások száma, az üzlet helye (nagyobb vagy kisebb városban, forgalmasabb vagy kisebb forgalmu helyen

¹ Seligman: Essays in Taxation. New-York, 1905. 340–357. II. — Baumann: Betterment, Worsement and Recoupment. London, 1894. (Jó rövid ismertetés.) — Brunhuber: Die Wertzuwachssteuer. Zur Praxis und Theorie. Jena, 1906. — Kumpmann: Die Wertzuwachssteuer. Tübingen, 1907. — Berényi: A bettermentadózás kérdése. Közgazdasági Szemle 1906. I–II.

fekszik-e?), stb. A különböző foglalkozásokat, ill. vállalatokat aztán ezen alapokon *osztályokba* sorozzák. Ilyen osztályos iparadó a francia *pátensadó* (1798). Ez két részből áll. A *droit fixe* az üzlet különböző elemei és a városok, helységek lakosszáma szerint különböző tételekben van megállapítva; a *droit proportionnel* pedig a fizetett lakbér, illetve üzleti bér nagyságától függ. Az egyes adóval megrovandó foglalkozások négy osztályba és ezeknek mindegyike megint több alosztályba van sorozva. A negyedik osztályba a szabad szellemi foglalkozások tartoznak. Ezek csak a *proportionnel* tételt fizetik. Egyes iparágak üzemük nagysága „szerint *droit variable*-t is fizetnek. A pátensadó, az igazolványi díjból fejlődött ki. A céhek eltörlésével az iparigazolványok rendszere lépett életbe, ezeknek elnyeréseért díjat kellett fizetni. (Osztályadó a bajor iparadó is (1856), de újabb alakjában (1899) a tényleges tiszta hozadékot is adóalapul igyekszik venni. Württemberg (1903) az iparos keresete és az üzemi tőkének bizonyos százalékban becsült hozadéka (ipari kataszter) alapján adóztat.)

A vállalati és a szabad szellemi foglalkozás hozadéka leginkább függ a személyes egyéni körülményektől. Ez a körülmény vezetett ahhoz, hogy a foglalkozás hozadékát bevallás útján állapítsák meg, de e mellett ismérvek segítségével (helyiségért, lakásért fizetett bér, stb.) az adóhatóság bizonyos minimumot is állít fel, melyen alul az adózó bevallást nem tehet, ami az adó tárgyi természetét megőrzi. Ilyen a mi *III. oszt. kereseti adónk*, mely az adókiivető bizottságokat is alkalmazza az adóalap megállapításánál. A jövedelmi-adószerű adóalapmegállapítás a szellemi foglalkozások megadóztatásánál még indokoltabb, mint a tulajdonképeni iparadónál. Ezért helyes hozadéki adórendszer mellett is a szabad szellemi foglalkozások adóját az ipari adótól elválasztani.

Poroszország (1891) és Ausztria (1896) az ipari adó hozadéki természetét igyekszik összeegyeztetni a kivetésnél alkalmas jövedelmi-adószerű eljárással, mely t. i. az egyéni viszonyok figyelembevételét megengedi. Az adózók mindkét országban 4 csoportba soroztatnak. Poroszországban üzletük hozadéka és üzleti tőkéjük nagysága, Ausztriában az évi adókötelezettség alapján. Ausztriában az adó összegét kontingentálják és az adózók csoportjai közt felosztják. A csoportokra kivetett adót pedig bizottságok osztják fel tovább. A bizottságban csoportbeli adózók szerepelnek, kik a csoportbeliek kereseti viszonyait ismerik. Poroszországban az 1500 M-nál, Ausztriában a 2000 K-nál kisebb hozadéku vállalatok mentesek az iparadó alól. Az ipari adónak ez a berendezése látszik a legalkalmasabbnak.

Az iparadót kiegészítő adóvá tette Baden, mikor ott az általános jövedelmi adót behozták (1884). Ujabbán (1906) az iparadó határozott *vagyoni adó*. Kiegészítő vagyoni adó gyanánt szerepel Hessenben is (1895).

A nagy áruházak erősebb megterhelését iparpolitikai tekintetek is ajánlják. Ilyen adóval találkozunk már Franciaországban (1880) és Szászországban, hol ez községi adó (1896), Bajorországban (1899), Poroszországban (1900, az adót az üzleti forgalom nagysága szerint vetik ki), Württembergben (1903), Badenben (1904) és egyes kisebb államokban.

Ipar- és kereskedelmi politikai célokat szolgál a *bánya-*

üzemeknek, a vándoriparnak, vándorraktáraknak, a házalókereskedésnek az általános iparadótól eltérő megadóztatása.¹

A tőkekamat-
adó fogalma,

4. A tőkekamatadó. Újabb adó, mit neve is mutat. Az adó alapját (= a kölcsönadott tőke hozadéka) teszi már elnevezésében is az adó tárgyává. Különben aszerint inkább *tőkeadó*, vagy *kamatadó*, amint az élvezett kamatokból előbb a tőke összegét alakítja ki és ezt adóztatja meg (Baden, Hessen), vagy közvetlenül a kamatokat sujtja. (Magyarország, Ausztria, Franciaország, Bajorország, Württemberg.) A saját tőke, melyet vállalatba fektetnek, nem tárgya. A kölcsönadott igen. Ennek adótechnikai oka van. A kölcsönadott tőkét szemügyre veheti az adóhatóság. De különben is ez az adó a tőkést akarja sujtani, kinek jövedelme ez esetben munka nélkül áll elő. Ez társadalompolitikai szempontból is indokolná a kamatadót, ha nem kísértene itt erősen az áthárítás veszedelme. A közhitel fejlődésével is nő a tőkekamatadó jelentősége. A közvagyonosodás emelkedésével, az állami és községi adósságügy fejlődésével mindinkább nő azok száma, kik tőkéik kölcsönadásából jövedelmet húznak. E nagyon adóképes jövedelem megadóztatása kívánatos. Az újabb írók jórészt mind a tőkekamatadó mellett foglalnak állást. A régebbiek ellene voltak.

jelentősége,

tárgya.

Tárgya a kölcsönadott tőke, ill. az ebből folyó mindenféle kamat- és járadékjövedelem. Igazságosabb volna csak a tiszta hozadékot adó alá vonni, de ennek nagyságát bajos megállapítani. A kockázati díj levonása keresztülvihetetlen, de szükségtelen is; hiszen ez is jövedelmet ad. Hogy csak a bruttó-járadékot ragadhatjuk meg, azt a tőkét is törlesztő járadékok megadóztatása mutatja. Ezeket is egészen vonják adó alá. Egyesek az osztalékokat is tőkekamatadó alá akarják vonni. Adópolitikai szempontból ez talán indokolt, de logikailag nem. Az osztalék nem kamatjövedelem, hanem a vállalati nyereség része. Tehát nem róható meg kamatadóval. Megadóztatható

¹ A rendszeres pénzügytani munkáknak a kereseti és ipari adóról szóló fejezetein kívül különösen *Heckel*: Die Stellung der Gewerbesteuer im Entwicklungsprozess der modernen Personalbesteuerung. Festgaben für Adolph Wagner. Leipzig, 1905. 107–117. ll. — *Burkhard*: Gewerbesteuer. Hdwb. d. Staatsw. IV. 585–558. ll. (Ugyanitt forrásgyűjtemény és további irodalom.) — *Schanz*: Erwerbssteuer. Ugyanott III. 732–734. ll. — *Feitelberg*: Die Einkommenbesteuerung nicht physischer Personen. Jena, 1900. — *Wernicke*: Die Umsatzsteuer auf Warenhäuser in rechtlicher Beziehung. Finanzarchiv 21. 606. s. köv. ll. — *Heckel*: Das Problem der Warenhäuser und die Warenhaussteuer. Dresden, 1902. — *Endrucks*: Die Besteuerung des Wandergewerbes in den deutschen Bundesstaaten. Leipzig, 1906.

másként, sőt kétszer is. A társaságnál hozadéki, a részvényeseknél jövedelmi adóval.

Kulturális és gazdasági célokból a tőkekamatadó alól is adnak *adómentességet*. Így adómentes lehet a közoktatásügy céljait szolgáló tőkék, a takarékoság előmozdítása céljából a takarékpénztáraknál elhelyezett tőkék kamatjövédelme. A létminimum adómentességét is respektálhatja a tőkekamatadó (pl. nálunk, Ausztria, Bajorország, Hessen, Württemberg. Különösen özvegyi járadék). Egyes járadékfajok pl. a rokonsági járadékok alacsonyabb kulcsal terhelhetők.

Nehezen keresztülvihető adó. Az adótárgy könnyen elbujik. *Hátrányai.* Nem minden kölcsönt biztosítanak jelzálogilag, holott csak ez akadályozná meg az eltitkolást. A kisebb kölcsönök, melyeknél az adós és hitelező egyszerű adóslevéllel elégszenek meg, legkönnyebben titkolhatók el. Nagyon könnyen át is hárítható. Esetleg a tőkéknek olyan államokba való áramlását idézi elő, hol nincs, vagy alacsonyabb a tőkekamatadó. A produktív célra kölcsönvett tőke kamatai kettős megadóztatás alá kerülnek: a kölcsönvevő vállalatának hozadékában és a tőkés kamatjövédelmében. Ezt azzal lehet kikerülni, hogy az adósnál az adóssági kamatok levonását megengedik. Nehéz kérdés az állami kölcsönök kamatainak adható adómentesség is, ami mellett sok érv szól.

A tőkekamat *közvetett* megadóztatásánál az adós fizeti be az adót, de a tőkekamat az így előlegezett adót a fizetendő kamatokból levonhatja. Ezzel ki volna *adó fajai: a* kerülve a kétszeres megadóztatás; de nagyon könnyű volna az adó áthá- *közvetett adóz-* *tatás.* *A szelvény-* *adó.* ritása az adóssá. Sok kamat ki is bujna az adó alól, mert az adósnak érdekében áll, hogy adóssága ne váljék közismertté. Végül a külföldről folyó kamatok megadóztatása e rendszer mellett ki van zárva. A közvetett adóztatás egyikalakja a *szelvényadó*. Oly kamatok megadóztatására szolgál, melyeket közpénztár vagy legalább közhatóság által ellenőrizhető pénztár fizet ki. A pénztár a benyújtott szelvény egyenértékének, tehát az adóssági kamatnak kifizetésekor az adónak megfelelő %-ot levonja. A szelvényadó merev tárgyi adó. Vele a kisebb tőkék kamatai nem hagyhatók adóztatlanul, a progresszív adóztatás nem vihető keresztül, méltánylást érdemlő körülmények esetén adóelengedések nem engedélyezhetők. Belföldi állampapírok tulajdonosai külföldi kötvények és szelvényadó alá nem vont papírok tulajdonosaival szemben hátrányos helyzetben vannak, ami az állampapírok árfolyamának esésére vezethet. De előnye e rendszernek, mely Olaszországban, Franciaországban, Angliában, Ausztriában, részben nálunk is fennáll, hogy vele a belföldi kölcsönök tulajdonosai akkor is megadóztathatók, ha azok külföldiek.

Közvetve adóztat a francia *taxe sur le revenu des valeurs mobilières*

(1872 és 75), melyet 1890 óta 40/0-os kulccsal az adóstól szednek be, ki azt a hitelezőtől levonhatja.

**A közvetlen
adóztatás.**

A közvetlen eljárás a hitelezőnél, rendesen ennek bevallása alapján adóztat. A bevallás helyébe az adóhatóság becslését tenni, ha keresztül-vihető volna is, aránytalanságokra vezetne. Bizalmi férfiak az adóalap megállapításánál jó szolgálatot tehetnek. Az ellenőrzés szigorítása céljából a tőkekövetelések bejelentési kötelezettségét kimondani, ami a tőketartozások és a kamathozadékok katasztrálására vezetne, csak akkor volna eredményes, ha egyúttal megállapítanák, hogy csak a bejelentett követelések részesülnek jogsegélyben. De ez sem biztosítaná minden kölcsön bejelentését; könnyen a jogbiztonság hiányához is vezetne. Legalkalmasabbnak látszik az adózók, tehát a hitelező kamatélvezők bevallására alapított eljárás, súlyosbítva ezt az eltitkolásért kiszabandó büntetésekkel. (Württemberg, Hessen.)

A közvetlen adóztatás áll fenn nálunk (1875), Ausztriában (1849 és 1896), Bajorországban (1856 és 1899), Württembergben (1853 és 1903), Hessenben (1884), egyes kisebb német államokban és Oroszországban (1885).

**A tőkekamat-
adó mérvé.**

A tőkekamatadó súlya, minthogy fundált jövedelmet terhel, nagyobb lehet, mint a nem fundált jövedelmet sújtó hozadéki adóké. De bár a tőkekamat és a járadék fundált jövedelem, még sem oly biztos, mint pl. az, mely ingatlan birtokból folyik. Épen ezért indokolt, hogy megterhelése ezekénél valamivel enyhébb legyen. A kisebb adókulcs még abból a szempontból is indokolt, mert kevésbbé vonja maga után a tőkék elrejtőzését, mint a magas. A progresszív kulcs nagyon ajánlatos, bár keresztülvitelének épen a nagyobb mérvű eltitkolás aggálya állhatja útját.

Anglia a jövedelmi adó harmadik osztályában rója meg a kamatokat, járadékokat, osztalékokat. Poroszországban, Szászországban a tőke- és járadékjövedelmek a jövedelmi adónak tárgyai. Az 1895 óta fennálló kiegészítő vagyonadó azonban a tőkevagyonra is kiterjed.¹

5. *A munkabéradó és az állandó fizetések adója teszi a hozadéki adórendszeret teljessé. Azt a hozadékot sújtja, melyet a testi, ill. az állandó alkalmazású szellemi munka nyújt. A testi munka jutalma a munkabér, a szellemi a fizetés. Eszerint ágazik ki a munkabéradóból a fizetések adója, mely sok tekintetben rokon a kereseti adóval.*

**A munkabér-
adó.**

a) Mikor a munka szabadságát elismerték és a munkás gazdasági és politikai jogokat nyert, viszont méltányos volt,

¹ A rendszeres pénzügytani munkák és különösen *Vodke és Schäffle* 268. lapon id. műveinek idevágó fejezetein kívül: *Burkhard*: Kapitalrentensteuer. Hdwb. d. Staatsw. V. 26—39. II. (Ugyanitt I. a forrásgyűjteményt és a további irodalmat.) — *Broemel*: Die Kapitalrentensteuer. Berlin, 1884. (A porosz adóreform alapján foglalkozik a kérdéssel.) — *Menier*: Théorie et l'application de l'impôt sur le capital. Paris, 1874. — *Lehr*: Kapitalrenten- und Zinsrentensteuer und Doppelbesteuerung. Zeitschr. f. d. ges. Staatsw. 1877.

hogy a közterhek viselésébe is bevonják. A béradó ellen azonban *szociálpolitikai szempontokból* emelhetni kifogást. A testi munkából eredő jövedelem rendesen nagyon kicsiny, bizonytalan, ingadozó és nem fundált. Mind oly körülmények, amelyek a munkabérből eredő jövedelem lehetőleg enyhe megterhelését, legalább is a létminimum figyelembevételét kívánják. A munkabéradó ellen szól az is, hogy a munkásosztály a *fogyasztási adókkal* már úgyis nagyon és aránytalanul meg van terhelve. Végül kifogás alá esik a munkabérre vetett adó *adótechnikai szempontokból*. A munkabéradó alacsony. Nehezen hajtható be, mert a munkás gyakran változtatja tartózkodási helyét. Könnyen előfordulhat tehát, hogy ezen adó hozadékát az igazgatási költségek felemésztik. Ezért bizonyos munkások (pl. napszámosok) munkabéreit adóztatlanul hagyják. A munkások gazdasági helyzete nem tüntet fel oly különbségeket, hogy az osztályos adóztatás igazságtalanságra vezetne.

Igy áll fenn a munkabéradó nálunk (1875, I. o. kereseti adó), Ausztriában, Bajorországban (1856, 1881, 1899), Franciaországban (1798).

*Az állandó
fizetések
adója.*

b) Az állandó fizetések és tiszteletdíjak adó szempontjából a munkabérekkel többé-kevésbbé egyező szempont alá esnek. A munkabér egy többé-kevésbbé állandó szerződéses viszony folyománya; ugyanez áll az állandó (állami vagy magánhivatalnok) fizetésből eredő jövedelmekre. A munkabért, a fizetést is egy meghatározott gazdasági alanytól húzza az adózó. A megállapított fizetés az adóztatásnak tökéletes támpontot nyújt.

Munkabér, állandó fizetés és a szabad szellemi foglalkozásból eredő kereset sokszor az adózó egész jövedelmét teszi ki. Ezért az ezeket sujtó adókat mint *személyes kereseti adókat* különös jövedelmi adóknak is mondják.

*A személyes
kereseti adó.*

Az adóalap megállapítása igen könnyű. Épen ezért, mint hogy az adóalap el nem titkolható, az adó kulesa a többi hozadéki adóéhoz viszonyítva ne legyen magas. A személyi mozzanatok figyelembevétele, melyek közel viszik a jövedelmi adóhoz, itt épen oly kevésbé lesznek elmulasztandók, mint az iparadónál. Progresszív adókules, a létminimum adóztatlanul hagyása alkalmazható.

Az állandó fizetéseket külön adóval rója meg Magyarország (1875, IV. o. ker. adó), Ausztria (1896. 233. §.), Bajorország (id. adó), Franciaor-

szág (1798: impôt personnel et mobilier, különösen a lakbérek alapján fizetik.)¹

A hozadéki
adók előnyei
és

6. A hozadéki adók előnyei: ¹ Adótárgyaik könnyen és világosan felismerhetők, nem titkolhatók könnyen el; ezeknek hozadéka, tehát adóalapjuk könnyen megállapítható részint pontosan, részint legalább hozzávetőleg. ² A jól tagozott hozadéki adórendszer a legkülönbözőbb hozadékokat utól tudja az adóval érni. ³ A hozadéki adók biztos, kevésbé változó, a véletlen körülményektől független bevételt biztosítanak a közháztartásnak. ⁴ A külső ismertető jelek igénybe vétele az adóalap megállapításánál az adózóra nézve kellemes, nem zaklató.

hátrányai.

Hátrányaik: ¹ Tervszerűtlenül keletkeztek. Egybeállításuk éppen azért sokszor rendszertelen. ² A hozadéki adók tárgyi adók. A személyi viszonyok figyelembe vételét nem engedhetik meg; tehát nem az egyes tényleges adóerőt, hanem csak az átlagos adózóképességet róják meg. A szorgalom, az ügyesség, az átlagosnál nagyobb hozadékokat létesít. Ez a többlet itt adózatlanul marad. ³ A hosszabb ideig állandó kataszterek alapján adóztató hozadéki adók a termelő technika fejlődésével növelt adózóképességet soká adózatlanul hagyják. ⁴ A hozadéki adók egyes fajtái nem érik el egyformán az adóforrásokat. Így az adóalapok megállapításában és ennek folytán az adók terhében aránytalanság áll be. Nagy az aránytalanság az egyes adófajok kulcsának többé-kevésbé mindig önkényes megállapítása miatt is. ⁵ Az adóigazgatás szempontjából hátrányuk a nagy igazgatási költség (kataszter-készítés). Pénzügyi szempontból hátrányuk, hogy nem ruganyosak.²

Reformtörékvések.

A hozadéki adók minde hátrányai elméletben, gyakorlatban egyaránt ezen adókat javítani, esetleg pótolni óhajtó törekvésekhez vezettek. Franciaország mereven ragaszkodik hozadéki adóihoz. Magyarország és Ausztria a jövedelmi adóelemek bevitelével akarja tökéletesebbé tenni hozadéki adóztatását. Az utóbbi egy külön jövedelmi adót már alkotott is (1896). Magyarország ezt most akarja tenni. A tervezet kísérlete merész. A hozadéki adókat szinte változatlanul megtartja; csak egyes fölöttébb tökéletlen adónemeket töröl el. Az erejük teljében megtartott hozadéki adók fölé helyez még egy jövedelmi adót. A német birodalom legtöbb állama ujabban az általános jöve-

¹ A munkabéradóról és az állandó fizetések adójáról mindegyik rendszeres pénzügytani, valamint az adóttal foglalkozó nagyobb munka (l. ezeket az adókról szóló rész elején) megemlékezik. A hozadéki adókat tárgyaló munkák is tartalmazznak idevonatkozó fejtegetéseket. — Roesler: Von dem Einfluss der Besteuerung auf den Arbeitslohn, Erlangen, 1880. — Hamilton: The Place of the Service-Tax in Modern Finance. Journal of Pol. Econ. Vol. 8., 1900.

² L. a 277. lapon említett irodalmat.

delmi adóra fekteti az egyenes adóztatás súlyát. (Csak Bajorországban érezteti hatását a hozadéki adórendszer kidolgozott és megszokott volta.) Legmesszebb e téren Poroszország ment, mely a hozadéki adókat 1893-ban átengedte a községeknek. Badenben a hozadéki adók mellé egy általános kiegészítő jövedelmi adót tettek, mikor is a hozadéki adók vagyoadókká váltak, de a már fennálló jó értékataszterek a hozadéki adókat pótló általános jövedelmi adónak is alapjai gyanánt szolgálnak.¹

20. §. 2. **A forgalmi adók.** Javaknak egyik gazdaság köréből a másikba való átmenetelnél fizetendők, mikor a gazdasági alany vagyonában szaporulat, tehát adóerejében emelkedés áll be és így új adóforrás keletkezik. Ezért *gazdagodási adóknak* is mondják a forgalmi adókat. Megtörténhetik azonban, hogy bár forgalmi adót fizetnek, gazdagodás, mely ugyan a forgalmi ügylet folytán bekövetkezhett volna, még sem állt elő. A forgalmi adók vagyonszaporulat esetén részleges kereseti adók jellegével bírnak; ha nincs vagyonszaporulat, mint részleges vagyoni adók, vagy mint fogyasztási adók jönnek számba. Legszorosabb a rokonságuk a vagyoni adókkal. De hasonlítanak különösen lerovásuk módjában az illetékekhez is.

A forgalmi adókat pénzügyi célok hozták esetről-esetre létre. Alkalmazásukat e pénzügyi célon kívül mással bajos is indokolni. Sokan igen igazságtalan pénzügyi terhet látnak bennök. Létjogosultságukat még leginkább abban lehetne keresni, hogy a hozadéki adórendszert kiegészítik.

Két osztályuk van. Vagy I. az élők közti forgalmat terhelik, vagy II. a halálesetre szóló vagyonátruházásokat sujtják.²

I. 1. *Az ingatlanok forgalmára vetett adó* az ingatlanak a hozadéki adók által nem sujtott értékelkedését teszi adó tárgyává tekintettel arra, hogy ezt az adás-vétel alkalmával tőkésítik. E szempontból ez az adó a városi háztelkek forgalmánál volna leginkább indokolt. Egyébként fölöttébb aránytalan adó. Azt a birtokot, mely többször változtat gazdát, jobban terheli. Ha kivetése a megállapított kataszter alapján történik, a gazdasági élet fejlődésével kapcsolatos értékelkedéseket ki

¹ Földes: Az államháztartástan. Budapest, 1900. 239–242. II. — Heckel: Lehrbuch der Finanzwissenschaft. I. 327–338. II. — Neumann: Die persönlichen Steuern vom Einkommen verbunden mit Ertrags- und Vermögenssteuern. Tübingen, 1896. — Sodofsky: Zur Frage der Ertrags- oder Personalbesteuerung. Riga, 1906.

² Az általános áttekintést nyújtó munkák idevágó részein kívül Billinski: Die Stellung der Vermögens- und Verkehrssteuern im Steuersysteme. Annalen d. Deutschen Reichs, 1876. — Heckel: Die Lehre von den Verkehrssteuern. Finanzarchiv VII. 1890. — Ugyanaz: Lehrbuch d. Finanzw. I. 443–493. II. — Hausmann: Verkehrssteuern. Berlin, 1894. — Kleinwächter: Gebühren und Verkehrssteuern. Jahrb. f. Nat. u. Stat. III. F. 29. köt. 438–466. II.

120.000p 3000p

nem használhatja. Ezen részben segít a forgalmi ügyletek bejelentésének kötelezettsége, mely az adás-vételi szerződések bemutatását kívánja. Ezen alapszik Franciaországban a droit d'enregistrement szövevényes rendszere, hasonlóképpen az osztrák és magyar államháztartás sok illetéknek nevezett forgalmi adója. Ilyenkor is nagy hibája, hogy a forgalmi ügyletnél előnyösebb helyzetben lévő fél, aki pedig adóképesebb, az adót átháríthatja a másik félre.

Az adóegyenérték.

Az *adóegyenérték* azt a hiányt pótolja, hogy a forgalomba nem kerülő ingatlan kibújik a forgalmi adó alól. Ez különösen a holtkézi birtokoknak a többivel egyenlő, arányos megterhelése szempontjából fontos.

A nyugta- és a számlaadó.

2. Az *ingó vagyon forgalmára vetett adók* közé tartoznak:

a) a nyugta- és a számlaadó.

a) a kevésbé ajánlatos *nyugta- és számlaadó*, melyet bélyegalakjában szednek be. A nyugtakiállítás magában véve még nem jelent adózóképességet. Az állandó fizetéssel bírónál ez az adó pótdadó gyanánt szerepel. A számlabélyeg a kis forgalmat erősebben terheli meg, mint a nagyot. Ezen aránytalansága miatt sem

A váltó- és a csekadó.

igazságos. b) A hitelforgalom megadóztatását célozza a *váltó- és a csekadó*. Épen oly aránytalan, mint az előbbi. Előnyösebb tulajdonsága csak az, hogy kibújni alóla kevésbé lehet, tehát általánosabb terhet ró az adózókra. Fokozatos kulcs mellett

A jelzálogos kölcsönök adója.

az adózóképességgel némileg jobban hozható arányba. c) A *jelzálogos kölcsönök*re vetett adónak az előbbivel közös hibája, hogy a kölcsönre szorulókat sújtja, akiknek adóképesége tehát sokszor kisebb, mint azoké, kiket ez az adó nem ér. Némileg az indokolná, hogy a produktív célra felvett kölcsönből jövedelem keletkezésére lehet következtetni.

A tőzsdeadó.

d) A *tőzsde-*, másként *értékpapirforgalmi adó* különösen a konjunkturális nyereség megadóztatására van hivatva. Elterjedtsége annak a gondolatnak tulajdonítható, hogy a kockázatos tőzsdejáték korlátozására alkalmas. Tényleg ezt a célt nem éri el. Mert tekintettel arra, hogy a szükséges tőzsdeforgalmat ne bénítsa, ill. a külföldre ne szorítsa, csak igen mérsékelt tételekben szedhető. A tőzsdeadó a tőzsdei forgalomból csak következtet az egyéb alapokon már fennálló adózóképességre, mert akkor is adóztat, mikor a tőzsdei ügylet veszteséggel jár. Mint forgalmi adónak ez is egyik tökéletlensége. A fokozatos kulcs indokolt. A tőzsdeadó kivethető a) a tőzsdén kötött egyes ügyletekre a kötések

hivatalos lebélyegzése, lajstrombavezetése, vagy a kötelevekre alkalmazandó bélyegek által (*kötlevel-adó*), vagy β) kontingentálható az adó összege és ez róható ki az egyes tőzsdékre. A tőzsdék aztán rendes látogatóikra osztják fel az adó összegét. Ez inkább pótlékos természetű iparadó. A tőzsdeadó Németországban (1900), Franciaországban (1893, ill. 1895), Ausztriában (1892. és 1897) és nálunk (1900) áll fenn.¹

e) A sorsjátékokban való részvételből lehet következtetni adózóképességre. Ezért és tekintettel a játékkedv megakadályozásának jogosultságára, indokolt a *játékokban való részvétel* és az ebből előálló nyeremények *megadóztatása*. Ez az adó fogyasztási adó jellegével is bír. Az állam természetesen az említett erkölcsös célt jobban elérné a sorsjátékok eltiltásával. De egyes államok ezt gyöngébb pénzügyi helyzetük miatt nem tehetik.

Rendesen a sorsjátékot rendező vállalkozót adóztatják meg, ki az adót a játékban résztvevőkre hárítja át. De megróhatók a kifizetendő nyeremények is adóval. Az adó pénzügyi eredménye legjobban akkor van biztosítva, ha az állam a sorsjáték rendezésének jogát monopóliummá teszi. Anglia és Franciaország beszüntette a nyilvános sorsjátékokat. Európa legtöbb államában azonban még fennállanak. Monaco és Belgium a játékbankot használják fel bevételeik szaporítására.²

f) A *szállítási adó* végeredményben a fogyasztásra nehezedik. Nagyon igazságtalan s a közgazdasági élet követelményeit egyáltalán figyelmen kívül hagyja. De könnyen szedhető be, ezért és tetemes hozadéka miatt igen el van terjedve különösen a *vasúti adó* alakjában.

Nálunk (1875: szállítási adó a vasúti és gőzhajó-szállításokra), Franciaországban (1838 és 1878), Angliában (1842), Olaszországban (1862 és 1874), Oroszországban (1878 és 1894) és a német birodalomban (1906) áll fenn.³

II. Az *örökösödési adó* a haláleset alkalmával beálló vagyonszerzést sújtja. Az állam a haláleset, de különösen az örökjog védelme körül bizonyos funkciókat teljesített, melyekért ille-

¹ Friedberg: Die Börsensteuer Berlin, 1875. — Ugyanaz: Vorschläge zur Durchführung einer prozentualen Börsensteuer. Jena, 1882. — Cohn: Ein Wort zur Börsensteuer. Nationalökonomische Studien. Stuttgart, 1883., 491—532. II. (Eredetileg a Jahrb. f. Nat. u. Stat. 1885. Neue Folge X. kötetében.) — Hegedüs és Fellner: A tőzsde megadóztatása. Budapest, 1896. — Bamberger: A tőzsdeadó. Adópolitikai tanulmány. Budapest, 1895.

² Hecke: Lotterie und Lotteriebesteuerung. Hdwb. d. Staatsw. V. 633—649. II. — Sieghart: Geschichte und Statistik des Zahlenlotos in Oesterreich. Wien, 1898. — Brandt: Das Lotteriewesen unserer Zeit. Hamburg, 1893. — Wohlmuth: A lotto és az európai osztálysorsjáték. Budapest, 1895.

³ Cohn: Erörterungen über die finanzielle Behandlung der Verkehrsanstalten. Nationalökon. Studien. 445—490. II. (Eredetileg a Jahrb. f. Gesetzgeb., Verwaltung und Volksw. im Deutschen Reich 1886. évi folyamában jelent meg). Ugyanitt I. a további alapvető irodalmat.

A sorsjáték-adó.

A szállítási adó.

Az örökösödési adó fogalma és keletkezése.

téket szedett. Ebből fejlődött ki az örökösödési adó, mely sok helyütt ma is mint illeték szerepel.

Jogalapja és jelentősége.

Az örökösödési adó jogosultságát sokféleképpen magyarázzák. Az az irányzat, mely az adóztatásban a szociálpolitika egyik hatásos eszközét látja, a progresszív örökösödési adóban a magántulajdon túltengésének gátját keresi. Régebben az örökösödési adóban az állam legfőbb vagy társulajdonjogának megvalósulását látták. Azon fogyasztási adók pótlásának is mondják, melyeket az örökhagyó fizetett volna, ha vagyonát elkölti és nem szaporítja. Mások ismét azt mondják, hogy megadóztathatók vele azok a vagyონrészletek, melyek addig adó alól kibújtak.

Az örökösödési illetéket könnyű volt jövedelmező adóvá nagyobbítani. Hiszen az örökösödési adó olyankor vesz el az adózótól egy bizonyos összeget, mikor vagyonszaporulat birtokába jut. Ez a pénzügyi szempont az említett szociálpolitikai gondolattal együtt kellően indokolja az örökösödési adót.

Az adó mérvét tekintve, a szociálpolitikai szempont a progresszív kulcsot ajánlja. De az adókulcs aszerint is legyen nagyobb vagy kisebb, amint az örökhagyó egyáltalán nem, távolabbi vagy közelebbi rokon. Jótékony hagyományoknál, hűséges cselédeknek juttatott hagyományoknál erkölcsi szempontok indokolják az alacsony adókulcsot. Az országból kimenő hagyatékoknál más tekintetek az erősebb megterhelést kívánják. Az adó kivetésénél alapul a hagyatékok forgalmi értéke szolgál.

Az örökösödési adó az egyes államokban.

Ausztriában és nálunk az örökösödési illeték csak a rokonsági fok távol-sága szerint emelkedik, de az örökség nagysága szerint nem progresszív. A németek a birodalmi örökösödési adót hozták be 1906-ban. Ez az adó nemcsak a rokonsági távolság fokával, de nagyobb örökségeknél és hagyományoknál az örökség nagyságával emelkedőleg is progresszív. Ilyen adó áll fenn több svájci kantonban. Progresszív az új angol örökösödési adó is (1894), mely a régebbi öt alfajjal bíró adó helyébe lépett. Most már a legacy-és succession duty mellett csak az új estate-duty áll fenn. Az adókulcs 1%-kal kezdődik és az 1 millió fontnál nagyobb örökségeknél 80%-ig emelkedik. Franciaország 1798-ból eredő örökösödési adója szintén a rokonsági fok szerint emelkedő kulcsot alkalmaz, 1901, illetve 1902 óta már az örökség nagysága szerint is progresszív módon.¹

¹ Schanz idevágó munkái, különösen Die Erbschaftssteuer in Deutschland und in einigen andern Staaten. Finanzarchiv. 2. 876—892. II., Sparsteuer oder regressiv Erbschaftssteuer? Ugyanott 15. 597—621. II., Zur Geschichte und Theorie der Erbschaftssteuer. Ugyanott 17. 1—62. II. és 18. 553—695. II. — Garelli: L'imposta successoria. Torino, 1896.

2. A létező adóforráson alapuló adók.

21. §. 1. A jövedelmi adó. A jövedelmi adó a valóságnak megfelelő teljes adózóképességet, az adóalany egész jövedelmét akarja megadóztatni.

A jövedelmi adó fogalma és jelentősége.

A jövedelem fogalma vitás. Egyes jövedelmi adók (pl. a szász, az osztrák) ezért a jövedelem fogalmát meghatározzák és az így megállapított jövedelmet teszik a jövedelmi adó tárgyává. Más adórendszerek ismét taxative sorolják fel azon bevételeket melyek a jövedelmi adó alapjába beszámítandók. Rendkívüli jövedelmeket, pl. örökség, a jövedelmi adó nem sujt.

A jövedelmi adó a jövedelmet, ezt az eszményi adóforrást teszi közvetlenül az adó tárgyává és alapjává is. Ezt állapítja meg az adóhatóság közvetlenül az adóalany bevallása alapján, ez után szedi be az adót közvetlenül az adózótól. A jövedelmi adó tehát mind e két tekintetben egyenes adó. Az a szoros viszony, mely mint állampolgári kötelesség, az egyest az összesség terheihez való hozzájárulásra készíteti, leginkább ennél az adónál válik nyilvánvalóvá.

Alanya mindenki, aki jövedelemmel bír. Fizikai és jogi személy egyaránt fizeti. Kis jövedelműek a létminimum címén nem alanyai. A társadalomban a jövedelemszerző egység a család. Az újabb jövedelmi adók (pl. Poroszország, Ausztria) ezért a családot teszik a jövedelmi adó alanyává. Fontos ilyenkor, hogy az adóztatás az egyes családtagok jövedelme szerint külön-külön vagy összesítés útján történik-e. Progresszív kulcsnál az utóbbi esetben az adó terhe magasabb lesz.

A jövedelmi adó alanyai.

1 A jövedelmi adónál a személyi viszonyokat a legnagyobb pontossággal lehet, sőt kell is figyelembe venni. Tehát levonandók az adóalapból a jövedelemszerzési, a biztosítási, az igazgatási, az üzemi költségek, az értékcsökkenés, a fizetett adók, az adóssági kamatok. 2 A jövedelmi adóval a szociálpolitikai követelményeknek is eleget lehet tenni. A fundált jövedelem erősebb megterhelése, a létminimum adómentessége és a progresszív adókulcs mind jól megvalósíthatók a jövedelmi adónál. 3 Az adóalap kikutatására szolgáló költséges intézkedéseket (kataszter, stb.) nem kíván. 4 Nagyon ruganyos adó. Hozadéka a nemzeti jövedelem emelkedésével együtt az adókulcs emelése nélkül is növekedik.

Előnyei.

Hátránya: az adóalap meghatározásának bizonytalansága. Ezt az adózók bevallása szolgáltatja. A jövedelmi adó szelle-

Hátránya.

mével már ellenkezik, ha az adóhatóság a bevallást helyessége tekintetében vizsgálja és bizonyos megállapított ismertető jelek szerint próba alá veti. Nagy társadalomerkölcsi műveltséggel kell az adózóknak birniok, hogy őszintén vallják be jövedelmüket. Ezért a jövedelmi-adótörvények telve vannak oly intézkedésekkel, melyek a jövedelemeltitkolást akarják megakadályozni. Ilyenek a magas birság, a bevallások nyilvánossága. A jövedelmi adó csak oly társadalmi viszonyok mellett tehető az adórendszer gerincévé, melyek a bevallást, ha nem is egészen pontossá, de legalább megközelítőleg igazgá teszik. Minél magasabb az adókulcs, annál nagyobb a kísértés az adóalap eltitkolására. A jövedelmi adónak kulcsa tehát lehetőleg alacsony, de azért progresszív legyen.

Az egyes jövedelmi adók. I A szász jövedelmi adó 1878-ban létesült. Mai alakját az 1900. és 1902. évi törvényektől nyerte. Adóköteles jövedelem minden pénzből vagy pénzértékből álló bevétel a költségek és az adóssági kamatok levonásával. Az adóalapokat négy osztályban, bevallás és hivatalos becslés útján évről évre állapítják meg. Az adómentes létminimum 400 M. Az adó progresszív. 1904—7-ig 950 M jövedelemnél kb. 1%, 4000 M-nál kb. 3% volt, 100.000 M-án túl érte el a legmagasabb kulcsot, 5%-ot. 1902 előtt a kulcs kisebb volt. 5800 M-ig terjedő jövedelemnél az adózóképességet csökkentő körülményeket figyelembe veszik. A hamis bevallást büntetik. Aki a bevallást elmulasztja, a hatóság által megállapított adóalap ellen nem szólalhat fel.

II Poroszországban a jövedelmi adót 1891-ben hozták be. 1906-ban lényegtelenül módosították. Az adómentes létminimum 900 M. A törvény megállapítja az adóalap megállapításánál eszközzendő leszámításokat (üzemi költségek, adósságok, biztosítási díjak, stb.). Az adóköteles jövedelem négy osztályba van sorozva (tőkevagyonból, földbirtokból, ipar és kereskedelem-ből és más foglalkozásokból eredő jövedelem). Mindegyik osztályban más szabályok állanak fenn az adóköteles jövedelem megállapítására. Az adókulcs progresszív; 0.62%-kal kezdődik, 100.000 M-án felül éri el a 4%-ot. Fel nem nőtt gyermekek, nagy család, stb. címén a különböző nagyságu jövedelmekből különböző levonások eszközölhetők. A családtagok jövedelmét összefoglalják. A hamis bevallást a törvény a megrövidített adóösszeg 4—10-szeresével bünteti. A büntetés alól mentesít az adatoknak a feljelentés vagy vizsgálat előtt való önkéntes helyesbítése.

III Württemberg 1903-ban hozta be a jövedelmi adót. A hozadéki adók kiegészítőleg fennmaradtak. Az adókötelezettség 500 M-nál kezdődik. Itt a kulcs 0.4%; 30.000 M-nál 4%, 200.000 M-nál 5%. Ennél feljebb nem is emelkedik. Hessenben az 1884 óta fennálló jövedelmi adót mai alakjában az 1899 évi törvényhozás alkotta meg. Az adózókat két csoportba osztják. A 2000 M-nál kisebb jövedelmeket hivatalból becslik, az ennél nagyobbakat bevallással állapítják meg. Badenben az 1884 óta fennálló jövedelmi adót utoljára az 1906. évi törvényhozás alakította lényegesen át, ugyanaz, mely

a hozadéki adókat kiegészítő vagyoni adókká tette. Az adómentes létminimum 900 M.

IV Ausztria 1896-ban hozta be a jövedelmi adót, mely a fennálló hozadéki adórendszer mellett mint kiegészítő adó szerepel. Kulcsa ezért alacsony. Az adóalany és az adótárgy itt is jórészt úgy van megállapítva, mint Poroszországban. Az adóalap megállapításánál a jövedelemből levonásokat engednek. Az adómentes létminimum 1200 K. Az adókulcs 0.6%-tól 4.95%-ig emelkedik. Ezt az utóbbi tételt 2,000.000 koronányi jövedelemnél éri el.

V A magyar jövedelmi-adótervezet ezt az adót az osztrák jövedelmi adó mintájára akarja megvalósítani, bár attól nem lényegtelen eltérésekkel. Így bár Ausztria is a maga hozadéki adórendszerére építette rá a jövedelmi adót, ez utóbbinak behozatalával egyidejűleg a meglévő hozadéki adók terhet nyomatókosan könnyítette, amit nálunk a tervezet sokkal kisebb mértékben visz keresztül. A jövedelem fogalmának meghatározása is eltér úgy az osztrákok, mint a német államok idevonatkozó törvényeinek meghatározásaitól, ill. felsorolásaitól. A tervezet szerint adóköteles jövedelemnek tekintendő az adókötelesnek bármely forrásból eredő és akár tényleg befolyó, akár öt megillető pénzbeli vagy értékkel bíró egyéb bevétele, amelyhez a saját házában, vagy illetménykép, avagy ingyen birt lakásának hasznonértéke, továbbá akár a sajátjából felhasznált, akár illetménykép vagy ingyen kapott gazdasági, üzleti és más cikkeknek pénzértéke is hozzászámítandó. (9. §.) A létminimum 600 K. (4. §.) Ezt előreláthatólag felemelik legalább 800 K-ra. A tervezet a háztartások szerint összefoglaló adóztatást valósítja meg (3. §.) ami a progresszív kulcs mellett számbaveendő terhelést jelent. A kulcs jóval magasabb, mint az osztrák, pl. 3000—4000 K jövedelemnél 10—14 K-val. Az osztrák fokozódás csak 210.000 jövedelemnél éri el a magyart, mely már 200.000 K-nál 5%. (24. §.) Ennél magasabbra nem emelkedik. A tervezet a jövedelmi adó főösszegét kontingentálja (75. §.) és pótdelőírásnak ad helyet. Ez a rendelkezés, melyre ugylátszik az államháztartás egyensúlyának biztosítása céljából volt szükség, e tervezett adót a leghntározottabban megfosztja jövedelmi adó-jellegétől.

VI Az olasz jövedelmi adó (imposta sui redditi della ricchezza mobile) 1877-ben kapott némileg jövedelmi adó-alakot. Tulajdonképen a jövedelmi adó elvei szerint megalkotott kereseti, járadék-, szelvény- és fizetési adó. E csoportoknak megfelelően a jövedelem négy különböző osztályba van sorozva. Az adókulcs minden osztályban más.

VII Az angol income-tax szintén különböző hozadéki adók rendszeres összefoglalása, amelyekbe a jövedelmi adó elemeit vitték be. Az adómentes létminimum 400 £ jövedelemig 160 £, azontúl 700 £-ig csökkenőleg van a levonható összeg megállapítva (700 £-nál 70 £). Az adóalapot részint bevalás, részint hivatalból való kutatással állapítják meg. Az adókulcsot az állam szükségleteihez képest időről-időre szabják meg. A hadi költségek fedezésére Anglia ezt az adót használja. Négy osztályában [A) a földből, házból eredő jövedelem; C) értékpapirokból származó jövedelem; D) iparból, stb. származó jövedelem; E) fizetések, munkabérek] egyenlő a B) osztályban [földbérlok jövedelmei] enyhébb kulcs van megállapítva, rendesen a

másik kulcs $\frac{1}{3}$ -a. Nem fizetik minden osztályban közvetlenül, hanem pl. a bérlet fizet a tulajdonos, az adós a hitelező helyett.¹

A vagyoni
adó fogalma.

22. §. 2. A vagyoni adó. Alanya minden természetes és jogi személy, melynek vagyona van. Tárgya ez a vagyon. Jellegzetes birtokadó. A gazdasági és pénzügyi fejlődés folyamán majd minden államban előfordul. A vagyonban rejlő adóerő legkönnyebben ismerhető fel; tehát ennek az alapján vonják az adózót először a köz terheikhez való hozzájáruláshoz.

A tényleges és
a névleges va-
gyoni adó.

A tulajdonképeni vagyonadónál a vagyon nemcsak ismérve az adózóképességnek, tehát az adónak nemcsak tárgya, hanem forrása is. Az adóztató hatalom itt az adó alá eső vagyon egy részét veszi el adó fejében. Ezzel a vagyon állagát rontja, amivel az adózó gazdasági létalapját támadja meg. Ilyen vagyonadó csak igen kivételes eszköz gyanánt használható az állam rendkívüli szükségleteinek gyors fedezésére (pl. hadi adók). Ha a kulcs nem oly nagy, hogy az adó megtámadná a vagyon állagát, csak *névleges vagyonadóval* van dolgunk. Az ilyen vagyonadót a jövedelemből fizetik. Ily alakban szerepel újabban gyakran a vagyonadó mint *kiegészítő adó* a jövedelmi adó mellett a fundált jövedelem erősebb megterhelésére.

A vagyoni
adó alapja.

Az adóalap különbözőképen állapítható meg. A személyi viszonyok figyelembe vehetők itt is. Kisebb vagyonok, csekély hozadékot biztosító vagyonalkatrészek, vagy a vagyonnak egyes részei, pl. háztartási berendezés, adóztatlanul hagyhatók. Az adóalap megállapítására szolgálhat az adózók bevallása. Ezt a hatóság és az adózókból alakított kivető bizottságok ellenőrizhetik. Használják az adóalap megállapítására a haláleset alkalmával való leltározást is.

A vagyoni adó kulcsa az adó természetének megfelelően, de az eltitkolások lehető elhárítása céljából is alacsony legyen.

Poroszország 1893-ban hozta be a kiegészítő vagyoni adót. Mentések a 6000 M-nál kisebb vagyonok, úgyszintén a 20.000 M-nál kisebbek, ha a tulajdonos évi jövedelme 900 M-nál nem több. Nők, kik kiskorúakat, árvá-

¹ Schanz: Der Einkommenbegriff und die Einkommensteuergesetze. Finanzarchiv 13. 1—87. II. — Heckel: Die Fortschritte der direkten Besteuerung in den deutschen Staaten. Leipzig, 1904. — Müller: Die Einkommensteuergesetzgebung in den verschiedenen Staaten. Jena, 1902. — Guyot: L'impôt sur le revenu. Paris, 1887. — Philippe: L'impôt sur le revenu. 6-ik kiad. Paris, 1898. — Gide: La psychologie et l'impôt sur le revenu. Revue d'écon. politique. 1889. — Ugyanaz: L'impôt sur le revenu. Ugyanott, 1896. — Földes: Jövedelmi adók és A jövedelmi adó. Államháztartástan. Budapest, 1900, 247—253. II. és 296—325. II. — Ugyanaz: Az adóreformról. Budapesti Szemle, 1908. IV. 1—56. II. — A jövedelmi adó bibliográfiája Stein: Bibliographie de l'impôt sur le revenu. Paris, 1900.

kat, keresetképteleneket tartanak el, szintén adómentesek, ha vagyonuk 20.000 M-nál, jövedelmük pedig 1200 M-nál nem nagyobb. Az adókules $1\frac{1}{2} \text{ ‰}$. A jövedelmi adóval együtt vetik ki jórészt becslések alapján. A kiegyenlítő célt ez az adó a közfelfogás szerint nem éri el. Braunschweig és Hessen 1899-ben, Szászország 1902-ben létesítette a kiegészítő vagyoni adót jórészt porosz mintára. Baden hosszas törekvések után 1906-ban alakította át hozadéki adóit kiegészítő vagyoni adókká. Mint kiegészítő adó áll fenn a vagyonadó 1892 óta Hollandiában.

Fontos szerepet játszik a vagyoni adó Svájcban és az Északamerikai Egyesült-Államok adórendszerében, Svájc egyes kantonjaiban a vagyoni adó vagy a jövedelmi adóval függ össze, vagy mint egyszerű általános vagyoni adó áll fenn. Az északamerikai Egyesült-Államok legtöbbjében fontos szerepet játszó property-tax adóalap-megállapítása nagyon tökéletlen. Az ingatlan vagyont ez az adó utóléri, de az ingó, különösen a városi vagyon menekül alóla. Hivatalos megállapítások, vagy bevallások alapján vetik ki. E bevallások hiányain a kiegyenlítő bizottságok sem segítenek. A közvagyon, közcélokra szolgáló vagyontárgyak, állami kötelezvények, stb. mentesek alóla. Minden törvényhozási időszak megállapítja az adó tételét a dollár ezredrészeiben. (Innen az adó neve is: Mill-tax.)¹

3. A felhasznált adóforráson alapuló adók.

23. §. A fogyasztási adók. A felhasznált adóforráson alapuló *A fogyasztási adók csoportját a fogyasztási adók teszik. Közvetett adóknak is adókról általában.* adók nevezik őket, mert 1. itt az adóztató hatalom nem közvetlenül kutatja fel az adóerőt, hanem a fogyasztásból csak következtet az adózóképességre, és mert 2. az adót ezeknél, legalább legnagyobb részt, már az adóztató hatalom szándéka szerint is nem az fizeti be, aki viseli. De vannak olyan fogyasztási adók is, amelyeket közvetlenül vetnek ki és fizetnek be (pl. a fényűzési adók).

Jellemző tulajdonságaik. Előnyeik és hátrányaik.
A fogyasztási adók a kis emberek háztartását aránytalanul erősebben sújtják. A kis ember jövedelmének aránytalanul nagyobb részét kénytelen megadóztatott fogyasztásra fordítani, mint a jobb módú. *2*A fogyasztási adók individualizálnak, míg az egyenes adók, különösen a hozadékiak, az átlagos adóerőt érik. A fogyasztási adók tehát alkalmasaknak látszanának az egyenes adók szükségszerű hézagainak kitöltésére. *3*Ezeknél mindenki tényleg fogyasztása arányában adózik. De hogy egyúttal adóereje arányában is, az fölöttébb kétséges. *4*A fogyasztási adóknál, külö-

¹ A rendszeres pénzügytani és nagyobb adótani munkák idevágó fejezetein kívül különösen *Hedekel*: Vermögenssteuer. Hdwb. d. Staatsw. VII. 425—439. II. — *Seligman*: The General Property Tax, Essays in Taxation. New-York, 1905. 23—63. II. (Ugyanitt az amerikai irodalom.) — *Jastrow*: Die Vermögenssteuer und ihre Einführung in das preussische Steuersystem. Jahrb. f. Nat. u. Stat. 1892. — *Fellner*: A kiegészítő vagyonadó és szerepe a magyar adórendszerben. Budapest, 1896.

nösen a közvetett úton fizetetteknel, öntudatnélküli adózást látunk; de ez nem önadóztatás. Pénzügypolitikai szempontokból az öntudatlan adózás a fogyasztási adóknak nagy előnye. Az adózó kötelességérzetét azonban az adózókban nem fejlesztik. Jó tulajdonságaik¹ hogy az adóalap kutatását fölslegessé teszik, az adózó zaklatását nem kívánják²; hogy automatikusan ruganyosak, a belőlük eredő bevétel a jólét emelkedésével önként növekedik; hogy a belőlük eredő bevétel folytonos.³ A fogyasztási adókat apró részletekben és nem az állam által megállapított időközökben fizetik. Ez a körülmény burkoltságukkal együtt látszólag legalább könnyen elviselhetőkké teszi őket.⁴ A fogyasztási adóknál hiányzik az a drága és bonyolult igazgatási eljárás, mely más adóknál az egyes adózók felkutatásában áll.⁵ Az állam területén lévő külföldieket is minden zaklatás nélkül sujtják; míg másfelől, igaz, hogy a belföldiek külföldön mentesek alóluk. Társadalmi és gazdaságpolitikai célok szolgálatába is bevonhatók.

Jelentőségük.

Amennyire a pénzügytörténelem vissza tud tekinteni, fogyasztási adók mindig léteztek. Főoka ennek pénzügyi szempontból való nagy eredményességük, ami miatt ma sem nélkülözhetők egy állam adórendszerében sem.

Az egyes államok összes bevételeiknek következő %-ait fedezték 1906-ban fogyasztási adókból: Magyarország 26·41, Ausztria 39·62, Oroszország 37·25, Franciaország 43·36, Anglia 35·93, Olaszország 37·32. (De nem csak ezek a százalékok teszik a direkt befizetés nélkül befolyó bevételeket, mert ilyenek pl. a magángazdasági közbevételekből, különösen egyes állami üzemekből eredő bevételek is.) A fogyasztási adókból eredő bevétel jóval nagyobb, mint az egyenes adókból eredő. Nálunk 1·53, Ausztriában 2·55, Oroszországban 6·32, Franciaországban 2·64, Angliában 1·90, Olaszországban 1·31-szer akkora. A fogyasztási adók fejenkinti terhe M-ban (Zahn szerint) Magyarországon 15·05, Ausztriában 23·53, Oroszországban 16·38 Franciaországban 32·74, Angliában 35·12, Olaszországban 17·48, a német birodalomban 18·15.¹

A fogyasztási adók alakjai.

Alakilag a fogyasztási adók 1. *belső fogyasztási adók*, 2. *monopoliumok* és 3. *vámadók*.

A belső fogyasztási adók.

ad 1. A belső fogyasztási adókat az ország belterületén történő fogyasztás után fizetik. És pedig: a) a fogyasztási cikk termelésénél, amikor ismét az adót a termelő a) vagy a feldolgozott nyers anyag után (*termelési adó*) vagy b) a gyártás

¹ A fogyasztási adókról általában kimerítően szólnak a nagyobb rendszeres pénzügytani munkák. Így Wagner: id. m. II. 601–667. II. — Schäffle: id. m. II. 257–362. II. — Vocke: id. m. 503–564. II. — Azután Schall, majd Lehr: Aufwandsteuern. Schönberg kézikönyvében. — Degreaf: Les impôts de consommation. Bruxelles. 1884. — Földes: A közvetett fogyasztási adók. Budapesti Szemle, 1888.

közben az előállított féltermék után, ill. a gyártásnál alkalmazott készülékek szerint (*gyártási adó*), vagy γ végül a termelés végeztével a kész gyártmány után fizeti (*gyártmány-adó*); b) a cikk forgalomba hozatala közben bizonyos, az országban fennálló fogyasztási adóvonalak átlépése közben, vagy a vásár helyén; c) fogyasztáskor közvetlenül a fogyasztó is fizetheti.

ad 2. A pénzügyi *monopolium* esetén a fogyasztási cikk termelését, esetleg forgalombahozatalát is a pénzügyi hatalom a saját jogává teszi. Az adóztató hatalom ilyenkor a cikkeknek általa megszabott árába rejti el a fogyasztási adót.

A monopoliumok.

A monopoliumból eredő bevétel középfaj a közháztartás magángazdasági és közjogi jellegű bevételei között. A monopoliumos üzemmel a közhatalom vállalkozást folytat, de termékeinek ármegállapításánál és ott, hogy másokat az ill. cikk előállításától, ill. forgalombehozatalától eltilt, kényszer hatalmát érvényesíti.

Az egyedűrságok rendszerének közgazdasági előnye és hátránya attól függ, hogy mennyire hagyják szabadon, ill. mennyire bénítják meg a gazdasági élet természetes menetét. Egyébként a monopoliumok hátrányai, előnyei közösek a fogyasztási adókéival. Maga az állami, községi monopolos vállalkozás a nagy üzemekkel dolgozó mai társadalomban, különösen ha előállított terméke jó, sok (pl. szociálpolitikai) szempontból még előnyösebb is lehet, mint a magánvállalkozás.

Az állami pénzügyi monopol legszokottabb tárgyai a szesz, a dohány, a só, a gyújtó, a játékkártya, a cigarettapapír, az ásványolaj.

ad 3. Minden közháztartás területén fogyasztanak külföldről behozott cikkeket. Az ilyen cikkek legalkalmasabban *határvám* alakjában adóztathatók meg, mert az adóztató hatalom a rendes szállítási eszközökön érkező külföldi küldeményeket könnyen ellenőrizheti. Hogy a vámadót ki ne játszsza, a határokat, de az ország területén belül is az illető áruk forgalmát ellenőrzik.

A vámok.

A pénzügyi vámokat épen úgy szedik be és úgy kezelik, mint a közgazdasági vámokat. Céljuk azonban ezekétől eltérő. A pénzügyi vámok, mint általában a fogyasztási adók, nem akarják az ill. cikkek fogyasztását megakadályozni. Lehetőleg emelni akarják a közháztartás bevételeit. E céljukat pedig annál inkább elérik, minél kiterjedtebb az ill. cikkek fogyasztása. A pénzügyi vám tehát ellentétben a tiltó természetű védővámmal, alacsony.

A pénzügyi és a közgazdasági vám eltérő természete.

A fogyasztási adók a belföldön való fogyasztást akarják adó alá vonni. Épen ezért minden elégegetett fogyasztási adót, ha az ill. cikk nem fogyasztatnék el belföldön, méltányos *visszatéríteni*. Visszatérítendő a fogyasztási

A fogyasztási adó visszatérítése.

¹ Masè-Dari: La teoria dei monopoli di Stato. Firenze, 1893. — Natoli: Sul valore di monopolio. Torino, 1901.

A fogyasztási
adók tárgyai-
nak szükséges
tulajdon-
ságai.

adó akkor is, ha vám alakjában szedetett be és a vám alá vont cikk ismét elhagyja az országot anélkül, hogy itt elfogyasztották volna.¹

A fogyasztási adók tárgyai úgy pénzügyi, mint közgazdasági szempontból a következő tulajdonságokkal birjanak:

1. A fogyasztási adó tárgyat a társadalom *tömegesen fogyasztja*, mert az adó pénzügyi eredménye csak így van biztosítva. 2. De azért a fogyasztási adó tárgya *ne legyen elsőrendű szükségletet kielégítő jószág*, mert különben a fogyasztási adó az alsóbb néposztály adóterhét aránytalanul magasra emelné. Olyan javak alkalmasak tehát, amelyeknek fogyasztásában bizonyos foku fényűzés látszik, de amelyeket azért mégis a társadalom nagy rétegei fogyasztanak. Ezek a *tömegfényűzés tárgyai* (Földes). 3. Az adótárgy *ne legyen helyettesíthető*, ne legalább egyenlő értékű más jószággal, különben a szurrogátum kiszorítja a fogyasztásból az adóval terhelt cikket. 4. Az illető tárgy *különböző minőségben legyen előállítható*. E különböző minőségű tárgyakat különböző nagyságu adótételekkel kell majd megterhelni, amiáltal az arányos teherviselés elvét legalább némileg a fogyasztási adóknál is meg lehet valósítani. A kevésbbé jómódu a kisebb adóval sujtott rosszabb minőségű jószágot fogja használni. 5. A fogyasztási adó tárgyának *termelési, forgalmi és fogyasztási viszonyai lehetővé tegyék a fogyasztási adó ellenőrzését a gazdasági élet mind e szakain keresztül*.

24. §. A fogyasztási adók fajai. I. A fogyasztási adók sujthatják az *elsőrendű életszükségleti cikkeket*. Ilyenek a *kenyér*, a *hús*, a *só*. Ideszámíthatjuk az emberek *lakását* és részben az *ásványolajat* is. II. Sujthajtják továbbá a *tömegfényűzés tárgyait*. Ilyenek a *dohány*, a *szeszes italok* (bor, sör, pálinka), a *cukor*. Ebbe a csoportba tartoznak a legjobb fogyasztási adók, mert ezek a tárgyak egyesítik magukban leginkább azon szükséges tulajdonságokat, amelyeket az előző §-ban említettünk. III. Végül sujthatják a *fényűző-fogyasztás tárgyait*.

A kenyéradó.

ad I. 1. A *kenyéradó*, *lisztadó* vagy *örlési adó* a legrosszabb fogyasztási adók egyike. Azt az élelmiszert adóztatja meg, amelyet a szegényebb néposztály a vagyonosnál aránylag nagyobb mértékben fogyaszt. Pénzügyigazgatási szempontból sem ajánlatos.

¹ Hock: Betrachtungen über die Aufhebung aller Zölle vom Standpunkte der Besteuerung. Zeitschr. f. d. ges. Staatsw. 1865. — A közgazdasági politikában a Vámügynél említett irodalom.

Beszedhető *örlési adó* alakjában, amikor az adót a molnár fizeti és a fogyasztóra áthárítja, *kapuadó* alakjában, amikor is a város határát átlépő gabonát, lisztet, kenyeret adóztatják meg, végül *vám* alakjában különösen olyan államokban, amelyek a gabonát kívülről hozzák be.

A mezőgazdaságot védő vám képében jelentkező gabonaadótól eltekintve a modern államok újabban eltekintenek a kenyérre vetett fogyasztási adótól. Olaszországban, hol mint állami örlési adó állt fenn, 1884-ben eltörölték. A községek azonban alkalmazták; de 1904-től kezdve ez is megszűnt. Ausztriában, mint községi adó a városi kapuadó alakjában áll fenn.¹

2. A *húsadó* szintén rossz fogyasztási adó. De amennyiben a hús fogyasztása nagyobb adóképessegre vall, mint a kenyéré, a reá kivetendő adó is társadalompolitikai szempontból valamivel kevésbé kifogásolható. A húsadó a legtökéletesebb táplálkozás, a húsfogyasztás terjedésének emel gátat. Némileg megvalósítható a minőség szerint fokozó adózás. A finomabb hús (vadak) fogyasztását nagyobb adóval lehet terhelni, mint pl. a közönséges sertés- vagy marhahúsét. Adótechnikai szempontból igen tökéletlen adó. A városi és a vidéki lakosság nem viseli egyenlően.

A *húsadó*.

A húsadót be lehet szedni *vám* alakjában a külföldről behozott állatok után; *kapuadó* alakjában a városokban. A vidéken a nagy üzemi költségeket kerülendő, az állam ezen adót a községek által megváltatja, vagy azokra ráutalja, vagy azoknak az adószedés jogát bérbe adja.

Fennáll nálunk, Ausztriában, Franciaországban a városokban. A beszedésével járó nehézségek, másfelől a községeknek mindinkább növekvő közterhei, amelyek ezeket újabb közjövedelmek szerzésére ösztönzik, odavezettek, hogy pl. Poroszország 1873-ban ezen adót a községeknek engedte át. Az átadás nálunk is tervbe van véve.²

3. A *sóadó* már igen régen mint a regálékkal összefüggő bevételi forrás szerepel; nálunk már az Árpádházi királyok alatt. Tárgya az emberi élvezetre használt só. Az ipari célra, valamint az állattenyésztés céljára szolgáló sót, hogy adóztatlanul maradhasson, emberi élvezetre alkalmatlanná teszik (denaturálják).

A *sóadó*.

A legigazságtalanabb fogyasztási adók közé tartozik. Ez is megfordítottan progresszív hatású adó. A szegény néposztályt aránytalanul jobban terheli, mint a vagyonost. Közgazdasági és társadalompolitikai szempontokból egyaránt óhajtandó, hogy megszűntessék.

Angliában, Belgiumban (1871 óta) és Svédországban nem áll fenn. Berendezhető *monopolium* alakjában, mint Ausztriában, Magyarorszá-

¹ Friedberg: Die italienische Mahlsteuer. Jahrb. f. Nat. und Stat. 1884.

² Heckel: Schlacht- und Mahlsteuer. Hdwb. d. Staatsw. VI. 581–587. II.

gon, Olaszországban, Svájcban, Szerbiában, Törökországban, Görögországban, Romániában, brit Kelet-Indiában, Kinában, Japánban (1904 óta). Az állam ily monopoliumnál vagy a termelést (bányászat) vagy a forgalomba hozatalt, esetleg mind a kettőt tartja fenn magának. Termelési adóval van a só megadóztatva Németországban, Franciaországban és Németalföldön. Ugyanitt sóvámok is állanak fenn. Olyan országokban, ahol sót nem termelnek, legalkalmasabb a sóadót vám alakjában beszedni, így Oroszországban, Norvégiában, Dániában, Spanyolországban, Portugáliában, az északamerikai Egyesült-Államokban.¹

A lakásadó.

4. A lakásadót a lakó fizeti lakbére arányában. Némi jogosultsága abban mutatkozik, hogy a lakásszükséglet miként való kielégítéséből tényleg lehet az adózóképesség fokára következtetni. De nagyon aránytalan adó, mert a szegény aránylag sokkal többet kénytelen lakásra költeni, mint a jobbmódu. Ha már alkalmazzák, célszerű fokozatos kulccsal kivetni.

Beszedési módját tekintve az egyenes adók csoportjába is sorozható t. i. ha közvetlenül a fogyasztó fizeti be. Ezért kiegészítő jövedelmi adónak is tekintik. Mint ilyen szerepel a francia adórendszerben az *impôt personnel et mobilier* képében. Belgiumban, Hollandiában és Oroszországban, hol 1893 óta áll fenn, szintén mint kiegészítő jövedelmi adó tesz számot. Sokszor a községek vonják háztartásuk körébe. (Házbérkrajcár.) Így nálunk, Ausztriában és Németországban.²

Az ásványolajadó.

5. Az ásványolajadó olyan eszközzel való világításnak a megadóztatása, amelyet különösen a kisebb gazdasági erők használnak. Ezért ez is megfordított progresszív hatású adó, melyet csak könnyű keresztülvitele és a belőle származó tetemes bevétel indokolhat.

Megadóztatása egyszerű, mert az ásványolaj világításra csakis finomított állapotban használható. E finomítás pedig gyárakban történik, amelyeket könnyű pénzügyi ellenőrzés alatt tartani. Rendszeresen a kész gyártmányt adóztatják meg, amikor is pénzügyi hatóságok ügyelnek arra, hogy meg nem adóztatott ásványolaj ne kerüljön forgalomba. Ugyancsak ez az adóztató mód az ipari célokra, motorok hajtására szolgáló ásványolajat (benzin) adóztatlanul hagyja. Az ásványolajadó berendezhető monopol alakjában is. Így állt fenn mint termelési monopolium 1861—1873-ig Oroszországban. Mint behozatali, ill. termelési és behozatali monopol áll fenn 1884 óta Görögországban és 1893 óta Szerbiában. Nálunk (1882 óta), Ausztriában és Oroszországban (1888 óta) mint gyártmányadó áll fenn. Így szerepelt 1895-ig Franciaországban, ahol akkor megszüntették. A német birodalomban az ásványolaj csak vámadóval van megróva.³

¹ Heckel: Salz und Salzsteuer. Hdwb. d. Staatsw. VI. 487—497. II. — Sommerfeld: Salzmonopol und Salzsteuer. Wien, 1869.

² Keussler: Die Staatswohnungssteuer in Russland. Finanz-Archiv, 1894.

³ Keussler: Die russische Petroleumaccise. Finanz-Archiv, 1889. — Spitzmüller: Mineralölsteuer. Oesterr. Staatswörterbuch. II. — Schneider: Der Petroleumhandel. Tübingen.

ad II. 1. *A boradó.* Társadalompolitikai szempontból a szesz italok közt a bor a legalkalmasabb adótárgy. Fogyasztása olyan szükségletet elégít ki, amelyből adóképességre lehet következtetni. Adótechnikai szempontból azonban igen nehezen keresztülvihető adó. Aránylag csekély pénzügyi eredményét, fejletlenségét és azt, hogy oly kevésbé elterjedt, ez a körülmény okozza. Tárgya a természetes, de a műbor is. Az utóbbit, minthogy iparszerűleg állítják elő, könnyebb megadóztatni.

A természetes bor megadóztatható a termelés szakában és pedig a szőlővel beültetett terület nagysága szerint. Csakhogy a forgó tőkével nem igen rendelkező szőlősgazda nagyobb adót nem előlegezhet; tehát ez az adó csak alacsony lehet. Közelebb éri már a bort a fogyasztóhoz a kész termék után beszedett adó. Még alkalmasabb a forgalom szakában való adóztatás, mikor az adót a termelő pincéjéből való elszállítás, ill. a fogyasztó pincéjébe való berakás alkalmával fizetik. Hátránya viszont, hogy nem éri a termelő saját fogyasztását. A forgalom szakában való megadóztatás egyik alakja a városokban alkalmazható kapuadó, továbbá a kimérésnél való megadóztatás, ill. a kimérésnek engedélyhez kötése. Ilyen engedélyi díjak a tulajdonképeni boradó mellett is állhatnak fenn, mint pl. nálunk. Ahol bort nem termelnek (pl. Anglia), alkalmas az adót vám alakjában beszedni. Németországban boradó csak Württembergben, Badenben, Hessenben és Elsass-Lotharingiában áll fenn. Franciaországban a boradót 1900-ban egyszerűbbé tették (droit de circulation). Nálunk és Ausztriában a boradót kapuadó alakjában, ill. nyílt helyeken ráutalás, bérbeadás, megváltás útján szedik be.¹

2. *A söradó.* A sört könnyebb megadóztatni, mint a bort. Rendesen nagy ipartelepeken gyártják, amelyeknek pénzügyi ellenőrzése nem nehéz. Közgazdasági és közegészségi szempontból azonban a söradó nem ajánlatos annyira, mint akár a bor-, akár a szeszadó. A sör nem annyira luxus-ital, mint a bor; tápereje is figyelemre méltó.

A sörfőző fizeti az adót, ki azt a fogyasztóra termékének árában áthárítja. A kész gyártmány szerinti adóztatás áll fenn az északamerikai Egyesült-Államokban, Dániában, Kanadában, Romániában és Szerbiában. A félgyártmányra vetett söradó a sörlét adóztatja meg és pedig annak cukortartalma szerint. Ez az adóztatás már a sör minőségére is tekintettel van; a jobb minőségű sört jobban terheli meg. Ezért ajánlatos. Fennáll nálunk, Ausztriában, Angliában és Olaszországban. Hátránya, hogy a sörgyártó folyamatok pontos hatósági ellenőrzését vonja maga után. A sörgyártókészülékek termelőképessége szerint kivetett söradó azt, aki nagyobb termelőképességű,

gen, 1902. — Gehrke: Die neuere Entwicklung des Petroleumhandels in Deutschland. Tübingen, 1906.

¹ Heckel: Wein und Weinsteuer. Hdwb. d. Staatsw. VII. 720-731. II. — Kittel: Die Besteuerung des Weines in Deutschland. München, 1896. — Teleszky: Boradó. Közg. Lexikon I. 399-404. II.

ségü gépekkel dolgozik, előnyben részesíti. Fennáll Franciaországban, Oroszországban, Belgiumban és Hollandiában. A *nyers anyagra vetet adó* a feldolgozott maláta mennyisége szerint adóztat. Ilyen malátaadó állott fenn régebben a délnémet államokban. Az északnémet söradó-területen szintén nyersanyagadó, a *cefreadó* állt fenn. 1906 óta a söradó nyersanyagadó alakjában a birodalom területén egységes.¹

A szeszadó

3. A szeszadó. Látszólag az alkoholizmus meggátlását célzó fontos közegészségi és erkölcsi érdekek javasolják ezt az adót. De pénzügyi és társadalompolitikai érdekek az adóztatásnál nehezen egyeztethetők össze. Ha a szociálpolitikai követelményeknek teszünk eleget, a pénzügyi szempont háttérbe tolul és az adó hozadéka apadni fog.

jelentősége.

Ha a szeszadó a szesz minőségére való tekintet nélkül adóztat, erősebben rója meg a szegényebb, mint a felsőbb osztályt. Különösen szembeötlő ez, ha figyelembe vesszük, hogy a legalsó néposztály táplálkozásának hiányait sokszor kénytelen pálinkafogyasztással pótolni. De dacára ennek sem ítéltető el a szeszadó, mert a szesz az esetek túlnyomó számában mégis olyan élvezeti tárgy, melyről a fogyasztó lemondhat. Fogyasztása pedig a szervezetre nem előnyös. (Alkoholizmus).

A szesz
főzés.

Szeszt sokféle anyagból (gyümölcsfélék, más cikkek termelése alkalmával fennmaradó hulladékok, bor, répa és burgonya, gabonaneműek, különösen rozs, árpa, búza, tengeri), különböző módon és körülmények között, (önálló iparág- vagy mellékfoglalkozásként: mezőgazdasági szeszfőzők) állítanak elő. Ezen eljárások és körülmények mindegyike más adóztatást kíván.

A mezőgazdasági szeszgyártás.

A szeszgyártás a legfontosabb mezőgazdasági iparág, mely az állattenyésztés szempontjából is igen fontos. Ezért az ilyen szeszgyárakat az ipariakkal szemben kisebb adóval szokták megterhelni. Az államok adópolitikájukban szesztermékeknek a túltermelés folytán bekövetkező árhanyatlása ellen is védekeznek a termelés kontingentálásával. A szesz ipari értékesítésének mindjobban növekvő közgazdasági jelentősége a szeszadóra fordított különös figyelmet csak még jobban indokolja.

A szeszadó
fajai.

Az adó kivethető és beszedhető a kész termék, a gyártásnál használt edények ürtartalma, végül a nyersanyag, vagy a félgyártmány után. Beszedhető kimérési engedélyek alakjában is. Fontos alakja a szesz megadóztatásának a *monopólium*.

A nagyobb szesztermelőket legcélszerűbb az előállított kész termék alapján megadóztatni, amit megkönnyít a szesztermők alkalmazása. A kisgazdák termelését legalkalmasabb a szesztermelő gépek alapján átalányösszegben adóval megróni (üstpénz). A nyersanyag alapján kivetett adó jár a

¹ Michel: Geschichte des Bieres von der ältesten Zeit bis z. J. 1906 mit Einschluss der einschlägigen Gesetze. Augsburg, 1901. — Friedrich: A sör megadóztatása különös tekintettel hazai viszonyainkra. Budapest, 1899.

legkevesebb adótechnikai nehézséggel. De igazságtalan. A rosszabb nyersanyagokat tökéletlenebb eszközökkel feldolgozó vállalatot erősebben sújtja. A *monopolium* mint gyártási, kereskedelmi vagy mint kimérési egyedáruság szervezhető. Előnye a nagy pénzügyi bevétel, továbbá az, hogy az adót ilyen berendezés mellett könnyű az egyes gyártmányokba azoknak minőségi foka szerint különböző tételekben elrejtteni. De a gyártási monopolium csak ott alkalmazható, hol a gyártás nagy állami vállalatokba a közgazdasági érdekek sérelme nélkül könnyen összepontosítható. A szeszadóval elérni kívánt szociálpolitikai célhoz leginkább a monopolium vezet el. Nemcsak az ármegeállapítások és az eladás korlátozása útján. Svájcban pl. a szeszmonopolium jövedelmének 100%-át az alkoholizmus elleni küzdelemre fordítják.

A szeszadó mint gyártmányadó áll fenn a német birodalomban, Ausztriában, Magyarországon, Franciaországban, Angliában, Olaszországban, Belgiumban, Németalföldön, jórészt Oroszországban és az északamerikai Egyesült Államokban. Svájcban (1886 óta gyártási) és részben Oroszországban (1894 óta kereskedelmi) monopol áll fenn. 1863 előtt Oroszországnak szintén szeszmonopóliuma volt.

A szeszadó az egyes államokban.

Az általános italmérési adó mintegy az egyes szeszes italokra vetett fogyasztási adók hézagait van hivatva kitölteni. Egészségügyi és erkölcsrendészeti céljai is lehetnek.

Az italmérési adó.

Legjellemzőbb példája a magyar italmérési jövedék.¹

4. A cukoradó. A cukor az alkalmasabb adótárgyak közé tartozik. Fogyasztása adózóképességre vall. De a minőségi fokozatok szerint való különböző adóztatás a cukoradónál nem vihető keresztül. Ez a hátránya. Adótechnikai szempontból előnye, hogy könnyű kivetni és beszedni. E tekintetben hasonlít a söradóhoz, amennyiben a cukrot szintén nagy vállalatok könnyen ellenőrizhető ipartelepeken állítják elő.

A cukoradó előnyei és hátrányai.

A cukoradó azóta szerepel az európai államok háztartásában, amióta jórészt a szárazföldi zárlatnak (1806) a nádcukor behozatalát lehetetlenné tevő rendelkezése miatt az európai államokban a cukornak répából való előállítására nagyobb lendületet vett.

Kivethető és beszedhető a feldolgozott nyersanyag után, a félgyártmány után a cukorlé sűrűsége szerint, a termelő eszközök termelőképessége szerint átalányozás útján, végre a késztermék után.

A cukoradó alakjai.

A nyersanyag szerint való adóztatás előnye, hogy a termelés menetét nem zavarja. De igazságtalan, mert azt a gyárost, aki nagyobb cukortartalommal bíró répát dolgoz fel, előnyben részesíti. Ezért a cukorgyártás tökéletesbítését vonja maga után. A kivitelnél nyújtott adóvisszatérítés ezen adóztató

A cukoradó keletkezése.

¹ Kietwagen: Die Besteuerung des Branntweines. Berlin, 1887. — Tessmer: Die Besteuerung des Branntweines. Greifswald, 1895. — Wolf: Die Branntweinsteuer. Tübingen, 1884. — Stourm: L'alcool au point de vue fiscal. Nancy, 1886. — Ugyanaz: L'impôt sur l'alcool dans les principaux pays. Paris, 1886. — Wittelshöfer: Das schweizerische Alkoholmonopol. Berlin, 1895. — Lewin: Das Branntweinmonopol in Russland. Tübingen, 1908. — Pótsa: A szeszadó fejlődése Magyarországon. Budapest, 1897.

mód mellett kiviteli prémiumokhoz vezetett. Az állam t. i. a kész termék alapján fizette vissza az adót, amelyet a gyáros a nyersanyag alapján fizetett be. És minthogy a gyáros kevesebb nyersanyagból tudta a megállapított mennyiséget előállítani, a kivitelnél haszna volt. A burkolt prémium nyílt kiviteli jutalommal lett, különösen, amikor az államok a kész termék megadóztatására tértek át. De lassankint minden cukortermelő állam adott ilyen jutalmat, amivel az egyes államok termelése a nemzetközi piacon megint csak az előbbeni helyzetbe került. A cukorkiviteli jutalmakat az 1903. év szeptemberétől kezdve az 1902-ben Brüsszelben tartott nemzetközi egyezmény, melyen Anglia, Franciaország, a német birodalom, Belgium, Spanyolország, Olaszország, Hollandia, Svédország, Norvégia, Ausztria és Magyarország vettek részt, szüntette meg. (Svájc később csatlakozott.) Az egyezményt 5 évi érvénnyel kötötték. Ujabban 1913 szept. 1-ig meghosszabbították, amikor az egyezményen kívül álló Oroszországból Angliába bevihető cukormennyiséget kontingentálták.

A kész gyártmány után beszedett adó ma a legalkalmasabb adóztató mód. Itt a cukortermék elkészülte pillanatától forgalomba kerüléséig áll ellenőrzés alatt, ami a gyártási folyamatot nem zavarja.

A cukoradó az egyes államokban.

Angliában a cukoradót vám alakjában szedték be 1874-ig, amikor a cukrot adómentessé tették. 1901-től ismét vám alakjában adóztatják meg a cukrot. Franciaországban a gyártmányadóról mentek át több közbeeső kísérettel a répaadóra. 1891. óta ismét gyártmányadó áll fenn, de ez az adó nagyon hasonlít a nyersanyag után kivetett adóhoz. Új cukoradótörvényt hoztak 1903-ban a nemzetközi egyezmény értelmében, de ugyancsak a gyártmányadó elvi alapján. Németországban 1844 óta nyersanyagadó állt fenn 1891-ig, amikor a gyártmányadó lépett életbe. Ilyen volt a fejlődés iránya nálunk és Ausztriában is. 1865-ig répaadó állt fenn, 1888 óta gyártmányadó szerepel. Oroszország is a gyártmányadóra tért át 1881 óta.¹

A dohányadó jelentősége.

6. A dohányadó. Legalkalmasabb fogyasztási adótárgy a dohány. Élvezete adóképeességre vall. Nem okvetlen életszükséglet. Luxusciikk, de mégis tömeges fogyasztás tárgyát teszi. A dohánygyártmányok nagyon különböző minőségben állíthatók elő és e különböző minőségek különböző adótételekkel terhelhetők meg. Adótechnikai szempontból különösen erős pénzügyi kihasználás mellett a dohányadó nagy hatósági ellenőrzést, költséges igazgatást kíván. De viszonylag könnyű a dohány megadóztatása, mert a dohány másra, mint emberi élvezetre, nem szolgál.

A dohányadó alakjai.

A dohányadó sokféle alakban szedhető be: *pipaadó, termelési adó, gyártmányadó, vám és monopólium* alakjában.

Gyártmányadó áll fenn Oroszországban és az északamerikai Egyesült-

¹ Paasche: Zuckerindustrie und Zuckersteuer. Hdw. d. Staatsw. VII. 995–1010. II. — Wolf: Die Zuckersteuer, ihre Stellung im Steuersystem, ihre Erhebungsformen und finanziellen Ergebnisse. Zeitschr. f. d. ges. Staatsw. 1882. — Schippel: Zuckerproduktion und Zuckerprämien bis zur Brüsseler Konvention. Stuttgart, 1903. — Plener: Die Brüsseler Zuckerconvention. Zeitschr. f. Volksw., Soz.-Pol. u. Verw. 1902.

Államokban. Az adó lefizetését a gyártmányok tartóinak lebélyegzésével ellenőrzik. Erős ellenőrzést kíván; a dohány házi feldolgozásával ki lehet játszani. Még rosszabb adóztató mód a személyi dohányadó, a pipaadó, melyet maguk az osztályokba sorozott dohányzók fizetnek be. A XVIII. század második felében egy ideig Felső- és Alsó-Ausztriában állt fenn. Ahol nem termelnek dohányt, legalkalmasabb a dohányadót vám alakjában beszedni. Így van ez Angliában 1652 óta, hol a belföldi termelés el is van tiltva. Svájc, Németalföld, Dánia, Svédország és Norvégország is ezt az adóztató módot alkalmazza, de ezen államokban a belföldi termesztés, gyártás és kereskedelem szabad. A termelésre szánt terület nagysága szerint adóztató dohányföldadó előnye, hogy a dohányfeldolgozást, de a termesztés folyamatát is szabadon hagyja. De csak alacsony tételekben szedhető, tehát a dohány magas adózóképességét nem használja ki. 1879-ig Németországban állott fenn. A dohánytermelőkre kivetett adó beszedhető a dohánytermés mennyisége után is. Ilyen adó áll most fenn Németországban (1906 óta külön gyártmányadó a szivarkákra) és 1896 óta Belgiumban. Nem ajánlatos adónem, mert a minőség szerint való különböző megterhelés alig vihető vele keresztül. Zaklató ellenőrzést is kíván, anélkül, hogy pl. a monopólium előnyét, a nagy pénzügyi bevételt nyujtana. Egyik válfaja a palántaadó, melyet a termelők fizetnek a dohánypalánták mennyisége után. A dohányfogyasztás legalkalmasabb megadóztatása az állami monopólium, mely az állam kizárólagos jogává teheti a dohány termelését, feldolgozását és forgalombahozatalát. Leginkább az utóbbi két mozzanat vétetik monopolkezelés alá, míg a termelést állami monopólium esetén is magánosok végzik, kik azonban kötelesek termésüket az államnak átadni. A monopólium hátránya, hogy a dohányelőállítás szabadságának nagymérvű korlátozásával, zaklató ellenőrzésekkel jár. Vele a mezőgazdaság egy jövedelmező termelési ágának saját tetszése szerint való gyakorlásától, ill. dohánytermékeinek szabad értékesítésétől meg van fosztva; de ezeket a hátrányokat, amelyeket különösen ott, hol a monopólium már régebben áll fenn, kevésbé érez a közgazdaság, fölöttébb kiegyenlíti a monopóliumból eredő nagy közbevétel. Az állami feldolgozás nagy előnye, hogy a gyártmányok különböző finomsági fokozataival a dohányadónál az arányos adóztatás követelményét jól meg lehet oldani. Társadalompolitikai szempontból figyelemreméltó mozzanat, hogy gyártási monopólium esetén az állam igen sok munkáskezet foglalkoztat. Ez az adóztató mód áll fenn nálunk és Ausztriában, Franciaországban, Olaszországban, Romániában, Szerbiában és 1898 óta Japánban, mindenütt állami kezelés mellett. Spanyolország, Portugália és Törökország dohánymonopóliumát magánvállalatnak adja bérbe.¹

¹ Laurent: Le Tabac. Sa culture et sa préparation. Production et consommation dans les divers pays. Paris, 1900. — Lewinstein: Die Belastung des Tabaks in den europäischen Staaten und in den staatlich geordneten Ländern der übrigen Erdtheile. Berlin, 1894. — Prónay: Über Tabaksteuern. Leipzig, 1880. — Schäffle: Ergebnisse der Tabaksteuerenquête. Zeitschr. f. d. ges. Staatsw. 1879. — Lissner: Die deutsche Tabaksteuerfrage. Leipzig, 1907. — Natorp: A dohány- és dohányjüvedék Magyarországon. Budapest, 1896. — Wickert: Studien über das österreichische Tabakmonopol. Finanz-Archiv, 1897. — Kürti: Betrachtungen über das Staatsmonopol im Allgemeinen und das Tabakmonopol im Speziellen. Budapest, 1890.

Egyéb fo-
gyasztási
adók.

6. *Egyéb fogyasztási adók.* Szokott fogyasztási adónem az említetteken kívül a *gyufaadó*, mely mellett tűzrendészeti, de különösen a gyufamonopólium mellett egészségi szempontokkal is szoktak érvelni. Az állami gyufagyártás mellett legkönnyebben lehetne mellőzni a mérges fehér foszfort. Monopól alakjában áll fenn a gyufaadó Francia- és Spanyolországban és Romániában. Oroszországban, Szerbiában és Olaszországban bélyeg alakjában szedik be. Megadóztatják vagy megadóztatták a legújabb időkig a *naptárakat*, az *újságokat*, a *hirdetéseket*, a *papírt*, a *szappant*, az *ecetet*, a *színházjegyeket*, stb. A *puskapor* is adó tárgya; rendesen monopól alakjában kezelik (nálunk Ausztriában, Franciaországban). Nem annyira pénzügyi, mint inkább rendészeti, főleg pedig hadászati célja van.

A fényüzési
adók.

ad III. *A fényüzési adók.* A fényűző fogyasztás tárgyaira kivetett adókat közvetlen fogyasztási adóknak is nevezik, mert a fogyasztóktól közvetlenül szedettek be. Adótechnikai szempontból épen ez egyik legnagyobb hibájuk, mert főleg ezen sarkallik csekély jövedelmezőségük. Egyébként, különösen társadalompolitikai szempontokból, indokoltak volnának. De nem lehet őket úgy berendezni, hogy ebből a szempontból is eredményesek legyenek. Ezen még a közvetett beszédsmód is kevésbé segítene. Minthogy pénzügyi eredményök csekély, aránylag alacsony tételeikkel pedig a közteherviselést sem teszik arányossá, mint szociálpolitikai eszközt újabban elvetik őket.

A szokottabb fényüzési adótárgyak a *kocsi- és lótartás*, a *libériás cseledek tartása*, *zongorák*, *tekeasztalok*, *kerékpárok*, *automobilok*, (a közlekedési eszközök, ha nem üzleti célból, hanem tényleg fényűzésből tartatnak). *Mulat-ságok*, *bálok*, *színházi előadások*, *hangversenyek* után kivetett adók is ide sorozhatók. Itt említhető a *kártyaadó*, ha nem mint forgalmi adó tesz számot. A *kutyaadónak*, mely nálunk mint községi adó szerepel, állategészségügyi és közrendészeti célja is van.¹

4. Az adóigazgatás.

Adókivetés.

25. §. *Adókivetés, beszédés, ill. behajtás.* Az adókivetés, tehát a fizetendő *adóösszeg megállapítása* az adóztató hatalom, ill. annak képviselője, rendesen erre a célra rendelt közhivatal által történik. De az adóztató hatalom többféle módon juthat azon adatok ismeretéhez, amelyeknek segítségével az adóösszeget megállapítja. Igénybe veheti e célból az *adózők bevallását*, mely lehet *kötelező* vagy *fakultatív*. Ez az eljárás különösen a *jövedelmi-adó* természetű adóknál alkalmazható. Megállapíthatják továbbá az adókivetéshez szükséges adatokat maguk az adó-

¹ *Bilinski*: Die Luxussteuer als Correctiv der Einkommensteuer. Leipzig. 1875. — *Volksmann*: Warum besteuern wir den Luxus nicht? Magdeburg, 1892. — *Courtray*: Les impôts sur le luxe en France et l'étranger, Paris, 1895.

kivetésre hivatott közhatósági közegek. A *hivatalos közegek által történő adómegállapítás* különösen a *hozadéki adóknál* alkalmazható. Az állam a hivatalos közegek adókiivető munkáját részint saját alkalmazottjaira, részint az alája rendelt közületek (törvényhatóságok, községek, megyék, városok, stb.) hivatali közegeire bízhatja. Ez utóbbiak ilyenkor az állam által átutalt hatáskörben működnek. Az önkormányzat hivatalnokainak felhasználása az adóztatásnál különösen akkor ajánlatos, ha állam és község ugyanazt az adótárgyat adóztatják meg (pótadók) és hol az adózók személyes viszonyainak ismerete az adóztatásnál kívánatos. Az utóbbi követelmény az adóknál majdnem mindig fennforog. A fogyasztási adóknál, még ha közvetlen is az adókirovás és beszedés (pl. vámok), a kezelésükhöz szükséges szakismeret külön e célra rendelt közegek alkalmazását kívánja meg.

Ha az önkormányzati tisztviselőket bevonják is az állami adóigazgatásba, az állam az igazgatás legfőbb vezetését még sem bocsájthatja ki kezéből. Az önkormányzati, stb. tisztviselők adókiivetése ellen az adózóknak éppen úgy legyen *felelősségi joguk* a központi hatalomhoz, ill. egy a pénzügyi kormányzattól független, *pártatlanul ítélkező bírósághoz* (pénzügyi bíróság, sokszor mint a közigazgatási bíróság egy része), mint ahogy ezt a felelősséget közvetlen állami közegek, ill. adókiivető-bizottságok által történő adókiivetés esetén is meg kell engedni.

Sem a bevallás, sem a hivatalos közegek által való adóösszeg-megállapítás nem érvényesül a gyakorlatban tisztán. Az adózók vallomásait hivatalos közegek ellenőrzik, viszont a hivatalos közegek adókiivetése sokszor az adózók vallomásán épül fel. Az adózók és a hivatalos közegek útján való adómegállapítás egyesülését látjuk az *adókiivető bizottságokban* is. Az ily bizottságok által való adókiivetés különösen a jövedelmi adónál és az ezen adó mintájára kezelt hozadéki adóknál (kereseti adók) szokásos. Önadóztatásnak is mondják különösen akkor, ha a bizottságok egészben az adózók sorából alakulnak. Az adókiivető bizottság az adókiivető körzet keresetviszonyait jól ismerő adózókból alakul.

Az adóösszegek az adók *beszedése* útján jutnak az adóztató hatalom pénztárába. Az egyenes adók beszedésének legegyszerűbb módja a *közpénztárakba való közvetlen befizetés*. Mint-hogy az adó annál könnyebben fizethető be, minél közelebb van az adózóhoz az adófizetés helye, a beszedésnél még nagyobb mértékben érvényesül a *községi közegek* szerepe, mint a kive-

Adószedés.

tésnél. De így a több pénztáron keresztülmenő adópénzek, főleg a sok kisebb pénztár nehéz ellenőrzése mellett könnyen elkal-
lódhatnak. A központi hatalom helyzete is gyengébb, ha az adó-
pénzek nem közvetlenül állami hivatalokhoz folynak be. Ez
politikai zavarok idején fontos, mikor az önkormányzati testüle-
tek ellentétbe helyezkedhetnek a kormány akaratával. A *kényel-
mesebb adófizetés* az adó befolyásának hatékony biztosítója.
Az adózók megokolt kényelmét figyelembe vevő intézkedések:
fizetési halasztások engedélyezése, ha az állam követelése biz-
tosítva van, de pillanatnyilag az adózó adóképtelen; agrikol
államokban az adófizetésnek aratás utánra való halasztása; a
posta és a postatakarékpénztár útján való adófizetés, stb. Az adó
befolyását biztosítják azok az intézkedések, melyek ugyanazon
adó fizetésére többeknek szavatosságát állapítják meg. A köz-
vetett adófizetés, midőn az adót oly valaki által előlegezteti az
állam, kit jobban ellenőrizhet és aki rendszeren fizetőképesebb is
(pl. fogyasztási adók), szintén az adójövedelem befolyását biz-
tosító célszerű mód. Amennyiben a fogyasztási adót monopol
alakjában szedik be, az adó befizetése a monopoltárgy meg-
vásárlása által történik.

A községek útján történő adóbeszedés sokszor az *adó-
összeg kontingentálásával és községenként való felosztásával* van
kapcsolatban. Az állam a községet jobban tudja utólni és a
község által végzett adóbeszedés útján adóigazgatása költségeit
is leszállítja. Régebben gyakran alkalmazták. Most is haszná-
latos még a fogyasztási adóknál az adóösszegnek a községre
való ráutalása vagy a község által történő megváltása esetén.
A ráutalás a tulajdonképeni repartíciós kivetés; a megváltásnál
a község által előteremtendő adóösszegben állam és község meg-
egyeznek.

Régebben az adószedés jogának bérbeadása is inkább el-
volt terjedve, aminek a fejletlen közigazgatás mellett egyik
főoka az volt, hogy az adók bérbeadását használták fel az állam
hitelszükségletének kielégítésére. A bérbeadás az adózókat
magánvállalkozók kiméletlen kapzsiságának szolgálatja ki. Az
adóbéretek rendszerének elrettentő példáit nyújtja Francia-
ország, de különösen Oroszország adótörténete. Az egyenes
adóknak bérelet útján való beszedése a régi római birodalomban,
az új korban pedig főleg Franciaországban, Olaszországban,

Nén
kás
az a
ma

is, l
szer
eszk
gata
arán
köz
haj
nyo
éper

érté
árve

csal
alap
beva
adó
csel
a jo
tend
tetőj

tarta
össz
(a p
foko

Die V
folger
reven
kező
kiad.
Budap
33-41

Németalföldön, Oroszországban és Spanyolországban volt szokásban. Ma Törökországban és Egyiptomban találkozunk ezzel az adóztató eljárással. A fogyasztási adók biztosításánál azonban ma is gyakori adóbeszedési mód minden államban.

Gondoskodni kell az adók kényszer útján való *behajtásáról* *Adóbehajtás.* is, ha önkéntesen be nem fizettetnének. Minél jobb az adórendszer, annál kevésbé szorul az állam erre a kiegészítő kényszereszközre. Az az adórendszer előnyösebb, mely kevesebb igazgatási költséggel jár. Már pedig az adóbehajtás az igazgatásnak aránylag legtöbb költséget emésztő része. Az adóbehajtással a közhatalom érzékenyen érinti az adózót. Azért az adóvégrehajtás jogát szigorúan körül kell irni és e szabályokat méltányosan kell alkalmazni már csak azért is, hogy az időszakilag épen fizetéseképtelen adózó adóerejét végleg el ne öljék.

Az adóbehajtás az *adóintésből*, az adózó alany anyagilag értékesíthető vagyontárgyainak *lefoglalásából*, végül ezeknek *árverés* útján való értékesítéséből áll.

A közháztartás bünteti azokat, kik adókötelezettségük alól csalárd módon igyekeznek kibújni. Az egyenes adóknál az adóalap eltitkolása, a köteles bejelentések elmulasztása és hamis bevallások tétele ilyen cselekedetek. A fogyasztási adóknál az adó alá eső tárgynak az adó alól való elvonásában áll a tilos cselekmény. Ezt iparszerűleg is szokták űzni (csempészet). Az a jogszabálygyűjtemény, mely az adók körül elkövetett büntetendő cselekményekre vonatkozik, mint *pénzügyi (jövedéki) büntetőjog* ismeretes.¹

A pénzügyi
büntetések.

III. fejezet. A közhitel.

26. §. A közhitel fogalma és jelentősége. Mikor a közháztartásnak egyszerre nagyobb összegre van szüksége és ilyen összeget adóztatással előteremteni egyhamar vagy nem lehet (a pénz sürgősen kell, az adóteher nagyobb mérvben nem fokozható), vagy nem is volna indokolt (az ill. közkiadás hasz-

A közhitel
fogalma,

¹ Schäffle: id. m. I. 368—403. II. — Wagner: id. m. II. 689—813. II. — Schwabach: Die Verwaltung der directen Staatssteuern in Frankreich unter den drei ersten Nachfolgern Colberts 1683—1708. Berlin, 1891. — Valoroy: De la ferme des impôts et autres revenus publics. Paris, 1895. — A magyar adóigazgatás felől jól tájékoztatnak a következő magyar pénzügyi jogi munkák: Mariska: A magyar pénzügyi jog kézikönyve, 3-ik kiad. Budapest, 1905. 13—75., 693—831. és 842—889. II. — Exner: Magyar pénzügyi jog. Budapest, 1901. 28—127. II. — Margitay: Állami pénzügyigazgatás. 3-ik kiad. Budapest, 1905. 33—41., 217—321. és 532—540. II.

nát nemcsak a most élő adózók érzik, pl. beruházások), a közháztartás hiteléhez fordul, kölcsönt vesz fel.

Nagy vitakérdés, hogy kölcsönök vagy adók szolgálnak-e jobban a közszükségletek fedezésére. Általános érvénynyel erre megfelelni nem lehet. Mint minden gyakorlati jelenségnél, úgy itt is a körülményektől, közelebb-ről a lehetőségtől, a közháztartás pénzügyi helyzetétől, a szükséglet nagyságától, nyomosságától, az adózók gazdasági erejétől, stb. függ a felelet. Az olyan költségek, melyeknek gazdasági eredményét későbbi nemzedékek is fogják érezni, jogosabban fedezhetők kölcsönökből, melyek a későbbi kor megterhelését is jelentik, mint adókból. De tény, hogy az adókból való költségfedezés a közháztartás nagyobb erejére vall és azt jobban rendben is tartja.

jelentősége és
jogosultsága.

A közhitel igénybevétele célszerűen mindenesetre csak rendkívüli szükségletet lehet fedezni. Persze az ilyen szükségletek fedezésének is több módja van. De bizonyos esetekben döntő körülmények szólnak a közkölcsönök mellett. A pillanatnyi szükséglet rögtön kielégítik. Kevésbé magas foku gazdasági jólét mellett a jelenkori nemzedék által könnyebben is viselhetők el, mint az adóemelés. A közkölcsön onnan vonja el az összegeket, ahol fölöslegek vannak. A tőkék gyümölcsöző elhelyezésének is kedvez; de ezeknek megsemmisülését is maga után vonhatja. Az állam hitel útján nagy összegeknek jutván birtokába, nagy politikai célokat valósíthat meg.

A közhitel
különbözik
a magán-
hiteltől.

A közhitel visszafizetése kényszer útján nem biztosítható, végre nem hajtható. Ezzel szemben azonban erős támasztéka a közhitelnek, hogy a közháztartás folyton fenmarad, mindig szavatol adósságaiért.¹

A közhitel
fejlődése.

A középkori hűbérállam magángazdasági természetű pénzügyi életében nem az állam vállalt adósságokat, hanem a fejedelem, aki a kölcsön biztosítására zálogot adott. Köztársaságokban a hitelügyletek biztosítására a közjövödelmeket kötötték le. Ez annál könnyebb volt, mert az ilyen köztársasági államok (pl. az olasz köztársaságok a középkor végén) már közjogi természetű jövödelmekkel is rendelkeztek. Ahol az államfő közjogi állása inkább kidomborodik, mint pl. nálunk, vagy ahol domániumokból fedették a közszükségleteket, ott a közjövödelmeknek, ill. a domániumok hozadékának elzálogosítása volt a kölcsönök szerzésének szokott módja. A kormány az adóbérlőktől előre felvette a befizetendő összegeket. Francia-

¹ Baumstark: Staatswissenschaftliche Versuche über Staatskredit, Staatsschulden und Staatspapiere. Heidelberg, 1883. — Dietzel: Das System der Staatsanleihen. Heidelberg, 1855. — Wagner: Die Ordnung des österreichischen Staatshaushalts. Wien, 1868. — Soetbeer: Betrachtungen über das Staatsschuldenwesen und dessen Einfluss auf die Vertheilung des Volksvermögens. Berlin, 1865. — Adams: Public Debts. An Essay in the Science of Finance. London, 1888. — Ricca-Salerno: Teoria generale dei prestiti pubblici. Milano, 1879. — Mattekovits: Államadósságok. Közg. Lexikon I. 123–127. II. — Popovics: Államhitel. Ugyanott 143–156. II.

ország
besz
lottol
alakj
állam

haszn
A X
lassa
helye
állam
késő

ítél
élés
Smit
fedez
hitel
kieg
zatán

ságo
nak
ügyi
igaz
vagy

cim
utó
ha
elő
ked
rán
kö
az
nyo
zott
bizo
kül

1889.
Beer
schu

országban az ancien régime alatt volt ez különösen az állami költségek beszerzésének szokott módja. Később életjáradékok, tulélési járadékok, lottókölcsönök, de egyes tőkésektől és bankházaktól felvett kölcsönök alakjában, majd nyilvános aláírású kölcsönök útján is igénybe vették az állam hitelét.

Kezdetben nemcsak a rendkívüli, de a rendes kiadások fedezésére is használták a közhitelt és a kölcsönök rendes törlesztésével nem törődtek. A XVIII. század folyamán az államadósságok magánjogi természete lassankint eltűnik, kialakul közjogi jellegük. A rövid lejáratú kölcsönök helyét a hosszabb lejáratúak foglalják el. Ez könnyebbíti a hitelre szoruló államok helyzetén, ami ugyan kezdetben az adósságok szaporodásához, később azonban azok könnyebb rendezéséhez vezet.

Az elméletben is csak lassan fejlődik ki a közhitelügy helyes megítélése. Azok az írók, kik az államkölcsönök felvétele körül elkövetett visszaéléseket látják, kedvezőtlenül ítélik meg a közhitelt. Montesquieu, Hume, Smith, Ricardo, Say ellenzik, hogy az állam szükségleteit kölcsönök útján fedezze. Legelőnyösebb megítélést az ezen korbeli írók között az államhitelügy Sir John Sinclair-nél talál, ki azt az államgazdaság szükséges kiegészítő eszközének tartja és aki ezen elveit már Pitt pénzügyi kormányzatának tényein magyarázhatja.¹

27. §. A közadósságok fajai. a) *Közigazgatási és pénzügyi adósságok.* Az előbbieket az állam igazgatási ágaiban merülnek fel, ha az államnak ott tartozásai mutatkoznak. Ilyen tartozások pl. az óvadékok. A pénzügyi adósságok a tulajdonképeni közadósságok, melyeket az állam pénzügyi igazgatása az állam rendkívüli szükségleteinek fedezése céljából hosszabb vagy rövidebb időre kölcsönképen vesz fel.

b) *Külföldi és belföldi kölcsönök.* Az előbbieknél az adóssági címletek külföldiek kezében vannak, külföldiek a hitelezők, az utóbbiaknál belföldiek. A belföldi kölcsön akkor hátrányos, ha más egyéb befektetési alkalmaktól, pl. az ipari vállalkozás elől vonja el a tőkéket. Ilyenkor a tőkehiány a kamatláb emelkedésében, de a munkaalkalmak kevesbedésében is fogja hátrányait éreztetni. Ezek a hátrányok nem mutatkoznak, ha a kölcsönt belföldi beruházásokra veszik fel. Külföldi kölcsön esetén az adóssági kamatok folynak külföldre. Mindig a konkrét viszonyok szerint ítélandó meg, hogy a külföldről az országba áthozott tőkéek haszna mennyivel múlja felül azt a gazdasági és bizonyos tekintetben politikai hátrányt is, hogy az állam egy külországnak válik adósává.

c) *Produktív és improduktív kölcsönök.* Az utóbbiak pl. háborúk által

¹ Igen jó rövid áttekintést nyújt Cohn: System der Finanzwissenschaft. Stuttgart, 1889. 670–746. II. — Vührer: Histoire de la dette publique en France. I–II. Paris, 1886. — Beer: Die Finanzen Oesterreichs im XIX. Jahrhundert. Prag, 1877. — Beer: Die Staatsschulden und die Ordnung des Staatshaushaltes unter Maria Theresia. Wien, 1895.

okozott költségek fedezésére, az előbbieket gyümölcsöző beruházások létesítésére vették fel. Az improduktív kölcsönök mielőbb törlesztendőek, a produktívak hosszabb időn keresztül törleszthetők.

**Önkéntes és
kényszerköl-
csönök.**

d) *Önkéntes, vagy szerződészerű és kényszeradósságok.* Az előbbieknél a hitelező tetszésére van bízva, hogy akar-e az államnak kölcsönt nyújtani, vagy sem. A kényszerkölcsönnél az állam a polgárokat kényszeríti a hitelezésre. *Adókölcsonnek* is mondják. A közgazdasági életnek mindig nagy kárára van. Régebben gyakran fordult elő. Alakjai: *1. Az állami fizetések fel-függesztése.* Jövőben esedékessé váló *2. adók előzetes beszedése.* Az államra bízott pénzeknek, *3. óvadékoknak, alapoknak felhasználása.* *4. Hazafias kölcsönök,* melyeknél a polgárokat erkölcsi kényszerrel szorítják a hitelnyújtásra. *5. Kényszerített adósságátalakítás,* melynél az állam a hitelezők beleegyezése nélkül nagyobb kamatozású adósságait kisebb kamatozásúakra cseréli ki. *6. A pótkölcsönre szorítás (arrozálás),* midőn az állam arra kényszeríti hitelezőit, és pedig a kölcsöntőke vagy a kamatok egy részének elvesztése terhe alatt, hogy nyújtott kölcsöneiket utólagosan bizonyos százalékkal felemeljék. Idetartoznak továbbá a *7. formászerű kényszerkölcsönök,* melyeknél a hitelezendő összeget az adózókra pl. adók arányában kirójják. Ide tartozik a kényszerfolyammal ellátott *8. papírpénz kibocsátása* is.

**Kamatozó és
nem kama-
tozó kölcsö-
nök.**

e) *Kamatozó és nem kamatozó adósságok.* Az előbbieknél az állam a kölcsön vett tőkének után kamatokat fizet, az utóbbiaknál nem. Ma a kamatozó államkölcsön a rendes alak. De nem kamatozó közkölcsönök is fordulnak elő, különösen papírpénzadósság alakjában.

**Közalírási
és tőzsdei
kölcsönök.**

f) *Közalírási (nemzeti) és tőzsdei kölcsön.* Az előbbinél az állam magukat a tőkepénzeseket hívja fel, hogy az előre megszabott és közhírré tett feltételek mellett vegyenek részt a kölcsönnyújtásban. Ha az aláírás túlhaladja a kölcsön célzott összegét, a jegyzett összegeket aránylagosan leszállítják (redukció). E kölcsönkötési mód olcsóbb és a kisebb tőkéket is magához vonván, pénzügyileg eredményesebb. A tőzsdei kölcsönöknél az állam egy bankhazzal vagy bankesporttal szerződik és ez vállalja magára a kölcsön beszerzését. Jobban biztosítja azt, hogy a kölcsönösszeg kellő időben fog befolyjni. A közvetítő bankház esetleg nem veszi át az összes kibocsátandó érték-papirokat, hanem azoknak csak egy részét és kelendőségük esetére a többiekre elővételi (opció) jogot köt ki magának.

**Függő és
állandósított
kölcsönök.**

g) *Függő és fundált, másként állandósított kölcsönök.* A függő adósságok olyan esedékes fizetési kötelezettségek teljesíthetése céljából vették fel, melyeknek fizetésére egyhamar más alkalmas mód nem kínálkozik. Ezek a kölcsönök bármikor, vagy megállapított rövid időn belül visszafizetendőek. Ezzel ellentétben a fundált adósság célja különösen hosszabb időtartamu közfeladatok teljesítésére fedezetet szerezni. A fundált adósságot a közháztartás hosszabb

időre vagy akár meghatározott visszafizetési kötelezettség nélkül veszi fel. A függő adósságnál a hitelezőknek messze-
menő felmondási joguk van. Az állandósított adósságoknál ez a jog nagyon korlátozott vagy egyáltalán nem is létezik. De ezzel szemben az állandósított adósságoknál rendezve van a kamatfizetés, sőt sokszor a lassankint való törlesztés terve is meg van állapítva.

28. §. A függő közadósságok. a) A függő közigazgatási adósságok alatt a közigazgatási ágazatokban felmerülő és azonnal ki nem egyenlített köztartozásokat értjük. Ide tartoznak a letéti és az óvadéki adósságok is.

b) A pénztári adóssághoz az állam akkor nyúl, mikor kiadások teljesítendőek, amelyeknek fedezésére alkalmas bevételek be fognak ugyan folyni, de csak később, miután az állam részéről a fizetés már teljesítendő volt. Az állam, a kamatvesztéseket kikerülendő, nem tart nagyobb pénztári készleteket; szükség esetén fedezetről függő adósság vállalásával gondoskodik. Ilyen függő adósságot vállalhat az állam a) váltóadósság képében, melylyel egy banktól váltók ellenében vesz fel rövid időre kisebb összegeket. Az állam a maga váltóit leszámíttatja az illető bankkal és a leszámíttolás fejében leszámíttolási díjat fizet; β) folyószámlahitel alakjában, különösen ha az állam nagyobb bankkal, pl. a központi jegybankkal folyószámlai viszonyban van.

c) Az állam rövid lejáratu kölcsöneit meghatározott időre felvett és kamatozó kötelezvények kibocsájtásával vállalt adósság képében is kötheti. Ezen kötelezvények megszokottabb alakja a kincstári jegy vagy utalvány. Az állampénztárakra szóló utalványok rendszeren előmutatóra, de néha névre is szólnak. Lejáratuk rövid, egy-két hó, legfőljebb egy vagy két esztendő és nagyobb kerek összegekről szólnak. A kincstári utalványok kibocsájtása a pénztári vagy egyéb, rövid időre szükségelt kölcsönök megszokottabb felvételi módja. Nagyobb összegekre szólván, a jegyek nem kerülnek forgalomba. A kincstárutalványi adósság átalakítható közvetve, de közvetlenül is állandósított adóssággá (konszolidáció). Az első esetben az állam az utalványok beváltásához szükséges összeget állandósított kölcsönből szerzi be, a második esetben a rövid lejáratu jegyeket hosszú lejáratu adósslevelekkel cserélik ki. A kincstári jegyek, bár sokszor beváltásuk után újra kibocsájtatnak, mégis függő adósságot alkotnak, mert állandóan a mindenkori pénztári szükségletekhez igazodik és fedeztetniök is a rendes folyó bevételekből kell.

A pénztári jegyek alakjában felvett, függő adósság előnye hogy a szükséges összeget azonnal rendelkezésre bocsátja, hogy az adósság ezen alakjánál a kamatok rendszeren alacsonyabbak, mint a függő adósság egyéb fajainál. Közgazdasági szempontból

Közigazgatási adósságok.
Pénztári adósságok.

Váltóadósság.

Folyó számla-adósság.
Kincstári jegyek.

nagy előnye, hogy csak azokat az összegeket vonja az államhitei rendelkezésének körébe, melyekre a közgazdasági életnek szüksége nincs. De az ilyen jegyek kibocsájtásával is vissza lehet élni. Kibocsájtható mennyiségük azért lehetőleg mindig törvényben irandó körül.¹

Papírpénz-
adósság.

d) Függő adósság a papírpénz is, mely nem kamatozó kölcsön és lejáratú ideje sincs megállapítva. Ez utóbbi tulajdonsága sorolja a függő adósságok közé. De célja nem rendkívüli körülmények közt felmerült átmeneti kiadások fedezése, hanem az, hogy megrendült pénzügyi viszonyok között az államháztartásnak lehetőleg hitelt szerezzen. A visszafizetés időpontja tekintetében is nagy a különbség a függő adósság egyéb alakjai és a papírpénz között.

A papírpénzt a kényszerfolyam és a beválthatatlanság jellemzi. Ha az állam által kibocsájtott papírpénzek beválthatók és nincsenek kényszerfolyammal ellátva, már nem beszélünk papírvalutáról.

A papírpénz e két faja különbözőképpen ítélendő meg, mint államhiteleszköz. A tulajdonképeni papírpénz a kényszerkölcsönöknek egyik, közgazdasági szempontból is hátrányos alakja. Az adós, ki kényszerhelyzetben van, nem tudja biztosan, hogy a papírpénz elfogadásával hitelezett összeget vissza fogja-e kapni. Ezt a reményt inkább nyújtja a papírpénz akkor ha az állam által kibocsájtott jegyeknek nincsen kényszerfolyamuk és beválthatók. Egyesek a papírpénznek csak ezt a faját sorozzák a függő adósságokhoz, mert a tulajdonképeni papírpénznél a hitelezés mozzanata teljesen háttérbe szorul. A papírpénz értékét az állam adófundációval is igyekszik biztosítani. Ez alatt azt értjük, hogy az állam az általa kibocsájtott papírpénzt a maga részére, adók fizetésénél, stb. elfogadja.²

Az állandó-
sított köz-
adósságok

29. §. Az állandósított közadósságok. Hosszu időre szólnak; a hitelezőknek ezen adósságoknál csak korlátozott felmondási joguk

¹ Heckel: Schatzanweisungen, Schatzscheine. Hdwb. d. Staatsw. V. 519–523. II.

² A Társadalmi Gazdaságtan 65. §-ában (147–149. II.) említett irodalmon kívül Wagner: Die Ordnung des österreichischen Staatshaushalts. Wien, 1863. — Ugyaraz: Die russische Papierwährung. Riga, 1868. — Kramar: Das Papiergeld in Österreich seit 1818. Wien, 1886.

Menger: Beiträge zur Währungsfrage in Oesterreich-Ungarn. Jena, 1892. — Lexis: Papiergeld. Hdwb. d. Staatsw. V. 15–33. II. — Denkschrift über das Papiergeldwesen der öst. Monarchie. Wien, 1892. — A valutaügy fejlődése 1867. óta. Kiadja a magyar kir. pénzügymin. Budapest, 1891.

van, vagy egyáltalán nincs felmondási joguk; fel vannak véve az állam pénzügyi tervezetébe és véglegesen rendezve vannak.

A fundált adósságot vagy úgy vállalja az állam, hogy I. annak törlesztését előre meghatározza és bizonyos időpontokhoz köti, vagy úgy, hogy II. csak a kamatoknak pontos fizetésére kötelezi magát. Az előbbi eljárás a *törlesztéses (tőke-)*, az utóbbi a *járadék (kamat-)*. adósságok fogalmát alkotja meg.

fajai.

ad I. A *törlesztéses adósságok*. Ide tartoznak a) a *sorsjegykölcsönök*, melyeknél a felveendő kölcsönösszeget nagyszámu, egyenlő kisebb részre osztják és minden ilyen részről az állam sorsjegy alakjával bíró kötelezvényt bocsájt ki. A kötelezvényeket sorozatokba osztják, számokkal látják el és így történik időnkint azok húzása. A kihúzott sorsjegy névértékét az állam visszafizeti. E mellett a sorsjegy alakjával bíró kötelezvények nyereményekre játszanak. A nyereményeket vagy a visszatartott és ki nem fizetett kamatokból (*nem kamatozó nyereménykölcsönök*), vagy úgy alkotják, hogy meghatározott időközönként a kamatösszegnek csak egy részét fizetik ki és a kamatösszeg többi részét nyeremények képzésére visszatartják (*kamatozó lottókölcsönök*). A sorsjegykölcsönök pénzügyi előnye, hogy a játékszenvedély felhasználásával az államnak nagyobb összegeket bocsájtanak rendelkezésre. Hátrányuk, hogy a játékszenvedélyt ébren tartják, sőt, hogy azt fokozzák.

A sorsjegykölcsönök.

b) Az *évjáradékoknál (annuitások)* az állam a hitelezőnek a kölcsönzött tőke ellenében a kamatozást meghaladó járadékot fizet, melylyel lassankint az egész kölcsönt törleszti. A járadékok bizonyos számu évekre (*évjáradék*), vagy a hitelező élettartamára (*életjáradék*) szólhatnak. Utóbbi esetben a járadék élvezete vagy azonnal, vagy bizonyos kor meghaladtával kezdődhetik (*elhalasztott életjáradék*). A *tontina-járadéknál* hasonló koru egyének egy hitelező társaságot alkotnak és az állam a járadékot mindaddig fizeti, míg a hitelezők társaságából csak egy tag is él.

Az évjáradékok.

c) Az *egyszerűen kamatozó (tisztá sorsoldási) kölcsön* után az állam rendes időközökben fizeti a kamatot és előre megállapított terv szerint részletenkint a tőkét is visszaszolgáltatja a hitelezőknek.

Az egyszerűen kamatozó vagy tisztá sorsoldási kölcsön.

A törlesztés kötelező (törvényi) vagy szabad. Az előbbi a hitelezők által is ismert és elfogadott terv szerint történik (pl. A törlesztés.

a—c). Az utóbbinál a törlesztés módja az állam tetszésére van bízva (pl. a járadékadósságok). A *költségvetési törlesztés*nél minden esztendőben beállítandó egy bizonyos összeg a költségvetésbe törlesztésre. *Alapszerű* a törlesztés, ha egy külön erre a célra alkotott és dotált alapból történik a törlesztés.

A legrégibb ilyen alapok Genuában, Velencében voltak. Az állam itt a kölcsön egy részét maga megtartotta s annak kamataiból új kötvényeket vásárolt vissza. Nagy szerepet játszott a törlesztési alap Angliában. A legtöbb állam, mely előbb hódolt a törlesztési alap elvének, később a szabad törlesztés rendszerére tért át.¹

A járadék-
adósságok.

ad II. A *járadékadósságok*. Csak kamatélvezetre adnak jogot a hitelezőnek, de az állam a kölcsön tőkéjének visszafizetésére nem kötelezi magát; ám rendesen fentartja magának a jogot, hogy az adósságot felmondhassa és névértékben visszafizethesse (*felmondható járadék-adósság*), ami a konverzió szempontjából fontos. Ha az állam a járadékadósságot fel nem mondhatónak jelenti ki, azt ugyan szintén törlesztheti, de csak az adósleveleknek a tőzsdén való visszavásárlásával. Ez nagy pénzügyi teherrel jár. A járadékkölcsön az állami öröklét eszméjének felel meg. De csak rendezett háztartással bíró állam vállalhat járadékadósságot. Felvételéhez olyan hitelező osztályra is van szükség, mely hosszú időre hajlandó tőkéjét állampapírokba fektetni. Ha az egyik hitelező ki akar lépni a hitelezők sorából, találkozozék azonnal egy másik, aki helyére lépni hajlandó. Olyan állam vehet fel tehát csak járadékkölcsönt, melynek szilárd hitele van és amelynek papirjait épen ezért mindig szívesen vásárolják.

A kibocsátás
(emissió).

30. §. A közkölesönök kibocsátása és átalakítása. Az állam kötelezvényeit a kölcsön felvételekor eladhatja névértéken, ez az *al pari kibocsátás*. Ilyenkor a névérték a kibocsátási ár. Ha a kibocsátási ár alacsonyabb a névértéknél, *parin aluli*, ha magasabb volna, *parin felüli kibocsátás*ról szólnak.

Az *al pari kibocsátás*nál a *névleges kamatláb* egyenlő a *ténylegessel*, t. i. azzal, amit az állam az adósság után tényleg fizet. *Parin aluli kibocsátás*nál az állam a névlegesnél nagyobb tényleges kamatot fizet. A kötelezvények tőzsdei ára ilyenkor

¹ Schwarz: Staatsschuldentilgung in den grösseren europäischen und deutschen Staaten. Berlin, 1896. — Körner: Staatsschuldentilgung und Staatsbankrott. Wien, 1893. — Trinquat: De l'amortissement des emprunts d'États. Paris, 1890. — Ross: Sinking Funds. Publ. of the American Econ. Association. Vol. VII. Nr. 4, 5. 1892. — Pap: A törlesztési államadósságok különféle nemei, előnyei és hátrányai. Budapest, 1906.

is a pari felé fog gravitálni. Ugyanis az a tudat, hogy az állam a bekövetkezendő visszavásárlásnál a névértéket fogja a kötelezvények tulajdonosainak megfizetni, továbbá, hogy a kamatok további leszállítása ezáltal máris meg van nehezítve, a kötelezvények keresletére buzdítólag hat és árfolyamát emeli. Növeli a keresletet irántuk az is, hogy a tulajdonosok az alacsony kibocsájtási áru papiroknál nemcsak az állami visszavásárlásnál, de az eladásnál egyébként is könnyen vélnek nyereségre szert tehetni. Ez indokolja azt, hogy újabb időben a névértéken alul való kibocsájtás nagyon elterjedt. A visszavásárlással összekötött nehézségek azonban az ilyen kölcsönnél nagy terhet rónak az államra. A névértéken felüli kibocsájtásoknak gyakorlatilag nincs jelentőségük.

Az államkötelezvények szólhatnak *birtokosra*, de *névre* is. Az előbbieket egyszerű adás-vétel tárgyát tehetik, az utóbbiaknál az átadás átírást is kíván. Az előmutatóra szóló papiroknak névre szóló papirokká való átváltoztatása, a *lekötés* (*vinkulálás*). Köthető az államkölcsön úgy is, hogy a hitelező nevét és a hitelezett összeget az állam *adóssági könyvébe* bejegyzik.

Az adóssági kamatokat szelvények ellenében fizetik ki, amelyek fél-^{A konverzió.} évenként, esetleg negyedévenként esedékesek. A *szelvényív*, amelyről ezek a szelvények levágandók, a kötelezvényhez van mellékelve. A szelvényív végén levő *utalvány* (*italon*) ellenében a kötelezvény birtokosa új szelvényívet kap.

Minden változtatás az adósság lényeges körülményeiben, tehát a kamatlábban, a törlesztési tervben, a pénzértékben, az adósság tőkeösszegében, konverzió. Szűkebb értelemben azonban csak azt a változtatást értjük *konverzió alatt*, mikor a közháztartás *terhesebb kamatozású adósságát, alacsonyabb kamatozásúvá változtatja át.* (Kamatredukció.) Az állam ilyenkor választást enged hitelezőinek a régi adósságnak névértékben való visszafizetése és az új adósság alacsonyabb kamatozású kötvényeinek elfogadása között.

A régi és új kötvények kicserélése történhetik al pari, de ez csak nagyon rendezett pénzügyekkel, szilárd hitellel bíró államokban lehetséges. Ha az állam a régi kötvényeket kisebb kamatu és névértékűknél alacsonyabb kibocsájtási árfolyam szerint számított új kötelezvényekkel cseréli ki, *pari aluli konverzióról* beszélnek. *Conversion avec soulte*-nak nevezik az olyan konverziót, melynél az állam az előbbi kamatot tovább is fizeti, a tőke visszafizetéséről egy időre lemond, de ezzel szemben a hitelező újabb tőkefizetést teljesít. Az elhalasztott konverzióknál az alacsonyabb kamatozás az új kölcsönnél is csak egy bizonyos idő múlva lép életbe.

A konverzió útján jogilag új adósság áll elő. Csak az

eljárás egyszerűsítése, hogy az állam új adósságának kötvényeivel először is régi hitelezőit kínálja meg.

A konverzió helyes időpontja akkor érkezett el, amikor a régi adósság kötelezvényei árfolyamukkal parin felül emelkednek. Ez mutatja azt, hogy az állam adóssága után már az országosnál nagyobb kamatot fizet.¹

V. rész. A községi közháztartás.

Az önkormányzati testek háztartása, különösen

31. §. A községi háztartás pénzügyi feladatai. Minden államban, hol nem maga a város alkotja mindjárt az állmot is, az államon kívül, ennek területi határai között más oly közjogi jellegű testületek is vannak, amelyek az államéhoz hasonló célt szolgálnak. Közzükségleteket elégitenek ki létükkel, de az államnál szűkebb körben, az alá rendelve. Bár közjogi a jellegük, nem gyakorolnak legfőbb (szuverén) hatalmat; de bizonyos foku rendelkezési joguk (önkormányzatuk) van. Az államok különböző közigazgatási beosztása szerint ezek az egymás fölé helyezett önkormányzati testek különböző nevet viselnek, különböző hatáskörrel, rendelkezési jogokkal és feladatokkal bírnak. Ezen feladatoknak e közületek csakis kiadások tételével tehetnek eleget, ami viszont bevételek szerzését vonja maga után.

E kiadások, de főleg e bevételek tárgyalása teszi ki az önkormányzati testek háztartásáról szóló tan anyagát.

a községé

Az autonom pénzügyi étellel bíró közületek legfontosabb alakja az elsőfoku közjogi társulás, a *község*. Az egymás mellett élő, a lakóhelyük szűk együvé tartozása által egymáshoz kötött emberek kapcsolata ez, melyben erősen kifejlődik az érdekek közös volta, az azonos helyi érdekek miatt az ott élők közt az összetartozandóság érzete. A község lényegéhez tartozik az autonómia a községi élet minden terén, a pénzügyin is.

és a nagy városoké.

A községek pénzügyi élete körében különös figyelmet érdemelnek háztartásuk nagy kiterjedtsége miatt a *nagy városok*, amelyeknek pénzügyi élete nem független ugyan az államtól, de amelyek évi budgetjükkal nem egy kisebb állam háztartását haladják meg.

A községi kiadások.

32. §. A községi kiadások. Az önkormányzati testek háztartását pénzügyi feladataik, szükséges kiadásai nagysága szabja meg. E kiadások nagysága pedig az önkormányzati testület által saját hatáskörében teljesítendő feladatok körétől függ.

Vizsgálódásaink itt ahhoz a kérdéshez fűződnek, hogy mit ismerünk el a községben *állami* és mit *községi feladatnak*. Mindaz, ami az egy községben lakók körén túl is közérdek, állami feladat; de a község feladata ellátni azt, ami közérdek ugyan, de első sorban az illető községben lakók közérdeke. Ez a tétel föltétlenül helyes, gyakorlati alkalmazása azonban

¹ Körner: Die Conversion öffentlicher Schulden. Wien, 1883. — Cuchavel-Clavigny: Essai sur l'amortissement et sur les emprunts d'états. Paris, 1886. — Rode: Les conversions de dettes publiques. Paris, 1897. — Wickenburg gróf: Conversio. Közg. Lexikon I. 460–475. II.

sokszor nehéz. Állami érdek pl. mindenesetre a község területén való adószedés, adóbehajtás, újoncozás, népszámlálás. Községi érdek a község utcáinak kövezése, a községben való közvilágítás, csatornázás, vízvezeték. De hogy pl. a község területén való oktatást, rendészetet, egészségügyi, szegényügyi igazgatást községi vagy állami feladatnak fogjuk-e ezen az alapon mondani, az már felfogás dolga.

A közigazgatási jog szempontjából az állami vagy a községi érdek, ill. feladat kérdése egyszerűbb. Van feltétlen állami érdek, ill. feladat, melyet maga az állam teljesít, vagy melyet a község csak mint az állam megbízottja, annak szigorú ellenőrzése mellett végezhet el, vannak továbbá a tisztán községi érdeklő feladatok mellett, melyeknek felismerésében és ellátásában az állam szabad kezet enged a községnek, olyanok, melyek állami közérdeklők ugyan, de azért nem olyanok, hogy azokat feltétlenül csak az állam teljesíthetné. Ezeket az állam a község feladatkörébe utalja és kényszerhatalmával gondoskodik arról, hogy azok teljesítenek is. Ez az indoka az állami felügyeleti jognak az önkormányzat felett.

Pénzügyi szempontból azonban a kérdés másként áll. Az ügyek első csoportja az állam bevételeiből, másodika a községeiből fog fedeztetni. Az utolsó csoport pénzügyi ellátása azonban több gondot okoz. Itt van helye az *állam anyagi támogató közbelépésének az önkormányzat javára*. Caeteris paribus a község hamarabb fog erre rászorulni, mint a nagy város, mely nagyobb anyagi erejével több kulturális feladatot vonhat munkakörébe.

Míg tehát az állami kiadások mérvét inkább a jól megfontolt szükségletek nagysága határozza meg, addig az önkormányzati testek kiadásai az ill. közületek anyagi erejéhez mérendők. A társadalom létszükségeit a közügyek terén úgyis az állam elégíti ki; a községi kiadások jó része el is halasztható olyankorra, mikor a község pénzügyi helyzete kedvezőbb lesz. Mindez azt mutatja, hogy a községi közkiadások terén inkább érvényesülnek a magánháztartás szempontjai.

Vannak *feltétlen községi* kiadások és olyanok, melyeket *esetleg az állam lát el*. Az első csoportba a községeket érdeklő összes gazdasági igazgatással kapcsolatos kiadások volnának sorozhatók (csatornázás, vízvezetés, világítás, a községi határ termékenyebbé tétele), ide tartoznak azok a kiadások is, melyek általában a *községi közigazgatással* függnek össze, ide továbbá a *községi rendészeti* kiadások, bár lehetnek tekintetek, amelyek miatt ez a feladatkör az állam kezébe teendő. Ugyanígy vagyunk a *kulturális szükségletekkel* is. A színházépítés pl. községi fel-

A községi
kiadások
fajai.

adat, de lehet ez is állami. Az iskolaállítás már inkább az állam feladatkörébe vág az egységes állami kulturpolitika céljából. Bár itt is figyelembe veendő, hogy mennyit bír meg anyagilag a község.

A községi
bevételek.

33. §. A községi bevételek. Régebben a községek szükségleteiket jórészt a községi vagyonból fedezték. Ez ma már, mikor a községi igazgatás feladatai is annyira szaporodtak, nem lehetséges. A nagy községi vagyon kezelése különben el is vonja a községet közfeladataitól. A hűtlen sáfarkodás veszélyeiről sem kell megfeledkeznünk.

A község ipari és kereskedelmi vállalatai mint bevételszerző módok mindenben azonos megítélés alá tartoznak a községi vagyonnal. Más szempontból bírálandók el a közhasznú vállalatok (vízvezetés, közvilágítás, vásárcsarnokok, vágóhidak, közuti utak, tűzbiztosítás, stb.). Ezeket folytatni a község közfeladata. A belőlük eredő jövedelem a közkiadások fedezésére fordítandó az illetéki elv figyelembevételével. A nagyobb városok egyik legfontosabb szociálpolitikai feladata, hogy ezeket a hasznot-hajtó vállalatokat a magánüzérkedés kezéből kivéve, a szegényebb néposztály érdekeit szem előtt tartva kezelje.

Nem lévén ma már a községi magánvagyon és a vállalkozások eredménye elegendő a közszükségletek fedezésére, a községnek más bevételi források után is kell nézni. Ilyenek: 1. az állami segítség és 2. az adóztatás.

Az
államsegély

ad 1. Az államsegélynek két formája van: a dotáció és a járulék. Az előbbi rendszer van elfogadva pl. Belgiumban (községi alap) vagy Poroszországban (adók átengedése), a második Angliában, Franciaországban.

A község
közjogi
jellegű be-
vételei.

ad 2. De az államsegélyre egyedül nem lehet valamely község háztartását alapítani. Ez a községeknek az állami gyámkodás alatt való elsorvadására vezetne, de az állam nagy terhei miatt pénzügyi képtelenség is.

A községi bevételek legfontosabb alakjai a község tagjaitól szedett közbevételek: a községi illetékek és adók.

A községi
illetékek.

A község különösen azoktól szedi közjogi alapon nyugvó bevételeit, kiknek érdekében a községi közcselekmény történik. Az illetéki elv alkalmazása tehát kézenfekvő. Keresztülvitele annál is könnyebb, mert a községi gazdasági igazgatás körébe tartozó cselekedetek legnagyobbbrészt a község föld- és háztulajdono-

sainak javára történnek, kiktől könnyű a megfelelő ellenszolgáltatást követelni és behajtani. Ez az oka annak, hogy az illetékek oly jelentős szerepet játszanak a községek háztartásában.

A községi adóztatásnak két nagy rendszere van: az *állami adók pótlékolása* és az *önálló községi adók rendszere*. Az előbbi rendszer főleg Franciaországban, az utóbbi főleg Angliában áll fenn.

Franciaországban az önkormányzati testek a centimes additionels-t szedik a földadó, a lakásadó, az ajtó- és ablakadó és az iparadó után. A városok szedik az octroi-t (kapuadó), mely nagyon sok cikkre kiterjedő fogyasztási adó. A községi adók súlya nagyon magas. Ausztria és Magyarország szintén a községi pótladók rendszerét fogadta el. Olaszországban a községek fő jövedelmi forrását a fogyasztási adók teszik. Az állami fogyasztási adókra vetnek ki pótlékot; de vannak önálló fogyasztási adók is. Sovrimposte (pótlék) az állami föld- és házadóra. Vagyoni jövedelem, állami segély. Poroszországban 1893 előtt pótlékok, de önálló adók is (örlési, házadó) szerepeltek községi bevétel gyanánt. 1893-ban átengedték a községeknek a hozadéki (föld-, ház, ipar-) adókat. Angliában a községi adóügy még ma is az Erzsébet-féle szegénytörvény 1834-ben reformált alakján alapszik. Közigazgatási egység a parish. Fizetik a visible and profitable property után a *poor-rate*-et, melynek eredeti célja anyagi eszközt nyújtani a községnek, hogy főkötelességét, a szegények ellátását teljesíthesse. Alapja a bérérték. (Ház, föld után vetik ki.) Van: high (way) rate, general district rate, borough rate, church rate, water rate, lighting rate, sewers rate, stb. Ma ez egy mindenféle pótladókkal megrakott főadó, mely főleg az ingatlan vagyont sújtja.¹

¹ Kaufmann: Die Kommunalfinanzen. I—II. Leipzig, 1906. — Paul-Dubois: Essai sur les finances communales. Paris, 1898. — Hegedüs Sándor: Az önkormányzat és pénzügye. Budapest, 1881. — Körösi: Der Haushalt europäischer Grossstädte. Finanz-Archiv, I. 1884. — Hertzner: Die Finanzpolitik. Ausgeführt an dem amtlichen Materiale der Stadt Weimar. 2-te Aufl. Hannover, 1908.

A községi adók.

70 X 2
Jan. 7. 146

Tárgy- és névmutató.

A számok az oldalakat jelzik.

- Abszentisták, abszентизmus** 271, 105
Abszolút és relatív adóelmélet 270
 — fizetőképesség 52
 — hiány 20
 — monopol-helyzet 54
Abteilung für Arbeiterstatistik 191
Adams 243
Additional value 228
Adó 264, 265, 268—316
Adóalany 271
Adóalap 272, 290
Adóáthárítás 272, 276
Adóbehajtás 319
Adóbeszedés 317
Adódestinatárius 272
Adóegyenérték 298
Adóegység 272
Adóelengedés 287
Adóelméletek 270
Adóerő 272
Adók fajai 273
Adófizető 272
Adóforrás 272
Adófundáció 324
Adóigazgatás 276, 284, 316
 — alapelvei 284
Adóintés 319
Adó jogalapja 269, 270
Adókataszter 273
Adókivetés 316
Adókivető bizottság 317
Adókölcson 322
Adókulcs 273
Adólajstrom 273
Adóláb 273
Adómentesség 90, 287
 — és adóelengedés 289, 293
Adóösszeg 273
 — kontingentálása 318
 — községenkint való felosztása 318
 — megállapítása 316
Adórendszer 275
 — helyes egybeállítása 274
Adó reprodukcionális természete 270
Adós 61
 — levél 141
Adóssági könyv 327
Adószedés 317
 — bérbeadása 318, 319
 — községi közegek által 317
Adótan alapfogalmai 271
Adótechnikai szempontok 295
**Adóteher általánossága és arányos-
sága** 274
Adótétel 272
Adó történeti kifejlődése 271
Adóviselő 272
Adóvisszatérítés 125
**Adózók köz- és magángazdasági érde-
kei** 274
Adóztatás 330
Adóztatás általánossága 279
 — erkölcsi követelményei 285
 — igazságossága 274, 279
 — mértéke 270
 — vezérelvei 274
Ager publicus 198
Aggregate Fund 248
Agrár-reformtörekvések 198
Agrárszocializmus 103, 105
Ajándékozás 10
Akkord-rendszer 184

- Aktiv és passzív ármozgalom 55
 — — gyarmatosítás 140
 — — kereskedelmi és fizetésimérleg 133
 — — banküzletek 153, 154, 155
 Alagutak 169
 Alapbér, standard-bér 185
 Alapösztön 4
 Alapszerű törlesztés 326
 Alaptőke 154
 Albert király 271
 Albertus Magnus 201
 Albigens-ek 225
 Alchimia 203
 d'Alembert 207
 Alépitmény, felépitmény és magasépit-
 mény 174
 Alkoholizmus 312
 Alkalmazott és gyakorlati tanok 1, 86
 Alkotmányból folyó kiadások 256
 Allemanne 237
 Allgemeiner Deutscher Arbeiter-Verein
 235
 Alliance communiste 237
 Allison bill 152
 Allmende 101
 Allowance 213
 Al pari kibocsátás 326
 Altruisztikus ösztön 4
 Amerika felfedezése 203
 Amsterdami bank 153
 Amsterdami társadalmi muzeum 192
 Anabaptisták 225
 Anarchisták 236
 Anarchizmus 232
 Anderson 70
 Anglia gazdasági helyzete a XVIII.
 sz. végén 211
 — népességi viszonyai a XVIII. sz.
 végén 213
 Angol bank 162, 164, 166
 — — fedezeti rendszere 166
 — — jegyei 163
 — — törvény története 215
 Angol gazdaságtani irodalom 76
 — hitbizomány 107
 — individuális-liberális irányzat kez-
 detei 210
 Angolindividuális-liberális (klasszikus)
 iskola 211
 — kereskedelmi politika a XVII. sz.-
 ban 204
 — klasszikusok értékelmélete 49
 — létminimum 283
 — merkantil politika 205
 Angolok és amerikaiak 222
 Angol szocializmus 227
 — szövetkezeti mozgalom 45
 — válságok a XIX. században 92
 Annuitás 325
 Anti-Corn-Law-League 114, 216
 Antikapitalizmus 224
 Anyagi és alaki törvény 250
 Anyagi javak 12
 — szükségletek 7, 8
 Anyagpótló és rablógazdálkodás 98
 Apanage 256
 Appropriáció 251
 Aquinoi Tamás 201
 Aranydollár 152
 Arany- és ezüsttermelés története 144
 Aranyműves-bankok 159
 Aranypontok 134
 Aranyszáju Szent János 200
 Aranyvaluta 145, 151
 Aratógépek 104
 Aratósztrájkok 103
 Arányos adózás 282
 Arbeitsbeirat 192
 Arbeitsstatistisches Zentralamt 191
 Arbitrage 134
 Aristoteles 197, 240
 Arkwright 211
 Arrozálás 322
 Ashley 223
 Atelier sociaux 227
 Aukciók 129
 Audiffret 243
 Autonóm vámtarifa 136
 Autorité tutélaire 209
 Azonnal felmondható és határidős letét
 155
 — kezdődő és elhalasztott járadék-
 biztosítás 95
 Azonosság bizonyítása 125

Áldozati értékmérés 16
 Államgazdaság 239, 240
 Államháztartás 240
 Állami adók pótlékolása 331
 Állami bankok 162, 263
 — bányák 262
 — beavatkozás 83, 86, 88
 — beszerzések 253, 254
 — biztosításügyi hivatal 95
 — és községi mezőgazdasági hitelintézetek 111
 — szükségletek 252
 — és magánvasuti rendszer 174
 — feladatok 328
 — gyárak 263
 — hitel 64, 319
 — ipari vállalatok 263
 — kamatmegállapítás 182
 — kedvezmények 126
 — kereskedelmi vállalatok 263
 — kiadások ágai 256
 — közlekedési vállalatok 263
 —, községi erdők 262
 — monopólium 49, 53
 — munkaközvetítés 186
 — szocializmus 86, 224
 — tűzkárbiztosítás 96
 — vagyonleltár 252
 Állam jogainak biztosítása magánvasuti rendszer esetén 175
 Államjósáág 260
 Államkötelezvények 327
 Állam mint a megoszlás irányítója 180
 Államregények 224
 Államsegély 330
 Államszocializmus 86, 224
 Államvasúti rendszer 174
 Állandó és változó budget 248
 Állandó deficit 245
 — fizetések adója 294, 295
 — letét 155
 Állandósított közadósságok 324, 325
 Állategészségügyi egyezmény 139
 Állatok vonó ereje 170
 Állattenyésztés 97, 105, 117
 Álló tőke (munkaeszközök) 39
 Általánosan szabad javak 13

Általános és különös adó 273
 — (abszolút) és relatív ármozgalom 55
 — és részleges pénzügyi tervezet 245
 — vámtarifa 136
 Ár 46, 48, 80, 132
 Áralakulás a külkereskedelemben 132
 — elszigetelt cserénél 51
 — és a jövedelmi ágak kialakulása 68, 69
 — melléktényezői 51
 Árdepresszió 56
 Árelméletek 49
 Árhullámváz, áringadozás 56
 Áripár 119
 Árirányzat 56
 Árkartellek 84
 Ármegállapítás körülményei 48
 Ármozgalom 55
 Árstatisztika 55
 Ártendencia 56
 Ártényezők 49
 Áru 46
 Áru- és értéklombard 154
 Áruforgalmi, külkereskedelmi statisztika 131
 Áruházadó 291
 Árumeállító jogok 128, 129
 Árutarifák 177
 Áruuzsora 182
 Árverések 129
 Ásványolajadó 310
 Átirási vagy giró-üzlet 152, 153
 Átruházási jog 246
 Ázsio 148

Babbage 96
 Babeuf 225
 Bagehot 218
 Bailly 243
 Bakunin Mihály 233
 Balesetelhárító készülékek 190
 Banco di Rialto 153
 — Giro 153
 — St. Giorgio 158
 Bandini 242
 Bank 152
 Bankakta felfüggesztése 92

- Bank és az állam viszonya 162
 Bankigazgatás 153
 Bankjegy 134, 146, 158
 — és papírpénz 148
 — fedezete 164
 — keletkezése 158
 — kibocsátása 158
 — mennyisége 164
 — mint törvényes fizető eszköz 163
 Bankszerű fedezet 165
 — letétüzlet 155
 Bankszerűségi elmélet 160, 161
 Bankszédelgés 63
 Banktörvény, 1844-iki 160
 Bankváltó 134
 Banque de France 151
 Barcelónai szabályzat 93
 Baring válság 92
 Bastable 243
 Bastiat Frigyes 217
 Bazard 226
 Bányai par kartelljei 84
 Bányajáradék 70
 Bányaregále 260
 Bányüzemek adója 292
 Bányászat 97, 116
 Bebel 235
 Becher 241
 Behr 243
 Beirat für Arbeitsstatistik 192
 Bejelentési eljárás 122
 Beksics 107
 Belátásos elmélet 9
 Bel- és külkereskedelem 127
 Bellamy 225
 Belső fogyasztási adók 306
 —, lelki alapok 3
 Belügyi kiadások 259
 Benedek pápa, XIV-ik 183
 Berendezések 39, 40
 Bergius 243
 Berni nemzetközi munkásvédelmi érte-
 kezet 1905-ben 189
 Berni nemzetközi vasuti egyezmény
 1890-ben 176
 Bernstein Ede 232
 Beruházás 247
 Betegség-, baleset-, aggkor- és munka-
 nélkülség esetére való biztosítás
 187
 Betétüzlet 154
 Betterment-adó 181, 289
 Beválthatóság, bankjegyeké 163
 Bevásárló kartell 84
 Bezold 182, 241
 Bécsi érmeegyezmény 149, 150
 Békeltető bizottság 196
 Bélyegjegyek 266
 Beralakulások a XIX. században 77
 Beralapelmélet 75
 Bérbeadás 261
 Bérelméletek 75
 Bérpar és alakjai 119
 Bérkaszárnya-rendszer 91
 Bérleti rendszer 175
 — szerződés 61
 Bérrendszerek 183
 Bérskála-rendszer 185
 Bér szerződés 231
 Bér- vagy szabad munkarendszer 34
 Bianchini 243
 Bilinski 243
 Bill of Rights 249
 Bimetallizmus 146
 Bíraskodás a munkások és munkaadók
 vitáiban 195
 Birtokadók 275
 Birtokállapotok rendezése 102
 Birtokhitel 110
 Birtokmegosztás és birtokkategóriák
 104
 Birtokminimum és parcellaminimum 107
 Birtokrészletek egyesítése, kommasz-
 szálása 102
 Birtok- vagy földjavító hitel 109
 Bitorlási eljárás 123
 Bizalom szerepe a hitelnél 61
 Biztosítás, alapelvei és formái 94
 — ágai 95
 Biztosítási adóelmélet 270
 Biztosításügy 93
 Biztosító és biztosított kötelezettségei 94
 — üzlet főbb szabályai 94
 — vállalatok állami ellenőrzése 95

Blan
 Blan
 Blan
 Boar
 Bodi
 Bodi
 Boisi
 Bolle
 Bont
 Bora
 Born
 Boro
 Boter
 Boug
 Boxh
 Böck
 Bő é
 Böhn
 Böles
 Bray
 Brigg
 Brog
 Brou
 Brutt
 Brüss
 Buch
 Büch
 Budg
 Bulle
 Bullic

Cabet
 Cagn
 Cairn
 Calvin
 Canan
 Capita
 Caraf
 Carey
 Carita
 Carly
 Cartw
 Carve
 Cash-
 Ca'car
 Cefre
 Centin

Blanc, Louis 227, 230, 236
 Bland-bill 152
 Blanqui 236
 Board of Trade 191
 Bodinus 202, 241
 Bodio 110
 Boisguillebert 207, 242.
 Bolletino del Ufficio del Lavoro 191
 Bontoux válság 92
 Boradó 308, 311
 Bornitius 241
 Borough rate 331
 Boteró 241
 Bouge, bougette 244
 Boxhorn 241
 Böckh 243
 Bő és mozgékony adóztatás 274
 Böhm-Bawerk 72, 222
 Bölcséleti államjogtan 240
 Bray János Ferenc 228
 Brigg 96
 Broggia 242
 Brousse 237
 Brutto és netto tőkekamat 72
 Brüsszeli érmeértekezlet 152
 Buchenberger 104, 110
 Bücher 227
 Budget 244
 Bulletin de l'Office du Travail 191
 Bullion-Committee 215

Cabet 225
 Cagnazzi 243
 Cairnes 131, 218
 Calvin 182
 Canard 243, 277
 Capitalis pars debiti 38
 Caraffa 241
 Carey 70, 221
 Caritas elve 4
 Carlyle 235
 Cartwright 211
 Carver 223
 Cash-credit 155
 Ca'canny 187
 Cefreadó 312
 Centimes additionels 331

Cernuschi 147
 Céhek 117
 Céheken kívül álló iparágak 118
 Céladó 273
 Chamberlain 137
 Chartered companies 128
 Chartista mozgalom 216
 Child Josiah 204
 Chrematisztikus felfogás 220
 Christian socialism 235
 Chronikus deficit 245
 Church-rate 331
 Cicero 199
 City-képződés 89
 Civillista 256
 Clark 223
 Clamageran 243
 Classe mixte 208
 — productive 208
 — salariée 209
 — stérile 208
 Clearing 156
 Cliffe-Leslie 243
 Cobden Richard 139, 216
 Cohn 243
 Colbert 170, 205, 206
 Colbertizmus 206
 Colbert állama 253
 Commune 236
 Complementáris javak 56
 Comptroller of the Currency 167
 Connex termékek 55
 Conring 241
 Conseil supérieur du travail 192
 Considérant Victor 227
 Consolidated Fund 248
 Contractus trinus 182
 Controle préalable 252
 Contrôleur général 206
 Conversion avec soulte 327
 Coopération 235
 Corner 130
 Cossa 243
 Conseils de prud'hommes 196
 Cottage- és block-rendszerű építkezés 91
 Cournot 243
 Crédit foncier és crédit agricole 109

- Crédit-mobilier 158
 Crompton 211
 Cromwell 205
 Cukor 308
 Cukoradó 313
 Cukorgyártás 115
 Cukorkiviteli jutalom 314
 Culpeper Tamás 204
 Currency-elmélet 159, 160
 Cursus publicus 179
 Családi ipar 119
 Csatornák 169, 170, 171
 Csek 156
 Cselédek és napszámosok 104
 Csempészet 319
 Csereeszközök 47
 Csereérték 16
 Csereforgalom 10
 Cserejóság 10
 Csomagszállítás 179
 Csoportadóztatás 291
 Csökkenő bérjutalék törvénye 229
 — hasznosság törvénye 17
 — termékenység törvénye 36
- Damaschke** 181
 Darabolás 143
 Davenant 204
 David Ede 232
 Deduktív irány 222
 Deficit 244
 Degresszív adó 282
 Delacourt János 241
 Department of Labor 191
 Deport 130
 Descartes 96
 Dessewffy 243
 Destinée sociale 227
 Destruktív fogyasztás 19, 93
 Devalváció 148
 Deviza 134
 Délnémet és osztrák forint 149
 Déltengeri szédelgés 92
 Diderot 207
 Differenciális vám 135
 Díjak 94, 267
 — és járulékok 267
- Díj- és kártartalék 95
 Díjrendszer 184
 Díjügylet 130
 Díjvisszatérítés v. refakcia 178
 Dîme royale 242
 Direkt és indirekt kontingentálás 166
 Divat 81
 Dohány 308
 Dohányadó 314
 Dohányföldadó 315
 Dologi és személyi hitel 64
 — — kiadások 253, 254
 Dománium 260
 Dotáció 330
 Douzièmes provisoires 246
 Drágaságok 87
 Drágasági pótlék 254
 Droit au travail 227
 — d'enregistrement 298
 — fixe 291
 — proportionel 291
 — variable 291
 Dudley Baxter 243
 — North 210, 241
 Dukátarany 142
 Dumoulin 182
 Dunoyer 217
 Dupont de Nemours 208, 242
- Economia sociale** 1
 Edgeworth 223
 Egészséges lakás 89
 Egészségrendőri ellenőrzés 89
 Egészségügyi költségek 259
 — politika 87
 Egoisztikus ösztön 4
 Egyedárúság 54
 Egyenesadók fejlődése 278
 Egyenes és közvetett adó 273, 277
 — előnyeik és hátrányaik 278
 Egyenlőség eszméje 98
 Egyesületi tallér 149
 Egyesülés 83
 — eredményei 84
 — — a termelés terén 85
 Egyetemi telepek 235
 Egyetlen adó 276

- Egyetlen fogyasztási adó 276
 — földadó 209, 242, 276
 — jövedelmi adó 276
 — vagyonadó 276
 Egyeztető bizottság vagy hivatal 195
 Egyéni és társas vállalat 43
 — kataszter 286
 Egyházatyák 200
 Egy- ill. kétgyermekrendszer 215
 Egyoldalu verseny áralakulása 51
 Egységes és zónatarifa 177, 178
 — levéldíjszabás 180
 — vámtarifa 136
 Egyszer használható jószág 19
 Egyszerűen kamatozó v. tiszta sorso-
 lási kölcsön 325
 Egyszerű távolsági és fokozatos tarifa
 177, 178
 Eheberg 243
 Ehermes Lohngesetz 75
 Elemi és másodlagos gazdasági jelen-
 ségek 65
 Elevator 130
 Elhalasztott életjáradék 325
 Elmélet, A társadalmi gazdaságtan — e
 1, 2
 Előállítás és szerzés 24
 Előállítási költség 132
 Előléptetéses javadalmazási rendszer
 254
 Előrelátható, előre nem látható kiadá-
 sok 255
 Elővételi jog 322
 Előzetes és utólagos control 252
 — vizsgálati rendszer 122
 Elporlódása a földbirtoknak 105
 Elsőfoku v. gazdasági munkamegosz-
 tás 30
 Elsőrendű életszükségleti cikkek 308
 — javak 13
 — szükségletek 5
 Elszámolási vizsgálat 251
 Ely 223, 243
 Emberi és állati hajtóerő 171
 Emisszió 326
 Emphyteusis 103
 Encyclopaedisták 207
 Enfantin 226
 Engedélyező rendszer 174, 175
 Engels Frigyes 230
 Entail 107
 Epigónok 217
 Erdő- és mezőgazdasági uradalmak 261
 Erdőgazdaság 115
 Erdőgazdasági államjóságok 262
 Erdővágás 115
 Eredeti és kikötött tőkekamat 72, 73
 Eredeti és származékos jövedelem 67
 Erfurti program 236
 Erkölcsei követelmények a lakásnál 89
 — mozzanatok mint a piaci ár ténye-
 zői 53
 — önmegtartóztatás 214
 Erkölcstanítók 8
 Erőgép 40
 Escompte, discount 154
 Ethikai iskola 222
 Ezüstrupiák 152
 Ezüstvaluta 146
 Északamerikai gabonatermő vidékek
 114
 Évjáradék 325
 Économie politique, sociale 1
 Égető vagy irtó gazdaság 98
 Éghajlat, mint a természeti monopólium
 tényezője 54
 Éhségek 87
 Éhség és drágaság 88
 Élelmezésügyi és lakásügyi politika 87
 Élelmiszerek 19
 — drágasága 77
 — hiánya és meghamisítása 87, 88
 Élethbiztosítás 96
 Élethbiztosítási díjak levonása 284
 Életfentartásra irányuló törekvés 4
 Életjáradék 96, 325
 Életmód 20, 22
 Élő állatok bebocsátásának szabályo-
 zása 139
 Élvezeti értékmérés 16, 17
 — vagy ellenszolgáltatási adóelmélet
 270
 — vagyon 14
 Építőipari válság 92

- Építőrendészeti szabályok 90
 Ércküldemények 134
 Érdekelték szövetkezése 111, 112
 Érdekeltségi adóelmélet 270
 Érdek- és hatalmi terület 140
 Érme 142, 146
 Érmeegység vagy számolási egység 143
 Érmeláb vagy pénzláb 143
 Érmesúly 143
 Érme finomsága 143
 Érmetan 142
 Érmetypus 142
 Értékadó (házzadó) 288
 Értékállandóság 57
 Értékesítő és raktár-szövetkezetek 45,
 85, 113, 126, 127
 Érték- és árutőzsde 129
 Érték 15
 — mérés 16
 Értékpapírforgalmi adó 298
 Értékpénz 142
 Értéktöbblet 231
 Értékvám 136
 États généraux 249
- F**abian Election Manifest 234
 Fabianusok társasága 234
 Faillet 237
 Fair-wage-clause 185
 Fakultatív törzsöröklés 108
 Falui és tanyai gazdálkodás rendszere
 101
 Farm 106
 Farr 96
 Fedezeti rendszerek 164
 Fedezetlen határidőüzlet 130
 Fehér rabszolgaság 141
 Fekete péntek 92
 Feldmark 101
 Felfüggesztett veresű ezüstvaluta 146
 Felhasznált adóforráson alapuló adók
 305
 Fellner 68, 110
 Felmontható és fel nem mondható hitel
 64
 Felosztásos és százalékos adó 273
 Felosztó és kirovó eljárás 94
- Felső ipariskolák 124
 Felső osztály életmódja 23
 Feltételesen szabad javak 13
 Feltétlen erdőtalajon álló erdők 115
 — községi kiadások 329
 Ferguson 211
 Feuerbach Lajos 230
 Fédération des travailleurs socialistes
 de France 237
 — libre-échangeiste 217
 Fém-, név- és árfolyamérték 143
 Fényűzési adók 316
 Fényűző fogyasztás 21
 — — tárgyai 308
 Férfi és női munka bére 77
 Fiktív üzlet 130
 Financziák tudománya 240
 Finlasion 96
 Finom, tiszta súly 143
 Fizetések adója 285, 294
 Fizetőképesség 52
 — és hatályos kereslet 52
 — változása 92
 Fizikai fogyasztás 19
 Fiziokraták 206, 242
 — előhírnökei 207
 — földjaradék-elmélete 70
 Flurbereinigung 102
 Flurzwang 101
 Flürscheim 181
 Föderalisták 236
 Foglалási ill. hatalmi elmélet a magán-
 tulajdonról 65
 Fogyasztás 18, 19, 92
 — gyakorlati jelenségei és politikája 87
 Fogyasztáshiány 81
 Fogyasztási adók 275, 295, 305
 — — alakjai 306
 — — előnyei és hátrányai 305
 — — fajai 308
 — — jelentősége 306
 — — tárgyainak szükséges tulajdon-
 ságai 308
 — — visszatérítése 307
 Fogyasztási szövetkezetek 24, 85, 127
 Fogyasztás kényszerhatalmi berende-
 zése 24

- Fogyasztás mértéke 21
 — politikája 86
 — tárgyai 19
 Fogyasztó járadéka 52
 Fogyasztóképesség határai 21
 Fogyasztók versenye 82
 Fokozati és százalékos illeték 266
 Fokozatos adó 282
 Fokozatosan felújító vágás 116
 Fokozatos javadalmazási rendszer 254
 Folyópénz 142, 147
 Folyószámla-adósság 323
 — üzlet 155
 Forgalmi adók 275, 278, 297
 — eszköz 169
 — iskola 163, 164, 166
 — súly 144
 — v. pénzelmélet 159, 160
 Forgalom 45
 — gyakorlati jelenségei és politikája 87, 141
 — kettős jelentősége 45
 — kezdetei 9
 — képesség 27
 Forgás, turnus 115
 Forgótőke 40
 Formai ellenőrzés 251
 Formaszerű kényszerkölcsön 322
 Forradalmi szocializmus 224
 — szindikalizmus 237
 Fourier 226
 Foville 15, 68, 110
 Fő- és mellék- (pót-)adó 273
 — — költségvetés 247
 — — vonalak 173
 Föld 25, 67
 Földadó 285
 — fogalma, tárgya és alapja 285
 — kivetése 287
 — terhe 286
 Föld államosítása ill. községejtése 181
 Földbirtokadósság terhe 110
 Földbirtokarisztokrácia 106
 Földbirtok megkötése örökösödésirend-
 del 107
 — mint a bankjegyek fedezete 165
 Földbirtokosérdekeltség 215
 Földes 8, 47, 67, 68, 88, 98, 188, 222,
 243, 258, 265, 308
 Földesúr és paraszt 98
 Földhitel államosítása 111
 Földhözköttöttség 103
 Föld-, ill. telekhitel és üzemi hitel 109
 Földjáradék 69, 79, 275
 — elméletek 70
 — fajtái 70
 — irányzata 71
 — politika 181
 Földközösség 100, 101
 Föld, mint a termelés helye 37, 70
 — mint bányászható anyagok tárháza
 37, 70, 97
 — mint termő erő 36, 97
 Földművelés 36, 97
 — védelme 216
 Földrajzi fekvés, mint a természeti mo-
 nopólium alapja 54
 Föld termékei 97
 Földtulajdon, különösen a földközös-
 ség 100
 Fölösleg 244
 Fő-, mellék- és helyi utak 170
 Főpénzdarab, alapérem 143
 Főszámvevőszék v. kamara 252
 Francia bank 161, 164
 Frank rendszer 151
 Fukar fogyasztás 21
 Fulda 243
 Fullarton 161
 Fulton 171
 Fundált és nem fundált jövedelem 67, 69
 Fundált jövedelem erősebb megterhe-
 lése 284
 Fuoco 243
 Független munkáspárt 234
 — szocialisták 237
 Függő közadósságok 323
 — közigazgatási adósság 323
 Füstadó 288
 Gabonaértékesítés 114
 Gabonakereskedelem 114
 Gabona, mint értékmérő 59
 Gabonatermő vidékek 114

- Gabonauzsora 112, 182
 Gabonavám 114
 — eltörlése 215
 Garnier 217, 243
 Gazda és munkás közti viszony szabályozása 104
 Gazdagodási adók 297
 Gazdagság 15
 Gazdasági élet és a jogi rend kölcsönhatása 65
 — — fejlődése 8
 — fogyasztás 18, 19
 — forradalom 211
 — javak 13
 — jelenség 2
 — küzdelem 80
 — szabadság 128
 — szükségletek 20
 — tevékenység 46
 Gazdaságos termelés törvénye 25
 Gazdaságtan gyakorlati tanai 86
 Gazdálkodás 1, 4
 — a fejlettebb társadalmakban 10
 — (jóságkezelés) rendszerei 102
 Gebührensteuer 265
 Gebrauchsgut 19
 General, district rate 331
 — Fund 248
 George Henry 181, 224, 276
 Gergely, nazianzi 200
 Germán földközösség 101
 Gewanne 101
 Gewerbehygienisches Museum 192
 Giffen 15
 Giro bank 153
 — utalvány 159
 Giucciardini 241
 Gépek 39
 Géptermelés 57, 77, 121
 — társadalmi és gazdasági hatása 40
 Godwin Vilmos 233
 Goldsmith's notes 158
 Gomme 100
 Goschen 163
 Görög írók 196
 Gőz 168, 169
 Graunt 96
 Gresham törvénye 59
 Ground rent-rendszer 90
 Guerre de la farine 209
 Guesde 337
 Guetti 241
 Gyakorlati tanok rendszere 86
 Gyarmatáru-kereskedelem 128
 Gyarmatok és gyarmatosítás 140
 Gyarmatosító politika fejlődése 140
 Gyár 121
 Gyáripár 121
 Gyári v. ipari felügyelők 192
 — vagy munkásvédő törvények 189
 Gyárszerűleg üzemeltetett kézmű 120
 Gyártási adó 307
 Gyártmányadó 307, 314
 Gyökösített és nem — jövedelem 67
 Gyűjteményes árucarnok 123
 Gyümölcsöző letét 155
 Hadi adók 304
 Hadi kincs 248
 Hadmentességi díj 268
 Hadügyi kiadások 257
 Hajó 169
 Halandósági táblázat 96
 Halálesetre szóló biztosítás 95
 Halley 96
 Hamburgi bank 153
 Hamisítás megakadályozása 89
 Hamuzsir 115
 „Hangya“ 24
 Hargreave 211
 Harmadfedezeti rendszer 165, 166
 Harmincéves háború 258
 Használati engedélyek rendszere 122
 — érték 16
 — javak 13
 — vagy izlés minta 123
 — vagyon 14
 Hasznos fogyasztás 19
 Hasznosság 15
 Hasznót hajtó fenségi jogok 260
 Haszonbérleti rendszer 102
 — szerződés 61
 Haszonelmélet 17, 75
 Határérték, határhaszon 17, 55, 70, 75, 270

Határhaszon, mint az áralakulás tényezője 52
 Határidőhöz kötött és nem határidős hitel 64
 Határidő-üzlet 130
 Határnövedék 17, 52
 Határozott adóigazgatás 284
 Határszéli forgalom 138
 Határtermék 17, 52
 Határvám 307
 Hatósági ár 48
 Hatósági beavatkozás 48
 Hausmark 101
 Hazafias kölcsön 322
 Házamlás joga 175
 Hármasszögű vagy nyomású rendszer 99
 Háromszögű 286
 Házadó 285
 — alakjai 288
 — jelentősége 288
 — tárgya 288
 Házalókereskedés adója 292
 Házbéradó 289
 Házbérkrajcár 310
 Házhelymentesítés 112
 Háziipar 120
 Házi kezelés 102
 Házilag üzemeltető nagyipar 120
 Háztartás 23
 Heckel 243
 Hegel 230, 270
 Helvetius 207
 Helyi vagy közúti vasutak 173
 Helyzetjáró 71
 Hermann 67, 68
 Hertzka 225
 Hetivásár 129
 Hiány 20, 63, 244, 245
 Hiányérzet 3
 Hiányos lakások kisajátítása és lerontása 90
 Hidak 169, 174
 High (way) rate 331
 Hildebrand 222
 Hill, Rowland 180
 Hitbizomány 107

Hitel 60, 61
 Hitelbankok 152, 153
 Hitelemélet bankjegyeknél 160, 161
 Hitelező 61
 Hitel fajtái 64
 Hitel-, fogyasztási és lakásépítő szövetkezetek 45
 Hitelgazdaság 48
 Hitel hatása a termelés és fogyasztás terén 62
 Hitelhírszolgálat 128
 Hitelképesség 63
 Hitelnyújtás megszorítása 92
 Hitel szervezése 93
 Hiteltörvények 64
 Hivatalnokok javadalmazása 253, 254
 Hivatalos adómegállapítás 317
 — bérmegállapítás 185
 Hobbes 241, 270
 Hoffmann 243
 Hock 243
 Holbach 207
 Hollandgänger 104
 Holtkezi birtokok 107
 Holt vagy heverő tőke 38
 Homestead exemption 112
 Honvédség 257
 Hozadék 66
 Hozadéki adók 275, 278, 285, 296
 — vagy értékkataszter 286
 Hozománybiztosítás 95
 Hufe 101
 Hufeland 217
 Hume Dávid 210, 242, 321
 Hundertschaft 101
 Húsadó 309
 Hutcheson 210
 Hübériség bomlása 203
 Ideális és reális pénz 148
 Idegmozgás 4
 Időbérlet 102
 Időelmélet 72
 Idő- és darabbérrendszerek 183, 184
 Igazítás 144
 Igazságszolgáltatási illeték 267
 Igazságügyi kiadások 258

- Illetékek 267
 — fejlődése 266
 — megszabása 265
 — megszabásának mértéke 264
 — a kül-, bel-, oktatásügyi és gazdasági igazgatás terén 267
 Illetéki (költség-) elv 180, 265
 Impôt unique et direct 209
 — personnel et mobilier 296, 310
 Imposta sui redditi della ricchezza mobile 303
 Improduktiv használat 19
 Improduktivitás 25
 Inasiskolák 124
 Inkasszállás 179
 Income-tax 303
 Indemnity 246, 247
 Independent Labour Party 234
 Indexszámok 59
 Individuális-liberális iskola továbbfejlésztői 218, 219
 — közgazdasági rendszer 46
 Induktív és deduktív módszer 2
 Industrielle Reservearmee 231
 Ingatlanok forgalmát terhelő adó 297
 Ingók forgalmára vetett adók 298
 Inkorporációk 113
 Institute of Social Service 192
 Institut Solvay 192
 Intenzív és extenzív termelés 26
 — — vasútépítés 173
 — legelőgazdaság 99
 Internationale 230, 233
 Interparlamentáris szocialista bizottság 234
 Intézmények és berendezések (mint javak) 12
 Investment-Trust-Companies 158
 Ipar 26, 86, 87, 116, 168
 Iparadó 290
 — mint vagyoni adó 291
 Iparegészségügyi és társadalmi muzeumok 192
 Ipar fejlődését előmozdító intézmények 122
 Ipari és kereskedelmi vállalatok 330
 Ipari hitel 64
 Ipari jogok védelme 123
 — — védelmére alakult nemzetközi egyesülés 123
 Ipari kataszter 291
 — kiállítás 124
 — munkás helyzete hajdan és most 118
 — oktatás 123, 124
 — szabadság rendszere 118
 — szervezet 117
 — tartaléksereg 231
 — üzem alakjai 119
 Ipar feltételei és társadalmi hatásai 117
 Iparfelügyelet 192
 Ipariskolák 124
 Iparkamara 195
 Iparmúzeum 124
 Iparszabadság 118
 Ipartestületek 118
 Italmérési adó 313
 Izzasztó rendszer 121
 Jakob 218, 243
 Jancsi-bankók 183
 Jaurès 237
 Javadalmazási rendszerek 254
 Javak 12
 — átruházhatósága 63
 — konnexitása, kapcsolódása 14
 — rendüskéje 13
 Javított hármasszorgású rendszer 99
 Járadék 69
 — adósságok 326
 — birtokok rendszere 111
 — biztosítás 94, 95
 Járadékszerü jövedelem 67, 70
 Járadékvétel 111
 Járulékok 94, 268, 330
 Játék-elmélet 9
 Jegybankok 158
 Jegybankügy az egyes államokban 165—167
 Jegyek beváltásának biztosítása 163
 Jegykibocsátás szabadsága és korlátozása 161
 Jelpénz és valutapénz 148
 Jelzalog 61
 Jelzalogbank 155

- Jelzáloghitel 109
 Jelzálogkölcson 155, 157
 Jelzálogos kölcsönök adója 298
 Jelzálogtehermentesítés 113
 Jelző (index-) szám 59
 Jevons 17, 218, 243
 Jégkár- és állatbiztosítás 96
 Jobbágyság 33, 103
 Jogelmélet a magántulajdonról 66
 Jog- és bélyegilleték 266
 Jogi értelemben vett pénz 57
 — írók, rómaiak 199
 — körülmények, mint a piaci ár tényezői 53
 Jóság 12
 Jóságforrás 13
 Jóságkészlet 40
 Jóságmag 14
 Jósággrész 13
 József, II-ik 182
 Jövedelem 66
 Jövedelemeloszlás 65, 228
 — politikája 87, 180
 Jövedelem fajtái 67
 Jövedelmezőség 25
 Jövedelmi adó 275, 278, 301
 — — alanyai 301
 — — az európai államokban 302, 303
 — — előnyei és hátrányai 301
 — — fogalma és jelentősége 301
 Jövedéki büntetőjog 319
 Jus emporii 129
 Jus stapulae 129
 Justi 241
 Justinianus 182
 Justum pretium 49, 200
 Kamatadó 292
 Kamatbiztosítás 174, 176
 Kamathatár 182
 Kamatláb 73
 — emelkedése és esése 79
 Kamatozó és nem kamatozó adósságok 322
 — és nem kamatozó letét 155
 — lottókölcsonok 325
 Kamatredukció 327
 Kameralisták 241
 Kapitalisztikus termelés 69
 Kapitalizmus 38
 Kapuadó 309, 311, 331
 Kartell 84
 Karvasy 243
 Kataszter 286, 296
 Kataszteri becslés 287
 — és tarifaadó 273
 Katonai szolgálat esetére való biztosítás 95
 Kautsky Károly 232
 Kautz Gyula 67, 243
 Kár 19, 93
 Kárbiztosítás 96
 Károk felosztása 93
 Kártyaadó 316
 Kedvező és kedvezőtlen váltóárfolyam 135
 Keir Hardie 234
 Kelemen, alexandriai 200
 Keletkező adóforráson alapuló adók 285
 Kenyér-adó 308
 Kereseti adó 290, 317
 Kereseti adó, III. osztályu 291
 Kereskedelem 26, 86, 87, 126, 168
 — fejlődését előmozdító gazdasági intézmények 128
 Kereskedelmi érdekképviselő 131
 — érme 142
 — és fizetési mérleg 132, 133, 205
 — és hiteltörvényhozás és törvénykezés 128
 — és mezőgazdasági gyarmatok 140
 — hitel 64
 — intézmények 128
 — jog 94
 — kamarák és egyesületek 131
 — növények 99
 — politika 137
 — szabadság 128, 129, 139
 — szakoktatás 128
 — szerződések 137—139
 — váltó 133
 Kereslet és kínálat 46, 76, 132
 — — kölcsönhatásának árelmélete 49, 50

- Keresztezett csek 156
 Keresztényszocialista munkáspárt 238
 Keresztényszocializmus 224, 235
 Kerseboom 96
 Kerti gazdálkodás 100
 Kettle 196
 Kettősforgású és négyesforgású rendszer 99
 Kettős valuta 146, 151
 Kezelési ellenőrzés 251
 — költségek 176
 Kényelmes adófizetés 318
 Kényszerár 50
 Kényszerbiztosítás 94
 Kényszerített adósságátalakítás 322
 Kényszerművelés 101
 Kész-és félgyártmányadója 311, 312, 313
 Készlet 14
 Kézpénz 153, 266
 Kétoldalú verseny áralakulása 51
 Kézi zálogüzlet 154
 Kézműipar 119
 Kézművesiskola 124
 Kézügyességi oktatás 124
 Kibocsájtási ár 326
 Kiegészítő adó 304
 Kihirdetési vagy felszólalási eljárás 123
 Kikészítő eljárás 125, 131
 Kikötő 172
 Kimérési engedély 312
 Kincstári illeték 266
 — jegy vagy utalvány 323
 Kisajátítás 176
 Kisbirtokosok Országos Földhitelinté-
 zete 111
 Kisemberek egyesülése 85
 Kisértékű bankjegyek 163
 Kis- és nagybirtok előnyei és hátrá-
 nyai 105
 Kis- és nagy üzem 26
 Kisipar 54, 119
 Kiszípolozó rendszer 121
 Kivándorlás 105
 Kiváltságolt társaságok 128
 Kivételes és normál tarifa 177
 Kiviteli jutalom 125, 126, 131
 Klasszikus angol isk. értékelő módja 16
 Klock Gáspár 241
 Knapp 141
 Knies 222
 Kockázat 79
 Kohó-üzemek 189, 263
 Kolonizáció 140
 Kollektív és egyéni bérszerződés 185
 Kollektivizmus 223
 Kombinációk, trustök és kartellek 54
 Kommunista manifesztum 230
 Kommunisták 236
 Kommunizmus 223
 Komorzynski 68
 Komparatív termelő költségek tana 131
 Konjunkturák 13, 80
 Konszolidáció 323
 Kontingentáló kartell 84
 Kontingentált v. reparticionális adó 274
 Konvencionális vámtarifa 136
 Konverzió 327
 Konzerválás 47
 Korlátolt forgalmu birtokok 107
 Koronaérték 149
 Korpótlékos javadalmazási rendszer
 254
 Kossuth 243
 Kölcsönkamat és bérkamat 72
 Kölcsönösségen alapuló biztosító szö-
 vetkezetek 94
 Költségelmélet 75, 265
 Költség- és értéktarifa 177
 Költségvetés 244, 247
 — készítése 249
 — megszavazása 250
 — tagozata 247
 Költségvetési hiány 245
 — hitel 246
 — jog 249
 — törlesztés 326
 Könnyű és nehéz fedezet 165
 Könyvhitel-letét 156
 Kőszénbányászati jog 117
 Kötelező (törvényi) és szabad törlesz-
 tés 325
 Kötlevéladó 299
 Kötött birtok 106
 Kövezetvám 170

- Közárásságok fajai 321
 Közalírási (nemzeti) és tőzsdei köl-
 csön 322
 Közegészségügyi politika 87
 Középerdő 115
 Középeurópai Közgazdasági Egyesület
 137
 Középérték 149
 Középkor gazdaságtani irodalma 200
 Középosztály életmódja 23
 Köz- és magánhitel 64
 Közgazdasági és jogi pénz 141
 — kiadások 259
 — monopolok 260
 — politika 1, 86, 114
 Közgazdaságtan 1
 Közhasznú építkező egyletek 90
 Közhátósági kamatmegállapítás 182
 Közháztartás 239
 — alaki rendje 240, 244
 — bevételei 259
 — ellenőrzése 251
 — kiadásai 252
 — mérlege 244
 Közháztartástan 239, 240
 Közháztartástani írók 240
 Közhitel 240, 319
 Közigazgatási ellenőrzés 251
 — és pénzügyi adósságok 321
 Közjogi közbevételek 264
 Közkiadások 252
 Közkölcsönök kibocsátása és átala-
 kítása 326
 Közlekedés 167—168
 Közlekedési intézmények 168
 — vállalatok kartelljei 84
 Közlekedésügy 87
 Közös vámterület 137
 Közpénztárakba való közvetlen adó-
 befizetés 317
 Központi bankrendszer 166, 167
 Közraktári intézmény 130
 — ügylet 131
 Község háztartása 330
 Községi bevételek 330
 — feladatok 329
 — háztartás pénzügyi feladatai 328
 Községi illetékek és adók 330—331
 — kiadások 328
 — közjogi jellegű bevételek 330
 — vagyon 330
 Közzállítások 254
 Közzolgálati pragmatika 255
 Közzükségletek 252
 Közteherviselés elve 280
 Közuti vasút 91
 Közvagyon 15
 Közvállalat 43
 Közvetett adók 305
 — adóztatás 293
 Közvetlen és közvetett adó 273
 — — törzsöröklés 108
 — javak 19
 Kraus 217
 Krehl 243
 Krimitschau 195
 Kropotkin 233
 Krug 243
 Kulturális szükségletek 5, 329
 Kultiváció 140
 Kutyadó 316
 Kül- és belterjes termelés 26
 Külföldi és belföldi kölcsönök 321
 — váltó 134
 Külkereskedelem 131
 — elmélete 131
 — fizető eszközei 133
 Külkereskedelmet pártoló írók 204
 Külkereskedelmi statisztika 133
 — politika 139
 Különbözeti tarifa 177
 — járadék 67, 69
 — vám 135
 Különös iparadók 291
 — jövedelmi adó 295
 Külső gazdasági jelenségek 3
 Külügyi költségek 256
 Laband 250
 Labriola Antal 232
 Labour Department 191
 — Exchange 228
 — Gazette 191
 — Party 234

- Labour Representation Committee 234
 Lactantius 200
 Laissez faire 209, 253
 Lakás 20, 89
 Lakásadó 310
 Lakásbérlet 61
 Lakáskérdés 89
 Lakástelepek 90
 Lakásügyi politika 90
 Landbank 165
 Landed interest 215
 Land Nationalisation Society 181
 Land-reformerek 181
 Lassalle Ferdinand 235
 Latifundium 104, 105, 106
 Latin pénzunió 151
 Laveleye 101
 Law-féle bankszédelgés 92, 207
 Láng 243
 Látszólagos és tényleges adómentesség 280
 Lefoglalás 319
 Legacy- és succession duty 300
 Legeltetés 115
 Legkezdetlegesebb gazdálkodás 9
 Legkedvezettebb nemzetek záradéka 138
 Legkisebb költség elve 21
 Legnagyobb kedvezmény biztosítása 138
 Lekötés 327
 Lekötött és szabad jövedelem 67
 Leroy-Beaulieu 243
 Leroux, Pierre 223
 Leszámlázási díj 154, 164
 Leszámlázó-bank 155
 Letét 155
 Letéti üzlet 152
 Letolás v. lehányás 276
 Levantei tallér 142
 Levelek továbbítása 180
 Leveles termékek 99
 Levée en masse 257
 Levéljegyek, bélyegek 180
 Létező adóforráson alapuló adók 301
 Létezőt való küzdelem 214
 Létfenntartás szükségletei 5
 Létfenntartás adómentessége 280
 Liebig 98
 Lighting rate 331
 List Frigyes 124, 220
 Liszt- vagy örösi adó 308, 309
 Lobogó-vám 136
 Locke 75, 202, 210, 241
 Lockout 195
 Lombardüzlet 154
 Lottóregále 260
 Lotz 218, 243
 Lóvasut 169
 Luzzi 243
 Lübecki kereskedelmi válság 91
 Mac Adam 170
 Mac Culloch 217
 Macchiavelli 241
 Magasabb rendű szükségletek 5
 Magán- és közháztartás 239
 Magángazdaság 10, 11
 Magángazdasági közbevételek 259
 — — szerepe a mai közháztartásban 259
 Magánháztartás 23
 Magánhitel 64
 Magánjótékonyosság 90, 104
 Magántulajdoni-rend 65, 66
 Magánvagyon 15
 Magánvasut 175
 Magánvállalat 43
 Magna Charta Libertatum 249
 Magyarországi általános munkáspárt 287
 — munkáspárt 287
 — szociáldemokrata-párt 287
 Magyarországi újjászervezett szociáldemokrata-párt 238
 Mai irodalom 222
 Makkoltatás 115
 Malátagyártás 115
 Malchus 243
 Malomipar 115
 Malthus 67, 70, 76, 213, 214
 Mammonizmus 235
 Manchesteri kereskedelmi kamara 216

Man...
 Manu...
 Marha...
 Marisk...
 Markt...
 Marsh...
 Marx...
 Marx...
 Mater...
 Mathe...
 — mó...
 Matlek...
 Mátyá...
 Megbi...
 Meger...
 Megse...
 rás...
 Mehry...
 Meitz...
 Mellé...
 Melon...
 Meng...
 Meng...
 Menie...
 Menn...
 Mens...
 Merc...
 Merki...
 Merki...
 — ke...
 Merki...
 Mess...
 Mess...
 Mest...
 Mata...
 Mey...
 Mező...
 — —...
 Mező...
 Mező...
 — h...
 — h...
 — i...
 — j...
 — n...

- Manchesterizmus 217
 Manufactura 120
 Marhauzsora 112
 Mariska 243
 Marktfriede 129
 Marshall 67, 223
 Marxizmus 223, 232
 Marx Károly 230
 Materialistische Geschitsauffassung 230
 Matematikai díjtartalék 96
 — módszer 2.
 Matlekovits 243
 Mátyás király III. dekrétuma 249
 Megbízási és vándoripar 119
 Megengedett fényűzés 23
 Megsemmisítési vagy megvonási eljárás 123
 Mehrwert 231
 Meitzen 100, 101, 110
 Mellékegyezmények 138
 Melon 242
 Menger Antal 232
 Menger Károly 17, 222
 Menier 276
 Mennyiségi elmélet 60, 159
 Mensarii 152
 Mercier de la Rivière 210
 Merkantilisták 38, 132, 135
 Merkantilizmus 124, 139, 204, 205
 — kezdetei 202
 Merkantil politika 140
 Messedaglia 243
 Messen 129
 Mesteriskola 124
 Matallisztikus pénzelmélet 58
 Meyer Róbert 68
 Mező- és erdőgazdaság 97
 — — -i állambirtokok 260
 Mezőfűves vagy legelőváltó gazdaság 99
 Mezőgazdaság 86, 87, 97
 Mezőgazdasági biztosítás 96
 — hitel 64, 109
 — hitelszövetkezetek 111
 — ipar 100, 105
 — járadék 70
 — munkabérek 104
 Mezőgazdaságimunkásföldszerzése 104
 — munkás hajdan és most 103
 — munkáskérdés 103
 — munkások 104
 — politika 98
 — statisztika 105
 — szeszgyártás 312
 — termelő körök 113
 — termékek forgalomba hozatala 113
 — válság 114
 — vám 139
 — jelentősége nálunk 97
 Mezőgazdaság művelési (üzemi) rendszerei 98
 Mértékhitelítő hivatal 128
 Mértékrendszer 128
 Métayage 185
 Milicia 257
 Millerand 237
 Mill, idős 217
 — Stuart János 76, 181, 218, 242, 243
 270
 — nemzetközi értékelmélete 132
 — tax 305
 Milne 96
 Minghetti 243
 Minimális és maximális vámtarifa 136
 Minőségi és mennyiségi túltermelés 81
 Mintaműhelyek 124
 Mintavédelem 123
 Mir 101
 Mirabeau 209, 242
 Modern társadalmi gazdálkodás 11
 Módszer 1, 2, 68
 Molinari 217
 Mommsen 96
 Monopol 12, 53
 — áralakulás 54
 Monopolcikk 55
 Monopol helyzet 53, 54, 81, 85
 Monopolium 306, 307, 309, 312—315
 Montes pietatis 182
 Montesquieu 242, 270, 276, 321
 Moral restraint 214
 Morus Tamás 224
 Moser 96
 Motivum 4

- Motor 40, 169
 Mozgóposta 179
 Mundella 196
 Munka 12, 13, 25, 27, 67
 Munkaadók 90
 — szervezkedése 195
 Munkaalkalom 76
 Munkabér 48, 69, 75, 79, 275
 Munkabéradó 290, 294
 Munkabérek Angliában 76, 78
 Munkabér és munkásbér 75
 Munkabér Franciaországban 77
 — irányzata 77
 Munkabérpolitika 183
 Munkaegyesítés 30
 Munkaelmélet 65, 72
 Munkaeszközök 39—40
 Munka felosztása 29
 Munkagép 39
 Munkaidő szabályozása 189
 Munka jutalmazása 29
 Munkakamra, munkáskamra 195
 Munkakeresletet szabályozó kartellek 84
 Munkaképesség 28
 Munkaközi szünetek és a vasárnapi munkaszünet 189
 Munkaközvetítés és munkásbiztosítás 186
 Munkamegosztás 9, 29, 31
 — hatásai a termelésre 31
 — káros hatásai 31
 Munka, mint értékmérő 59
 Munkarend 189, 190
 Munkarendszerek 32
 Munkaszerződés feltételei 188
 Munkatermék 190
 Munka termelési költsége 77
 Munkaügyi tanácsok 191
 Munka- vagy ipari bíróság 195
 Munkára való jog 227
 Munkás 28, 34
 Munkásbiztosítás 94, 104, 187, 263
 Munkás jutalmazása 104
 Munkáslakásépítő szövetkezetek 90
 Munkáslakások 190
 Munkáslakáskérdés 89
 Munkás nevelése 77
 Munkások és munkaadók vitái 195
 — szervezkedése 193
 Munkásosztalék-rendszer 184
 Munkásosztály elsatnyulása 231
 — életmódja 22
 — igényei 77
 — szaporodása 77
 Munkáspárt 234
 Munkástelepek 90
 Munkástőzsde 186
 Munkástűgy 87
 Munkástűgyi és munkásstatisztikai hivatalok 191
 Munkástűgyi politika 193
 Munkásválasztmányok 195
 Munkásvédelem 35, 188, 193
 Mun Tamás 204
 Musée Social 191, 192
 Mutual cooperation 228
 Mutualism 235
 Mutualisták 236
 Műegyetemek 124
 Működési pólék 254
 Münzer Tamás 225
 Műszaki főiskolák 124
 Műút 169
 Művelési ágak 105
 Művelési és üzemi rendszerek 98
 Nagy áruház 128
 Nagybirtok 106
 Nagy gyárak 121
 Nagyipar 54, 57
 — állami támogatása 118
 Nagy városok háztartása 328
 Nagy vásár 129
 Napier 96
 Napipiac 129
 Napszám 184
 Napszámos munka 29
 Nationalökonomie ill. —ik 1
 Nationalisation of Land 224
 Nebenius 243
 Nemesércek 88
 — termelése 144
 Nem kamatozó nyereménykölcsonők 325

Nem
 Nemz
 Nemz
 — jö
 — m
 — sz
 — te
 — va
 Nemz
 — ke
 — m
 — m
 — m
 — m
 — sz
 — sz
 — va
 Neom
 Netto
 Neun
 Nevel
 Nevel
 New-
 Néma
 Néme
 — bir
 — és
 — os
 — sz
 Népes
 Népfő
 Népip
 Névén
 Névén
 Névle
 —
 Névre
 lez
 Nicho
 Norm
 Norm
 Norm
 — va
 Norm
 — bé
 — na
 Női ip

- Nem szociális kereszténység 235
 Nemzetgazdaságtan 1
 Nemzeti bank 167
 — jövedelem 68
 — munka védelme 124
 — szempontok 86
 — termelés 140
 — vagyon 15
 Nemzetközi érték 132
 — kereslet egyenlete 132
 — mértékegyezmény 128
 — munkamegosztás 31
 — munkásügyi hivatal 192
 — munkásvédelmi értekezlet 189
 — szakszervezeti kongresszus 234
 — szocialista iroda 234
 — vagy világkereskedelem 127
 Neomalthusianizmus 214
 Netto és brutto budget 247
 Neumann 67, 243
 Nevelés 104
 Nevelési járulék 254
 New-unionism 193, 234
 Néma csere 10
 Német agráriusok 114
 — birodalmi bank 162
 — és osztrák-pénzrendszer 149
 — osztrák-magyar postaegylet 180
 — szocializmus 228
 Népesedés aránya 214
 Népfölkelés 257
 Népipar 119
 Névértéken való kibocsájtás 326
 Névértékre való visszavezetés 148
 Névleges és tényleges ár 48
 — — kamatláb 326
 Névre és birtokosra szóló államköte-
 lezvénnyek 327
 Nicholson 243
 Normálerdő 116
 Normál életmód 23
 Normális nyomatávság 176
 — vagy stabilis költségvetés 248
 Normálmunka 229
 — bér 229
 — nap 189, 229
 Női ipariskolák 124
 Növekvő hozadékképesség törvénye 41
 Növényi, állati és ásványi őstermelés 97
 Nyereség 275
 Nyersanyagbeszerző szövetkezetek 45,
 85, 122
 Nyersanyagok szaporodása és fogyása
 79
 Nyersanyagra vetett adó 312, 313
 Nyers és tiszta tőkekamat 72
 Nyerstermények 174
 Nyers vagy brutto súly 143
 Nyomor 15
 Nyugdíj 254
 Nyugta- és számlaadó 298
 Objektív és relatív túltermelés 81
 — és szubjektív módszer 68
 Obrecht 241
 Obstrukció 250
 Octroi 331
 Oekonomia 197
 Office du Travail 77, 191
 Ókori népek közgazdaságtani irodalma
 196
 Olajgyártás 115
 Olasz munkaügyi főtanács 192
 Olesó adóigazgatás 285
 — lakáskérdés 89
 Opció 322
 Oresme Miklós 202
 Origenes 200
 Orosz földközösség 101
 — és svéd jegybank 163
 Országos Földhitelintézet 111
 — vásár 129
 Oscillatio 56
 Oszályadó 288
 Oszálykataszter 286
 Oszályos illeték 266
 Osztrák (bécsi) iskola 222
 Osztrák értékű forint 149
 Osztrák-magyar bank 150, 166
 — monarchia vámterülete 137
 Osztrák-olasz rendszerű számvetősé-
 gek 252
 Overtrading 92
 Owen Róbert 223, 227

— eszméi 227, 228
 Önkéntes biztosítás 94
 — és kényszerkölcsön 322
 Önkormányzati testek háztartása 328
 Önköltségi elv 177
 Öntöző csatorna 172
 Örlési forgalom 125
 Örökbérlet 103
 Örökösödési adó 299—300
 Őstalap megművelése 98
 Őstermelés 26, 87, 97, 115
 Összehasonlított termelőköltségek tana 131
 Összetett gazdasági jelenségek 65
 Ösztön 3. 4, 5
 Ötvény 143
 Özvegyi nyugdíj 254

Palántaadó 315
Palgrave 243
Palmieri 241
Panama és suez csatorna 171
Panik 92
Pantaleoni 243
Papírpénz 134, 148, 324
 — adósság 324
 — külföldi és belföldi értéke 148
Papírvaluta 147, 148, 149
Parallel valuta 147
Parasztbirtok 107
Parasztosztály 108
Parcella kataszter 286
Parcellázások 104
de Parcieux 96
de Parieu 243
Parin aluli és parin felüli kibocsájtás 326
 — — konverzió 327
Paritás 134
Parlamenti vagy alkotmányos ellenőrzés 251, 252
Parti ouvrier Français 237
 — socialiste de France 237
 — Socialiste Français 237
Pascal 96
Pascoli 242
Patriarchalizmus 104

Pazarló fogyasztás 21
Pálinka 308
Pálya 45, 169
Pályázatok 254
Pátensadó 291
Pecus 47
Pecunia 47
 — non parit 182
Peel-akta 160, 166, 215
Penny porto 150, 180
Pereire testvérek 158
Petitti 243
Petty 96, 210, 241
Pénz 47, 57, 73
 — bankok 152, 158
Pénzbeli és természetbeli adó 273
 — — kiadások 253
 — bér és természetbeni bér 183
Pénzegység 143
Pénz értékének ingadozása 59, 74
 — forgalom 10
 — gazdaság 47, 58
 — helyettesítő 159
 — ill. hitelintézetek 152
Pénzítés, érmítés 142
Pénz-jószág 10, 57, 58
 — kiviteli tilalmak 203
Pénzláb 150
Pénzmennyiségének hatása az árakra 60
 — rendszer 141
 — rosszabbítás 144
 — tartozás 149
Pénztári ellenőrzés v. vizsgálat 251
 — adósság 323
Pénzuzsora 112
Pénzügyi bíróság 317
 — büntetések 319
 — büntetőjog 319
 — és közgazdasági vámok 135
 — év 245
 — időszak 245
 — jog 240
 — tervezet 245
 — tudomány az egyes államokban 243
Pénzügytan 240
Pénzváltó üzlet 152
Pénzverés 142

Pénz
 — re
 Pfeiff
 Phala
 Philip
 Piac
 Piaci
 Piac
 Piers
 Pipaa
 Plator
 Pliniu
 Polgá
 Politi
 Politi
 — és
 — sz
 Politi
 Polizz
 Polyt
 Poor-r
 Portót
 Posita
 Positi
 pe
 Posta
 Postat
 Postat
 Pótad
 Póthit
 Pótké
 Pótkö
 Pörkö
 Privil
 Produ
 Produ
 Produ
 — ha
 Produ
 Progr
 Progr
 Prohí
 Prope
 Proro
 Prosp
 Protel

Pénzverési jog 144
 — regále 144, 260
 Pfeiffer 276
 Phalanstère-rendszer 226
 Philippovich 67
 Piac 46
 Piaci ár 53
 Piac terjedelme és az áralakulás 50
 Pierson 270
 Pipaadó 314
 Platon 197, 224
 Plinius, idősebb 199
 Polgári gazdaságtan 223
 Political economy 1
 Politikai ekonomia 1
 — és bölcseleti írók 199
 — számtan 240
 Politische Oekonomie 1
 Polizza 94
 Polytechnikumok 124
 Poor-rate 331
 Portótarifa 177
 Posita statio 179
 Positiv és praeventiv akadályai a nép-
 pesedésnek 214
 Posta 169, 178, 263, 264
 Postatakarékpénztár 157, 263
 Postaregále 260
 Pótadó 317
 Póthitel 246, 247
 Pótkézelés 246
 Pótkölcsönre szorítás 322
 Pörkölő gazdaság 99
 Privilégium 54
 Produit net 208, 210
 Produktív és improduktív kölcsönök 231
 Produktív és improduktív termelés 24
 — használat 19
 Produktivitás 25
 Progresszió és degresszió 282
 Progresszív adó 281, 282, 283
 Progresszivisták 237
 Prohibitív vám 135
 Property-tax 305
 Prorogatio 246
 Prospektus-kényszer 130
 Protektorátus alatt álló országok 140

Proudhon 230, 233, 236
 Ptolemaeus Lucca 201
 Pufendorf 241

Quesnay 207, 208, 242

Rabszolga munkarendszer 32
 Rabszolgaság 32, 103, 199, 141
 Raiffeisen 45, 112
 — féle kölcsönpénztár 112
 Raktárszövetkezet 45, 114
 Raktárvám 136
 Rau 67, 218, 243
 Rayon-kartell 84
 Reális és perszonális hitel 64
 Reáliskolák 124
 Reclus Elisée 233
 Regálék 260
 Regresszív adó 282
 Rheinische Zeitung 230
 Reichsarbeitsblatt 191
 Reichspostmuseum 179
 Relatív fogyasztóképesség 81
 Remedium 143
 Renard György 232
 Rendes és rendkívüli adó 273
 — — budget 247
 Rendészet 128
 Rendészeti költségek 259
 Rentenkauf 111, 182
 Reportüzlet 130
 Residuum-elmélet 75
 Részes, feles gazdálkodási rendszer 103
 Részvények átvétele 176
 Részvénytársaság 43
 Retorziós vám 136
 Retrocessziók 95
 Revans 276
 Revizionizmus 232, 236
 Revue du Travail 191
 Reybeaud, Louis 223
 Révkomáromi biztosító társaság 94
 Ricardo 16, 50, 68, 70, 131, 160, 215,
 242, 270, 321
 — bértörvénye 76
 — elméleti munkája 216
 — költségelmélete 75

- Ricardo külkereskedelmi elmélete 131
 Ricca Salerno 243
 Richesses disponibles 209
 — pecuniaries 209
 Ritkasági érték 18
 Roche, Jules 258
 Rodbertus Károly János 111, 228, 229
 Rómaiak népességi politikája 200
 Római-kelta jellegű birtokrendszer 101
 Római írók 198
 Rosewater 243
 Roscher 67, 68, 222
 Ross 243
 Rousseau 207, 225
 Royal és Stock Exchange 129
 Rövid- és hosszulejáratu hitel 64
 Rövidlejáratu követelések 164
 Rugalmas adóztatás 275
 Ruházkodás 20
 Rupiak 152
 Ruskin 235
 Rümelin 15, 68
- Sachsengänger** 104
 Saint-Simon gróf 226
 — tanítványai 226
 Sarjerdő 115
 Sax 168, 172, 243, 270
 Say J. B. 67, 68, 217, 243, 321
 Say Léon 243
 Sánta valuta 142, 147, 150, 151
 Schall 15, 68
 Schäffle 68, 113, 265
 Scheel 243
 Schiff 110
 Schmalz 242
 Schmidt János Gáspár 233
 Schmitt Jenő 233
 Schmoller 67—68, 222, 243
 Schneidewin 241
 Schröder 241
 Schulze-Delitsch 45
 — előlegezési pénztárai 112
 Scialoja 243
 Seckendorff 241
 Seebohm 100
 Segédekettovábbképző tanfolyamok 124
 Seligman 223—243
 Senior 217
 Serra Antonio 203
 Sewers rate 331
 Shermann-bill 152
 Sienai Bernát 241
 Sinclair, Sir John 321
 Single tax 181, 276
 Sismondi de Simonde 220
 Skilled and unskilled labour 29
 Skolasztika 200
 — és továbbfejlesztői 201
 Slöjd-oktatás 124
 Small-Agricultural-Holdings 111
 Smith Ádám 16, 29, 65, 67, 68, 70, 72,
 212, 242, 253, 321
 Social Democratic Federation 234
 Sociale Rundschau 191
 Socialisme à l'oeuvre, le 232
 Soden 243
 Sokadalom 129
 Sokrates 196
 Solon 182
 Sombart 78
 Sonnenfels 241
 Sorsjátékadó 299
 Sorsjegykölcsön 325
 South-sea-bubbles 92
 — Sea Fund 248
 Sovrimposte 331
 Sozialdemokratische Arbeiterpartei 235
 — Partei 236
 Sozialoekonomik 1
 Sozialistische Arbeiterpartei Deutsch-
 lands 235
 Sóadó 309
 Söradó 308, 311
 Sörfőzés 115
 Specifikus vámok 136
 Spekulatív termelés 63
 Spekuláció 80, 130
 Spencer 181
 Spence Tamás 181
 Sportulák rendszere 258, 267
 Stahl 270
 Standard-arany vagy ezüst 143
 Standard of life 22

- Ständige Ausstellung für Arbeiterwohlart 192
 Stein Lőrinc 230, 243, 270
 Stephenson 172
 Steuergelbühr 265
 Stewart, James 205
 Stirner, Max 233
 Stock 38
 Stoikusok 198
 Stourm 243
 Strike 194
 — jog 194
 Sully 207
 Sumner-Maine 100
 Surplus population 231
 Svájci bankok 164
 Svéd bank 158
 Sweating-rendszer 121
 Système d'exercice 246
 — de gestion 246
 — Law 92
 Szabadalmi eljárás 122
 — rendszer 122
 Szabadalom 54, 122
 Szabad gazdálkodás 99
 Szabad javak 13
 — kereskedelmi iskola 216
 — kikötő 137
 — raktárak 137
 Szabadság eszméje gazdasági téren 206
 Szabad rendelkezésre álló vagyonszám 67
 — verseny 46, 48, 80, 82, 83
 Szakegyesületek 236
 Szakmányrendszer 184
 Szakszervezeti Értesítő 236
 Szakszervezeti mozgalom 194, 236, 237
 — tanács 237
 Szakszervezkedés 85
 Szavatossági és kényszerbiztosítás 187
 Szálas, kalászos növények 99
 Szálerdő 115
 Szállítás 169, 179
 Szállítási adó 299
 — biztosítás 96
 — díjtétel 176
 — költségek 53
 Szállítmányi biztosítás 94
 Számviteli ellenőrzés 251
 Szárazföldi és vízi utak 169
 Szegénység 15
 Szegényügyi adó 119
 — politika 193
 Szelvényadó 293
 Szellemi javak 12
 — munka 26
 — — adója 294
 — szükségletek 5, 7, 8, 20
 Személydíjszabás 178
 Személyes élvezeti javak 19
 — kereseti adó 295
 — szolgálatok 12
 Személyi és reálhitel 109
 — és tárgyi adó 273, 278
 — pótlék 254
 Szerencsejátékok 263
 Szerzett és kényszerített közbevételek 260
 Szerzés 91
 Szerzési adók 275
 — ösztön 4
 Szerződéses elmélet a magántulajdonról 65
 — vámtarifa 136
 Szerződésszerű jogok 12
 Szeszadó 312, 313
 — főzés 312
 — termelés 115
 Széchenyi 243
 Szimultán valuta 147
 Szindikalizmus 224
 Szindikátusok 224
 Szocializmus 103, 223
 — bérelmélete 76
 — és a jövő képe 232
 — földjáradékpolitikája 181
 — kezdetei 225
 — kisajátítási elmélete 72
 — kritikai irányzata 232
 — térfoglalása 234
 Szociális ekonomia 1
 Szociálpolitika 193
 Szociálpolitikai szempontok 295
 Szocietas Brandenburgban 94

- Szolgáltatási v. teherviselő képesség 270
 Szorgalmi prémium 184
 Szőlő- és gyümölcstermelés 117
 Szövetkezet, szövetkezés 44
 Szövetkezeti mozgalom 235
 — tárházak 113
 — törvényhozás 44
 Sztrájk 85, 194
 Szükségképeni hitelügyletek 61
 Szükséglet 5, 6, 7, 8, 55, 79, 239
 Szükségletek átszellemülése 6, 8
 Szükségletérzet 3, 5
 Szükséglettelítés törvénye 5
- T**
 Taboriták 225
 Tagányi 101
 Tagosítás 102
 Tagozott költségvetés 247
 Takarékos fogyasztás 21
 Takarékosági, megtartóztatási kamat-
 elmélet 72
 Takarékpénztár 110, 156, 157
 Talon 327
 Tanszéki szocializmus 222, 224
 Tanult és nem tanult munka 29
 Tarifa 95
 Tarifaosztályok 177
 Tarifa-szerződések 185, 186
 Tartalékalapok 248
 Tartaléktőke 95, 154
 Tartósan használható jószág 19
 Task-wage rendszer 184
 Taxe sur le revenu des valeurs mibi-
 lières 293
 Táppénz 187
 Tárcahitel 64
 Tárgyi eszközök a hitelnél 61
 Tárház 130
 Társadalmi gazdaságtan 1, 240
 Társadalmi gazdaságtan története 196
 Társadalmi jövedelem 67
 — muzeum 90
 — osztálytagozódás 22
 — politika 35, 87, 193
 — szükségletek 5, 20
 Társadalom 1
 — erkölcsi érzülete 77
- Társadalomgazdasági anyagcsere 19
 Társas vállalkozás 43
 Távbeszélő 169, 179, 263, 264
 Táviró 169, 179, 263, 264
 Technikai fogyasztás 18
 Telekjáradék 71
 Telekkönyvek 109
 Telekspekulációk 89
 Telekuzsora 112, 182
 Telepítések 104, 111
 Teljes ércfedezet 164
 — és részleges adóerő 272
 — költségvetés 247
 Temetkezési pénztárak 96
 Tengeri biztosítás 93
 Termelékenységi kamat-elmélet 72
 Termelés 24, 46, 92
 — és a szerzés 24
 — gyakorlati jelenségei és politikája 97
 Termelési adók 275, 306, 310, 314
 — áldozatok 25
 — és fogyasztási hitel 64
 — költség 132
 — költségelmélet 49
 — tényezők 25
 — vagyon 14
 Termelés szervezése 42
 — szűkebb és tágabb értelemben 26
 Termelő és élvezeti, ill. használati tőke
 38
 — foglalkozások 26
 — szövetkezetek 45, 85, 122
 Terméketlenség 25
 Természet 25, 27, 35
 Természetes ár 48, 132
 Természeti, gazdasági és jogi monopo-
 lium 54
 — vagy területi munkamegosztás 31
 Természetjogások 65, 206
 Tertullian 290
 Területadó 288
 Testi dolgok 12
 — és szellemi munka 28, 67
 — — szükségletek 19, 20
 Tényleges és névleges vagyoni adó 304
 Theodoretus 200

- Thompson Vilmos 228
 Thornton 76, 218
 Thorold-Rogers 243
 Thukydides 197
 Thünen János Henrik 70, 75, 113, 219
 Tiltó vám 135
 Tiszta hozadék 66
 Tisztességtelen verseny 128
 Tisztviselőtelepek 91
 Titres d'aquit à caution 125
 Tolérance 144
 Tolstoj Leó 233
 Tonti Lőrinc 94
 Tontina-járadék 96, 325
 Tooke 161, 217
 Torrens 70
 Továbbképző szakiskolák 124
 Toynbee Arnold 235
 Többlétértéktan 76, 228
 Többszörös értékmérő 59
 Tőke 14, 25, 37, 67
 Tőkeadó 292
 Tőkebiztosítás halálesetre és elélésre 95
 Tőke- és kamatadósság 325
 Tőkefedező eljárás 95
 Tőkekamat 69, 71, 79
 Tőkekamatadó 285, 290, 292
 Tőkekamat alsó és felső határa 73
 Tőkekamatelméletek 71, 72
 Tőkekamatpolitika 181
 Tőke keletkezése 41, 72
 Tőkeköltség 25
 Tőke közgazdasági szerepe 71
 Tőke (pénz- és gép-) segély az ipar-
 nak 126
 Tőketörlesztési, amortizacionális költ-
 ség 38
 Tőkésítés 73
 Tömegfényűzés 308
 Tömegforgalom ártörvénye 176
 Tömegszükségletek 81
 Törlesztéses adósságok 325
 Törpebirtok 104, 105
 Történelmi materializmus 230
 Történeti iskola 222
 Törvényes fizetési eszköz 57, 146, 147,
 148, 163
 Törvényes munkásvédelem nemzetközi
 egyesülete 192
 Törvényhozás költségei 256
 Törzsöröklés 107, 108
 Tőzsde 129
 Tőzsdeadó 298, 299
 Tőzsdebíróság 130
 Tőzsdei árjegyzék 130
 Tőzsdei üzletek 130
 Tőzsdetanács 130
 Tőzsdeügynökök 130
 Tőzsde üzleti szokásai 130
 Trakció 176
 Trapezites 152
 Trade-union-ok 193, 234
 — bérrendszere 185
 Troyfont 143, 150
 Truck-rendszer 183
 Trustök 84
 Tucker 211
 — R. Benjamin 233
 Túlspékuláció 63, 92
 Túltermelés 81, 91
 Túlüzérkedés 63, 92
 Túlzsufolt lakás 89
 Turgot 72, 182, 202, 209, 242
 Turzás joga 116
 Tűzbiztosítás 93, 94, 96, 263
 Tűzrendészeti szabályok 93
 Udvartartás költségei 256
 Ufficio del Lavoro 191
 Új földtehermentesítés 113
 Új internationale 233
 Újraelállítási költség 17
 Umpfenbach 243
 Union internationale pour la protection
 de la propriété industrielle 123
 University Settlements 235
 Út 45, 169, 170
 Utalvány 327
 Utalványozási v. visacontrol 252
 Utopizmus 225
 Útvám, hidvám 170
 Útvezeték 169
 Utánzás 7
 Uzsora 112, 181

- Uzsortörvény 182
 Üres városi telkek adója 290
 Üstpénz 312
 Üzleti negyed 89
 Üzletszabályzat, vasuti 176
 Üzemi hitel 112
 Üzérkedő termelés 63. 80
- V**adászat 115, 116, 262
 Vagyon 14, 15, 20, 67, 200
 — és jogbiztonság 128
 Vagyoni adó 275, 278, 304
 Vagyonközösség 200
 Vagyonmegoszlás 78
 Valdens-ek 225
 Vallás- és oktatásügyi kiadások 258
 Valószínűségi számítás 94
 Valuta 57, 141
 — és váltóárfolyam kölcsönhatása 134
 Valutapénz 142
 Valutapolitika 141
 Valutarendszerek 141, 145
 Valutatörténet 149
 Vasárnapi és esti iskolák 124
 Vasút 169, 170, 172, 263
 Vasúti adó 299
 Vasútigazgatás 176
 Vasuti rendszerek 175
 — tarifák 176
 Vauban 207, 242
 Vágásforduló 115
 Választott bíróság 196
 Vállalat 42
 Vállalati (ipari) adó 285
 Vállalkozó 42
 Vállalkozói jutalom vagy bér 78
 — képesség 79
 — nyereség 69, 78
 Válságok 91
 Válságpolitika 92
 Váltó 133
 — árfolyam 134, 135
 — kémlés 134
 Váltóadósság 323
 Váltóárfolyamok jegyzése 134
 Váltó- és a csekadó 298
 Váltógazdaság 99
- Váltóleszámitolás 154
 Váltópénz 142
 Változó hasznosság törvénye 17
 Vám 53, 131, 135, 307, 309, 314
 — adó 306
 Vámegyesület 137
 Vámfont 143
 Vámkülzet — vámbelzet 137
 Vámnyugták rendszere 125
 Vámpolitika fejlődése 139
 Vámrendszer 136
 Vámszerződés 138
 Vámszövetség 137
 Vámtarifa 136
 Vámterület 136
 Vámunió 137
 Vámvisszatérítés 131
 Vándoripar és vándorraktárak adója 292
 Vándoriparosok 129
 Vándormunkás 104
 Várakozási illetmény 254
 Városi építkező tervezetek 90
 — gazdálkodás kora 10, 11
 — lakáskérdés 89
 — telekjáradék 71
 Városok felszívó képessége 89
 — keletkezése 202
 Vásár 129
 Vásárcsarnok 88, 129
 Verband deutscher Arbeitervereine 235
 Verbrauchsgut 19
 Verdedij 144
 Verein für Sozialpolitik 236
 Verelendung der Arbeiterklasse 231
 Veret 143
 Verseny 46, 80, 82
 Veszélyességi arány 95
 Veszély megoszlása 95
 Vetésforgó 99
 Vetőmaguzsora 112
 Védegylet 221
 Védjegytalomból 123
 Védővám 124, 135
 Védővámos irányzat 139, 221
 — politika 124
 Vignes 243
 Világgazdaság 12

Világpostaegylet 180
 Világvonal 173
 Villamosság 168, 169
 Vinkulálás 327
 Viszontbiztosítás 95
 Visszahárítás vagy visszatolás 276
 Viti de Marco 243
 Vizfogó, viztartó 171
 Vizi közlekedés 171
 Vocke 243, 255
 Volkswirtschaftslehre 1
 Voltaire 207
 Vontatás 171
 Vörös csek 156
 Vuitry 243

Wagner Adolf 67, 68, 222, 243, 265, 275
 Wallace 181
 Walras 17
 Water rate 331

Watt Jakab 24, 40, 171
 Webb-házaspár 234
 West 70
 Wieser 222
 Wilson 243
 Wolowski 146
 — kiegyenlítő ingapéldája 146, 147

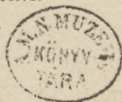
Xenophon 197, 240

Yellow peril 77

Zálogház 154, 263
 Záloglevél 155, 157
 Zárószámadás 252
 Zárószámadási hiány 245
 — jog 249
 Zárt gazdasági körzetek kora 10, 11
 Zeumer 243
 Zollverein 137, 149, 150
 Zsilip 171

Sajtóhibák.

49. old.	felülről	1. sor	<i>prestiumot</i>	helyett olv.: <i>pretiumot</i>
51. "	alulról	8. "	<i>áruho</i>	" " <i>áruhoz</i>
51. "	legalsó	széljegyzet	<i>áratakulás</i>	" " <i>áralakulás</i>
53. "	felülről	1. sor	<i>Ar</i>	" " <i>Ár</i>
62. "	"	14. "	<i>vállalkozó</i>	" " <i>alakulásához</i>
65. "	"	1. "	<i>IV.</i>	" " <i>V.</i>
71. "	alulról	19. "	<i>használat</i>	" " <i>használati</i>
72. "	"	10. "	<i>eredeti</i>	" " <i>eredeti-</i>
92. "	alulról	8. "	<i>Cie</i>	" " <i>Co</i>
98. "	felülről	13. "	<i>több</i>	" " <i>kihagyandó</i>
101. "	alulról	7. "	<i>allmende</i>	" " <i>Allmende</i>
102. "	felülről	10. "	<i>Flubereinigung</i>	" " <i>Flurbereinigung</i>
124. "	"	5. "	<i>iparoktatástól</i>	" " <i>iparoktatástól,</i>
124. "	"	12. "	<i>ipari után a vessző elhagyandó</i>	
124. "	"	16. "	<i>muzeumok után vessző teendő</i>	
125. "	alulról	21. "	<i>állapotban helyett olv. állapotban</i>	
127. "	felülről	20. "	<i>stb. után zárójel teendő</i>	
130. "	"	5. "	<i>a sor végére zárójel teendő</i>	
139. "	"	9. "	<i>külkereskedelmi, után beszűrő ill.</i>	
153. "	"	13. "	<i>amsterdami helyett amsterdami</i>	
155. "	"	7. "	<i>és helyett olv. de</i>	
167. "	felső	széljegyzet egy bekezdéssel feljebb jön; helyére ez teendő:	<i>Az Északam. Egyesült-Államok.</i>	
			<i>felhasznált után vessző teendő</i>	
168. "	legalsó	sor	<i>helyett olv.: hatásai</i>	
172. "	a széljegyzet	legalsó sora határai	<i>helyett olv.: hatásai</i>	
185. "	alulról	2. sor	<i>La</i>	" " <i>Le</i>
208. "	felülről	17. "	<i>Depotisme</i>	" " <i>Despotisme</i>
217. "	"	17. "	<i>Jan</i>	" " <i>Jean</i>
254. "	"	5. "	<i>Allamnyomda</i>	" " <i>Államnyomda</i>
263. "	alulról	6. "	<i>államadóság</i>	" " <i>államadósság</i>
268. "	"	13. "	<i>árulék</i>	" " <i>járulék</i>
289. "	"	19. "	<i>olv</i>	" " <i>oly</i>
295. "	a felső	széljegyzet két sorral lejjebb teendő.		
296. "	alulról	16. sor	<i>minde</i>	helyett olv.: <i>mind e</i>
301. "	felülről	1. "	<i>2.</i>	" " <i>3.</i>
303. "	alulról	17. "	<i>leghtározottabban</i>	" " <i>leghatározottabban</i>
303. "	"	5. "	<i>időről-időre</i>	" " <i>időről-időre</i>
305. "	felülről	2. "	<i>3.</i>	" " <i>4.</i>
307. "	alulról	6. "	<i>védőámmal után vessző teendő</i>	
312. "	felülről	2. "	<i>vetet</i>	helyett olv.: <i>vetett</i>
314. "	alulról	17. "	<i>6.</i>	" " <i>5.</i>
314. "	"	2. "	<i>Plcner</i>	" " <i>Plener</i>
316. "	"	13. "	<i>4.</i>	" " <i>5.</i>

TARTALOMMUTATÓ.

Társadalmi gazdaságtan.

I. rész. Bevezetés.

	Oldal
1. §. A társadalmi gazdaságtan fogalma és felosztása	1
2. §. A társadalmi gazdaságtan kutatásának módja (módszere).....	2

II. rész. A Társadalmi gazdaságtan elmélete.

I. fejezet. Általános ismeretek és alapfogalmak.

3. §. A gazdasági jelenségek fogalma és felosztásuk	2
4. §. A hiányérzet és a szükségletérzet	3
5. §. A gazdasági élet terén szereplő ösztönök	3
6. §. A szükségletek	5
7. §. A gazdasági élet kifejlődése	8
8. §. A javak	12
9. §. A vagyon	14
10. §. Az érték	12

II. fejezet. A fogyasztás.

11. §. A fogyasztás jelenségei	18
12. §. Az életmód	20
13. §. A háztartás	23

III. fejezet. A termelés.

14. §. A termelés jelenségei	24
15. §. A munka	27
16. §. A munkamegosztás	29
17. §. A munkarendszerek	32
18. §. A természet	35
19. §. A tőke	37
20. §. A termelés szervezése	42

IV. fejezet. A forgalom.

21. §. A javak forgalombahozatala	45
22. §. Az ár	48

VI

	A monopol-helyzet és a monopol áralakulás	53
23. §.	Az ármozgalom	55
24. §.	A pénz	57
25. §.	A hitel	60
V. fejezet. A jövedelemeloszlás.		
26. §.	A gazdasági élet és a jogi rend	65
27. §.	A magántulajdon	65
28. §.	A jövedelem fogalma és fajtái	66
29. §.	Az áralakulás és a megosztott jövedelmi ágak	68
30. §.	A földjáradék	69
31. §.	A tőkekamat	71
32. §.	A munkabér	75
33. §.	A vállalkozói nyereség	88

VI. fejezet. A gazdasági küzdelem.

34. §.	A verseny	80
	A túltermelés	81
35. §.	Az egyesülés	83

Földes: II. kötet.

III. rész. A társadalmi gazdaságtan alkalmazott és gyakorlati tanai.

36. §.	E rész tárgya és rendszere	86

I. fejezet. A fogyasztás gyakorlati jelenségei és politikája.

37. §.	Az élelmezésügy	87
38. §.	A lakásügy	89
39. §.	A válságok	91
40. §.	A biztosításügy	93

II. fejezet. A termelés gyakorlati jelenségei és politikája.

I. Őstermelés.

41. §.	Az őstermelés fogalma és ágai	97
42. §.	A mezőgazdaság	97
43. §.	A mezőgazdaság művelési (üzemi) rendszerei	98
44. §.	A földtulajdon, különösen a földközösség	100
45. §.	A gazdálkodás (jóságkezelés) rendszerei	102
46. §.	A mezőgazdasági munkáskérdés	103
47. §.	A birtokmegosztás	104
48. §.	Kötött birtok	106
1.	A hitbizomány	106
2.	Holtkézi birtokok	107
3.	A birtokminimum	107
4.	A törzsöröklés	107

530: 10 = 16.5

49. §. A mezőgazdasági hitel	109
50. §. A mezőgazdasági termékek forgalombahozatala	113
51. §. A mezőgazdasági válság	114
52. §. A mezőgazdasági ipar	115
53. §. Az őstermelés egyéb ágai	115

II. Ipar.

54. §. Az ipar fogalma és jelentősége	116
55. §. Az ipari szervezet	117
56. §. Az ipari üzem alakjai	119
1. A családi ipar	119
2. A népipar	119
3. A kézműipar	119
4. A házi ipar	120
5. A gyáripár	121
57. §. Az ipar fejlődését előmozdító intézmények	122
I. Az ipari jogvédelem	122
1. A szabadalom	122
2. A mintavédelem	123
3. A védjegyjuttatás	123
II. Az ipari oktatás	123
III. A védővám	124
A kikészítő eljárás	125
IV. Állami kedvezmények	126

III. Kereskedelem.

58. §. A kereskedelem fogalma, jelentősége és fajtái	126
59. §. Kereskedelmi intézmények	128
I. Általános jellegű, a kereskedelem fejlődését is előmozdító gazdasági intézmények	128
II. Közvetlen hatásúak	128
1. Szakoktatás	128
2. Mértékrendszer	128
3. Árúmegállító jogok	128
4. Vásárok	129
5. Árverések	129
6. Tőzsdék	129
7. Közraktár	130
8. Vámvisszatérítés, kiviteli jutalom, stb.	131
9. Külkereskedelmi statisztika	131
10. A kereskedelem érdekképviselete	131
60. §. A külkereskedelem	131
A váltóárfolyam	134
61. §. A vámügy	135
62. §. A gyarmatok	140

VIII

III. fejezet. A forgalom gyakorlati jelenségei és politikája.

I. A valuta.

63. §. Valuta és valutapolitika	141
64. §. A pénzverés	142
65. §. A valutarendszerek	145

II. A bankügy.

66. §. A bankok és üzletágaik	152
A) Pénzbankok	152
B) Hitelbankok	153
I. Nevezetesebb aktív üzletágak	154
II. Nevezetesebb passzív üzletágak	155
67. §. A jegybankok	158
A fedezeti rendszerek	164

III. A közlekedésügy.

68. §. A közlekedés	167
69. §. Az utak	169
70. §. A vízi utak	171
71. §. A vasutak	172
A vasuti tarifák	176
72. §. A posta	178

IV. fejezet. A jövedelemeloszlás politikája.

I. Földjáradék- és tőkekamatpolitika.

73. §. A mai állam, mint a megoszlás irányítója	180
74. §. Földjáradékpolitika	181
75. §. Tőkekamatpolitika	181

II. Munkabérpolitika.

76. §. A bérrendszerek	183
77. §. Munkaközvetítés és munkásbiztosítás	186
78. §. Munkásvédelem	187
79. §. A munkások szervezkedése	188
80. §. Munkások és munkaadók vitái	193

Függelék. II. rész.

A társadalmi gazdaságtan története.

81. §. Ókori népek	196
82. §. A középkor gazdaságtani irodalma és ennek kezdetei: az egyházatyák	200
Aquinoi Tamás, Oresme	201
83. §. A merkantilizmus kezdetei	202

84. §. A merkantilizmus	204	
85. §. A fiziokraták, Quesnay	206	
Turgot	209	d.u.
86. §. Az angol individuális-liberális irányzat kezdetei	210	
87. §. Az angol individuális-liberális (klasszikus) iskola	211	25.
Smith	212	
Malthus	213	
Ricardo	215	
88. §. A szabadkereskedelmi iskola	216	
89. §. Az individuális-liberális iskola tovább fejlesztői, Mill	218	
Thünen	219	
90. §. A szabadkereskedelmi iskola első támadói, Sismondi	219	
List	220	
Carey	221	
91. §. A mai irodalom	222	
92. §. A szocializmus	223	
93. §. A szocializmus kezdetei	225	
94. §. A modern szocializmus	225	d.e.
A francia szocializmus	225	25.
Az angol szocializmus	227	
A német szocializmus	228	
Rodbertus	228	
Marx	230	
95. §. A szocializmus térfoglalása	233	
Az Internationale	233	
Anglia	234	28.
Németország	235	d.u.
Franciaország	236	
Olaszország	237	
Magyarország	237	
Ausztria	238	

Közháztartástan.

I. rész. Bevezetés.

1. §. Közháztartás és közháztartástan	239
2. §. A közháztartástan története	340

II. rész. A közháztartás alaki rendje.

3. §. A költségvetés	244
4. §. A költségvetési jog	249
5. §. A közháztartás ellenőrzése	251

III. rész. A közháztartás kiadásai.

6. §. Fogalmuk és osztályozásuk	252
7. §. Az állami kiadások ágai	256

X

d.u.
26.

1. Alkotmányból folyó kiadások	256
a) Az udvartartás költségei	256
b) A törvényhozás költségei	256
2. A külügyi költségek	256
3. A hadügyi költségek	257
4. Az igazságügyi kiadások	258
5. A vallás- és oktatásügyi költségek	258
6. A közgazdasági kiadások	259
7. A belügyi kiadások	259

IV. rész. A közháztartás bevételei.

I. fejezet. A magángazdasági közbevételek.

d.u.
29.

8. §. Szerepök a mai közháztartásban	259
9. §. A közgazdasági monopolok és a regálék	260
10. §. A mező- és erdőgazdasági állambirtokok	260
11. §. Egyéb magángazdasági bevételi ágak	262
1. Vadászat és halászat	262
2. Állami bányák	262
3. Ipari vállalatok	263
4. Kereskedelmi vállalatok	263
5. Közlekedési vállalatok	263

II. fejezet. A közjogi közbevételek.

I. Az illetékek.

d.u.
29.

12. §. Az illetékekről általában	264
13. §. Az illetékek egyes nemei	267
14. §. A díjak és járulékok	267

II. Az adók.

1. Általános rész.

d.u.
30.

15. §. Az adóról általában	268
16. §. Az adótan alapfogalmai	271
17. §. Az adók fajtái	273
18. §. Az adórendszer és az adózás	274
1. Az adórendszer	275
Az egyetlen adó	276
Az adóáthárítás	276
Az egyenes és közvetett adók	277
2. Közgazdasági követelmények	279
a) Az adó mérsékeltsége	279
b) Az adóztatás igazságossága	279
a) Az adóztatás általánossága	280
Adómentességek	280

β) Az adóteher arányos eloszlása	280
αα) A létminimum adóztatlanul hagyása	280
ββ) A progresszív adó	281
γγ) A fundált jövedelem erősebb megterhelése	284
3. Az adóigazgatás alapelvei	284
4. Az adóztatás erkölcsi követelményei	285
2. A keletkező adóforráson alapuló adók.	
19. §. 1. A hozadéki adók	285
1. A földadó	285
2. A házáadó	288
3. Az iparáadó	290
4. A tőkekamataadó	292
5. a) A munkabéradó	244
b) Az állandó fizetések adója	295
6. A hozadéki adók méltatása	296
20. §. 2. A forgalmi adók	297
I. 1. Az ingatlanok forgalmára vetett adó	297
2. Az ingó vagyon forgalmára vetett adók	298
a) Nyugta- és számlaadó	298
b) Váltó- és csekadó	298
c) Jelzálogos kölcsönök adója	298
d) Tőzsdeadó	298
e) Sorsjátékadó	299
f) Szállítási adó	299
II. Az örökösödési adó	299
3. A létező adóforráson alapuló adók.	
21. §. 1. A jövedelmi adó	301
22. §. 2. A vagyoni adó	304
4. A felhasznált adóforráson alapuló adók.	
23. §. A fogyasztási adók	305
1. Belső fogyasztási adók	306
2. Monopoliumok	307
3. Vámok	307
4. A fogyasztási adótárgyak kellékei	308
24. §. A fogyasztási adók fajtái	308
I. 1. A kenyéradó	308
2. A húsadó	309
3. A sóadó	309
4. A lakásadó	310
5. Az ásványolajadó	310
II. 1. A boradó	311
2. A söradó	311
3. A szeszadó	312

d.e.
30.d.e.
d.u.
27.d.u.
29.d.u.
24.

XII

d.u.
24

4. A cukoradó	312
5. A dohányadó	314
6. Egyéb fogyasztási adók	316
III. A fényűzési adók	316

5. Az adóigazgatás.

25. §. Adókiivetés, beszedés ill. behajtás	316

III. fejezet. A közhitel.

d.e.
1.

26. §. A közhitel fogalma és jelentősége	319
27. §. A közadósságok fajtái	321
28. §. A függő közadósságok	323
a) Függő közigazgatási adósságok	323
b) Pénztári adósság	323
α) Váltóadósság	323
β) Folyószámlaadósság	323
c) Kincstári jegyek	323
d) Papírpénz	324
29. §. Az állandósított közadósságok	324
I. A törlesztéses adósságok	325
a) A sorsjegykölcsönök	325
b) Az évjáradékok	325
c) Az egyszerűen kamatozó (tisztá sorsolási) kölcsön	325
A törlesztés	325
II. A járadékadósságok	326
30. §. A közkölcsönök kibocsátása és átalakítása	323
A konverzió	327

V. rész. A községi közháztartás.

d.u.
1.

31. §. A községi háztartás pénzügyi feladatai	328
32. §. A községi kiadások	328
33. §. A községi bevételek	330

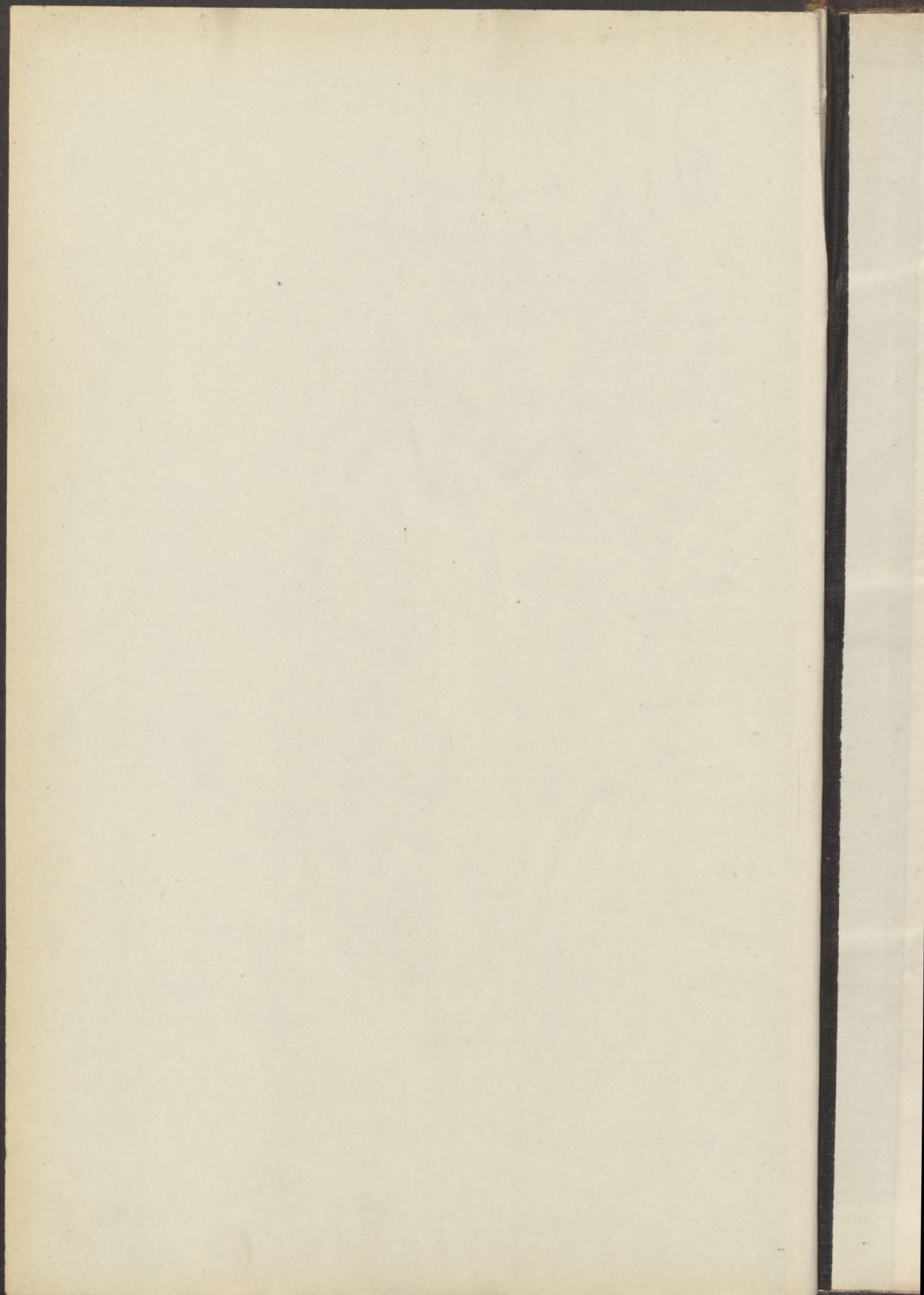

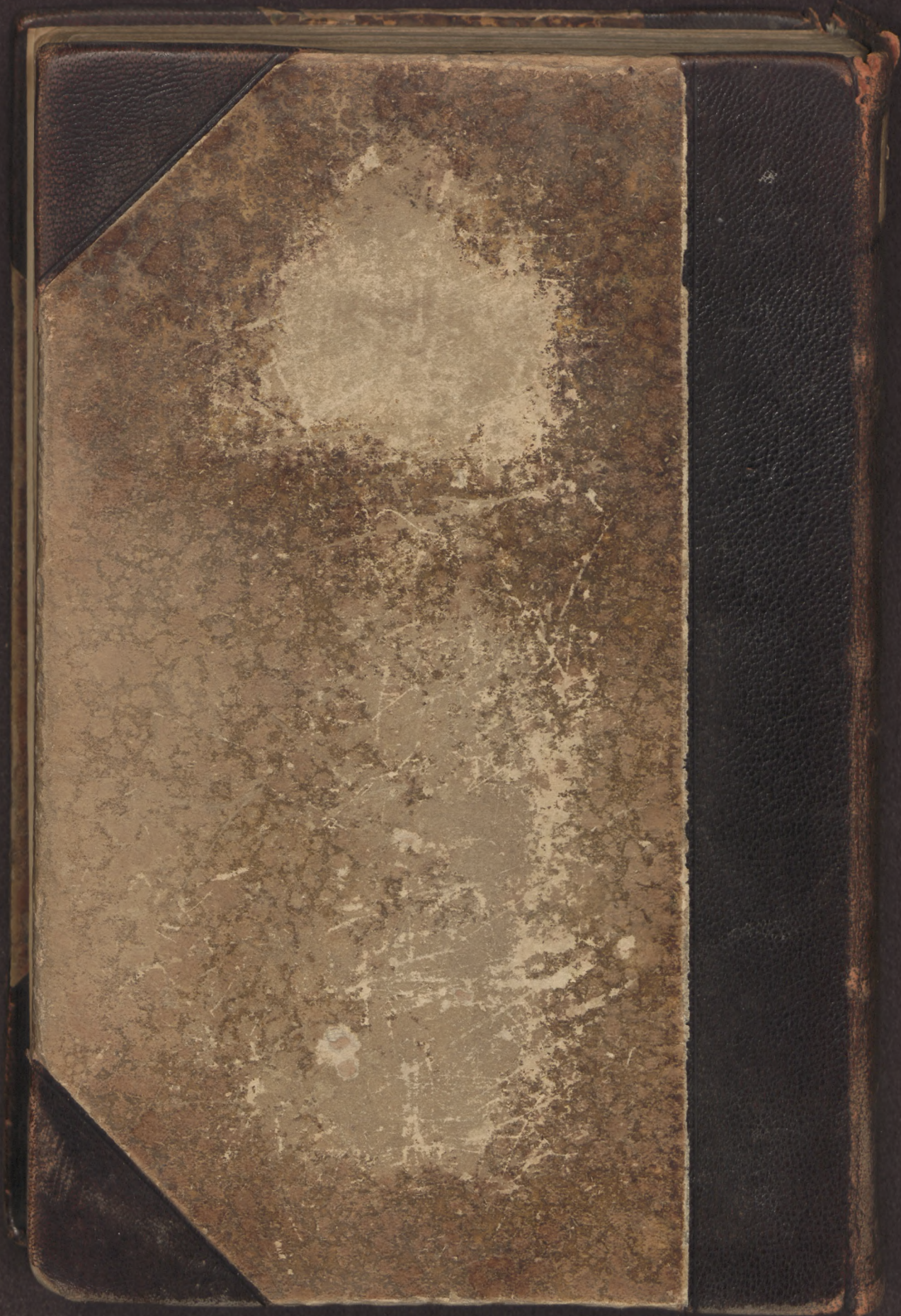
312
314
316
316

316

319
321
23
23
23
23
23
23
23
24
24
25
25
25
25
25
26
23
27

8
8
0

282051

NAV RATIL
A
TÁRSADALMI
GAZDASÁGTAN
VÁZLATA

N. M.